

Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych

Tom II

Redakcja naukowa

Katarzyna Góralczyk, Marta Szuniewicz-Stępień

**Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych
i konfliktach zbrojnych**

Tom II

Międzysektorowe wyzwania:
specjalista ds. ochrony dóbr kultury na wypadek sytuacji
kryzysowej i wojny – opracowanie programu studiów
podyplomowych, dedykowanych pracownikom działającym
na pograniczu dziedzin.

Projekt korzysta z dofinansowania o wartości 155 550 EUR otrzymanego od Islandii, Liechtensteinu i Norwegii w ramach Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i 27 450 EUR otrzymanych ze środków budżetu Państwa Polskiego. Celem projektu jest opracowanie od podstaw nowego kierunku studiów podyplomowych, materiałów edukacyjnych oraz serii publikacji.

Projekt realizowany jest w ramach Programu Edukacja, którego operatorem jest Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji (FRSE).

Projekt realizowany był w latach 2020–2022 w partnerstwie przez trzy instytucje: Stowarzyszenie Willa Decjusza (lider), Akademię Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni oraz Instytut Kultury Willa Decjusza.

Niniejsza publikacja jest częścią kolekcji, na którą składają się:

1.

Monografia zbiorowa pt.:
Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych
tom I

2.

Monografia zbiorowa pt.:
Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych
tom II

3.

Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych.
Wybór źródeł krajowych

4.

Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych.
Wybór źródeł międzynarodowych

5.

Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych.
Kazusy i instrukcje

Autorzy:

Bożena Boba-Dyga
Dariusz R. Bugajski
Piotr Dobosz
Katarzyna Góralczyk
Witold Górny
Aleksandra Guss
Krzysztof T. Kociołek
Marek Lemiesz
Anna Mazur
Marcin Sabaciński
Krzysztof Sałaciński
Janusz Smaza
Marta Szuniewicz-Stępień
Radosław Tyślewicz
Jacek Wajchert
Małgorzata Węgrzak
Robert Wojtas
Kamil Zeidler

Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych

Tom II

Redakcja naukowa

Katarzyna Góralczyk
Marta Szuniewicz-Stępień

Gdynia 2022

Recenzja naukowa:
dr hab. Andrzej Ciupiński
dr hab. Marcin Marcinko
dr inż. Katarzyna Pałubska

Redakcja naukowa:
Katarzyna Góralczyk
Marta Szuniewicz-Stępień

Redakcja merytoryczna:
Katarzyna Góralczyk
Marta Szuniewicz-Stępień

Redakcja techniczna:
Marta Szuniewicz-Stępień

Korekta:
Jolanta Mikołajczyk

Koordinacja procesu wydawniczego:
Aleksandra Szymańska-Niekłań

Projekt okładki i opracowanie graficzne:
Piotr Hrehorowicz

Skład i przygotowanie do druku:
Piotr Hrehorowicz, Małgorzata Punzet, Inter Line SC

@Copyright: Stowarzyszenie Willa Decjusza

Niniejsza publikacja należy do serii wydawniczej
Instytutu Kultury **Willa Decjusza**

ISBN kolekcji: 978-83-963739-9-1
e-ISBN tomu: 978-83-964532-1-1

Wydanie pierwsze

Wydawca:
Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni

Współwydawcy:
Stowarzyszenie Willa Decjusza
Instytut Kultury Willa Decjusza

Druk i oprawa:
Wydawnictwo Akademickie AMW
wydawnictwo@amw.gdynia.pl

Nakład: 100 egz.
Wydrukowano w formacie B5, na papierze offsetowym kl. III, 80 g
Zam. nr 27/2022; AMW Wewn. 1215/2022.

Spis treści

Słowo wstępne	17
Od redakcji	19
Przedmowa	35
Wykaz skrótów	39

TOM I

Kamil Zeidler, Małgorzata Węgrzak

Rozdział 1. Zagadnienie ogólne.	45
1.1. Prawo ochrony dziedzictwa kultury w ujęciu systemowym ...	45
1.2. Zasady prawa ochrony dziedzictwa kultury.	49
1.3. Podstawowe pojęcia prawa ochrony dziedzictwa kultury w prawie międzynarodowym i polskim	56
1.3.1. Uwagi wprowadzające	56
1.3.2. Podstawowe pojęcia w prawie międzynarodowym	57
1.3.3. Podstawowe pojęcia w prawie polskim	61

Katarzyna Góralczyk

Rozdział 2. Zagrożenia dla dziedzictwa kultury	67
2.1. Zagrożenia powstałe w efekcie działań natury	69
2.2. Zagrożenia powstałe w efekcie działania człowieka	80
2.2.1. Działania nieświadome człowieka	80
2.2.2. Działania świadome człowieka	82
2.3. Działania w czasie konfliktu zbrojnego	99

Dariusz R. Bugajski

Rozdział 3. Podwodne dziedzictwo kultury.	105
3.1. Skala zjawiska	105
3.2. Prawo międzynarodowe i prawo morza	107
3.3. Międzynarodowa ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego	113
3.4. Ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego przez Polskę	122
3.5. Ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego związanego z Polską poza polskimi obszarami morskimi	125

Rozdział 4. Dziedzictwo kulturowe narodów133

Janusz Smaza

- 4.1. Polskie dziedzictwo kultury poza granicami kraju. 133
 - 4.1.1. Polskie dziedzictwo kultury za granicą. Przyczyny. . . . 133
 - 4.1.2. Restytucja dzieł sztuki. Co dalej? 139
 - 4.1.3. Dobra kultury Rzeczypospolitej Polskiej za granicą –
współcześnie 140
 - 4.1.4. Kolekcje, zbiory i inne dobra polskiej kultury
na świecie. Przykłady 141
 - 4.1.5. Aneks – podstawowa terminologia 143

Radosław Tyślewicz

- 4.2. Dziedzictwo kultury krajów trzecich na terytorium
Rzeczypospolitej Polskiej 148
 - 4.2.1. Unia Europejska i Strefa Schengen – ochrona dóbr
kultury w czasie pokoju 149
 - 4.2.2. Warianty ochrony dziedzictwa kulturowego państw
trzecich w Polsce 155

Marcin Sabaciński

Rozdział 5. Nielegalny obrót obiektami dziedzictwa kultury. 167

- 5.1. Uwagi terminologiczne i ramy prawne 167
- 5.2. Zapobieganie i zwalczanie kradzieży dóbr kultury 169
- 5.3. Nielegalne pozyskiwanie i handel dobrami kultury. 174

Kamil Zeidler, Małgorzata Węgrzak, Aleksandra Guss

Rozdział 6. Karnoprawna ochrona dziedzictwa kultury 181

- 6.1. Przepięstwa przeciwko dziedzictwu kultury w prawie
krajowym. 182
 - 6.1.1. Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks karny 182
 - 6.1.2. Ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece
nad zabytkami. 188
 - 6.1.3. Inne ustawy 195
- 6.2. Zwalczanie przestępczości przeciwko dziedzictwu kultury . . 198

Piotr Dobosz, Witold Górny, Anna Mazur

**Rozdział 7. Struktura organizacyjna administracji publicznej i specyfika
więzi administracyjnych w obszarze ochrony zabytków. 199**

- 7.1. Administracyjnoprawny wymiar prawa ochrony dziedzictwa
kulturowego. 199

7.2. Struktura organizacyjna administracji publicznej w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego.	202
7.2.1. Administracja publiczna – uwagi wprowadzające	202
7.2.2. Administracja konserwatorska w obszarze centralnej administracji rządowej	204
7.2.3. Administracja konserwatorska w obszarze terenowej administracji rządowej	210
7.2.4. Zadania jednostek samorządu terytorialnego w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego	215
7.3. Więzi wewnątrzadministracyjne w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego	219
7.3.1. Więzi organizacyjne w strukturze administracji publicznej – zagadnienia wprowadzające	219
7.3.2. Centralizacja i decentralizacja administracji publicznej	221
7.3.3. Koncentracja i dekoncentracja administracji publicznej	222
7.3.4. Kierownictwo w administracji publicznej.	223
7.3.5. Nadzór w administracji publicznej	224
7.3.6. Kontrola w administracji publicznej.	228
7.3.7. Zwierzchnictwo i zespolenie w administracji publicznej	231
7.3.8. Koordynacja w administracji publicznej.	233
7.3.9. Współdziałanie w administracji publicznej.	235
7.4. Relacje zachodzące pomiędzy organami administracji publicznej a podmiotami zewnętrznymi (w szczególności z właścicielem lub użytkownikiem obiektu zabytkowego) w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego	237
7.5. Znamiona krajowego i ponadpaństwowego modelu administracyjnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego na tle integracji europejskiej.	239
7.6. Wpływ prawodawstwa Unii Europejskiej i Rady Europy na administracyjnoprawną ochronę dziedzictwa kulturowego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem okoliczności konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej	240

Robert Wojtas

Rozdział 8. Realizacja zadań ustawowych z zakresu ochrony dziedzictwa kultury	243
8.1. Realizacja zadań administracji państwowej	243
8.1.1. Organy administracji rządowej w obszarze ochrony dóbr kultury	243

8.1.2. Powierzenie zadań ochrony zabytków innym organom.	260
8.1.3. Właściwość rzeczowa administracji państwowej w zakresie ochrony zabytków.	261
8.1.4. Organy opiniodawczo-doradcze w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.	263
8.1.5. Instytucje kultury wspierające ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami	264
8.1.6. Realizacja zadań administracji państwowej na wypadek zdarzeń kryzysowych i wojny	267
8.2. Realizacja zadań administracji samorządowej.	270
8.2.1. Zagadnienia wprowadzające.	270
8.2.2. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami.	273
8.2.3. Obowiązki i uprawnienia jednostek samorządu terytorialnego	279

Katarzyna Góralczyk, Krzysztof T. Kociołek, Robert Wojtas

Rozdział 9. Obowiązki właścicieli, zarządców, użytkowników oraz posiadaczy zabytków w realizacji zadań ochronnych	295
9.1. Ochrona przeciwpożarowa	295
9.2. Ochrona zbiorów muzeum	306
9.3. Plan ochrony zabytków za wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego	308
9.4. Plan ochrony zabytków: gminny, powiatowy, wojewódzki i krajowy	322

Krzysztof T. Kociołek

Rozdział 10. Ochrona przeciwpożarowa obiektów i zbiorów	329
10.1. Zagrożenia przeciwpożarowe, klęski żywiołowe i inne miejscowe zagrożenia zabytków.	329
10.2. Aspekty oceny zagrożenia pożarowego i analizy ryzyka	332
10.3. Zabezpieczenia obiektów zabytkowych – wymagane i zastosowane	334
10.3.1. Urządzenia przeciwpożarowe	335
10.3.2. Hydranty wewnętrzne i zawory hydrantowe	338
10.3.3. Wyposażenie w gaśnice	340
10.3.4. Drogi pożarowe	342
10.3.5. Zaopatrzenie w wodę do zewnętrznego gaszenia pożaru	343
10.4. Obowiązki właścicieli, zarządców i użytkowników w zakresie ochrony przeciwpożarowej obiektów zabytkowych.	344

10.4.1. Konserwacje urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic . .	344
10.4.2. Okresowe przeglądy budynków i obiektów budowlanych	345
10.4.3. Ewakuacja	347
10.5. Zasady postępowania w sytuacji zagrożeń	348
10.6. Wymagane dokumenty w zakresie bezpieczeństwa pożarowego obiektów zabytkowych	350
10.7. Współpraca właścicieli, zarządców i użytkowników z organami odpowiedzialnymi za ochronę przeciwpożarową. Elementy czynności kontrolno-rozpoznawczych realizowanych przez Państwową Straż Pożarną.	352

Bożena Boba-Dyga

Rozdział 11. Konserwacja ratunkowa	363
11.1. Konserwacja – uwagi wprowadzające	363
11.1.1. Podstawowe pojęcia w ochronie zabytków	363
11.1.2. Działania konserwatorskie	365
11.1.3. Pojęcie i klasyfikacja konserwacji.	368
11.1.4. Ramy doktrynalne.	372
11.2. Metody i zabiegi konserwatorskie.	377
11.3. Konserwacja ratunkowa <i>sensu stricto</i>	383
11.3.1. Definicja konserwacji ratunkowej	383
11.3.2. Czynniki nadzwyczajne	384
11.3.3. Charakter działań konserwatorskich w obliczu zagrożenia.	386
11.3.4. Etapy działań konserwatorskich w obliczu zagrożenia	388
11.3.5. Pakowanie.	391
11.4. Szczegółowe postępowanie konserwatorskie w sytuacji kryzysowej	393
11.4.1. Podstawowe działania ratunkowe.	393
11.4.2. Postępowanie na wypadek powodzi lub zalania	396
11.4.3. Postępowanie na wypadek pożaru	399

Marek Lemiesz

Załącznik. Nowoczesne techniki nieinwazyjnej prospekcji i dokumentacji dóbr kultury – zestawienie metod	403
--	------------

TOM 2.

Marta Szuniewicz-Stępień

Rozdział 12. Ochrona dóbr kultury w międzynarodowym prawie humanitarnym konfliktów zbrojnych	439
12.1. Ochrona dóbr kultury a rozwój MPHKZ	439
12.2. Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego (Haga, 14.05.1954 r.)	446
12.2.1. Ogólne postanowienia Konwencji haskiej z 1954 r.	447
12.2.2. Instytucja ochrony specjalnej	451
12.2.3. Protokół do Konwencji haskiej z 1954 r. i pozostałe akty	455
12.3. Dalszy rozwój prawnomiędzynarodowej ochrony dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych	456
12.4. Drugi Protokół do Konwencji haskiej z 1954 r. dotyczący ochrony dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego (1999)	458
12.4.1. Ogólne postanowienia	458
12.4.2. Instytucja ochrony wzmocnionej	463
12.4.3. Znaczenie Drugiego Protokołu do Konwencji haskiej z 1954 r.	467
12.5. Ochrona dziedzictwa kultury podczas konfliktów zbrojnych w zwyczajowym MPHKZ	468
12.6. Problem ochrony dóbr kultury podczas niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego	471
12.7. Odpowiedzialność karna za naruszenia zasad ochrony dziedzictwa kultury w konflikcie zbrojnym	474
12.8. Podsumowanie	476

Marta Szuniewicz-Stępień

Rozdział 13. Ochrona dziedzictwa kultury w działaniach operacyjnych wielonarodowych sił zbrojnych – aspekty prawne	479
13.1. Znaczenie ochrony dziedzictwa kultury w operacjach wielonarodowych sił zbrojnych	479
13.2. Reżim prawny działań wielonarodowych sił zbrojnych w zakresie CPP	485
13.2.1. Reżim prawny wielonarodowych operacji wojskowych	485
13.2.2. Zobowiązania prawnomiędzynarodowe w zakresie CPP podczas wielonarodowych operacji wojskowych	486
13.3. Ochrona dziedzictwa kultury a zasady targetingu	489
13.3.1. Zasada rozróżniania jako podstawa targetingu	489

13.3.2. Zasada proporcjonalności w działaniach zbrojnych. . .	492
13.3.3. Środki ostrożności	495
13.3.4. Rules of Engagement a ochrona dziedzictwa kultury .	496
13.4. NATO a ochrona dziedzictwa kultury.	498
13.4.1. Początkowe podejście NATO do CPP.	498
13.4.2. Operacja NATO w Libii – Lessons Learned z CPP	500
13.4.3. Projekt NATO SPS CPP	503
13.4.4. Nowe dokumenty i inicjatywy z zakresu CPP w NATO.	505
13.4.5. Obecne podejście NATO do CPP	511
13.4.6. BI-SC CPP Directive (2019)	521
13.5. Ochrona dziedzictwa kultury na agendzie ONZ	528
13.6. Ochrona dziedzictwa kultury w misjach UE	530
13.7. Podsumowanie	532

Marek Lemiesz

Rozdział 14. Ochrona dóbr kultury w siłach zbrojnych wybranych

państw sojuszniczych NATO i stowarzyszonych.	535
14.1. Ochrona dziedzictwa kulturowego w świetle doktryny NATO	537
14.2. Stany Zjednoczone.	542
14.2.1. Stan legislacyjny na rok 2021	542
14.2.2. Tradycja ochrony dóbr kultury w armii amerykańskiej	546
14.2.3. Ochrona zasobów naturalno-kulturowych w użytkowaniu Departamentu Obrony.	547
14.2.4. Kwestia CPP podczas operacji w Iraku i Afganistanie .	548
14.2.5. Irak – pierwsze działania prewencyjne	551
14.2.6. Inicjatywy edukacyjne w USA	552
14.2.7. Rola US Civil Affairs	553
14.2.8. In-Theater Heritage Training Project	554
14.2.9. Cultural Heritage Action Group	556
14.2.10. CPP na szczeblu operacyjno-strategicznym	557
14.3. Wielka Brytania	558
14.3.1. Specyfika aktualnych uregulowań prawnych	558
14.3.2. Administrowanie dziedzictwem użytowanym przez Ministerstwo Obrony	559
14.3.3. Instytucje ochrony dóbr kultury w armii	560
14.3.4. Działania edukacyjne z zakresu CPP.	561
14.3.5. CPP w ramach działań zbrojnych i stabilizacyjnych . .	563
14.4. Niderlandy	565
14.4.1. Prawne podstawy ochrony dziedzictwa kulturowego. .	565
14.4.2. CPP w siłach zbrojnych – system organizacji.	566

14.4.3. CPP w edukacji personelu wojskowego	567
14.4.4. Ochrona dóbr kultury w operacjach zagranicznych. . .	568
14.5. Włochy	569
14.5.1. Uwarunkowania prawne	569
14.5.2. Wybrane aspekty organizacji i szkolenia.	570
14.5.3. CPP w misjach zagranicznych wojska	571
14.5.4. Comando Carabinieri Tutela Patrimonio Culturale . . .	571
14.6. Austria	573
14.6.1. Uwarunkowania prawno-systemowe	573
14.6.2. CPP w siłach zbrojnych i organizacjach cywilno- wojskowych	573
14.6.3. Ochrona dóbr kultury w dydaktyce wojskowej	575
14.6.4. Działania na terenach post-konfliktowych	576
14.7. Podsumowanie	577

Radosław Tyślewicz

Rozdział 15. Ochrona dziedzictwa kultury w działaniach CIMIC podczas operacji stabilizacyjnych i pokojowych.	579
15.1. Wprowadzenie do zadań CIMIC	579
15.2. Pojęcie współpracy cywilno-wojskowej CIMIC w wojsku	580
15.3. Doktryna CIMIC	584
15.4. Definicje CIMIC wg NATO, Sił Zbrojnych RP i Unii Europejskiej	593
15.5. Główne zadania CIMIC.	595
15.6. Doświadczenia PKW w zakresie działań CIMIC wspierających ochronę dóbr kultury	603

Jacek Wajchert

Rozdział 16. Zadania Sił Zbrojnych i służb mundurowych w zakresie ochrony dóbr kultury	609
16.1. Decyzja nr 72/MON (2014)	611
16.2. Wytyczne Dowódcy Operacyjnego Rodzajów Sił Zbrojnych (2014)	614
16.3. Rozkaz Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych nr 26 (2015).	617
16.4. Wytyczne Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych (2015)	620
16.5. Inne służby mundurowe	627
16.5.1. Policja	627
16.5.2. Krajowa Administracja Skarbowa.	628
16.5.3. Straż Graniczna	631

Krzysztof Sałaciński

Rozdział 17. Realizacja zadań ochrony dóbr kultury w warunkach wojennych przez Rzeczpospolitą Polską podczas operacji w Iraku . .	633
17.1. Zarys sytuacji	633
17.1.1. Zagrożenia dla dziedzictwa kultury w Iraku	634
17.1.2. Inicjatywy Ministerstwa Kultury RP	635
17.1.3. Działania podejmowane na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku	635
17.2. Katalog działań ochronnych	636
17.2.1. Polski program ochrony dziedzictwa kultury Iraku . .	638
17.2.2. Rola Biura Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury w realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury.	639
17.3. Koordynacja działań na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku	643
17.3.1. Współpraca polskich ekspertów ds. ochrony dóbr kultury z ekspertami irackimi	644
17.3.2. Współdziałanie z ekspertami ochrony dziedzictwa kultury i innymi instytucjami.	645
17.4. Działania podejmowane na forum międzynarodowym	647
17.4.1. Współpraca polsko-iracka w dziedzinie kultury	648
17.4.2. Działania na forum UNESCO	650
17.4.3. Międzynarodowa konferencja z okazji 50. rocznicy Konwencji haskiej z 1954 r.	652
17.4.4. Współpraca społeczna z Irakiem.	654
17.4.5. Dokumentacja dziedzictwa kulturowego – zdjęcia lotnicze	654
17.5. Praktyczne aspekty realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury	655
17.5.1. Reagowanie na negatywne opinie środowiska międzynarodowego	657
17.5.2. Prezentacje w Londynie i Paryżu	657
17.6. Podsumowanie	658
Kalendarium.	660

Marek Lemiesz

Rozdział 18. Ochrona dziedzictwa kultury podczas misji wojskowych – polskie doświadczenia z Iraku i Afganistanu	669
18.1. Wprowadzenie	669
18.2. Irak	672
18.2.1. Utworzenie zespołu specjalistów ds. ochrony dóbr kultury	672

18.2.2. Specyfika irackiego teatru działań	677
18.2.3. Prace inwentaryzacyjne i prospekcja powietrzna	682
18.2.4. Realizacja projektów	685
18.2.5. Prewencja prób nielegalnego wywozu dóbr kultury . .	689
18.2.6. Edukacja i działania popularyzacyjne	692
18.2.7. Casus Babilonu	693
18.3. Afganistan	699
18.3.1. Specjaliści ds. ochrony dziedzictwa kulturowego przy PKW Afganistan.	699
18.3.2. Dziedzictwo kulturowe – charakterystyka	703
18.3.3. Rekonesans archeologiczno-konserwatorski i inwentaryzacja dóbr kultury	706
18.3.4. Projekty pomocowe	709
18.3.5. Zapobieganie nielegalnemu obrotowi zabytkami oraz działania edukacyjne.	711
18.4. Wnioski.	713
Wykaz rysunków i tabel	719
Bibliografia	721
I. AKTY PRAWNE.	721
1. Akty prawa międzynarodowego	721
2. Akty prawa krajowego	725
II. INNE DOKUMENTY.	733
1. Dokumenty typu soft law	733
2. Wyroki sądowe.	735
3. Dokumenty wojskowe	736
4. Pozostałe materiały	738
III. LITERATURA	743
IV. MATERIAŁY INTERNETOWE.	777
O autorach	795

ROZDZIAŁ 12.

Ochrona dóbr kultury w międzynarodowym prawie humanitarnym konfliktów zbrojnych

12.1. Ochrona dóbr kultury a rozwój MPHKZ

W trakcie konfliktu zbrojnego dobra kultury narażone są na szereg zagrożeń: uszkodzenie, zniszczenie, utrata (rekwizycje, kontrybucje, kradzieże indywidualne czy wręcz metodycznie zaplanowana i w sposób zorganizowany realizowana grabież). Dzieje się tak zarówno na skutek prowadzonych działań zbrojnych (ostrzał, płądrowanie, uszkodzenia podczas ataku na pobliskie obiekty), jak i pośrednio – w następstwie toczonych walk (naruszenie stabilności podłoża, niszczący wpływ użytych środków bojowych – ich niebezpieczny skład chemiczny lub wywołane pożary)¹. Co więcej, w niektórych przypadkach dewastacja i grabież nabierają charakteru celowego działania, zmierzającego do zacierania śladów tożsamości kulturowej całych grup etnicznych, towarzysząc czystkom etnicznym i przyświecającemu im dążeniu do całkowitego zatarcia etniczno-kulturowego charakteru danego terytorium².

Mając na uwadze, że „straty wyrządzone dobrom kultury jakiegokolwiek narodu stanowią uszczerbek w dziedzictwie kulturalnym całej ludzkości”³, konieczne okazuje się podjęcie działań mających na celu zapobieganie takim stratom w możliwie najszerszym zakresie, zwłaszcza w trakcie konfliktów zbrojnych.

¹ Szerzej nt. powyższych zagadnień w rozdziale 2.

² Odzwierciedleniem takiego charakteru zamiarów agresora było zniszczenie dóbr kultury podczas konfliktu zbrojnego na Bałkanach w l. 90. XX w., gdy starano się zatrzeć wszelkie ślady kulturowej i duchowej tożsamości określonej grupy poprzez zniszczenie jej kulturowego dziedzictwa (zob. wyrok Izby Orzekającej Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii z 2.03.2000 r. w sprawie *Blaskić* (IT-95-14-T), par. 227–228).

³ M. Trojanowski, *Ochrona dóbr kultury na tle aktualnych konfliktów zbrojnych*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne we współczesnym świecie. Osiągnięcia i wyzwania*, red. T. Jasudowicz (we współpr. z M. Szuniewicz i M. Balcerzak), Toruń 2007, s. 209. Zdanie nawiązujące do preambuły Konwencji haskiej z 1954 r.

Już w czasach starożytnych i w średniowieczu postulowano – wraz z pierwszymi ograniczeniami w zakresie prowadzenia wojen – **poszanie miejsc kultu religijnego**. Papież Urban II proklamował w 1095 r. nietykalność kościołów i klasztorów w czasie wojny, a Jan Długosz w swojej kronice opisywał sąd papieski w sporze między Polakami a Czechami o zwrot relikwii świętych oraz rzeźb, naczyń i dzwonów zrabowanych z Katedry Gnieźnieńskiej⁴. Niestety zakazy te odznaczały się w praktyce małą skutecznością.

Źródeł nowożytnej myśli o ochronie dziedzictwa kultury podczas działań zbrojnych należy upatrywać w XVII–XVIII wieku, w szczególności w dziełach **Hugo Grocjusza** (*O prawie wojny i pokoju* z 1625 r.)⁵ i **Emera de Vattela** (*Prawo narodów* z 1758 r.)⁶. Podkreślali oni, że istnieją dobra, których zniszczenie nie osłabia wroga ani nie daje korzyści stronie, która dokonała zniszczenia (np. pomniki) i z tego też powodu powinny być one oszczędzone. Ich zniszczenie jest dopuszczalne jedynie w przypadku, gdy jest pośrednim lub nieuniknionym skutkiem ataku przeprowadzonego na cel wojskowy. W polskiej literaturze już w XVI w. Jakub Przyłuski wskazał, że „zdobywca zachowa nienaruszonymi i ochroni od wszelkich szkód przedmioty kultu, zabytki piśmiennictwa i wybitnych artystów”⁷.

Przedstawiciele oświeceniowej nauki prawa zgodnie potwierdzili, że dobra kultury powinny być oszczędzane w toku działań zbrojnych, tym niemniej nie odnosili się do grabieży dóbr kultury, która nadal stanowiła powszechną praktykę w czasie wojny (**prawo łupu**). Kreowanie nowych myśli i poglądów na wojnę oraz próby ograniczenia jej skutków wobec dóbr kultury⁸ potwierdzone zostały na kongresie wiedeńskim w 1815 r. przez restytucję zagrabionych podczas wojen napoleońskich dzieł sztuki⁹.

⁴ Zob. W. Kowalski, *Międzynarodowo-prawe aspekty ochrony wspólnego dziedzictwa kulturowego. Od sporów do współpracy*, [w:] *Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturowego*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1993, s. 15.

⁵ H. Grotius, *De Jure Belli ac Pacis*, Paryż 1625; polskie wydanie: *Trzy księgi o prawie wojny i pokoju w których znajdują wyjaśnienie prawo natury i prawo narodów a także główne zasady prawa publicznego*, t. II, (tłum.) R. Bierzanek, Warszawa 1957.

⁶ E. de Vattel, *Prawo narodów czyli zasady prawa naturalnego zastosowane do postępowania i praw narodów i monarchów*. t. II, (tłum.) B. Winiarski, Warszawa 1958.

⁷ Cyt. za: K. Niciński, K. Sałaciński, *Zasady ochrony zabytków w prawie krajowym i międzynarodowym. Poradnik dla kadry WP, MON*, Warszawa 2009, s. 61.

⁸ Historię kształtowania się systemu ochrony dóbr kultury w czasie konfliktów zbrojnych szczegółowo opisuje S.E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Kraków-Wrocław 1958, s. 69 i n.

⁹ Por. też wcześniejsze postanowienia pokoju oliwskiego z 1660 r. dotyczące zwrotu dóbr kultury zagrabionych przez Szwedów.

Powyższe postulaty stanowiły przyczynek do umieszczenia odpowiednich zakazów i nakazów w aktach prawnych poświęconych metodom i środkom prowadzenia działań wojennych, powstałych w XIX i na początku XX wieku, które zwykło się traktować jako pierwsze dokumenty prawa wojennego (obecna nazwa: międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych; dalej: MPHKG)¹⁰.

Pierwszym takim dokumentem był wydany przez Prezydenta Abrahama Lincolna w 1863 r. w czasie wojny secesyjnej **tzw. Kodeks Liebera**¹¹. Zgodnie z jego rozdziałem II „[...] majątek należący do kościołów, [...] placówek [...] ustanowionych dla celów edukacji lub promowania wiedzy [...], muzeów sztuk pięknych lub muzeów o charakterze naukowym, nie będzie uważany za własność publiczną [...]”¹²; a „[k]lasyczne dzieła sztuki, biblioteki, zbiory naukowe lub cenne instrumenty [...] muszą być zabezpieczone przed wszelkimi możliwymi do uniknięcia zniszczeniami, nawet jeśli znajdują się w umocnionych miejscach podczas oblężenia lub bombardowania”¹³. Jeśli zaś powyższe dobra należały do strony przeciwnej, Kodeks zezwalał na ich wywiezienie (bez szkody dla tych dóbr) do czasu ostatecznego ustalenia prawa własności przez traktat pokojowy wraz z zakazem ich zniszczenia lub uszkodzenia, sprzedaży czy też przewłaszczenia na cele prywatne¹⁴.

Kolejnym dokumentem była przyjęta w 1874 r. **Deklaracja brukselska dotycząca praw i zwyczajów wojny**¹⁵, w myśl postanowień której mienie poświęcone sztukom, naukom i obrzędom religijnym należało traktować jako własność prywatną a jego zajęcie, zniszczenie lub rozmyślne zbezczeszczenie miało być ścigane przez władze cywilne¹⁶. W przypadku oblężenia Deklaracja nakazywała stosowanie wszelkich koniecznych środków dla oszczędzania, w miarę możliwości, gmachów poświęconych obrzędom religijnym oraz sztukom i naukom pod warunkiem, że nie są one zarazem

¹⁰ MPHKG jest gałęzią prawa międzynarodowego publicznego, które obejmuje regulacje dotyczące ograniczeń w zakresie metod i środków prowadzenia działań zbrojnych oraz ochrony ofiar wojny.

¹¹ Instrukcja dla Dowódców Armii Stanów Zjednoczonych w Polu. Zarządzenie nr 100 Prezydenta Lincolna (24.04.1863); tekst w: *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Dokumenty*, (oprac.) P.K. Marszałek, Warszawa 2019, s. 3–20.

¹² *Ibidem*, art. 34. Jest to istotne w świetle art. 31, zgodnie z którym zwycięska armia jest uprawniona do zajęcia publicznego mienia ruchomego i dochodów z nieruchomości.

¹³ *Ibidem*, art. 35.

¹⁴ *Ibidem*, art. 36.

¹⁵ Projekt Deklaracji międzynarodowej dotyczącej praw i zwyczajów wojny, przyjęty w Brukseli 27.08.1874 r. Tekst w: *Międzynarodowa ochrona dóbr kulturalnych. Ochrona prawna w razie konfliktów zbrojnych. Zbiór tekstów*, (oprac.) S.E. Nahlik, Warszawa 1962, s. 109 i n.

¹⁶ *Ibidem*, art. 8.

używane w celu wojskowym. Przy czym obowiązkiem strony broniącej się było oznaczenie tych gmachów specjalnymi widocznymi znakami, które należało uprzednio wskazać oblegającemu¹⁷.

Już w 1874 roku Instytut Prawa Międzynarodowego w Genewie powołał komisję w celu oceny praktycznej przydatności Deklaracji brukselskiej dla działań zbrojnych. Wynikiem kilkuletnich prac komisji był opracowany przez szwajcarskiego prawnika Gustawa Moyniera w 1880 r. **podręcznik „Prawa wojny lądowej”**, zwany **Podręcznikiem Oksfordzkim**¹⁸. Przewidywał on – w razie bombardowania – konieczność podjęcia wszelkich możliwych środków dla ochrony gmachów poświęconych sztuce i nauce (pod warunkiem że nie są one używane do celów obrony), w tym oznaczenia ich widocznymi znakami zawczasu notyfikowanymi stronie oblegającej, a także ustanawiał zakaz zajmowania ich mienia oraz rozmyślnego zniszczenia lub zbezczeszczenia zakładów tego rodzaju, zabytków historycznych, archiwaliów, dzieł sztuki i nauki, chyba że nakazywałyby to „w sposób kategori czny konieczności wojny”¹⁹.

Oba dokumenty, jakkolwiek prawnie niewiążące i w konsekwencji nie stanowiące źródeł zobowiązań państw w konflikcie zbrojnym, stały się podstawą rozwiązań przyjętych w konwencjach haskich z roku 1899 i 1907.

Z trzynastu konwencji międzynarodowych przyjętych 18.10.1907 r. dwie zawierały postanowienia odnoszące się do ochrony dóbr kultury w konflikcie zbrojnym – tj. **IV Konwencja haska**, a właściwie będący jej załącznikiem **„Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej”**²⁰ oraz **IX Konwencja haska dotycząca bombardowania przez morskie siły zbrojne w czasie wojny**²¹. Zgodnie z ich przepisami:

- należy zastosować wszelkie niezbędne środki, aby podczas oblężeń i bombardowań w miarę możliwości oszczędzone zostały świątynie, gmachy służące celom nauki i sztuki oraz pomniki historyczne (pod warunkiem, że nie są jednocześnie wykorzystywane do celów wojskowych)²²;

¹⁷ *Ibidem*, art. 17.

¹⁸ G. Moynier, *Les lois de la guerre sur terre* (ang. *Manual of the laws and customs of war*), przyjęty na sesji Instytutu Prawa Międzynarodowego w Oksfordzie w dniach 9–10.09.1880 r.; tekst w: S.E. Nahlik (oprac.), *Międzynarodowa ochrona...*, s. 110.

¹⁹ *Ibidem*, § 34 i 53.

²⁰ Ratyfikowana przez Polskę w 1927 r. (Dz.U. z 1927 r. Nr 21, poz. 161).

²¹ Ratyfikowana przez Polskę w 1936 r. (Dz.U. z 1936 r. Nr 6, poz. 66).

²² Art. 27 ust. 1 Regulaminu do IV Konwencji haskiej. Artykuł ten stanowił niemal dosłowne powtórzenie treści Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej, stanowiącego załącznik do Konwencji (II) dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej z 29.07.1899 r.

- oblężeni mają obowiązek oznaczyć ww. gmachy i miejsca za pomocą specjalnych widocznych znaków i notyfikować je stronie oblegającej²³;
- własność instytucji kościelnych i naukowych (również tych należących do państwa) należy traktować jak własność prywatną²⁴ i jako taka nie może ona podlegać konfiskacie ani rabunkowi na terenach okupowanych²⁵;
- zabronione jest wszelkie zajęcie, zniszczenie lub roztropna profanacja instytucji kościelnych i naukowych, pomników historycznych oraz dzieł sztuki i nauki (a powyższe działania powinny być karane)²⁶;
- przy bombardowaniu przez morskie siły zbrojne, dowódca powinien przedsięwziąć wszelkie konieczne środki, ażeby zaoszczędzić w miarę możliwości gmachy, przeznaczone dla obrzędów religijnych i sztuk pięknych, zakłady naukowe i pomniki historyczne (pod warunkiem, że nie będą przeznaczone jednocześnie dla celów wojskowych), zaś obowiązkiem ludności jest „wskazać te gmachy i pomniki znakami widocznymi, polegającymi na dużych czworokątnych, sztywnych blatach, podzielonych przekątną na dwa trójkąty, z których górny winien być czarny, dolny zaś biały”²⁷.

Nietrudno zauważyć, że regulacje przyjęte w konwencjach haskich z 1907 r. miały charakter fragmentaryczny (wąska regulacja). Co więcej, konwencje te:

- 1) nie zakazały wykorzystywania własności (gmachów, pomników i innych dóbr wskazanych w powyższych przepisach) do celów wojskowych,
- 2) kierowały się przewagą konieczności wojskowej nad względami humanitaryzmu,
- 3) opierały się o zasadę wzajemności (klauzula *si omnes* i brak zakazu stosowania środków odwetowych).

Tym niemniej zawarto w nich **zakaz grabieży dóbr kultury** i wprowadzono – po raz pierwszy – **znak ochronny**. W ogólnej ocenie konwencje haskie z 1907 r. stanowiły znaczący postęp w zakresie międzynarodowej ochrony zabytków i miejsc kultu religijnego. Warto również zauważyć, że dla niektórych państw (które nie ratyfikowały późniejszych konwencji międzynarodowych) nadal stanowią one podstawowy poziom traktatowej ochrony przynależnej dobrom kultury na czas międzynarodowego konfliktu zbrojnego.

²³ *Ibidem*, art. 27 ust. 2.

²⁴ *Ibidem*, art. 56 ust. 1.

²⁵ *Ibidem*, art. 46 i 47.

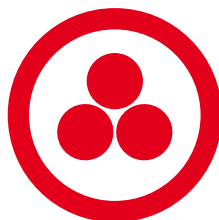
²⁶ *Ibidem*, art. 56 ust. 2.

²⁷ Art. 5 IX Konwencji haskiej z 1907 r.

Ochrona dóbr kultury w formach zorganizowanych datuje się dopiero na czas I wojny światowej (m.in. szeroko zakrojone działania Głównego Dowództwa Armii Francuskiej, w tym ewakuacja zbiorów Luwru w 1918 r.). Po zakończeniu konfliktu zbrojnego, konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 r. uznała **zasadę restytucji dóbr kultury** za nierozzerwalny składnik układów pokojowych i odrzuciła jakiegokolwiek prawo do zdobyczy wojennych w dobrach kultury.

Szczególnym dokumentem odnoszącym się do ochrony dóbr kultury jest Traktat o ochronie instytucji artystycznych i naukowych oraz zabytków historycznych, podpisany w Waszyngtonie 15.04.1935 r. (**tzw. Pakt Roericha**)²⁸. Był to pierwszy traktat międzynarodowy poświęcony wyłącznie problematyce ochrony dóbr kultury w czasie wojny i pokoju, choć jego moc wiążąca ograniczała się do państw amerykańskich. Do jego najważniejszych postanowień zaliczyć należy:

- uznanie zabytków historycznych, muzeów oraz instytucji naukowych za neutralne [formuła neutralności zabytków!] oraz nakaz ich poszanowania i ochrony przez wojujących,
- nakaz poszanowania niezbędnego personelu przydzielonego do ochrony ww. dóbr,
- zakaz wykorzystywania chronionych obiektów do celów wojskowych pod groźbą utraty ochrony,
- ustanowienie znaku identyfikacyjnego, tj. czerwonego okręgu z trzema czerwonymi kołami na białym tle [zob. rys. 6],
- obowiązek przyjęcia odpowiednich regulacji prawnych na szczeblu krajowym,
- możliwość złożenia listy zabytków chronionych w Unii Panamerykańskiej.

Rys. 6. Znak ochronny dóbr kultury przyjęty w Pakcie Roericha z 1935 r.

Źródło: https://www.symbols.com/images/symbol/1/684_roerichs-peace-banner.png (dostęp: 30.03.2021).

²⁸ Jego stronami jest 10 państw Organizacji Państw Amerykańskich, a kolejne 11 – sygnatariuszami (podpisały Pakt, ale go nie ratyfikowały).

Na szczególne podkreślenie zasługuje ustanowienie reguł ochronnych zarówno na czas pokoju, jak i konfliktu zbrojnego oraz całkowite wyłączenie zabytków z działań wojennych, zobowiązujące obie strony konfliktu w ramach przyjętej formuły neutralności zabytków, a także brak wzmianki o konieczności wojskowej(!), co niewątpliwie należy uznać za daleko idący krok w kierunku zapewnienia odpowiedniej ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego. Powyższy dokument nie ustanawiał jednak żadnego mechanizmu kontroli międzynarodowej, a więc jedyną gwarancją wykonywania postanowień Paktu była obawa przed odwetem ze strony przeciwnika²⁹. Niezależnie od ograniczonego kręgu geograficznego jest to nadal obowiązujący traktat międzynarodowy i choć odnosił się do kontynentu amerykańskiego, stanowił wzorzec dla późniejszych projektów traktatów w omawianym zakresie³⁰.

W 1937 r. powołano specjalny Komitet Ekspertów³¹, który w kolejnym roku opracował projekt konwencji o ochronie zabytków i dzieł sztuki w czasie konfliktów zbrojnych, jednak z uwagi na wybuch wojny dalsze prace zostały przerwane³². II wojna światowa odznaczała się zarówno **metodyczną grabieżą dóbr kultury**, jak i szeroko zakrojonymi działaniami mającymi na celu ich ochronę przed skutkami wojny – np. aliancka MFAA – Sekcja Zabytków, Dzieł Sztuki i Archiwów. Po zakończeniu działań wojennych przeprowadzona została szeroko zakrojona akcja kodyfikacji i progresywnego rozwoju MPHKZ, której owocem były cztery konwencje genewskie o ochronie ofiar wojny, przyjęte 12.08.1949 r. Regulowały one jednak w sposób zdawkowy kwestie związane z ochroną dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego z uwagi na wcześniejszą decyzję o uznaniu powyższej problematyki za przedmiot godny odrębnej umowy międzynarodowej.

Ostatecznie w kodyfikacji MPHKZ z 1949 r. znalazło się zaledwie kilka postanowień odnoszących się wyraźnie do ochrony dóbr kultury w konfliktach zbrojnych (oczywiście z zastrzeżeniem, że znajdują do nich

²⁹ K. Sałaciński, *Ochrona dóbr kultury*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych – materiał szkoleniowy dla szeregowych*, red. Z. Falkowski, Warszawa 2013, s. 207.

³⁰ Por. F. de Mulinen, *Podręcznik prawa wojennego dla sił zbrojnych*, (tłum.) R. Jasica, Warszawa 1994, s. 19.

³¹ Komitet Ekspertów został powołany przez Międzynarodowy Urząd Muzeów na wniosek VI Komisji Zgromadzenia Ligi Narodów z 1936 r. i na zlecenie Międzynarodowej Komisji Współpracy Intelktualnej z 1937 r. Bezpośredniego impulsu do podjęcia powyższych działań upatruje się w zniszczeniach, jakie pozostawiła wojna domowa w Hiszpanii.

³² Tym niemniej Międzynarodowy Urząd Muzeów 4.09.1939 r. wezwał państwa do usunięcia obiektów artystycznych z teatru działań wojennych oraz opracował i rozesłał projekt deklaracji (składający się z 10 artykułów), będącej propozycją ustanowienia minimalnego poziomu ochrony dóbr kultury w czasie wojny.

zastosowanie wszystkie normy traktatowe odnoszące się do poszanowania i ochrony dóbr o charakterze cywilnym). Przewidziano przede wszystkim zakaz niszczenia przez państwo okupujące majątku ruchomego lub nieruchomości, stanowiącego indywidualną lub wspólną własność osób prywatnych, państwa lub osób prawnych prawa publicznego, organizacji społecznych lub spółdzielczych, z wyjątkiem przypadków, w których zniszczenia te byłyby bezwzględnie konieczne dla operacji wojskowych (art. 53 IV KG³³) oraz zakaz rabunku (art. 33 IV KG). Pomimo wyraźnego zakazu czynów godzących w dobra kultury na terytoriach okupowanych, przewidziano jednak wyjątek na rzecz konieczności wojskowej.

12.2. Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego (Haga, 14.05.1954 r.)

Skala grabieży i dewastacji dziedzictwa kulturowego podczas II wojny światowej sprawiła, że po jej zakończeniu społeczność międzynarodowa podjęła prace nad kodyfikacją ochrony dziedzictwa kultury, oddzielając tę problematykę od regulacji dotyczących ochrony ofiar wojny wprowadzonych w 1949 r. Tym samym pod auspicjami UNESCO doszło do opracowania zrębów międzynarodowego systemu ochrony dziedzictwa kultury podczas konfliktów zbrojnych³⁴.

W dniach 21.04.–14.05.1954 r. odbyła się, zwołana przez UNESCO, międzynarodowa konferencja w Hadze³⁵. Jej efektem było przyjęcie ostatecznego tekstu konwencji międzynarodowej poświęconej ochronie dóbr kultury w trakcie konfliktu zbrojnego³⁶ (dalej: *Konwencja haska z 1954 r. lub KH54*), a także towarzyszących jej: Regulaminu wykonawczego oraz Protokołu, a ponadto 3 rezolucji. Obecny stan ratyfikacji: 133 Państwa-Strony (i 2 sygnatariuszy: Andora i Filipiny)³⁷. Polska dokonała ratyfikacji w 1956 r.³⁸

³³ Konwencja genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny, podpisana 12.08.1949 r. – tzw. IV Konwencja genewska, (Dz.U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171, załącznik); dalej: IV KG.

³⁴ A. Rutkowska, *Wokół rozważań nad międzynarodowym systemem ochrony dóbr kultury w konfliktach zbrojnych*, „De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności” 2018, nr 2(4); https://repozytorium.uph.edu.pl/bitstream/handle/11331/2295/Rutkowska.P_Wokol_rozwazan__nad_miedzynarodowym_systemem.pdf?sequence=5 (dostęp: 15.01.2021), s. 2.

³⁵ Konferencja odbyła się na zaproszenie rządu holenderskiego i z inicjatywy rządu włoskiego jako projektodawcy. Do dziś Włochy i Holandia są wiodącymi państwami na arenie międzynarodowych działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.

³⁶ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze 14.05.1954 r. (Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212).

³⁷ Wskazane za: ihl-databases.icrc.org (dostęp: 10.03.2021).

³⁸ Oświadczenie rządowe z 26.02.1957 r. (Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 215).

12.2.1. Ogólne postanowienia Konwencji haskiej z 1954 r.

Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 14.05.1954 r. stanowi pierwszy traktat międzynarodowy poświęcony w całości ochronie dóbr kultury w sytuacji konfliktu zbrojnego.

Po pierwsze, dokonano w niej jasnego i szczegółowego określenia przedmiotu ochrony. Zgodnie z art. 1 KH54, niezależnie od pochodzenia oraz osoby ich właściciela, za dobra kultury uznaje się:

- dobra ruchome lub nieruchome, które posiadają wielką wagę dla dziedzictwa kulturowego narodu (np. zabytki architektury, sztuki lub historii, religijne i świeckie; stanowiska archeologiczne; zespoły budowlane posiadające znaczenie historyczne lub artystyczne; dzieła sztuki, rękopisy, książki i inne przedmioty o znaczeniu artystycznym, historycznym lub archeologicznym; zbiory naukowe, zbiory archiwaliów lub reprodukcji ww. dóbr);
- gmachy, których zasadniczym i stosowanym w praktyce przeznaczeniem jest przechowywanie lub wystawianie ww. ruchomych dóbr kultury (np. muzea, wielkie biblioteki, składnice archiwalne, schrony mające na celu przechowywanie w razie konfliktu zbrojnego ruchomych dóbr kultury);
- ośrodki obejmujące znaczną liczbę ww. dóbr kultury („ośrodki zabytkowe”).

Przyjęcie jednolitej, a zarazem szerokiej i otwartej **definicji dóbr kultury** zasługuje na szczególne podkreślenie³⁹ (zwłaszcza w świetle ożywionych dyskusji nad tą kwestią podczas prac przygotowawczych)⁴⁰. Choć nie brakuje również głosów wskazujących na trudności natury praktycznej podczas działań zbrojnych, jakie wiążą się z otwartym katalogiem dóbr chronionych⁴¹.

³⁹ Zdaniem A. Przyborowskiej-Klimczak definicję konwencyjną należy ocenić pozytywnie, jako udaną próbę pogodzenia różnych koncepcji i stanowisk państw; zob. *eadem*, *Rozwój ochrony dziedzictwa kulturalnego w prawie międzynarodowym na przełomie XX i XXI wieku*, Lublin 2011, s. 23.

⁴⁰ Ujęcie dóbr kultury w ramach katalogu otwartego umożliwia doprecyzowanie ich zakresu przedmiotowego przez poszczególne państwa w regulacjach prawa wewnętrznego. W założeniach ma to pozwalać na zachowanie suwerenności państwa w zakresie kształtowania jego polityki w dziedzinie kultury i sztuki; H. Schreiber, *Komentarz do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokołem dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego*, [w:] *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, red. K. Zalasinińska, Warszawa 2014, s. 19 i n.

⁴¹ K. Lankosz, *Ochrona dóbr kultury, konflikty zbrojne i prawo międzynarodowe*, [w:] *Prawo – władza – społeczeństwo – polityka. Księga jubileuszowa profesora Krzysztofa Pałeckiego*, red. M. Borucka-Arczowa, Warszawa 2006, s. 230.

Po drugie, ogólny obowiązek ustanowiony w art. 2 KH54 dotyczy „ochrony dóbr kultury w konfliktach zbrojnych”, która obejmuje z jednej strony „opiekę” nad nimi, a z drugiej – ich „poszanowanie”. **Koncepcja „poszanowania” dóbr kultury** w rozumieniu art. 4 KH54 obejmuje cztery aspekty:

- powstrzymanie się od jakiegokolwiek wykorzystania dóbr kultury i ich bezpośredniego otoczenia do celów, które mogą wysoce narazić je na zniszczenie lub uszkodzeniu w toku konfliktu zbrojnego,
- powstrzymywanie się od prowadzenia działań zbrojnych wymierzonych w takie dobra,
- zakaz, zapobieganie i – w razie potrzeby – zwalczanie kradzieży, płaądrowania, zawłaszczania i niszczenia takiej własności,
- powstrzymanie się od rekwizycji i represaliów wymierzonych w takie dobra⁴².

W uproszczeniu – „**poszanowanie**” rozumiane jest jako powstrzymanie się od działań wymierzonych w dobra chronione, tzn. jako zakaz ich wykorzystywania w charakterze celu wojskowego, zakaz atakowania, zakaz niszczenia, zakaz grabieży itp. Odzwierciedla ono wymiar negatywny zobowiązania do ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego. Z kolei „**opieka**” wyraża się w konieczności podjęcia **pozytywnych działań i środków**, w tym środków przygotowawczych, głównie o charakterze prewencyjnym⁴³. Oznacza to, że działania w ramach „opieki” są zadaniami realizowanymi co do zasady w czasie pokoju, zaś „poszanowanie” odnosi się do zachowań wymaganych w czasie konfliktu zbrojnego (polegających na powstrzymaniu się od działań godzących w dobro kultury: atakowania go, niszczenia, wykorzystywania w celach wojskowych itp.)⁴⁴.

Po trzecie, konwencja zawiera wyraźny **zakaz grabieży, wywożenia i przywłaszczenia** w jakiegokolwiek postaci dóbr kultury⁴⁵.

Po czwarte, KH54 zobowiązuje stronę okupującą do umożliwienia prowadzenia działań mających na celu ochronę ww. dóbr na terenie okupowanym. Władze okupacyjne muszą powstrzymać się od stosowania rekwizycji wobec ruchomych dóbr kultury położonych na terytorium innego państwa⁴⁶. Ponadto, zgodnie z art. 5 (zatytułowanym „Okupacja”), okupant powinien „w miarę możliwości popierać wysiłki właściwych władz

⁴² R. O’Keefe, *The protection of cultural property in armed conflict*, Cambridge 2006, s. 120.

⁴³ Te ostatnie zostały wyraźnie sformułowane w Drugim Protokole do KH54, o którym szerzej w dalszej części rozdziału. Szerzej: J. M. Henckaerts, *New rule for the protection of cultural property in armed conflict*, „International Review of the Red Cross” 1999, nr 835, s. 36–37.

⁴⁴ Por. ICRC, *Commentary on the First Geneva Convention*, Geneva 2016, pkt 1799 i 1982–1994.

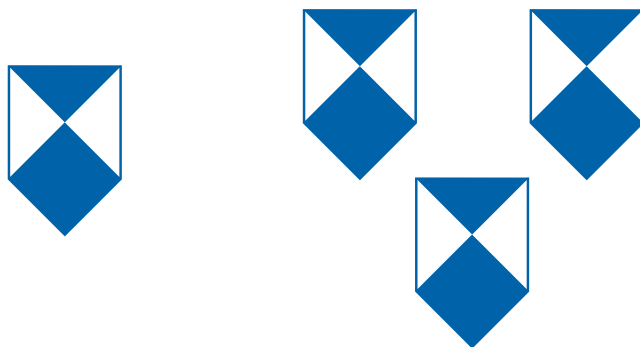
⁴⁵ Art. 4 ust. 3 KH54.

⁴⁶ *Ibidem*.

narodowych terytorium okupowanego, mające na celu zapewnienie opieki nad jego dobrami kultury i ich zachowanie”⁴⁷. W sytuacji zaś, gdy władze lokalne nie są w stanie podjąć same niezbędnych kroków dla ratowania dóbr uszkodzonych przez działania wojenne, „mocarstwo okupacyjne przedsięwzięcie w miarę możliwości najkonieczniejsze środki zachowawcze w ścisłej współpracy z tymi władzami”⁴⁸. Obowiązki państwa okupującego ustanowione w KH54 zostały jednak osłabione poprzez zastrzeżenie, że działania przewidziane w związku z okupacją będą podejmowane „w miarę możliwości”⁴⁹.

Po piąte, Konwencja Haska z 1954 r. przewiduje **specjalny status personelu przydzielonego do ochrony dóbr kultury**, zapewniając mu poszanowanie i dając możliwość pełnienia funkcji, nawet jeśli wraz z ochraniajnymi dobrami dostanie się on w ręce nieprzyjaciela. Regulamin wykonawczy do KH54 dodatkowo wyposaża personel w specjalne karty identyfikacyjne⁵⁰.

Po szóste, przyjęto **znak rozpoznawczy dobra kultury** w postaci tarczy skierowanej ostrzem w dół, podzielonej wzdłuż przekątnych na 4 pola: 2 błękitne i 2 białe [zob. rys. 7].

Rys. 7. Znaki ochronne dóbr kultury przyjęte przez KH54 (ochrona ogólna – jedna tarcza i ochrona specjalna – trzy tarcze)

Źródło: <https://theblueshield.org/download/the-hague-conventions-emblems-of-protection/> (dostęp: 30.03.2021).

⁴⁷ *Ibidem*, art. 5 ust. 1.

⁴⁸ Art. 5 ust. 2 KH54.

⁴⁹ Zob. R. Karlikowska, *Ochrona wzmocniona dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego – znaczenie, ograniczenia i perspektywy zastosowania*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2016, nr 14, s. 40.

⁵⁰ Zob. art. 21 Regulaminu Wykonawczego i stanowiący załącznik do niego wzór karty tożsamości dla personelu przydzielonego do ochrony dóbr kultury.

Powyższy znak miał być używany pojedynczo (dla oznaczenia dóbr kultury korzystających z ogólnej ochrony) lub w układzie potrójnym (dobra kultury objęte ochroną specjalną). Jego pomysłodawcą był prof. Jan Zachwatowicz, przedstawiciel polskiej delegacji na konferencji dyplomatycznej przygotowującej tekst Konwencji. Jakkolwiek ani KH54, ani Regulamin Wykonawczy do niej nie wprowadzają wyraźnego obowiązku umieszczenia znaku ochronnego na dobrach kultury już w czasie pokoju (za wyjątkiem dóbr objętych ochroną specjalną), to niewątpliwie należy uznać takie działanie za pożądane⁵¹. Kolorem użytym w znaku ochronnym powinien być błękit królewski (*royal blue*), jednak w wytycznych Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża wskazano, że jaśniejsze odcienie błękitu zapewniają lepszą widoczność⁵². Regulamin wykonawczy do KH54 dodaje, że błękitne tarcze mogą być umieszczane na flagach, opaskach naramiennych, malowane na obiekcie lub prezentowane w jakiegokolwiek innej właściwej formie⁵³.

Po siódme, Państwa-Strony Konwencji zostały zobowiązane do podjęcia szeregu działań, mających na celu zapewnienie – w możliwie najwyższym stopniu – przestrzegania jej postanowień, w tym do:

- utworzenia w siłach zbrojnych, już w czasie pokoju, specjalnej komórki, która będzie czuwać nad poszanowaniem dóbr kultury i współpracować z władzami cywilnymi sprawującymi nad nimi opiekę,
- rozpowszechniania treści KH54,
- ustanowienia w prawie krajowym odpowiedzialności karnej i dyscyplinarnej za naruszenie postanowień konwencyjnych.

Po ósme, jedyną podstawą odstąpienia od zobowiązań Konwencji haskiej z 1954 r. jest **kategoryczna konieczność wojskowa**. Oznacza to, że strony konfliktu są związane obowiązkami konwencyjnymi nawet w przypadku, gdy dobro kultury jest wykorzystywane do celów wojskowych przez stronę przeciwną za wyjątkiem sytuacji, gdy wymaga tego w sposób kategoryczny konieczność wojskowa. Powyższa norma wynika z podstawowego postulatu MPHKZ, że należy zachować równowagę między koniecznością wojskową a zasadą humanitaryzmu⁵⁴.

Ponadto KH54 zawiera regulacje dotyczące **restytucji dóbr kultury**.

⁵¹ Por. S.E. Nahlik, *Grabież...*, s. 365.

⁵² *Practical advice for the protection of cultural property in the event of armed conflict*, ICRC – Advisory service on international humanitarian law, Geneva 2002, s. 12; https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/at70ai2practical_advice_for_the_protection_of_cultural_property_in_the_event_of_armed_conflict.pdf (dostęp: 8.01.2021).

⁵³ Regulamin wykonawczy, art. 20 ust. 1.

⁵⁴ *Practical advice...*, s. 8–9.

And last but not least, przyjęto dodatkowy instrument ochrony w postaci ochrony specjalnej, o czym szerzej poniżej.

12.2.2. Instytucja ochrony specjalnej

Konwencja haska o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 1954 r. przewidziała **instytucję ochrony specjalnej**, jaką miały być objęte dobra kultury wpisane do **Międzynarodowego Rejestru Dóbr Kultury Objętych Ochroną Specjalną**, prowadzonego przez Dyrektora Generalnego UNESCO. Istotą ochrony specjalnej jest nietykalność (**przywilej nietykalności**), obowiązująca obie strony konfliktu.

Zakresem ochrony specjalnej mogą być objęte:

- nieruchomości kultury,
- transport ruchomych dóbr kultury⁵⁵,
- schrony przeznaczone do przechowywania dóbr kultury.

Aby uzyskać ochronę specjalną powyższe nieruchomości kultury, transport ruchomych dóbr kultury oraz schrony przewidziane do ich przechowywania muszą spełniać **dwa warunki materialne**: 1) nie mogą być używane do celów wojskowych i 2) muszą się znajdować w dostatecznej odległości od wielkich ośrodków przemysłowych oraz wszelkich ważnych obiektów wojskowych stanowiących punkty wrażliwe (np. lotniska, porty, duże dworce kolejowe, radiowe stacje nadawcze, zakłady pracujące na rzecz obronności, wielkie linie komunikacyjne)⁵⁶. Dodatkowo należy uczynić zadość wymogowi formalnemu, a mianowicie złożenia wniosku⁵⁷ i użyskania wpisu do wspomnianego rejestru.

⁵⁵ Transport pod ochroną specjalną, który kieruje się do innego kraju obliuguje państwo, na którego terytorium dobra kultury będą przechowywane, aby jako depozytariusz zapewniło im opiekę, co najmniej równą tej, jaką otacza własne o podobnym znaczeniu oraz aby zwróciło depozyt po zakończeniu konfliktu. Zwrot nastąpić powinien w ciągu sześciu miesięcy od daty złożenia odnośnej prośby. Ponadto w czasie jakiegokolwiek operacji transportowej oraz w czasie pobytu na terytorium obcego państwa dobra te są wyłączone z wszelkiego rodzaju zajęcia. Jeżeli jednak wymaga tego bezpieczeństwo dóbr kultury, depozytariusz – za zgodą deponenta – może zarządzić przewiezienie ich na terytorium kraju trzeciego (art. 18 Regulaminu Wykonawczego do KH54).

⁵⁶ Chyba, że państwo składające wniosek zobowiąże się do zaniechania w razie konfliktu zbrojnego wszelkiego użytkowania odnośnego obiektu, a jeśli chodzi o port, dworzec kolejowy lub lotnisko – wyłączy go z wszelkiego ruchu komunikacyjnego. Stosowne wyłączenie powinno być przygotowane już w czasie pokoju (art. 8 ust. 5 KH54).

⁵⁷ Zgodnie z wytycznymi, wniosek o udzielenie ochrony specjalnej powinien zawierać szczegółowe wskazanie granic centrum (obszaru) obejmującego gmachy i dobra kultury w nich przechowywane; dokładny dystans tego obszaru/obiektu od najbliższej siedziby władzy administracyjnej, mapę topograficzną wskazującą lokalizację (najlepiej w skali 1:25 000 lub 1:50 000); zob. *Practical advice...*, s. 13–14.

Najważniejszą cechą ochrony specjalnej jest przywilej nietykalności, z jakiego korzystają dobra nim objęte. W myśl Konwencji nie pozbawia powyższej ochrony obecność uzbrojonych strażników, mających za zadanie ochronę danego dobra kultury albo znajdujących się w pobliżu sił policyjnych, zapewniających zachowanie porządku publicznego⁵⁸.

Cofnięcie przywileju nietykalności może nastąpić w dwóch przypadkach: po pierwsze, gdy strona sama naruszyła nietykalność dobra kultury objętego ochroną specjalną poprzez jego wykorzystanie w sposób sprzeczny z Konwencją (ale nawet wówczas przed podjęciem działań wojskowych należy najpierw wystosować wezwanie do zaprzestania naruszenia Konwencji i wskazać odpowiedni termin do dokonania tego); po drugie, w razie „**niedającej się uniknąć konieczności wojskowej**”. W wyjątkowych zatem sytuacjach KH54 zezwala na odstąpienie od pełnego poszanowania dóbr kultury objętych ochroną specjalną z uwagi na względy wojskowe. Jednak możliwość powołania się na nie została znacznie zawężona:

- 1) wysoki poziom „niedającej się uniknąć” konieczności wojskowej,
- 2) zawężenie czasowe: „wyłącznie w czasie trwania” owej konieczności;
- 3) decyzja o cofnięciu przywileju nietykalności zapadająca co najmniej na poziomie dowódcy dywizjonu,
- 4) uprzednie zakomunikowanie stronie w konflikcie (jeśli okoliczności na to zezwalają).

Ponadto warto podkreślić, że w przypadku **utraty ochrony specjalnej**, nadal trwa ochrona gwarantowana przez art. 4 KH54. W konsekwencji, w razie utraty przywileju nietykalności w związku z naruszeniem przez drugą stronę konwencyjnego zakazu wykorzystywania dobra kultury objętego ochroną specjalną do celów wojskowych, zastosowanie będzie miał standard „kategorycznej konieczności wojskowej” z art. 4 ust. 2 KH54, działając jako swoista siatka bezpieczeństwa⁵⁹.

Dla oznaczenia dóbr objętych ochroną specjalną przewidziano **specjalny znak ochronny** w postaci potrójnej błękitnej tarczy [zob. rys. 7]. W myśl postanowień Regulaminu Wykonawczego do KH54, w razie konfliktu zbrojnego znak ochronny musi być umieszczony na środkach transportu objętych ochroną specjalną w sposób zapewniający widoczność w świetle dziennym z powietrza i z ziemi, w pozostałych przypadkach – z ziemi. W przypadku zabytkowych nieruchomości znaki muszą być „dobrze widoczne za dnia” oraz zostać usytuowane „w regularnych odstępach wystarczających do dokładnego oznaczenia obwodu ośrodka zabytkowego objętego

⁵⁸ Art. 8 ust. 4 KH54.

⁵⁹ P.L. Mahnad, *Protecting cultural property in Syria: New opportunities for states to enhance compliance with international law*, „International Review of the Red Cross” 2017, nr 99(3), s. 1046.

ochroną specjalną” i „przy wejściu do innych dóbr kulturalnych nieruchomości objętych ochroną specjalną”⁶⁰.

Doświadczenie wskazało jednak na znikome wykorzystanie postanowień KH54 w zakresie ochrony specjalnej⁶¹. Mechanizm jej przyznania spotkał się z małym odzewem wśród państw i mocną krytyką w literaturze przedmiotu, jako skomplikowany i niemal niemożliwy do zastosowania w praktyce, zwłaszcza w nowoczesnych miastach⁶². Przyczyn tego stanu rzeczy należy upatrywać jednak nie tylko w zbyt rygorystycznych lub trudnych do spełnienia warunkach, ale również w słabości instytucji dającej możliwość cofnięcia przywileju nietykalności w sytuacji „niedającej się uniknąć konieczności wojskowej”. W przypadku schronów – głównym czynnikiem skutecznie zniechęcającym od ubiegania się o przedmiotową ochronę był obowiązek podania do publicznej wiadomości ich położenia⁶³, rozmiarów, planów ewakuacyjnych itp. Można zatem uznać, że mechanizm ochrony specjalnej z KH54 nigdy nie wykorzystał swojego potencjału.

Podsumowując, Konwencja haska z 1954 r. oparta została na idei humanitaryzmu wskazującej adresatom, że ochrona kulturowego dziedzictwa nie jest tylko sprawą państwa, na którego terytorium niszczone są dobra kultury (stałe i ruchome zabytki historyczne, biblioteki, archiwa, obiekty przyrody), ale jest ważna dla całej społeczności międzynarodowej. Z tego też względu dziedzictwo kulturowe powinno uzyskać międzynarodową ochronę, przy czym żeby taka ochrona mogła być efektywna, musi być wprowadzona już w czasie pokoju środkami na szczeblu krajowym i międzynarodowym⁶⁴. Dlatego działania opisane w KH54 zbudowane zostały na trójfazowych operacjach zabezpieczających (I – planowanie na wypadek sytuacji wyjątkowej; II – rozpoczęcie i trwanie konfliktu zbrojnego; III – okupacja).

⁶⁰ Regulamin wykonawczy, art. 20 ust. 2.

⁶¹ Międzynarodowy Rejestr Dóbr Kulturalnych Objętych ochroną Specjalną obejmuje obecnie 14 obiektów. Zgodnie z dokumentem UNESCO nr CLT/HER/CHP z 23.7.2015 r. na liście tej znajdowały się następujące obiekty: Watykan (od 1960 r.), 3 schrony w Holandii (od 1969 r.), 2 schrony w Niemczech (od 1978 r.) i 9 miejscowości w Meksyku (od 2015 r.). Kilka obiektów uzyskało wcześniej wpisy (schron w Austrii i 3 inne schrony w Holandii), ale zostały one wykreślone. Dokument dostępny na: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Register2015EN.pdf> (dostęp: 1.02.2021).

⁶² Por. A. Przyborowska-Klimczak, *Rozwój ochrony...*, s. 60.

⁶³ Obawy były uzasadnione, co potwierdzają odnotowane w pracy P. Boylana doświadczenia z konfliktu zbrojnego na Bałkanach; por. K. Sałaciński, *Dziedzictwo kultury w konfliktach zbrojnych – prawo praktyka, nowe wyzwania*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015, s. 29.

⁶⁴ E. Buczyłowski, *Instytucje wspierające ochronę dóbr kultury w czasie pokoju i w czasie wojny*, „*Obronność. Zeszyty Naukowe*” 2018, nr 4(28), s. 14.

Główne zastrzeżenia sformułowane w doktrynie pod adresem KH54 dotyczyły:

- braku ustanowienia odpowiednich sankcji karnych za naruszenie jej postanowień,
- niejasności terminologicznych, w tym interpretacji pojęcia „kategoryczna lub niedająca się uniknąć konieczność wojskowa” oraz interpretacja pojęcia „odpowiednia odległość” (przy ubieganiu się o ochronę specjalną),
- zbytniego upolitycznienia mechanizmu przyznawania ochrony specjalnej,
- braku stałego organu dla potrzeb realizacji jej postanowień⁶⁵ i monitorowania implementacji jej do krajowych porządków prawnych⁶⁶.

Przedstawione powyżej uwagi i zastrzeżenia nie zmieniają faktu, że przyjęcie KH54 było niewątpliwie epokowym wydarzeniem w zakresie kodyfikowania zasad i norm międzynarodowej ochrony dóbr kultury w czasie działań militarnych i pozamilitarnych⁶⁷. Konwencja ta pozostaje w sposób niekwestionowany najważniejszym i najbardziej kompleksowym instrumentem prawnym normującym zagadnienia ochrony dziedzictwa kultury w czasie konfliktu zbrojnego. W doktrynie podkreśla się, że „[n]ajbardziej znaczący aspekt konwencji haskiej stanowią te postanowienia, które wymagają współpracy zawodowych pracowników kultury (kuratorów muzeów i przedstawicieli lokalnych władz ochrony zabytków, prawników i wojskowych). Realizacja wielu z tych postanowień wymaga otwartych działań sił zbrojnych. Innych nie można skutecznie przeprowadzić bez współdziałania wojska [...] Konwencja haska jest jedyną, która bezpośrednio implikuje działania sił zbrojnych wszystkich zainteresowanych stron. Bez ich współpracy i bez odpowiedniego przeszkolenia w zakresie postanowień tej konwencji pozostanie ona tylko kawałkiem papieru”⁶⁸.

⁶⁵ Kompetencje w zakresie współpracy Państw-Stron konwencji oraz prowadzenia Rejestru zostały powierzone Dyrektorowi Generalnemu UNESCO. Może on zwoływać zebrania przedstawicieli Państw-Stron KH54 (z własnej inicjatywy, za zgodą Rady Wykonawczej UNESCO lub obligatoryjnie, na wniosek co najmniej 1/5 liczby Państw-Stron).

⁶⁶ To niestety stanowiło znaczną lukę w ochronie, gdyż KH54 w dużym stopniu bazuje na konkretnych środkach podejmowanych na szczeblu krajowym, w tym na przyjęciu odpowiednich rozwiązań instytucjonalno-prawnych. W przypadku nagłego konfliktu zbrojnego instytucje krajowe niemające należytego zaplecza logistycznego (infrastruktury, wiedzy i doświadczenia, wykwalifikowanego personelu itp.) nie są w stanie skutecznie chronić dóbr kultury; por. W.A. Qureshi, *The protection of cultural heritage by international law in armed conflict*, „Loyola University Chicago International Law Review” 2017, nr 15(1), s. 92.

⁶⁷ E. Buczyński, *Instytucje wspierające...*, s. 15.

⁶⁸ L.V. Prot, *Ochrona dziedzictwa – obroną pokoju*, [w:] *Ochrona dóbr kultury w razie zagrożeń czasu wojny i pokoju. Materiały z międzynarodowej konferencji zorganizowanej w ramach programu „Partner-*

12.2.3. Protokół do Konwencji haskiej z 1954 r. i pozostałe akty

Pierwszy protokół do KH54 został przyjęty wraz z Konwencją i zobowiązuje państwa do zapobiegania wywozowi dóbr kultury z terytoriów okupowanych oraz do zabezpieczenia ich zwrotu po zakończeniu działań wojennych. Jego treść wyraźnie podkreśla, że dobra kultury nigdy nie mogą być zatrzymane tytułem odszkodowań wojennych. Ponadto przewiduje on, dla posiadaczy w dobrej wierze, odszkodowanie od strony w konflikcie, na której spoczywał obowiązek zapobiegania wywozowi dóbr kultury z terytorium okupowanego. Dodatkowo – w odniesieniu do zobowiązań strony okupującej wynikających z KH54 i Protokołu – w Regulaminie wykonawczym dodano wymóg wyznaczenia specjalnego przedstawiciela dla dziedzictwa kulturowego położonego na terytorium okupowanym⁶⁹.

Regulamin wykonawczy, uzupełniający KH54, ustala też sposób powoływania Komisarza Generalnego do spraw dóbr kultury, jego uprawnienia oraz kryteria wyboru inspektorów dóbr kultury. Przewiduje on tworzenie Międzynarodowych List Osobistości nadających się do sprawowania funkcji Komisarza Generalnego do spraw Dóbr Kulturalnych, spośród których w przypadku konfliktu (za obopólną zgodą stron) zostanie wybrany komisarz mający prawo podjęcia wobec stron wszystkich przewidzianych przez KH54 kroków, jakie uzna za pożyteczne dla wykonania konwencji. Określono w nim również m.in. zasady funkcjonowania Międzynarodowego Rejestru Dóbr Kultury Objętych Ochroną Specjalną czy kształt wspomnianej już karty tożsamości dla personelu przydzielonego do ochrony dóbr kultury.

Z kolei rezolucje dotyczyły konieczności przestrzegania postanowień KH54 przez siły zbrojne działające na podstawie Karty Narodów Zjednoczonych (I rezolucja), zasadności powołania przez państwa-strony krajowych komitetów doradczych⁷⁰ (II rezolucja) oraz wezwania do zwołania spotkania stron Konwencji w momencie jej wejścia w życie (III rezolucja).

stwo dla Pokoju”, Kraków 1996, s. 14–15; cyt. za: T. Kubik, *Ochrona dóbr kultury podczas konfliktów zbrojnych – podstawowa problematyka*, <http://files.pwi.edu.pl/files/Ochrona%20d%C3%B3br%20kultury%20podczas%20konflikt%C3%B3w%20zbrojnych.doc> (dostęp: 15.01.2021).

⁶⁹ Art. 2 Regulaminu wykonawczego do KH54.

⁷⁰ Polski Komitet Doradczy działa obecnie na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z 27.04.2004 r. (Dz.U. z 2004 r. Nr 102, poz. 1066). Wcześniej funkcjonował od 1957 r. i został rozwiązany w 1980 r., a w 1996 r. reaktywowany; zob. W. Białek, *Polski Komitet Doradczy do Spraw Ochrony Dóbr Kultury*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2000, nr 3, s. 25. Szerzej K. Lankosz, *Ochrona dóbr kultury a międzynarodowe prawo humanitarne*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, red. K. Lankosz, Dęblin 2014, s. 164–165; G. Leszczyński, *Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń czasu wojny i pokoju*, [w:] *Rola i zadania sił zbrojnych w zakresie ochrony dóbr kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju. Materiały szkoleniowe*, Kraków 13–17 listopada 2000 r., red. R. Bzinkowski, K. Stankiewicz, T. Langowska, Warszawa 2001, s. 26–27.

12.3. Dalszy rozwój prawnomiędzynarodowej ochrony dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych

W latach 70. XX wieku Międzynarodowa Konferencja Dyplomatyczna dokonała rewizji i rozwoju norm MPHKZ i przyjęła dwa protokoły dodatkowe do Konwencji genewskich o ochronie ofiar wojny z 1949 r. uzupełniające dotychczasowe regulacje prawne w odniesieniu do konfliktów zbrojnych międzynarodowych (**I Protokół dodatkowy**)⁷¹ i niemiędzynarodowych (**II Protokół Dodatkowy**)⁷². Zawierają one pojedyncze normy wyraźnie odnoszące się do ochrony dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych – w szczególności chodzi tu o art. 53 PD I i art. 16 PD II, zatytułowane „Ochrona dóbr kultury i miejsc kultu religijnego”.

Postanowienia Protokołów dodatkowych z 1977 r. zakazują:

- dokonywania jakichkolwiek wrogich ataków skierowanych przeciwko budowłom historycznym, dziełom sztuki lub miejscom kultu religijnego, które stanowią dziedzictwo kulturowe lub duchowe narodów (art. 53 lit. (a) PD I);
- używania takich dóbr do wsparcia wysiłku wojskowego (art. 53 lit. (b) PD I);
- czynienia z takich dóbr przedmiotu represaliów, tj. środków odwetowych (art. 53 lit.(c) PD I);
- atakowania personelu zajmującego się ochroną powyższych dóbr⁷³;
- nieuprawnionego (wiarołomnego) użycia znaku ochronnego przewidzianego dla dóbr kultury (art. 38 PD I);
- dokonywania wszelkich ataków skierowanych przeciwko budowłom historycznym, dziełom sztuki lub miejscom kultu religijnego, które stanowią dziedzictwo kulturalne lub duchowe narodów, a także wykorzystywania ich do wsparcia wysiłku wojskowego w czasie niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych (art. 16 PD II).

⁷¹ Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I), sporządzony w Genewie 8.06.1977 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 41, poz. 175, załącznik); dalej: PD I.

⁷² Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół II), sporządzony w Genewie 8.06.1977 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 41, poz. 175, załącznik); dalej: PD II.

⁷³ Zakaz taki nie został ustanowiony *expressis verbis*, ale wynika z zakazu atakowania ludności cywilnej i definicji osób cywilnych (art. 51 ust. 2 w zw. z art. 50 ust. 1 PD I). Personel ochrony dóbr kultury musi jednak powstrzymać się od brania czynnego udziału w działaniach zbrojnych (zob. art. 51 ust. 2 i 3 PD I).

W latach 90. XX w. UNESCO podjęło nowe inicjatywy i działania zmierzające do zwiększenia efektywności KH54⁷⁴. W 1992 r. z inicjatywy tej organizacji powołano zespół konsultacyjny w celu dokonania przeglądu postanowień traktatowych. Jego ustalenia zostały przedstawione w 1993 r. w pracy Patricka J. Boylana⁷⁵, która zawierała przegląd postanowień KH54 i propozycje niezbędnych zmian. W kolejnych latach odbywały się w Hadze spotkania ekspertów ds. prawa i kultury (1993), przedstawicieli Państw-Stron KH54 (1995) i ekspertów rządowych (1997). W ich wyniku wypracowano projekt dotyczący rewizji KH54 (tzw. *Lauswolt document*), który po poprawkach naniesionych podczas spotkania eksperckiego w siedzibie UNESCO w Paryżu w marcu 1997 r. został przedstawiony Państwom-Stronom KH54. Ostatnie robocze spotkanie ekspertów odbyło się w Wiedniu w maju 1998 r. W jego trakcie zidentyfikowano pięć głównych obszarów wymagających regulacji: konieczność wojskowa, środki ostrożności, system ochrony specjalnej, indywidualna odpowiedzialność karna i kwestie instytucjonalne⁷⁶.

Podsumowując, problemy z interpretacją konieczności wojskowej uzasadniającej odstępianie od konwencyjnych zakazów, niewielka skuteczność instytucji ochrony specjalnej przewidzianej KH54, wcześniej wspomniane zastrzeżenia sformułowane w doktrynie, rozwój prawa międzynarodowego, jaki nastąpił w traktatach przyjętych w latach 70. XX w. (Konwencja w sprawie ochrony dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r.⁷⁷ oraz dwa Protokoły dodatkowe z 1977 r.), jak również znaczne zniszczenia dziedzictwa kultury w latach 90. XX w. (głównie w trakcie konfliktów zbrojnych w Zatoce Perskiej i na Bałkanach) – skłoniły społeczność międzynarodową pod koniec ubiegłego stulecia do wypracowania nowego instrumentu prawnego w ramach istniejącego systemu międzynarodowej ochrony dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych⁷⁸.

⁷⁴ Szerzej nt. J. Symonides, *Ochrona własności kulturalnej w czasie konfliktu zbrojnego: nowe inicjatywy UNESCO zmierzające do zwiększenia efektywności Konwencji Haskiej z 1954 roku*, [w:] *Pokój i sprawiedliwość przez prawo międzynarodowe. Zbiór studiów z okazji sześćdziesiątej rocznicy urodzin profesora Janusza Gilasa*, red. C. Mik, Toruń 1997.

⁷⁵ P.J. Boylan, *Review of the Convention for the protection of cultural property in the event of conflict*, UNESCO, Paryż 1993.

⁷⁶ Wskazane za: J.-M. Henckaert, *New rules for the protection of cultural property in armed conflict*, „*International Review of the Red Cross*” 1999, nr 81(835), s. 595.

⁷⁷ Konwencja w sprawie ochrony dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, sporządzona w Paryżu 16.11.1972 r. (Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190).

⁷⁸ Alternatywne propozycje wprowadzenia nowych regulacji prawnych wykazywały wiele słabości, zwłaszcza w kontekście stworzenia odrębnego reżimu ochronnego.

12.4. Drugi Protokół do Konwencji haskiej z 1954 r. dotyczący ochrony dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego (1999)

W marcu 1999 r. odbyła się w Hadze konferencja dyplomatyczna poświęcona zmianom w KH54, zwołana przez Sekretariat UNESCO, w której udział wzięły 74 państwa będące stronami konwencji, 19 państw niebędących jej stronami (w tym Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Chiny, Japonia i Dania) oraz organizacje międzynarodowe. Rezultatem poczynionych ustaleń stało się przyjęcie 26.03.1999 r. **Drugiego Protokołu do Konwencji Haskiej z 1954 dotyczącego ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego**⁷⁹ (dalej: Drugi Protokół z 1999 r. lub DP99).

12.4.1. Ogólne postanowienia

Po pierwsze, Drugi Protokół z 1999 r. rozwija regulacje zawarte w KH54. Obydwa akty mają **identyczny przedmiot ochrony (definicja „dóbr kultury”)**, ale DP99 ma szerszy zakres obowiązywania, gdyż znajduje zastosowanie również do konfliktów zbrojnych o charakterze niemiędzynarodowym.

Po drugie, DP99 ustanawia **istotne obowiązki dla państw na czas pokoju**, takie jak:

- przygotowanie spisów inwentarza,
- planowanie środków doraźnych w celu ochrony przed ogniem i strukturalnym zniszczeniem,
- wyznaczenie kompetentnych władz odpowiedzialnych za zabezpieczenie dóbr kultury,
- opracowanie odpowiednich planów ochrony dóbr kultury przed skutkami konfliktu zbrojnego (w tym środków na ewakuację ruchomych dóbr kultury lub ich ukrycie przed skutkami konfliktu zbrojnego)⁸⁰.

Co prawda stosowny **obowiązek podjęcia działań przygotowawczych** był przewidziany już w KH54, ale tu został on dookreślony wraz ze wskazaniem konkretnych najważniejszych środków, jakie władze państwowe muszą przedsięwziąć. Jakkolwiek powyższe postanowienia mają duży walor

⁷⁹ Drugi Protokół sporządzony w Hadze 26.03.1999 r. do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze 14.05.1954 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 248).

⁸⁰ *Ibidem*, art. 5.

praktyczny, to niewątpliwie wymagają znacznych nakładów finansowych i know-how⁸¹.

Po trzecie, z punktu widzenia działań zbrojnych na szczególne podkreślenie zasługuje ograniczenie do minimum możliwości uchylenia się od obowiązku poszanowania dóbr kultury z powołaniem się na kategorię konieczności wojskowej. W art. 6 DP99 dokonano bowiem szczegółowego określenia sytuacji, w których państwo może odstąpić od zobowiązań określonych w art. 4 KH 54, powołując się na okoliczność zaistnienia „**kategorycznej konieczności wojskowej**”⁸². Aby było to możliwe, muszą być kumulatywnie spełnione **trzy warunki**:

- 1) dane dobro kultury zostało przekształcone w obiekt wojskowy⁸³ i nie istnieje inna możliwość osiągnięcia podobnej korzyści wojskowej,
- 2) decyzja o użyciu siły musi zapaść na szczeblu co najmniej dowódcy batalionu,
- 3) należy wydać skuteczne ostrzeżenie, jeśli tylko okoliczności na to zezwalają.

Tym samym „kategoryczna korzyść wojskowa” staje się jedyną podstawą do odstąpienia od zobowiązań konwencyjnych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, a strony konfliktu zostają związane obowiązkami konwencyjnymi nawet w przypadku, gdy dobro kultury zostało przekształcone w cel wojskowy przez stronę przeciwną. Jedynym wyjątkiem jest sytuacja, gdy wymaga tego w sposób kategoryczny konieczność wojskowa i nie ma alternatywnego rozwiązania (tzn. „nie istnieje żaden inny sposób praktycznie umożliwiający osiągnięcie podobnej korzyści wojskowej jak ta którą daje skierowanie ataku [...] przeciwko temu obiektowi”⁸⁴). Tym samym re-

⁸¹ Mając powyższe na uwadze, w jego treści przewidziano utworzenie specjalnego funduszu, który będzie mógł w razie potrzeby wspierać państwa finansowo i/lub technicznie.

⁸² Stanowiło to próbę rozwiązania dotychczas zgłaszanych problemów natury praktycznej; por. K. Chamberlain, *Military necessity under the 1999 Second Protocol*, [w:] *Protecting cultural property in armed conflict an insight into the 1999 Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the protection of cultural property in the event of armed conflict*, red. N. van Voudenberg, L. Lijnzaad, Leiden-Boston 2010, s. 45. Podczas konferencji dyplomatycznej nawet prawnicy wojskowi podkreślali, że trudno jest nauczyć oddziały zbrojne właściwej interpretacji i dostosowania działań do wymogów koncepcji „kategorycznej konieczności wojskowej”, co w konsekwencji oznaczało konieczność „zawierzenia mądrości generałów”; zob. Y. Sandoz, Ch. Swinarski, B. Zimmerman (red.), *Commentary to the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, Dordrecht-Geneva 1987, s. 395.

⁸³ Zastąpiono słowo „use” na „function” a „become” na „been made into”, co każe zwrócić uwagę na rzeczywistą funkcjonalność obiektu (zabytkowa forteca nie będzie objęta nową regulacją i nie będzie można jej zaatakować, o ile nie będzie wykorzystywana do celów wojskowych); por. J.-M. Henckaerts, *New rules...*, s. 605.

⁸⁴ Art. 6 lit. (a) pkt ii DP99.

gulacje DP99 poniekąd zintegrowały definicję celu wojskowego określonego w PD I z normami dotyczącymi ochrony dziedzictwa kultury w konflikcie zbrojnym⁸⁵.

Po czwarte, w Protokole dokonano regulacji **środków ostrożności podczas ataku** (art. 7) oraz **zapobiegających skutkom działań nieprzyjacielskich** (art. 8), dokonując swoistej inkorporacji do DP99 norm zawartych w art. 57 i 58 PD I⁸⁶. W konsekwencji, państwa muszą:

- 1) uczynić wszystko, co jest praktycznie możliwe, dla sprawdzenia czy obiekty jakie mają zostać zaatakowane nie są chronionymi dobrami kultury,
- 2) podjąć wszystkie praktycznie możliwe środki ostrożności przy wyborze środków i metod ataku w celu uniknięcia, a w każdym razie zminimalizowania, przypadkowego uszkodzenia dóbr kultury,
- 3) powstrzymać się od podjęcia ataku, który mógłby spowodować niezamierzone szkody w dobrach kultury, których rozmiary byłyby nadmierne w stosunku do oczekiwanej konkretnej i bezpośredniej korzyści wojskowej (nieproporcjonalne),
- 4) odwołać lub przerwać atak, gdy okaże się, że cel jest dobrem kultury lub można oczekiwać, że atak wywoła nieproporcjonalne szkody w dobrach kultury,
- 5) usunąć ruchome dobra kultury z sąsiedztwa celów wojskowych lub objąć je właściwą ochroną na miejscu oraz unikać lokalizowania celów wojskowych w pobliżu dóbr kulturalnych.

Po piąte, **uściślono zakres obowiązków spoczywających na stronie okupującej**, w tym wyraźnie wskazano na obowiązek zapobiegania nielegalnemu wywozowi lub przenoszeniu własności dóbr kultury, zakaz prowadzenia jakichkolwiek wykopalisk archeologicznych i dokonywania zmian w dobrach kultury zmierzających do zatajenia lub zniszczenia dowodów o charakterze kulturowym, historycznym lub naukowym⁸⁷. Wyjątkowo, gdy podjęcie powyższych działań jest „bezwzględnie niezbędne dla zabezpieczenia, udokumentowania, lub zachowania dóbr kultury”, okupant uzyskuje odpowiednie uprawnienia, przy czym jest zobowiązany – o ile jest to możliwe – do „ściślej współpracy” w powyższym zakresie z kompetentnymi władzami narodowymi okupowanego kraju⁸⁸.

⁸⁵ P.L. Mahnad, *Protecting cultural property in Syria...*, s. 1042.

⁸⁶ Nawet państwa, które nie są stronami PD I (np. Stany Zjednoczone, Indie, Turcja) potwierdziły na konferencji dyplomatycznej, że powyższe regulacje mają charakter zwyczajowych norm MPHKZ.

⁸⁷ Art. 9 DP99.

⁸⁸ Szerzej E. Mikos-Skuza, *Współczesna interpretacja prawa okupacji wojennej a ochrona dóbr kultury*, [w:] *Ochrona dziedzictwa...*, s. 113 i n.

Po szóste, jako zasadniczy element wzmacniający postanowienia Protokołu wprowadzono **odpowiedzialność karną – sankcje karne** za naruszenie postanowień DP99⁸⁹. Zgodnie z art. 15 DP99 za przestępstwa uznano poważne naruszenia postanowień dotyczących ochrony dóbr kultury, a mianowicie: uczynienie chronionego dobra kultury celem ataku, powodowanie rozległych zniszczeń lub zawłaszczenie oraz dokonywanie aktów wandalizmu, kradzieży, rabunku lub przywłaszczenia oraz wykorzystania dobra lub najbliższego jego otoczenia do celów wojskowych (to ostatnie tylko w przypadku dobra korzystającego z ochrony wzmocnionej). Państwo, które nie karze sprawcy powyższych czynów zobowiązane jest do jego ekstradycji, a powyższe przestępstwa nie mogą być uznane za polityczne⁹⁰.

Po siódme, DP99 ustanowił obowiązki Państw-Stron z zakresie rozpowszechniania jego postanowień za pomocą programów informacyjnych i edukacyjnych, w szczególności w ramach szkoleń przeprowadzanych w siłach zbrojnych⁹¹. W celu zapewnienia pozyskania pełnej wiedzy na temat DP99 r. przez władze cywilne i wojskowe odpowiedzialne za jego stosowanie w praktyce w czasie konfliktu zbrojnego, Państwa-Strony muszą:

- 1) włączyć **wytyczne i instrukcje** dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego do stosownych regulacji wojskowych,
- 2) rozwinąć i implementować, we współpracy z UNESCO i zaangażowanymi w te kwestie organizacjami rządowymi i pozarządowymi, **szkolenia i programy edukacyjne**,
- 3) komunikować sobie wzajemnie – za pośrednictwem Dyrektora Generalnego UNESCO – informacje na temat ustawodawstw⁹², przepisów administracyjnych i środków przedsięwziętych w powyższym zakresie,

⁸⁹ Szerzej nt. sankcji karnych na podstawie DP99 oraz jurysdykcji Międzynarodowego Trybunału Karnego w zakresie zbrodni wojennych przeciwko dziedzictwu kulturowemu: M. Frulli, *The criminalisation of offences against cultural heritage in times of armed conflict: the quest for consistency*, „European Journal of International Law” 2011, nr 22(1) oraz S. Brammertz, K.C. Hughes, A. Kipp, W.B. Tomljanovich, *Attacks against cultural heritage as a weapon of war: prosecutions at the ICTY*, „Journal of Criminal Justice” 2016, nr 14(5), s. 1143 i n.

⁹⁰ Art. 18 i art. 20 ust. 1 DP99.

⁹¹ Szerzej W. Łęcki, *Upowszechnianie w Siłach Zbrojnych RP zasad ochrony dóbr kultury w czasie pokoju i konfliktu zbrojnego*, [w:] *Ochrona dziedzictwa...*, s. 325 i n.; Z. Falkowski, *Kształcenie żołnierzy Wojska Polskiego w dziedzinie ochrony dóbr kultury w świetle regulacji prawnych i praktyki*, [w:] *ibidem*, s. 331 i n.

⁹² Pomocą dla państw może służyć *Model law on the protection of cultural property in the event of armed conflict. Legislation for common-law States seeking to implement their obligations under the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its 1954 and 1999 Protocols*, będący zbiorem objaśnień i zaleceń w zakresie należytej implementacji KH54 i jej protokołów do krajowego ustawodawstwa.

4) zakomunikować sobie, możliwie najszybciej, o regulacjach prawnych i administracyjnych przyjętych w celu zapewnienia wykonania zobowiązań wynikających z Protokołu⁹³.

Z perspektywy sił zbrojnych oznacza to konieczność uwzględnienia postanowień DP99 w regulaminach i instrukcjach wojskowych oraz stosownej modyfikacji treści kształcenia w ramach kursów i szkoleń, a także dokonania zmiany systemu przygotowania żołnierzy do udziału w misjach wojskowych i realizacji zadań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego⁹⁴.

Po ósme, w Protokole przewidziano powołanie dwóch organów odpowiedzialnych za monitorowanie stosowania jego postanowień: **Zgromadzenia Stron**⁹⁵ i **Komitetu Ochrony Dóbr Kultury w razie Konfliktu Zbrojnego**⁹⁶. Obowiązki i kompetencje Komitetu można podzielić na trzy kategorie⁹⁷:

- nadzorowanie stosowania postanowień DP99 (opracowanie wytycznych dotyczących stosowania jego postanowień; monitorowanie jego stosowania; badanie sprawozdań państw stron i formułowanie do nich uwag; uzyskiwanie wyjaśnień w razie potrzeby; przygotowywanie sprawozdań dla Zgromadzenia Stron),
- funkcje ściśle związane z ochroną wzmocnioną (kompetencje w zakresie przyznania, zawieszania lub cofnięcia ochrony wzmocnionej; utworzenie, prowadzenie i promocja listy dóbr objętych ochroną wzmocnioną; promowanie identyfikacji dóbr kultury objętych tą ochroną),
- funkcje związane z dysponowaniem funduszem ochrony dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego.

Ponadto art. 31 DP99 zobowiązuje państwa do podjęcia działań – w razie poważnych naruszeń postanowień Protokołu – wspólnie poprzez Komitet, albo indywidualnie we współpracy z UNESCO lub ONZ. Powyższe rozwiązanie stanowi uzupełnienie możliwości przewidzianej we wspomnianej konwencji UNESCO z 1972 r. do wystąpienia przez państwo z żądaniem

⁹³ Wskazane za: *Practical advice...*, s. 21–22.

⁹⁴ Por. K. Sałaciński, *Ochrona dóbr kultury w prawie międzynarodowym i polskim – doświadczenia z realizacji zadań w ramach misji wojskowych*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne. Antecedencje i wyzwania współczesności*, red. J. Nowakowska-Małusecka, Bydgoszcz-Katowice 2010, s. 146–147.

⁹⁵ Cykliczne spotkania przedstawicieli państw stron, zwoływane w tym samym czasie co konferencja generalna UNESCO oraz nadzwyczajne zgromadzenia stron na wniosek co najmniej 1/5 liczby państw stron Protokołu (art. 23 ust. 1 i 4 DP99).

⁹⁶ Komitet składa się z przedstawicieli 12 państw, wybieranych co 2 lata przez Zgromadzenie Stron na czteroletnią kadencję. Odbywa coroczne posiedzenia, mając także możliwość zwoływania posiedzeń nadzwyczajnych przez przewodniczącego Komitetu w uzgodnieniu Dyrektorem Generalnym UNESCO (art. 24 DP99).

⁹⁷ Za: R. Karlikowska, *op. cit.*, s. 42.

pomocy międzynarodowej dla zapewnienia ochrony dziedzictwu kultury w zagrożeniu⁹⁸.

Jednocześnie Drugi Protokół z 1999 r. ustanowił nową instytucję ochrony wzmocnionej dla dóbr o największym znaczeniu dla ludzkości.

12.4.2. Instytucja ochrony wzmocnionej

Szczególną instytucją konwencyjną jest **ochrona wzmocniona** stanowiąca nowy, najwyższy poziom ochrony dóbr kultury⁹⁹. Polega ona na przyznaniu przywileju bezwzględnej nietykalności dobrom kultury o największym znaczeniu dla ludzkości, niezależnie od względów konieczności wojskowej i odległości, w jakiej dobra te położone są od celów wojskowych¹⁰⁰.

Dla objęcia dobra kultury ochroną wzmocnioną konieczne jest spełnienie następujących **warunków**:

- posiadanie przezeń największego znaczenia dla ludzkości,
- korzystanie ze szczególnej (najwyższej) ochrony na podstawie odpowiednich krajowych regulacji prawnych¹⁰¹,
- niewykorzystywanie do celów wojskowych (ani do ich osłony), przy jednoczesnym zapewnieniu strony w konflikcie, że dane dobro nigdy nie zostanie wykorzystane do powyższych celów (złożenie stosownej deklaracji wraz z wnioskiem o udzielenie ochrony),
- uzyskanie wpisu do specjalnego rejestru¹⁰².

⁹⁸ Art. 19–21 Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego.

⁹⁹ Jak jednak podkreśla J.-M. Henckaerts, nazwa nowej instytucji wprowadza w błąd, gdyż nie mówimy o „wyższym” poziomie ochrony w sensie dodatkowych gwarancji – polega ona bowiem nie na dodatkowych obowiązkach spoczywających na stronie atakującej (choć kilka wymogów poprzedzających użycie siły DP99 wprowadza), lecz na stronie walczącej, do której dobro kultury objęte ochroną wzmocnioną należy – bo to one zaciągają zobowiązanie międzynarodowe w przedmiocie całkowitego zakazu przemiany takiego obiektu w cel wojskowy (idem, *New rules...*, s. 610).

¹⁰⁰ R. Karlikowska, *op. cit.*, s. 28.

¹⁰¹ DP99 wymaga bowiem, aby dobra kultury objęte wnioskiem o udzielenie im ochrony wzmocnionej, korzystały z najwyższego poziomu ochrony na gruncie prawa wewnętrznego (przyjęcie odpowiednich krajowych środków prawnych i administracyjnych uznających wyjątkową wartość kulturową i historyczną dobra kultury). Jednak w wyjątkowych sytuacjach (zwłaszcza w czasie konfliktu zbrojnego), jeśli państwo nie jest w stanie spełnić tego wymogu, ochrona wzmocniona może zostać przyznana, o ile wnioskodawca wystąpi o pomoc międzynarodową w przygotowaniu, opracowaniu lub stosowaniu odpowiednich środków prawnych i administracyjnych (art. 11 ust. 8–9 DP99).

¹⁰² Art. 10 lit. a-c i art. 11 ust. 10 DP99. Formularz wniosku o udzielenie ochrony wzmocnionej oraz dokument weryfikujący warunki określone w art. 10 lit. b DP99 w języku polskim w: *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Kazusy i instrukcje*, red. K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022, cz. II, poz. 18.

Rejestr dóbr kultury objętych wzmocnioną ochroną prowadzony jest przez Komitet Ochrony Dóbr Kultury w razie Konfliktu Zbrojnego. Konkretne dobro musi być zgłoszone¹⁰³ Komitetowi i przezeń potwierdzone (uznanie), co z kolei wymaga uprzedniego zakomunikowania Państwow-Stronom DP99¹⁰⁴ oraz zasięgnięcia opinii właściwych organizacji rządowych i pozarządowych oraz ekspertów¹⁰⁵.

Wydając decyzję w zakresie **wpisu na Listę Dóbr Kultury Objętych Ochroną Wzmocnioną**, Komitet dokonuje oceny, czy zgłoszone dobro kultury posiada największe znaczenie dla ludzkości, kierując się trzema przesłankami:

- 1) posiadaniem przez dobro kultury wyjątkowej powszechnej wartości (ang. *outstanding universal value* – OUV¹⁰⁶),
- 2) unikalnością dobra kultury (z uwagi na jego wielkość, wiek i historię),
- 3) ustaleniem, czy zniszczenie danego dobra kultury stanowiłoby niepowetowaną stratę dla ludzkości¹⁰⁷.

Jak widać, Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO stanowiła wielką inspirację w toku prac nad art. 10 DP99¹⁰⁸. Co więcej, rozważana jest możliwość powiązania obu list¹⁰⁹ i w ogóle zwiększenia synergii pomiędzy róż-

¹⁰³ Międzynarodowy Komitet Błękitnej Tarczy może zarekomendować objęcie danego obiektu ochroną, choć rekomendacja ta nie jest wiążąca dla Komitetu Ochrony Dóbr Kultury. Ten ostatni może z własnej inicjatywy lub z uwagi na rekomendację innych stron zwrócić się do danego państwa o wystąpienie z wnioskiem o przyznanie ochrony wzmocnionej określonego obiektowi – ale to wyłącznej decyzji rządu danego państwa pozostawiono wystąpienie z przedmiotowym wnioskiem (i wybór konkretnych obiektów).

¹⁰⁴ Państwa mają 60 dni na złożenie zastrzeżenia, co skutkuje bardziej zastrzoną procedurą (decyzja o wpisaniu na Listę wymaga większości 4/5 głosów w Komitecie).

¹⁰⁵ Art. 11 ust. 5–6 DP99. Powyższa procedura opiniowania została szeroko rozbudowana w najnowszych wytycznych przyjętych przez przedmiotowy Komitet; zob. Committee for the protection of cultural property in the event of armed conflict, *Amendments to the Guidelines for the implementation of the 1999 Second Protocol: Enhanced protection*, UNESCO, Paris 10–11.12.2020 (C54/20/15.COM/11).

¹⁰⁶ Obecnie kryterium „wyjątkowej powszechnej wartości” określa się zgodnie z Wytycznymi Operacyjnymi; zob. UNESCO, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, WHC 12/01 (Paryż 2012) – tekst polski: *Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa*, (tłum.) K. Piotrowska, B. Szymygin, https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencje__deklaracje__raporty/Wytyczne_Operacyjne_do_realizacji_Konwencji_Swiatowego_Dziedzictwa_UNESCO_-_2012_1_.pdf (dostęp: 15.02.2021).

¹⁰⁷ Por. K. Zalańska, *Drugi Protokół do konwencji haskiej – wyzwania dla systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce*, [w:] *Ochrona dziedzictwa...*, s. 169.

¹⁰⁸ J. Toman, *Cultural property in war: improvement in protection. Commentary on the 1999 Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the event of Armed Conflict*, UNESCO, Paryż 2009, s. 188.

¹⁰⁹ Por. R. Karlikowska, *op. cit.*, s. 44 i 50.

nymi instrumentami prawnymi UNESCO mającymi na celu ochronę dóbr kultury¹¹⁰.

W Drugim Protokole z 1999 r. nie przyjęto jednak żadnych rozwiązań odnoszących się do znaku ochronnego. Dopiero w 2015 r. na 6. spotkaniu Państw-Stron DP99 przyjęto **nowy znak**: znak Błękitnej Tarczy w czerwonej oblamówce [zob. rys. 8].

Rys. 8. Znak ochronny dla dóbr kultury objętych ochroną wzmocnioną

Źródło: <https://theblueshield.org/download/the-hague-conventions-emblems-of-protection/> (dostęp: 30.03.2021)

Cofnięcie przywileju nietykalności, oznaczające w praktyce dopuszczalność ataku na dobro objęte ochroną wzmocnioną, jest możliwe – poza przypadkiem gdy ochrona zostanie cofnięta przez Komitet – jedynie w razie kumulatywnego spełnienia następujących rygorystycznych warunków:

1) **warunki obligatoryjne** (muszą być zawsze spełnione):

- dobro – z uwagi na jego wykorzystanie – stało się celem wojskowym,
- atak na nie jest jedynym możliwym środkiem prowadzącym do zakończenia wykorzystywania dobra w celach militarnych,
- przy doborze środków i metod ataku uwzględnia się wszelkie możliwe środki ostrożności celem zminimalizowania szkody, jaka może zostać wyrządzona dobru kultury.

2) **warunki fakultatywne** (należy je spełnić, jeśli okoliczności na to zezwalają):

¹¹⁰ Por. *Strategy for the reinforcement of UNESCO's action for the protection of culture and promotion of cultural pluralism in the event of armed conflict*, przyjęta na 38. sesji Konferencji Generalnej UNESCO, 38 C/49 (2.11.2015); <https://en.unesco.org/system/files/235186e1.pdf> (dostęp: 19.03.2021). Tekst polski Strategii (*Wzmocnienie działania UNESCO na rzecz ochrony kultury i promocja pluralizmu kulturowego w razie konfliktu zbrojnego*) w: *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł międzynarodowych*, red. K. Góralczyk, M. Lemiesz, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.

- decyzja o ataku podejmowana jest na najwyższym szczeblu operacyjnym,
- skuteczne wcześniejsze ostrzeżenie z żądaniem zakończenia wykorzystania dobra kultury sprzecznie z Protokołem,
- rozsądny czas dany przeciwnikowi na zmianę sytuacji¹¹¹.

W przypadku dóbr kultury objętych konwencyjną ochroną wzmocnioną **nie ma wzmianki o konieczności wojskowej** – całkowicie zatem wyłączona została możliwość odwołania się do względów natury wojskowej (operacyjnej) dla odstąpienia od obowiązku poszanowania nietykalności dóbr kultury korzystających z tej formy ochrony. Raz przyznana ochrona wzmocniona nie może zostać cofnięta lub ograniczona przez wystąpienie jakichkolwiek okoliczności dodatkowych. Jediną możliwą przyczyną utraty przywileju korzystania z ochrony wzmocnionej jest zaistnienie okoliczności skutkującej niespełnieniem jednego z kryteriów warunkujących otrzymanie ochrony wzmocnionej (art. 10 DP99), w szczególności naruszenia zakazu wykorzystywania dobra kultury do celów wojskowych lub dla osłony miejsc wojskowych. Ale nawet wówczas zaatakowanie takiego obiektu obustronne jest przez wspomniane powyżej warunki.

Do **najważniejszych walorów mechanizmu ochrony wzmocnionej** zaliczyć należy:

- 1) zastosowanie w równym stopniu do międzynarodowych, jak i niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych;
- 2) przyznanie nietykalności nieograniczonej ze względu na konieczność wojskową (bez wyjątku na rzecz konieczności wojskowej);
- 3) wprowadzenie odpowiedzialności karnej za przestępstwa wymierzone w obiekty nią objęte¹¹².

Należy jednak zauważyć, że instytucja ochrony wzmocnionej cieszy się **małą popularnością** – po dwóch dekadach obowiązywania DP99 z omawianej formy ochrony korzysta zaledwie 17 obiektów w 10 państwach¹¹³.

¹¹¹ Art. 13 PD99 [utrata ochrony wzmocnionej].

¹¹² J. Toman, *Cultural property...*, s. 292 i n.

¹¹³ A mianowicie: klasztor Geghard i dolina Górniego Azatu (Armenia); stare miasto w Baku i stanowisko archeologiczne Gobustan (Azerbejdżan); rezydencje miejskie w Brukseli projektu Viktora Horty, neolityczne kopalnie krzemienia w Spiennes, Mons oraz zabytkowy zespół składający się z domu, pracowni i muzeum rodów Plantin i Moretus w Antwerpii (Belgia), stanowisko neolityczne Choroikoitia, malowane kościoły w regionie Troodos i zabytki w regionie Pafos (Cypr), Willa rodziny Tugendhatów w Brnie (Czechy); zabytki w Mccheta (Gruzja); Angkor (Kambodża); stanowisko archeologiczne Kernavé (Litwa); grobowiec Askia (Mali); Castel del Monte k. Bari, Centralna Biblioteka Narodowa we Florencji i Willa Hadriana w Tivoli (Włochy); wskazane za: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Enhanced-Protection-List-2019_Eng_04.pdf (dostęp: 15.02.2021).

To umiarkowane zainteresowanie wynika z jednej strony ze stosunkowo małej liczby ratyfikacji DP99¹¹⁴, a z drugiej – związane jest m.in. z wątpliwościami co do praktycznego znaczenia nowych regulacji dla ochrony dóbr kultury w czasie konfliktów zbrojnych¹¹⁵. Niemniej warto na koniec podkreślić, że skuteczność ochrony dóbr kultury w czasie wojny zależy w pierwszej kolejności od tego, jak owe dobra kultury są chronione w czasie pokoju, ponieważ „[d]opiero wprowadzenie efektywnych form ochrony dziedzictwa w prawie krajowym umożliwi właściwe zachowanie cennego kulturowo zasobu na wypadek konfliktu zbrojnego”¹¹⁶.

12.4.3. Znaczenie Drugiego Protokołu do Konwencji haskiej z 1954 r.

Drugi Protokół do KH54 z 1999 r. to niezmiernie istotny traktat międzynarodowy z punktu widzenia dążenia do zapewnienia możliwie pełnego poszanowania dóbr kultury w trakcie konfliktów zbrojnych. Do najważniejszych jego osiągnięć należą:

- 1) podkreślenie konieczności stosowania środków zapobiegawczych zarówno w czasie wojny, jak i pokoju,
- 2) wdrożenie rozwiązań zawartych w PDI z 1977 r. do reżimu ochrony ustanowionego w KH54,
- 3) ulepszenie systemu ochrony przez wprowadzenie nowej kategorii „ochrony wzmocnionej”,
- 4) nałożenie na państwa obowiązku karania i ścigania najważniejszych naruszeń KH54 i DP99,
- 5) doprecyzowanie obowiązków państw związanych z opieką i poszanowaniem dóbr kultury,
- 6) zawężenie konieczności wojskowej umożliwiającej odstępnie od ochrony konwencyjnej,
- 7) ustanowienie odpowiednich instrumentów finansowych i organizacyjnych (możliwość monitorowania i nadzoru stosowania norm ochronnych).

Tym samym Protokół odniósł się do podstawowych zastrzeżeń, jakie zostały zgłoszone pod adresem regulacji zawartej w KH54. Na podkreślenie

¹¹⁴ Na dzień 1.01.2021 r. stronami DP99 są 84 państwa, <https://ihl-databases.icrc.org/> (dostęp: 10.01.2021).

¹¹⁵ R. Karlikowska, *op. cit.*, s. 45. W literaturze podjęto już pierwsze rozważania co do listy polskich dóbr kultury, które mogłyby zostać objęte ochroną wzmocnioną – zob. M. Jankowska-Sabat, *Wzmocniona ochrona dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego – propozycja listy polskich obiektów*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 2013, t. 315 (1).

¹¹⁶ K. Zalaszińska, *Drugi Protokół...*, s. 174.

zasługuje wprowadzenie szczegółowych zasad odpowiedzialności karnej za przestępstwa wymierzone w dobra kultury, a także fakt utworzenia funduszu ochrony dóbr kultury, jak również powołania organów traktatowych (Zgromadzenie Stron i Komitet) celem zagwarantowania **efektywności nowego systemu ochrony prawnej** ustanowionej w DP99¹¹⁷.

Drugi Protokół do KH54 zdaje się być adekwatnym do obecnej rzeczywistości instrumentem prawnym – zatem najważniejszą kwestią jest jego rozpowszechnienie, zwiększenie liczby ratyfikacji i właściwa implementacja jego postanowień do porządków krajowych. Rozwiązania przyjęte w DP99 należy uznać za mające duże znaczenie praktyczne dla ochrony dziedzictwa kultury w czasie konfliktu zbrojnego. Lecz choć **potencjał gwarancyjny** dokumentu wydaje się być olbrzymi, rodzi się pytanie czy okaże się on efektywny i czy państwa będą gotowe z niego skorzystać. W literaturze przedmiotu wskazuje się na pilną potrzebę odpowiedniego wzajemnego powiązania instrumentów prawnomiędzynarodowych służących dbałości o bezpieczeństwo dziedzictwa kultury¹¹⁸. O ile bowiem wielość systemów ochrony, wzajemnie na siebie zachodzących i/lub uzupełniających się umacnia ochronę, to w tym przypadku – zwłaszcza z uwagi na szczególny kontekst sytuacyjny i dobra kultury o szczególnym znaczeniu – „istotne jest wdrożenie jak najprostszych mechanizmów i procedur, zrozumiałych dla wojska i łatwych do zastosowania w zmiennych warunkach walki zbrojnej”¹¹⁹.

12.5. Ochrona dziedzictwa kultury podczas konfliktów zbrojnych w zwykajowym MPHKZ

Szczególnym źródłem MPHKZ, kreującym zobowiązania stron wojujących są **normy prawa zwyczajowego**. Jakkolwiek ustalenie ich istnienia oraz wiążącego zakresu nastęrcza wiele trudności (m.in. w związku z koniecznością wykazania z jednej strony usus – tj. stałej, zgodnej praktyki państw w danym zakresie, a z drugiej odnoszącego się doń *opinio iuris*, kreującego wymóg istnienia przekonania po stronie państw o mocy wiążącej danej

¹¹⁷ R. Karlikowska, *op. cit.*, s. 29.

¹¹⁸ Konieczne będzie zacieśnienie systemów ochrony i współpracy między podmiotami działającymi na rzecz zapewnienia ochrony dóbr kultury w czasie pokoju, w sytuacjach kryzysowych i w razie zaistnienia konfliktu zbrojnego. W tym ostatnim kierunku zdaje się ostatnio podążać UNESCO podpisując stosowne porozumienia z Międzynarodowym Komitetem Czerwonego Krzyża (2016) i Międzynarodowym Komitetem Błękitnej Tarczy (2020), który już w DP99 został uznany za organ doradczy UNESCO w zakresie ochrony dziedzictwa kultury (art. 11 ust. 3 i art. 27 ust. 3).

¹¹⁹ R. Karlikowska, *op. cit.*, s. 51.

reguły postępowania¹²⁰), to odznaczają się one jednym, nad wyraz istotnym walorem – mają **moc powszechnie wiążącą**. W razie wykazania, że norma o danej treści ma charakter zwyczajowy, do przestrzegania jej zobowiązane są wszystkie podmioty prawa międzynarodowego (a więc państwa, organizacje międzynarodowe i, spełniające dodatkowe warunki, strony walczące w niemiędzynarodowym konflikcie zbrojnym).

Ma to szczególne znaczenie wobec zróżnicowanego stanu ratyfikacji poszczególnych traktatów międzynarodowych (traktat międzynarodowy wiąże wyłącznie te państwa, które wyraziły na to zgodę, tj. dokonały jego ratyfikacji). W MPHKG jedynie Konwencje genewskie z 1949 r. uzyskały powszechną akceptację – tzn. wszystkie państwa świata uznane przez ONZ są ich stronami i mają obowiązek ich przestrzegać. W przypadku traktatów dotyczących ochrony dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego liczba ratyfikacji nie jest imponująca. Stronami KH54 są 133 państwa (czyli tylko 2/3 ogółu państw), a DP99 – zaledwie 84 państwa¹²¹.

W obliczu braku woli ze strony niektórych państw do zaciągania zobowiązań traktatowych na czas konfliktu zbrojnego, dwie dekady temu Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża zainicjował kilkuletni międzynarodowy projekt, którego celem było dokonanie – w oparciu o szeroko zakrojoną analizę praktyki państw w konfliktach zbrojnych – identyfikacji norm posiadających charakter zwyczajowy. Powstałe w jego wyniku **Studium zwyczajowego międzynarodowego prawa humanitarnego** zawiera opis 161 norm (zasad)¹²², z których *expressis verbis* cztery poświęcone są ochronie dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego (zasady nr 38–41). Trzy z powyższych zasad zostały zidentyfikowane jako mające zastosowanie zarówno do konfliktów zbrojnych o charakterze międzynarodowym, jak i niemiędzynarodowym, co jest o tyle istotne, że ta ostatnia kategoria konfliktów zbrojnych charakteryzuje się znacznie ograniczoną regulacją

¹²⁰ Szerzej nt. istoty prawa zwyczajowego i jego elementów składowych zob. M. Szuniewicz, *Studium prawa zwyczajowego „Customary International Humanitarian Law”*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne we współczesnym...*, s. 11 i n.; eadem, *Miejsce i rola zwyczaju w międzynarodowym prawie humanitarnym konfliktów zbrojnych*, „Międzynarodowe Prawo Humanitarne” 2014, nr V, s. 54 i n.

¹²¹ Stan ratyfikacji na 1.02.2021 r.

¹²² Zob. *Customary International Humanitarian Law*, red. J.-M. Henckaerts i L. Doswald Beck, Cambridge University Press, Cambridge 2005 (vol. I: Rules, vol. II: Practice). Zestawienie powyższych norm w języku polskim zamieszczono w publikacji: *Studium poświęcone zwyczajowemu międzynarodowemu prawu humanitarne: wkład w zrozumienie i poszanowanie zasad prawa dotyczących konfliktu zbrojnego*, tłum. M. Sajkowski, Ośrodek Upowszechniania Międzynarodowego Prawa Humanitarnego przy Zarządzie Głównym Polskiego Czerwonego Krzyża, Warszawa 2006, https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/pol-irrc_857_henckaerts.pdf, (dostęp: 2.04.2021).

prawną zarówno pod względem treści, jak i zakresu obowiązywania (liczba państw będących stroną relewantnych traktatów), o czym nieco dalej.

Znajdująca zastosowanie do międzynarodowych i niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych **zasada nr 38** nakazuje każdej ze stron konfliktu poszanowanie dóbr kultury, dookreślając, że „[w] czasie działań wojennych należy zapewnić szczególną ochronę w celu uniknięcia uszkodzeń budowli religijnych, sztuki, nauki, edukacyjnych lub dobroczynnych oraz pomników historycznych, chyba że stanowią cele wojskowe” oraz, że „[z]abronione jest atakowanie dóbr kultury posiadających wielkie znaczenie dla wszystkich narodów świata, chyba że wymaga tego w sposób kategoryczny konieczność wojskowa”. W myśl **zasady nr 39** „[z]abronione jest używanie dóbr posiadających wielkie znaczenie dla wszystkich narodów świata do celów, które mogłyby narazić te dobra na zniszczenie lub uszkodzenie, chyba że wymaga tego w sposób kategoryczny konieczność wojskowa”. Z kolei **zasada nr 40** potwierdza, że zwyczajowy charakter mają zakazy dokonywania jakiegokolwiek zajęcia, zniszczenia lub rozmyślnej profanacji instytucji religijnych, dobroczynnych, edukacyjnych, sztuki i nauki, pomników historycznych, dzieł sztuki i nauki oraz wszelkie akty kradzieży, rabunku, bezprawnego przywłaszczenia i wandalizmu wymierzone przeciwko dobrom posiadającym wielkie znaczenie dla ludzkości. Zgodnie zaś z **zasadą nr 41** „Mocarstwo okupujące powinno zapobiegać bezprawnemu wywozowi dóbr kultury z okupowanego terytorium i powinno zwrócić bezprawnie wywiezione dobra właściwym władzom okupowanego terytorium”. Ma ona oczywiście zastosowanie wyłącznie do międzynarodowych konfliktów zbrojnych.

Podstawowe zasady dotyczące ochrony dóbr kultury stanowią obecnie część powszechnie wiążącego zwyczajowego MPHKZ, co potwierdził już m.in. Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze¹²³, Konferencja Generalna UNESCO w rezolucji przyjętej na 27. sesji w 1993 r. (odnośnie do art. 3–4 KH54), Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii (MTKJ) w wyroku w sprawie *Tadić*¹²⁴ oraz przedstawiciele doktryny¹²⁵.

¹²³ International Military Tribunal of Nuremberg, Trial Part 22 (22.8.-1.10.1946).

¹²⁴ Decyzja Izby Odwoławczej MTKJ z 2.10.1995 r. w sprawie IT-94–1-AR72: *Prokurator v. Dusko Tadić*, par. 98 i 127.

¹²⁵ Por. np. A. Jakubowski, *Zwyczajowy charakter zakazu niszczenia oraz grabieży dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego we współczesnym prawie międzynarodowym*, [w:] *Ochrona dziedzictwa...*, s. 87 i n.

12.6. Problem ochrony dóbr kultury podczas niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego

Z perspektywy prawa międzynarodowego sytuacje konfliktu zbrojnego niemającego charakteru międzynarodowego odznaczają się trudnościami z ustaleniem jego zaistnienia (odpowiedniego poziomu przemocy wewnątrz-krajowej) i małą liczbą norm MPHKGZ znajdujących do nich zastosowanie. Problem stanowi również ustalenie zakresu zobowiązań spoczywających na niepaństwowych podmiotach, co czyni rekonstrukcję reżimu prawnego obowiązującego w tym kontekście sytuacyjnym kwestią złożoną i budzącą wiele wątpliwości¹²⁶.

W świetle art. 19 KH54, w przypadku niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego jego strony powinny przestrzegać co najmniej postanowień w zakresie poszanowania dóbr kultury.

Jednym z najważniejszych osiągnięć Drugiego Protokołu do KH54 jest przyjęcie stosowania jego postanowień niezależnie od charakteru konfliktu zbrojnego toczącego się na terytorium Państwa-Strony. Oznacza to, że zawarte w nim unormowania obowiązują w konfliktach niemiędzynarodowych w takim samym zakresie, w jakim stosują się do konfliktów międzynarodowych. Co więcej, przedmiotowe postanowienia mają zastosowanie do wszystkich stron konfliktu, a więc również podmiotów niepaństwowych¹²⁷.

Ponadto, jak już wspomniano, w pełnym zakresie znajdują tu zastosowanie normy odnoszące się do ochrony dziedzictwa kultury w czasie konfliktu zbrojnego, które posiadają status zwyczajowego MPHKGZ.

Szczególnie problematyczna w przypadku niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego jest **sytuacja prawna podmiotów niepaństwowych**, będących zazwyczaj uzbrojonymi grupami walczącymi z władzami rządowymi, jak i kwestia określenia zakresu spoczywających na nich zobowiązań prawnomiędzynarodowych¹²⁸. I choć ostatnie lata to przypadki niespotykanego wandalizmu ze strony podmiotów niepaństwowych (związczą

¹²⁶ Szerzej: M. Szuniewicz, *Próba rekonstrukcji reżimu prawnego „rządzącego” niemiędzynarodowym konfliktem zbrojnym*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Wyzwania XXI wieku*, red. D. Bugajski, Gdynia 2008, s. 67 i n.; M. Marcinko, *Normatywny paradygmat prowadzenia działań zbrojnych w niemiędzynarodowym konflikcie zbrojnym*, Wrocław 2019.

¹²⁷ W sposób oczywisty wyjątkiem są tu państwa, które nie przystąpiły do DP99; zob. J.M. Henckaerts, *The protection of cultural property in non-international armed conflicts*, [w:] *Protecting cultural property in armed conflict an insight into the 1999 Second Protocol...*, s. 83 i n.

¹²⁸ Zob. np. specjalny numer 882 „International Review of the Red Cross” z 2011 r. pt. „Understanding Armed Groups and the Applicable Law” (dostępny na: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/review-882-all.pdf>).

umyślne niszczenie przez ISIS dziedzictwa kulturowego uznawanego przez nią za heretyckie)¹²⁹, to jednak liczne są przykłady grup zbrojnych wyrażających chęć poszanowania dóbr kultury w czasie działań zbrojnych¹³⁰.

Regulacja prawna zasad i zakresu związania podmiotów niepaństwowych normami MPHKZ z zakresu ochrony dóbr kultury następuje poważnych problemów. Ponadto strona niepaństwowa międzynarodowego konfliktu zbrojnego, w szczególności w pierwszej fazie konfliktu, zwykle nie dysponuje wystarczającymi środkami finansowymi i technicznymi, które umożliwiałyby podjęcie odpowiednich kroków na rzecz zabezpieczenia dóbr kultury na terytorium państwa znajdującego się pod ich kontrolą¹³¹. Co więcej, choć strona rebeliancka ma obowiązki w zakresie poszanowania dóbr kultury w czasie działań zbrojnych, to najczęściej pozbawiona jest jakiegokolwiek wsparcia¹³². Ani KH54, ani DP99 nie przewidują w tym

¹²⁹ M.in. stare miasta w Aleppo i Palmirze, kryty rynek Al-Madina w Aleppo, meczet Umajjadów oraz Crac des Chevaliers (Syria), świątynia proroka Yunusa i muzeum w Mosulu (Irak) oraz mauzolea, drzwi meczetu Side Yahia i 4 tys. manuskryptów w Timbuktu (Mali). Specjalne oddziały ISIS (tzw. „Antiquities Division”) odpowiadają nie tylko za zorganizowaną akcję systematycznego plądrowania, ale również za wystawianie licencji na prowadzenie działalności w zakresie poszukiwań archeologicznych, handlu irackimi i syryjskimi artefaktami. Są odpowiedzialne także za pobieranie podatków z tytułu prowadzenia powyższej działalności, dzięki czemu pozyskują znaczne środki finansowe (źródło finansowania terroryzmu). Zob. też K. Hausler, *Culture under attack: the destruction of cultural heritage by non-state armed groups*, „Santander Art and Cultural Law Review” 2015, nr 2, s. 117 i n.

¹³⁰ Interesujących informacji w tym zakresie dostarczają prowadzone od 2015 r. przez Geneva Call badania, mające na celu zrozumienie istniejącej dynamiki między niepaństwowymi grupami zbrojnymi a ochroną dziedzictwa kulturowego. Szerzej: M. Lostal, K. Hausler, P. Bongard, *Armed Non-State Actors and Cultural Heritage in Armed Conflict*, „International Journal of Cultural Property” 2017, nr 24, s. 407 i n. oraz Geneva Call, *Culture under Fire: Armed Non-State Actors and Cultural Heritage in Wartime*, Report, October 2018, https://www.genevacall.org/wp-content/uploads/2017/10/Cultural_Heritage_Study_Final.pdf. Przytoczono w nich pozytywne przykłady działań podmiotów niepaństwowych w zakresie poszanowania dóbr kultury w czasie działań wojennych: sudański SPLM/A (manifest o poszanowaniu dóbr kultury w 1983 r.), kolumbijskie ELN i FARC-EP, kurdyjska PKK, malijska MNLA (ustanowiła departament kultury, rękodzieła i turystyki), syryjskie YPG/YPJ (administracja Rojova ustanowiła w 2015 r. Antiquities Authority i wydała akt dotyczący ochrony dóbr kultury, zakazujący niszczenia i uszkodzenia antyków i stanowisk archeologicznych oraz ustalający sankcje za ich naruszenie, a także ustanowiła patrole dokonujące inspekcji stanowisk archeologicznych), syryjskie FSA (ochrona przed plądrowaniem i kradzieżą wraz ze strażnikami w Aleppo). Szerzej: M. Marcinko, M. Szuniewicz-Stępień, *Ochrona dóbr kulturalnych podczas działań wojennych na terytoriach kontrolowanych przez niepaństwowe grupy zbrojne*, [w:] *Aktualne wyzwania w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego*, red. P. Dobosz, Kraków 2021 [w druku].

¹³¹ M. Pietras-Eichberger, *Ochrona dóbr kulturalnych podczas nie międzynarodowych konfliktów zbrojnych*, [w:] *Ochrona dziedzictwa...*, s. 134–135.

¹³² Tymczasem przykłady pokazują, że taka pomoc przynosi owoce np. działania Smithsonian Institute’s Cultural Rescue Initiative w zabezpieczeniu Muzeum Ma’arra w Syrii. Szerzej: M. Lostal, K. Hausler, P. Bongard, *Armed Non-State Actors...*, s. 420 i in.

zakresie odpowiedniej pomocy dla uzbrojonych grup walczących z siłami rządowymi. Co prawda zgodnie z art. 19 ust. 3 KH54 wszystkim stronom niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego może zaproponować swoje usługi UNESCO, ale o ile państwa mogą bezpośrednio zwrócić się do tej organizacji z prośbą o pomoc techniczną w kreowaniu ochrony dziedzictwa kulturowego (lub w związku z jakimkolwiek problemem w zakresie stosowania Konwencji), takiej możliwości nie przyznano niepaństwowym grupom zbrojnym¹³³. Tymczasem Konstytucja UNESCO zabrania interweniowania w sprawy pozostające w wyłącznej jurysdykcji państw członkowskich, dlatego ustanowienie kontaktu z uzbrojonymi grupami opozycyjnymi mogłoby być uznane za jego naruszenie. Z drugiej zaś strony, na mocy wspomnianego art. 19 ust. 3 KH54, UNESCO ma prawo zaoferować usługi stronom walczącym (wszystkim!). Dalej traktat wyraźnie podkreśla, że ustanowienie takiego kontaktu nie ma żadnego wpływu na kwestię ustalenia ich statusu prawnego (tj. potwierdzenia ich podmiotowości prawnomiędzynarodowej)¹³⁴. W konsekwencji należy zatem przyjąć, że nawiązanie kontaktu nie może być uznane za naruszenie zasady nieinterweniowania w sprawy wewnętrzne Państw-Stron Konwencji¹³⁵. Ponadto Plan działania na rzecz ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego¹³⁶ wyraźnie wskazuje, że możliwym działaniem ze strony Sekretariatu UNESCO jest wysyłanie do sił niepaństwowych listów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego w czasie walk, podpisanych przez Dyrektora Generalnego. Dotychczasowa działalność UNESCO w tym zakresie nie jest znaczna¹³⁷.

W ostatnich latach dają się zaobserwować coraz prężniejsze działania organizacji pozarządowych na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego w czasie konfliktu zbrojnego. Za przykład posłużyć może Smithsonian Institute's Cultural Rescue Initiative, negocjująca bezpośrednio z grupami zbrojnymi dostęp do obiektów dziedzictwa kulturowego w ramach *Safeguarding the*

¹³³ Zob. art. 23 KH54.

¹³⁴ Art. 19 ust. 4 KH54. I żadne z państw nie złożyło zastrzeżenia do tego artykułu.

¹³⁵ M. Lostal, K. Hausler, P. Bongard, *Armed Non-State Actors...*, s. 422.

¹³⁶ *Standard UNESCO's Plan of Action to Protect Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, CLT-13/10HCP/CONF.201/INF.3 (21.11.2013); http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/INF3-10HCP-Action-Plan-EN_20131121.pdf (dostęp: 25.03.2021).

¹³⁷ Wśród nielicznych przykładów zaangażowania się Dyrektora Generalnego UNESCO należy wymienić nawiązanie bezpośredniego kontaktu w 2001 r., w odpowiedzi na groźby zniszczenia Bamiyan Buddhas przez Mullah Mohamed Omara, misję pod koniec 2001 r. w Demokratycznej Republice Kongo oraz świadczenie „dobrych usług” w 2004 r. w odpowiedzi na wezwanie Komitetu Światowego Dziedzictwa do wywarcia wpływu wszelkimi możliwymi kanałami dyplomatycznymi na sudański SPLA w sprawie Narodowego Parku w Garamba.

*Heritage of Syria and Iraq Project*¹³⁸ czy też powołana w 2013 r. organizacja Heritage for Peace, która m.in. zorganizowała w Turcji (w latach 2014–2015) szkolenia instruktorów dla członków syryjskiej opozycji IMoC. Jakkolwiek powyższe inicjatywy godne są pochwały i przynoszą wymierne efekty, to jednak nie są one znane grupom opozycyjnym, a ich autorzy napotykają szereg trudności w swojej działalności (problemy finansowe, logistyczne, personalne itp.)¹³⁹.

12.7. Odpowiedzialność karna za naruszenia zasad ochrony dziedzictwa kultury w konflikcie zbrojnym

Konwencja Haska z 1954 r. zawiera wyraźne zobowiązanie Stron do powzięcia w ramach swoich krajowych systemów prawa karnego wszelkich koniecznych środków, aby osoby, które dopuściły się naruszenia jej postanowień lub nakazały ich naruszenie były – niezależnie od ich obywatelstwa – ścigane i ukarane sankcjami karnymi lub dyscyplinarnymi¹⁴⁰. Rozwinięcie i doprecyzowanie postanowień dotyczących odpowiedzialności przyniósł DP99. W jego art. 15 za **przestępstwo** uznano czyny, które:

- powodują, że chronione dobro kultury staje się celem ataku,
- wykorzystują dobro kultury objęte ochroną wzmocnioną (lub jego najbliższe otoczenie) do wsparcia działań wojskowych,
- powodują rozległe zniszczenia lub zawłaszczenia chronionych dóbr kultury,
- polegają na dokonywaniu kradzieży, rabunku, przywłaszczenia lub aktów wandalizmu wobec chronionych dóbr kultury.

Poważne naruszenia norm MPHKZ poświęconych ochronie dóbr kultury uznaje się za **zbrodnie wojenne**. Na mocy art. 85 I PD z 1977 r. uznano za zbrodnię wojenną „kierowanie ataków przeciwko pomnikom historycznym, dziełom sztuki lub miejscom kultu religijnego wyraźnie rozpoznanym, które stanowią dziedzictwo kulturowe lub duchowe narodów i którym przyznana została szczególna ochrona na mocy odrębnego porozumienia, na przykład w ramach uprawnionej organizacji międzynarodowej,

¹³⁸ Wskazane za: M. Lostal, K. Hausler, P. Bongard, *op. cit.*, s. 421–422. Jej przedstawiciele opracowali wraz z Amerykańskim Komitetem Błękitnej Tarczy podręczny przewodnik o zabytkach Mosul i rozdystrybuowali go wśród walczących.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 424.

¹⁴⁰ Art. 28 IV KG i art. 85 DP99. Co do oceny realizacji powyższego obowiązku w polskim prawie karnym por. K. Parulski, *Implementacja międzynarodowych norm prawnokarnych chroniących dobra kultury w konfliktach zbrojnych do polskiego prawa karnego*, [w:] *Ochrona dziedzictwa...*, s. 185 i n.

powodujących przez to ich zniszczenie na dużą skalę, gdy brak dowodu, że strona przeciwna naruszyła [...] [zakaz wykorzystania dóbr kultury do działań wojskowych – przyp. aut.], i gdy te pomniki historyczne, dzieła sztuki i miejsca kultu religijnego nie są położone w bezpośredniej bliskości celów wojskowych”, o ile powyższe naruszenia zostały popełnione z winy umyślnej i z naruszeniem Konwencji genewskich z 1949 r. lub I PD¹⁴¹. Za ciężkie naruszenia MPHKZ uznano również niszczenie i przywłaszczenie sobie mienia, nieusprawiedliwione koniecznością wojskową i dokonywane na wielką skalę w sposób bezprawny i samowolny¹⁴².

Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego kwalifikuje jako zbrodnię wojenną ataki skierowane celowo na budynki służące celom religijnym, edukacyjnym, sztuki, nauki lub dobroczynności oraz ataki na pomniki historyczne¹⁴³. Z kolei w **Statucie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii** za powyższe uznano zajmowanie, niszczenie lub umyślne uszkodzanie obiektów instytucji służących celom religijnym, dobroczynności i edukacji, sztuki i nauki, a oprócz tego historycznych budowli oraz dzieł sztuki i nauki¹⁴⁴.

MTKJ kilkakrotnie rozstrzygał sprawy dotyczące ochrony dóbr kultury w konflikcie zbrojnym (np. wyroki w sprawach: *Kordić i Čerkez* (2004)¹⁴⁵, *Strugar* (2005)¹⁴⁶ i *Prlić et al.* (2013)¹⁴⁷). W 2016 r. zapadł zaś historyczny wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego w sprawie zniszczenia przez oddział Ahmada al-Faqi al-Mahdiego w trakcie wojny domowej w Mali starożytnego meczetu, mauzoleów i 4 tys. manuskryptów w Timbuktu¹⁴⁸. Był to pierwszy wyrok trybunału międzynarodowego skazujący wyłącznie za czyny popełnione przeciwko mieniu.

¹⁴¹ Art. 84 ust. 4 lit. d PD I.

¹⁴² Por. art. 50 I KG, art. 51 II KG i art. 147 IV G.

¹⁴³ Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, sporządzony 17.07.1998 r. (Dz.U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708), art. 8 ust. 2 lit. b (xi) i art. 8 ust. 2 lit. e (iv) w odniesieniu do konfliktów zbrojnych o charakterze niem międzynarodowym.

¹⁴⁴ Art. 3 lit d Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii, przyjętego rezolucją RB ONZ nr 827 z 25.05.1993 r. ze zm.

¹⁴⁵ Wyrok Izby Apelacyjnej MTKJ z 17.12.2004 r. w sprawie *Dario Kordić i Mario Čerkez* (IT-95-14/2).

¹⁴⁶ Wyrok Izby Orzekającej MTKJ z 31.01.2005 r. w sprawie *Strugar* (IT-01-42).

¹⁴⁷ Wyrok Izby Orzekającej MTKJ z 29.05.2013 r. w sprawie *Prlić et al.* (IT-04-74).

¹⁴⁸ Wyrok MTK z 27.09.2016 r. w sprawie *Ahmad Al Faqi Al Mahdi* (ICC-01/12-01/15-171). Szerzej: K. Puchalska, *Niszczenie kulturowego dziedzictwa ludzkości jako zbrodni wojenna na przykładzie sprawy Ahmada Al Faqi Al Mahdiego rozpatrywanej przez Międzynarodowy Trybunał Karny*, „Międzynarodowe Prawo Humanitarne” 2019/2020, t. X/XI, s. 147 i n.; K. Wierczyńska, A. Jakubowski, *Zbrodnie przeciwko dziedzictwu kulturowemu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym – analiza krytyczna*, „Studia Prawnicze” 2016, nr 1, s. 39 i n.

Co więcej, rozmyślne i szeroko zakrojone działania godzące w dziedzictwo kulturowe (zwłaszcza to o szczególnym znaczeniu dla ludzkości) można uznać nie tylko za zbrodnie wojenne, ale również za czyny wypełniające znamiona zbrodni przeciwko ludzkości, czy nawet zbrodni ludobójstwa (tzw. *cultural genocide*)¹⁴⁹. Ma to o tyle istotne znaczenie, że te dwie ostatnie zbrodnie międzynarodowe nie wymagają zaistnienia sytuacji konfliktu zbrojnego. I tak MTKJ w wyroku w sprawie *Kordić i Čerkez* określił atak na starożytny meczet w Bośni i Hercegowinie mianem „ataku na tożsamość religijną ludności”, co stanowi zbrodnię przeciwko ludzkości, jako że całą ludzkość rani zniszczenie unikatowej kultury religijnej i towarzyszących jej dóbr kultury¹⁵⁰. Z kolei Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w wyroku w sprawie *Bośnia i Hercegowina v. Serbia i Czarnogóra* wskazał, że „tam gdzie dokonuje się fizyczne lub biologiczne wyniszczanie często równocześnie prowadzone są ataki na własność kulturową i religijną oraz symbole z jakimi identyfikują się atakowane grupy, co może być słusznie uznane za dowód zamiaru fizycznego wyniszczenia danej grupy”¹⁵¹.

Takie czyny oznaczają zamach na godność i tożsamość całej populacji oraz jej religijne i historyczne korzenie. Ich celem jest wymazanie wszelkich śladów kulturowej i duchowej tożsamości ludności poprzez zniszczenie kulturowego dziedzictwa stanowiącego symbol owej tożsamości¹⁵².

12.8. Podsumowanie

Dobra kultury są obiektami cywilnymi i jako takie korzystają z ochrony ustanowionej w ogólnych postanowieniach MPHKZ dotyczących dóbr o charakterze cywilnym, w tym zakazu wykorzystania ich dla celów wojskowych i umyślnego ich atakowania. Wszelkie możliwe środki ostrożności muszą być podjęte zarówno na etapie ataku, jak i obrony dla zabezpieczenia ich przed możliwymi zagrożeniami. Poza ogólną ochroną, przewidzianą przez **normy MPHKZ dla obiektów cywilnych**, dobra kultury objęte są ochroną ustanowioną w wyspecjalizowanych instrumentach prawnych dotyczących ochrony dziedzictwa kultury podczas konfliktu zbrojnego (a jeśli dziedzictwo to odznacza się szczególną wartością dla ludzkości – może

¹⁴⁹ E. Novic, *The concept of cultural genocide: an international law perspective*, Oxford 2017.

¹⁵⁰ Wyrok MTKJ w sprawie *Kordić i Čerkez*, par. 207.

¹⁵¹ Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości, *Case concerning application of the Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide – Bośnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, wyrok z 26.2.2007 r., par. 344, w nawiązaniu do wyroku Izby Orzekającej MTKJ z 2.04.2001 r. w sprawie *Radislav Krstić* (IT-98_33-T), par. 580 [tłum. aut.].

¹⁵² Wyrok MTKJ w sprawie *Blaskić*, par. 227–228.

zostać dodatkowo objęte szczególnym reżimem normatywnym w ramach ochrony specjalnej z KH54 lub wzmocnionej z DP99). Powyższe rodzaje ochrony nie wykluczają się, lecz pokrywają i wzajemnie się uzupełniają¹⁵³.

Poza dobrami objętymi ochroną wzmocnioną, reżim ochronny ustanowiony przez KH54 i DP99 dla dziedzictwa kulturowego w sytuacji konfliktu zbrojnego przewiduje zezwolenie na odstępianie od konwencyjnych zakazów z powołaniem się na konieczność wojskową, choć oba instrumenty prawne ograniczają okoliczności dopuszczające podjęcie ataku i ściśle zawężają ten wyjątek. Przypadek takiego odstępstwa odnosi się wyłącznie do możliwości wykorzystania obiektu w celach wojskowych lub jego zaatakowania – konwencyjne zakazy kradzieży, zniszczenia, wandalizmu i rekwizycji dóbr kultury mają charakter absolutny i nie mogą być ograniczone poprzez powołanie się na wyjątek w zakresie konieczności wojskowej¹⁵⁴. Poza normami traktatowymi powszechnie wiążącą moc mają normy zwyczajowego MPHKG odnoszące się do ochrony dóbr kultury, mające zastosowanie do wszystkich konfliktów zbrojnych i niepaństwowych podmiotów. Nie sposób pominąć tu jednak kwestii braku wystarczających norm dotyczących międzynarodowych konfliktów zbrojnych czy ochrony niematerialnego dziedzictwa¹⁵⁵.

Na koniec warto wskazać, że w niektórych przypadkach zasadnym może się okazać odwołanie się do innych instrumentów prawnomiędzynarodowych z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego (a mianowicie Konwencji UNESCO dotyczącej środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 1970 r.¹⁵⁶ oraz Konwencji UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury z 1995 r.¹⁵⁷) mogących wypełnić niektóre luki

¹⁵³ Szerzej: F. Bugnion, *The origins and development of the legal protection of cultural property in the event of armed conflict*, ICRC 14.11.2004; <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/article/other/65shtj.htm> (dostęp: 15.01.2021).

¹⁵⁴ Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, UN Doc. A/71/317 (9.8.2016), par. 63–64.

¹⁵⁵ Ch. Johannot-Gradis, *Protecting the past for the future: How does law protect tangible and intangible cultural heritage in armed conflict?*, „International Review of the Red Cross” 2015, nr 97 (900), s. 1270, 1275; W.A. Qureshi, *op. cit.*, s. 97; K. Chainoglou, *The protection of intangible cultural heritage in armed conflict: Dissolving the boundaries between the existing legal regimes?*, „Santander Art and Culture Law Review” 2017, nr 2, s. 109 i n.

¹⁵⁶ Konwencja UNESCO dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, sporządzona w Paryżu 17.11.1970 r., (Dz.U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106).

¹⁵⁷ Konwencja UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury, przyjęta w Rzymie 24.06.1995 r.; tekst polski w: W. Kowalski, *Konwencja UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury*, „Studia i Materiały” 1996, nr 102.

w MPHKG, np. poprzez udostępnienie dodatkowych mechanizmów umożliwiających restytucję dóbr kultury, zwłaszcza jeśli znajdują się one w rękach prywatnych. Ponadto, jak wspomniano, na podstawie Konwencji UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r. Państwa-Strony mogą zwrócić się z wnioskiem o udzielenie pomocy międzynarodowej dla ochrony dziedzictwa kulturowego w zagrożeniu.

Pytania kontrolne:

1. Wymień podstawowe źródła prawa międzynarodowego regulujące ochronę dóbr kultury w działaniach zbrojnych.
2. Wyjaśnij na czym polega „poszanowanie” i „opieka” nad dobrami kultury w konfliktach zbrojnych.
3. Wyjaśnij w jakich okolicznościach siły zbrojne mogą odstąpić od ogólnego zakazu atakowania lub wykorzystywania do celów wojskowych chronionych dóbr kultury?
4. Scharakteryzuj instytucję ochrony specjalnej dóbr kultury (zakres ochrony i warunki nabycia ochrony specjalnej).
5. Przedstaw zasady i warunki ustania ochrony specjalnej.
6. Scharakteryzuj instytucję ochrony wzmocnionej dóbr kultury (podstawa prawna, warunki uzyskania, zakres przywileju nietykalności, ustalenie ochrony).
7. Wymień podstawowe regulacje prawne przyjęte przez Drugi Protokół z 1999 r. do Konwencji haskiej o ochronie dóbr kultury z 1954 r.
8. Wskaż znaki ochronne przyjęte dla oznaczenia dóbr kultury (objętych ochroną ogólną, ochroną specjalną i ochroną wzmocnioną).
9. Wyjaśnij pojęcie „kategorycznej konieczności wojskowej” w rozumieniu Drugiego Protokołu z 1999 r.
10. Przedstaw podstawowe zasady indywidualnej odpowiedzialności karnej za naruszenie norm dotyczących ochrony dóbr kultury.
11. Wyjaśnij na czym polega problem z regulacją prawną ochrony dóbr kultury w sytuacji niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego.
12. Podaj w jakim zakresie normy zwyczajowego MPHKG odnoszą się do ochrony dóbr kultury.
13. Wymień środki profilaktyczne (przygotowawcze), jakie należy podjąć dla zapewnienia ochrony dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego.

ROZDZIAŁ 13.

Ochrona dziedzictwa kultury w działaniach operacyjnych wielonarodowych sił zbrojnych – aspekty prawne

13.1. Znaczenie ochrony dziedzictwa kultury w operacjach wielonarodowych sił zbrojnych

Obecnie dewizą wojny nie jest już zniszczenie, lecz – zapożyczając termin od Clausewitza – jest nią również **dialog**, zwłaszcza gdy „zwycięzca musi jeszcze wygrać pokój”¹. W przypadku skutecznego działania personelu wojskowego dialog ten opiera się na poszanowaniu historii, kultury i wartości strony przeciwnej w konflikcie². A w działaniach wielonarodowych sił zbrojnych – biorących udział w operacjach wojskowych poza granicami swoich państw – ochrona dziedzictwa kultury (ang. **Cultural Property Protection – CPP**)³ nabiera szczególnego znaczenia. Ochrona dziedzictwa narodowego państwa goszczącego (ang. *Host Nation – HN*) jest bowiem niezmiernie ważna dla społeczeństwa danego państwa, gdyż odgrywa kluczową rolę

¹ Określenie zapożyczone z T.X. Hammes, *The sling and the stone: on war in the 21 century*, Londyn 2004.

² Por. francuska publikacja z zakresu doktryny wojskowej: FT.01 'Winning the battle, building peace' – *Land forces in present and future conflicts* (2007); cyt. za: CDEF, *Handbook on the protection of cultural property in the event of armed conflict* (2015), PFT.5.3.2., s. 12, https://www.c-dec.terre.defense.gouv.fr/images/documents/us-publications/doctrine-FT/20140630_NP_CDEF_PFT-5-3-2_EMP-50-655_US.pdf (dostęp: 22.03.2021).

³ W niniejszym rozdziale będzie używany skrót CPP (ang. *Cultural Property Protection*) w znaczeniu „ochrony dóbr/dziedzictwa kultury”. Artykuł 2 KH54 definiuje CPP jako „zabezpieczenie i poszanowanie dóbr kultury”. W praktyce skrót ten używany jest do opisanego z działań podjętych by sprostać wszelkim wyzwaniom, jakie wiążą się z dziedzictwem kultury w czasie konfliktu zbrojnego” [za:] J. Berends, *Cultural property protection makes sense. A way to improve your mission*, 2nd ed., CCOE – NATO CIMIC Centre of Excellence, Haga 2020, s. 7, (dalej: *CPP makes sense (2020)*), <https://www.cimic-coe.org/resources/make-sense-series/cultural-property-protection-makes-sense.pdf> (dostęp: 22.03.2021).

w procesie rekonyliacji⁴, wzmacnia tożsamość narodową⁵ i w znacznym stopniu przyczynia się do **post-konfliktowej stabilizacji polityczno-gospodarczej kraju**. Z kolei dla sił wielonarodowych jest **warunkiem korzystania z dobrej woli i współpracy ze strony członków społeczności lokalnej**, większej akceptacji dla obecności na ich terytorium obcych sił zbrojnych, co z kolei leży u podstaw pomyślnej realizacji celów przyświecających danej operacji sojuszniczej⁶.

Obecnie z operacyjnego punktu widzenia CPP postrzegane jest jako „taktyczny, operacyjny i strategiczny imperatyw dla wszystkich podmiotów działających na rzecz zapewnienia bezpieczeństwa i pokoju”⁷. Szczególnego znaczenia CPP we współczesnych operacjach zbrojnych upatruje się w przyczynach natury prawnej⁸, strategicznej i etycznej⁹. Właśnie ze strategicznego punktu widzenia CPP postrzegane jest jako **element mający zapewnić powodzenia misji** – zniszczenie dóbr kultury powoduje wzrost przemocy wewnątrz krajowej i eskalację konfliktu z uwagi na lokalne rozgoryczenie i publiczne oburzenie¹⁰, a tym samym może opóźnić realizację zadania i utrudnić pomyślne zakończenie misji¹¹. Płądrowanie i nielegalny handel artefaktami są obecnie znaczącym źródłem dochodu niepaństwowych grup zbrojnych, a w konsekwencji – finansowania terroryzmu i zorganizowanej przestępczości międzynarodowej. Ponadto dobra kultury traktowane jako turystyczna atrakcja mogą stanowić ważny element gospodarczej odbudowy kraju po konflikcie zbrojnym¹². Poważ-

⁴ Jak zaznaczył T. Purbrick (dowódca Cultural Property Protection Unit w siłach zbrojnych Zjednoczonego Królestwa), „gwarantując poszanowanie i ochronę ich dziedzictwa kultury podczas naszej operacji, dajemy społecznościom lepszą i szybszą możliwość otrząśnięcia się z traumy konfliktu”, *CPP makes sense (2020)*, s. 5.

⁵ J.D. Kila, Ch.V. Harndon, *Military involvement in cultural property protection. An overview*, „Joint Force Quarterly” 2014, nr 74(3), s. 121.

⁶ Por. Y. Foliant, *Cultural Property Protection Makes Sense. A Way to Improve Your Mission*, CCOE, Haga 2015, s. 55; <https://www.cimic-coe.org/resources/make-sense-series/cpp-makes-sense-final-version-29-10-15.pdf> (dostęp: 12.02.2021).

⁷ Wypowiedź A. DeJesse (dowódcy amerykańskiego Cultural Heritage Task Force), *CPP makes sense (2020)*, s. 5.

⁸ Państwa biorące udział w wielonarodowych operacjach wojskowych są stronami odnośnych traktatów z zakresu CPP.

⁹ Dobra kultury powinny być zachowane i chronione jako część tożsamości lokalnej ludności, której nie da się naprawić lub odtworzyć; zob. *CPP makes sense (2020)*, s. 9.

¹⁰ *CPP makes sense (2020)*, s. 8.

¹¹ NATO, *AJEPP-2: Environmental protection best practices and standards for military camps in NATO operations*, Annex I, par. I.1.3.

¹² Por. *CPP makes sense (2020)*, s. 8–9; J.D. Kila, Ch.V. Harndon, *op. cit.*, s. 121.

ne zniszczenia dziedzictwa kulturowego nie tylko odbiją się niepomyślnie na przyszłej turystyce kulturalnej, ale w konsekwencji mogą utrudnić rekonstrukcję krajowej gospodarki i spowodować konieczność dłuższego zaangażowania międzynarodowych sił zbrojnych w regionie. A zatem – zwłaszcza tam, gdzie mandat misji międzynarodowej obejmuje stabilizację i odbudowę kraju – CPP stanowi niewątpliwie istotny element na drodze do osiągnięcia celu¹³.

Jak podkreślił Yves Sandoz, „poszanowanie godności [danej grupy – przyp. aut.] ludności oznacza to samo, co poszanowanie jej kultury [...]. Dlatego zmagania na rzecz ochrony dóbr kultury [danej grupy – przyp. aut.] ludności, w konsekwencji oznaczające również poszanowanie jej godności, stanowią integralną część operacji humanitarnych, których celem jest ochrona tej ludności”¹⁴. Wyraźnie podkreślają to najnowsze dokumenty NATO, wskazując na **silne powiązanie dóbr kultury z ochroną ludności cywilnej**¹⁵.

Przy czym kultura nie jest statyczną koncepcją, co niewątpliwie implikuje poważne trudności w jej należytym pojmowaniu, uwzględnianiu w działaniach operacyjnych (szczególnie w przypadku wielonarodowych sił zbrojnych) oraz poszanowaniu niezbędnym do zachowania, przywrócenia czy wręcz tworzenia fundamentów pod przyszłą odbudowę państwa i/lub jego społeczeństwa oraz do **przywrócenia ładu społecznego** i pokojowego współistnienia dotychczasowych stron w konflikcie zbrojnym. Dlatego klucza do sukcesu w procesie zapewnienia skutecznej ochrony dziedzictwa kultury w działaniach wielonarodowych sił zbrojnych upatruje się obecnie w **należytej współpracy pomiędzy siłami zbrojnymi a cywilnym sektorem** ochrony dziedzictwa kultury¹⁶. Niewątpliwie efektywność ochrony dziedzictwa kultury uzależniona jest od właściwego przeprowadzenia działań przygotowawczych w czasie pokoju, zazwyczaj wymagających uprzedniej współpracy i/lub konsultacji ze strony przedstawicieli sił zbrojnych.

Wymaga to odpowiedniej strategii i instytucjonalnego zaplecza połączonego z odpowiednim przeszkoleniem (np. standardy NATO i CCOE – Centre of

¹³ CPP makes sense (2020), s. 9.

¹⁴ Y. Sandoz, *Competing priorities: placing cultural property on the humanitarian agenda*, [w:] *Protection of cultural property in the event of armed conflict. Report on the Meeting of Experts (Geneva, 5–6 October 2000)*, (oprac.) M.T. Dutli i in., ICRC, Geneva 2002, s. 22.

¹⁵ Szerzej w rozdziale 13.4.4.

¹⁶ W pierwszym rzędzie chodzi tu o Międzynarodowy Komitet Błękitnej Tarczy.

Excellence¹⁷ i działania CIMIC – *Civil-Military Cooperation*¹⁸). Korzystając z doświadczeń wielonarodowych sił zbrojnych, należy wyraźnie podkreślić, że sama „wiedza” w zakresie dziedzictwa kultury może okazać się niewystarczająca, jeśli nie towarzyszą jej odpowiednie „nastawienie” (*attitude*) do innych kultur i „postępowanie” (*behaviour*) członków sił wielonarodowych, co oznacza posiadanie umiejętności składających się na **tzw. kompetencje wielokulturowości** (ang. *cross cultural competence*)¹⁹. Dopiero wiedza wsparta powyższymi umiejętnościami i zdolnościami oraz doświadczeniem daje możliwość efektywnego działania w odmiennym kręgu obyczajowo-religijno-kulturowym.

Tymczasem analiza międzynarodowych operacji wojskowych wskazuje na brak odpowiedniej strategii działania w zakresie CPP, brak stosownych wytycznych i procedur postępowania czy należytego przygotowania członków personelu wojskowego. Podczas operacji NATO w Kosowie w 1999 r. CPP nie było na agendzie – zainteresowanie ochroną dziedzictwa kultury wzrastało w miarę operacji, jednak nie na skutek planowania operacyjnego Sojuszu, ale próśb kierowanych do sił KFOR (*Kosovo Force*) przez kosowskie instytucje (m.in. Serbski Kościół Ortodoksyjny) i działania włoskich Carabinieri w okresie październik 2002–maj 2003 r. Operacja w Afganistanie nie wskazywała na uprzednio zastosowane założenia metodologiczne lub zinstytucjonalizowane podejście do CPP. Nie było żadnych specjalnych oficjalnych stanowisk, wytycznych, dyrektyw dla ISAF dotyczących ochrony dóbr kultury²⁰, zaś późniejsze analizy wykazały, że w pewnych

¹⁷ Dla przykładu model CCOE wykorzystuje trzy perspektywy dla zapewnienia najpełniejszego postrzegania sfery kultury na terenie misji wojskowej (*Cultural Shaping Factors, Cultural Phenomena, Cultural Manifestations*). Pomaga on oddziałom sił zbrojnych państw zaangażowanych w działania sojusznicze zgłębić znaczenie i uzyskać pełniejszy obraz środowiska kulturowego społeczeństwa, w którym przyszło im wykonywać swoje działania w ramach operacji wojskowej. Model został sformułowany w oparciu o przygotowany dla CCOE dokument pt. *Coping with Culture: Towards Cultural Understanding and Competency* (wskazany za: Y. Foliand, *op. cit.*, s. 7–8).

¹⁸ Szerzej w rozdziale 15.

¹⁹ Y. Foliand, *op. cit.*, s. 6–7 [section: From cultural understanding to cross cultural competence]. Szerzej nt. A. Abbe, S.M. Halpin, *The Cultural Imperative for Professional Military Education and Leader Development*, „Parameters” 2010, nr 39(1), s. 20 i n.; B.R. Selmeski, *Military Cross-Cultural Competence: Core Concepts and Individual Development*, Royal Military College of Canada Centre for Security, Armed Forces & Society Occasional Paper Series, 16.05.2007, <http://www.cultureready.org/sites/default/files/publications/Selmeski%20%282007%29.pdf> (dostęp: 22.03.2021).

²⁰ Jedynie Porozumienie między NATO a Islamską Republiką Afganistanu z 2014 r. dotyczącą statusu sił zbrojnych NATO i personelu misji [*Agreement between the North Atlantic Treaty Organization and the Islamic Republic of Afghanistan on the Status of NATO Forces and NATO personnel conducting mutually agreed NATO-led activities in Afghanistan* (30.09.2014)] zawierało dwa postanowienia odnoszące do dziedzictwa kultury. Zgodnie z nimi „NATO Forces operations and

przypadkach konstrukcja baz wojskowych wywarła niekorzystny wpływ na stanowiska archeologiczne²¹. Operacja w Iraku była przykładem nader znanych przypadków zniszczenia dziedzictwa kultury starożytnego Babilonu, stanowisk archeologicznych i splądrowania Muzeum Narodowego. Analizy wyraźnie dowiodły, że siły zbrojne USA przybyły do Iraku – powszechnie znanego z posiadania unikatowych obiektów dziedzictwa kultury i stanowisk archeologicznych – z nikłym przygotowaniem do sprostanienia wyzwaniom w zakresie ochrony dóbr kultury. Podczas inwazji Stanów Zjednoczonych i Zjednoczonego Królestwa na Irak w 2003 r. CPP miało niezwykle niski priorytet (oba państwa nie były wówczas stronami KH54), jednak straty w irackim dziedzictwie kulturowym były nie tyle rezultatem pierwszej fazy operacji (działania ofensywne), lecz wynikały z zaniedbań strony amerykańskiej podczas 9-letniego pobytu i administrowania siłami misji międzynarodowej²², rozbudowy infrastruktury oraz niewystarczającego zabezpieczenia miejsc gromadzenia dóbr (muzeów, bibliotek, archiwów, galerii sztuki) oraz stanowisk archeologicznych przed falą plądrowania i grabieży (okres okupacji Iraku)²³. Wszystko to złożyło się na porażkę w sferze CPP, tym bardziej że zaniedbania, jakie wystąpiły już na etapie przygotowania i zabezpieczenia dóbr kultury wiązały się z brakiem wiedzy o znaczeniu dziedzictwa kultury dla społeczności lokalnej i dla stabilizacji kraju. Brak świadomości, że może ono odegrać kluczową rolę w powodzeniu całej operacji obnażył zarówno fakt braku zainteresowania wielu ówczesnych polityków, jak i nieprzygotowanie całej międzynarodowej spo-

activities on Agreed Facilities and Areas shall be conducted with full respect for Afghan laws and regulations for the protection of sites or artifacts of historic and cultural heritage. NATO Forces Authorities shall notify and consult immediately with appropriate Afghan authorities through the Afghanistan–NATO Implementation Commission when sites or artifacts of historic and cultural heritage are discovered on an agreed facility or area” [art. 5(7)]. Ponadto „NATO Forces Authorities, working with relevant Afghan authorities, shall take appropriate measures to ensure that no items or material of cultural or historic significance to Afghanistan are being exported” [art. 14(3)].

- ²¹ E. Leoni, *Geospatial Accuracy Matters! A preliminary study about an impact on CP in Afghanistan*, Paper presented at Penn Cultural Heritage Conference (2017).
- ²² Badania przeprowadzone w 2016 r. wykazały, że 9 baz w Iraku zostało zlokalizowanych na stanowiskach archeologicznych lub w ich bliskości; zob. *NATO and cultural property. Embracing new challenges in the era of identity wars. Report of the NATO Science for Peace and Security, Project: Best practices for cultural property protection in NATO-led military operations* (Raport autorstwa dr. F. Rosén), CHA, NATO SPS, Kopenhaga 2017, s. 24, <https://theblueshield.org/wp-content/uploads/2018/10/NATO-SPS-CPP-OutcomeReport.pdf> (dostęp: 22.03.2021); dalej: NATO SPS CPP Raport.
- ²³ Szerzej: G. Emberling, K. Hanson, M. Gibson, *Catastrophe! The looting and destruction of Iraq's past*, Oriental Institute of Chicago University, Chicago 2008; P.G. Stone, J. Farkchakh-Bajjal, *The destruction of cultural heritage in Iraq*, Woodbridge 2008.

łeczności zajmującej się ochroną dziedzictwa kultury²⁴. W przypadku zaś prowadzonej w 2011 r. operacji NATO w Libii, która z uwagi na precyzyjność ataków i pełne poszanowanie dziedzictwa kultury spotkała się wręcz z uznaniem prasy i opinii światowej, pozyskanie danych do *no-strike list* w dużej mierze było zasługą zaangażowania NGOs i przedstawiciele środowiska akademickiego, a nie wynikiem instytucjonalnego podejścia w obrębie Sojuszu wiążącego się z koniecznością wdrożenia specjalnych mechanizmów i procedur CPP na czas operacji wojskowych²⁵.

Ponadto należy mieć na uwadze, że **współczesne operacje wojskowe**²⁶ przeprowadzane przez państwa pod auspicjami organizacji międzynarodowych, takich jak ONZ, NATO, UE i Unia Afrykańska, odznaczają się rosnącym zróżnicowaniem w zakresie ich charakteru. Uwzględnić należy również zmienne warunki i kontekst sytuacyjny, w jakim przychodzi działać osobom biorącym udział w międzynarodowych operacjach wojskowych. Raz mamy tu do czynienia z otwartymi walkami, a innym razem z wykonywaniem zadań związanych z zapewnianiem porządku publicznego, *law enforcement* czy dostarczenia pomocy humanitarnej. Sama koncepcja międzynarodowych operacji pokojowych wykracza poza tradycyjne *peacekeeping* i łączy elementy *peacekeeping* z *peacemaking* i *peacebuilding*²⁷. Problemem wyjściowym dla analizy międzynarodowych operacji wojskowych jest zatem dokonanie rekonstrukcji mającego do nich zastosowanie reżimu prawnego.

²⁴ E. Cunliffe, P. Fox, P. Stone, *The protection of cultural property in the event of armed conflict: unnecessary distraction or mission-relevant priority?*, „NATO Open Publications” 2018, nr 4(2), s. 5, <https://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/open201804-cultural-property.pdf> (dostęp: 20.03.2021).

²⁵ NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre, *Cultural property protection in the operations planning process*, JALLC/CG/12/285 (20.12.2012). Szerzej nt. w rozdziale 13.4.

²⁶ Problemy dotyczące nomenklatury używanej w kontekście angażowania sił międzynarodowych na arenie międzynarodowej pojawiają się już przy fundamentalnych pojęciach „operacja” (ang. *operation*) i „misja” (ang. *mission*). Na potrzeby niniejszego opracowania oparto się na warstwie leksykalnej, przyjmując że termin „misja” odnosi się do działalności i aktywności politycznej ukierunkowanej na osiągnięcie jakiegoś celu, zaś w przypadku „operacji” punktem ciężkości jest strefa militarna (wojskowa). Należy pamiętać, że celem wszelkiej działalności militarnej jest wsparcie działań politycznych, czyli osiągnięcie celów misji (np. poprzez zapobieganie kryzysom, niedopuszczanie do eskalacji już zaistniałych i rozwiązywanie zaognionych konfliktów); por. J. Trembecki, *Pojęcie misji pokojowej, operacji pokojowej i operacji wsparcia pokoju*, [w:] *Międzynarodowe operacje pokojowe. Planowanie, zadania, warunki i sposoby realizacji*, red. D.S. Kozerański, Warszawa 2003, s. 21–22.

²⁷ *The Handbook of International Humanitarian Law*, red. D. Fleck, New York 2008, s. 635.

13.2. Reżim prawny działań wielonarodowych sił zbrojnych w zakresie CPP

13.2.1. Reżim prawny wielonarodowych operacji wojskowych

Dla każdej międzynarodowej operacji wojskowej opracowuje się jej podstawowe dokumenty, stanowiące polityczno-prawną wykładnię funkcjonowania sił wielonarodowych dla osiągnięcia zakładanych celów, w tym prawa, okoliczności i możliwości użycia siły przez członków jej personelu. Należą do nich m.in.: rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ, **mandat operacji**²⁸, porozumienia dotyczące statusu sił zbrojnych (*Status of Force Agreement – SOFA*) i statusu misji międzynarodowej (*Status of Mission Agreement – SOMA*), *Terms of Reference (TOR)*²⁹, *Standing Operational Procedures (SOP)* i *Rules of Engagements (ROE)*³⁰.

W ostatnich latach pojawiło się w literaturze przedmiotu określenie „**prawo międzynarodowe operacji wojskowych**” (*international law of military operations*) jako nazwa nowej subdziedziny prawa międzynarodowego publicznego³¹, odnoszącej się do omawianego kontekstu sytuacyjnego i stanowiącej swoisty konglomerat wielu płaszczyzn normatywnych i quasi-normatywnych. Prawo mające zastosowanie do międzynarodowych operacji wojskowych obejmuje bowiem zarówno szereg gałęzi prawa międzynarodowego publicznego (dotyczących podstaw prawnych międzynarodowych operacji wojskowych, dowodzenia i kontroli nad takimi operacjami, angażowania sił na terytorium innego państwa [i tranzytu przez inne państwa], prawa konfliktów zbrojnych, prawa morza, prawa operacji powietrznych, używania sił dla przeprowadzenia działań zbrojnych i operacji poniżej progu wojny, statusu sił zbrojnych w czasie operacji oraz odpowiedzialności państw i organizacji międzynarodowych za naruszenia prawa międzynarodowego i praw człowieka) oraz prawa krajowego państw

²⁸ Podstawowy dokument każdej operacji opracowywany na podstawie rezolucji Rady Bezpieczeństwa, zawierający cele operacji i podstawowe kryteria jej prowadzenia (w tym polityczne, prawne i organizacyjne).

²⁹ Dokument opracowany dla sprawnego rozpoczęcia realizowanej misji w rejonie operacji, opisujący cele i zadania misji, relacje kierowania i dowodzenia, strukturę organizacyjną, logistykę, procedury rozliczeniowe, funkcje łącznikowe, zakres odpowiedzialności sił wojskowych i personelu do nich przydzielonego.

³⁰ *Rules of Engagement* ustalone dla operacji stanowią podstawę prawną do użycia siły, dookreślając kiedy i w jaki sposób członkowie sił wielonarodowych są uprawnieni do stosowania siły, w tym siły śmiertelnej. Szerzej w dalszej części rozdziału.

³¹ Koncepcja „prawa międzynarodowego operacji wojskowych” nie jest jeszcze ugruntowana i została przyjęta jako zbiorcze określenie dla wszelkich norm prawnych regulujących planowanie i przeprowadzanie operacji wojskowych; zob. *The handbook of the international law of military operations*, red. T.D. Gill, D. Fleck, New York 2010, sec. 1.01, s. 3, 5.

zaangażowanych w operacje wojskowe (relewantne regulacje konstytucji, regulaminów i innych dokumentów dotyczących statusu sił zbrojnych, dyscypliny wojskowej, wojskowego wymiaru sprawiedliwości oraz krajowych ograniczeń i zastrzeżeń składanych w ramach międzynarodowych operacji wojskowych)³². W jego zakresie przedmiotowym znajdują się ponadto swoiste twory quasi-normatywne, jak opracowane na potrzeby danej operacji *Rules of engagement* (ROE) oraz porozumienia dotyczące statusu sił zbrojnych zaangażowanych na terytorium innego państwa (*SOFA Agreements*), a także dokumenty odnoszące się do aspektów politycznych operacji, określających reguły i praktyki odnośnych państw i organizacji międzynarodowych oraz standardów, reguł postępowania (*codes of conduct*) i najlepszych praktyk (*best practices*) opracowanych na potrzeby współpracy (tzw. „*memorandum of understanding*” – MoU)³³.

Wszystkie te instrumenty prawne i polityczne stanowią wytyczne dla działań członków wielonarodowych sił zbrojnych i określają stosunek między operacją wojskową a państwem goszczącym, a określony w nich całokształt uprawnień i procedur stanowi ramy normatywne i składa się na reżim prawny, mający zastosowanie w czasie wielonarodowej operacji wojskowej³⁴.

13.2.2. Zobowiązania prawnomiędzynarodowe w zakresie CPP podczas wielonarodowych operacji wojskowych

W toku działań zbrojnych prowadzonych w trakcie konfliktu zbrojnego lub podczas okupacji wojennej, siły zbrojne stron walczących mają szereg obowiązków prawnomiędzynarodowych w przedmiocie ochrony dóbr kultury [zob. rozdział 12]. Pytanie jednak, czy i w jakim zakresie reguły postępowania odnoszące się do dóbr kultury ustanowione w normach międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych (MPHKZ) mają zastosowanie w sytuacji wielonarodowych operacji wojskowych³⁵, które często są **operacjami poniżej progu wojny**, a ponadto biorą w nich udział członkowie sił zbrojnych państw o różnym zakresie międzynarodowych zobowiązań w sferze CPP (nie wszystkie są stronami KH54, nie mówiąc już o DP99)³⁶.

³² W tym *national caveats* do ogólnych *Rules of Engagement* opracowanych dla danej operacji wojskowej.

³³ *The handbook of the international law of military operations...*, s. 4–10.

³⁴ *The handbook of the international humanitarian law...*, s. 643.

³⁵ Szerzej: M. Szuniewicz-Stępień, *Enforcement of IHL norms in multinational military operations*, „Międzynarodowe Prawo Humanitarne” 2016, vol. VII, s. 77–98.

³⁶ Uwagi odnoszące się do stanu ratyfikacji odnośnych traktatów przedstawiono w rozdziale 12.

W ramach wyżej wspomnianej hybrydowej koncepcji prawa międzynarodowego operacji wojskowych, **komponent MPHKZ** jest niezmiernie istotny. W sposób oczywisty znajduje on zastosowanie do wszystkich stron konfliktu zbrojnego i reguluje zasady prowadzenia działań zbrojnych, wiążąc strony walczące niezależnie od tego, czy inni uczestnicy przestrzegają przewidzianych w nich zakazów i ograniczeń oraz niezależnie od legalności użycia siły. Ponadto MPHKZ może być stosowane jako zestaw wytycznych dla każdej międzynarodowej operacji wojskowej nieprzekraczającej pułapu konfliktu zbrojnego³⁷ w zakresie zasad dotyczących traktowania osób i obiektów chronionych, okupacji, metod i środków prowadzenia walki³⁸.

Należy w tym miejscu dodać, że normy dwóch podstawowych traktatów międzynarodowych, odnoszących się do poszanowania dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego (tj. KH54 i DP99), nie są „czystymi” normami MPHKZ i zakres ich stosowania wykracza poza sytuację konfliktu zbrojnego – oba traktaty wyraźnie bowiem przewidują, że zawarte w nich postanowienia znajdują zastosowanie zarówno w czasie pokoju, kryzysu, jak i konfliktu zbrojnego. Tym samym zakres gwarancji ochronnych ustanowionych na rzecz dóbr kultury i odpowiadające im zakazy, ograniczenia lub obowiązki spoczywające na siłach zbrojnych obowiązują również w sytuacjach niebędących z prawnego punktu widzenia konfliktem zbrojnym.

Tym niemniej, jak już wspomniano, nie wszystkie państwa biorące udział w operacjach wojskowych są stronami odnośnych traktatów, a zatem nie mają – formalnie rzecz biorąc – obowiązku przestrzegania ich postanowień. W odniesieniu do zakresu związania państw normami prawa międzynarodowego dotyczącego CPP należy zauważyć, że obecnie wszystkie **państwa Sojuszu Północnoatlantyckiego** posiadające siły zbrojne ratyfikowały KH54³⁹. Ponadto wszystkie państwa są związane normami **zwyczajowego prawa międzynarodowego** (MPHKZ), a te zawierają podstawowe zasady ochrony dziedzictwa kultury w czasie konfliktów zbrojnych⁴⁰.

³⁷ *The handbook of the international law of military operations...*, s. 9.

³⁸ Szerzej: M. Szuniewicz, *Prawo humanitarne czy prawo międzynarodowe prawa człowieka? – w poszukiwaniu reżimu prawnego międzynarodowych operacji wojskowych*, [w:] *Globalne problemy ochrony praw człowieka*, red. E. Karska, Warszawa 2015, s. 231–252.

³⁹ Islandia nie posiada sił zbrojnych i w związku z powyższym złożyła stosowną deklarację o braku ratyfikacji KH54 z uwagi na irrelewantność jej przepisów. Wcześniejsze operacje międzynarodowe były prowadzone w sytuacji, gdy dwa główne państwa wysyłające kontyngenty narodowe (Stany Zjednoczone i Zjednoczone Królestwo) nie były stronami nawet KH54 (traktat ratyfikowały dopiero – odpowiednio w 2008 r. i 2017 r.).

⁴⁰ Szerzej na ten temat w rozdziale 12.5.

Poza tym w grę wchodzi zakres obowiązków organizacji międzynarodowych (ONZ, NATO, OBWE, UE), zaangażowanych w daną operację. Sojusz Północnoatlantycki nie jest stroną odnośnych traktatów z zakresu CPP, ale obecnie wszystkie państwa sojusznicze posiadające siły zbrojne ratyfikowały KH54 (choć nie wszystkie są stronami uzupełniających ją Protokołów). Wszystkie organizacje międzynarodowe i sojusze wojskowe jako podmioty prawa międzynarodowego są związane zwyczajowym prawem międzynarodowym, które – jak już nadmieniono – obejmuje podstawowe zasady CPP w trakcie działań zbrojnych⁴¹. Co więcej, ONZ i NATO⁴² opracowały własne dokumenty wskazujące na konieczność CPP przez personel ich misji.

Podstawowym dokumentem ONZ w tym zakresie jest Biuletyn Sekretarza Generalnego ONZ nr 1999/13 (*UN Secretary-General Bulletin 1999/13 „Observance by United Nations Forces of International Humanitarian Law”*)⁴³, zawierający podstawowe zasady i normy MPHKG mające zastosowanie do sił ONZ, prowadzących operacje pod dowództwem i kontrolą ONZ. Zgodnie z jego postanowieniami siły ONZ nie mogą atakować dóbr kultury (zabytków sztuki, zabytków architektonicznych i historycznych, miejsc archeologicznych, dzieł sztuki, miejsc kultu religijnego oraz muzeów i bibliotek, stanowiących kulturowe lub duchowe dziedzictwo ludzkości) ani wykorzystywać takich dóbr oraz ich bezpośredniego sąsiedztwa do celów, które mogłyby narazić je na zniszczenie lub uszkodzenie⁴⁴. Kolejne zakazy obejmują kradzież, grabież, przywłaszczenie i dokonanie jakiegokolwiek aktu wandalizmu skierowanego przeciwko dobrom kultury. Dodatkowo wzbroniono stosowania represaliów (środków odwetowych) wymierzonych w obiekty stanowiące dziedzictwo kulturowe⁴⁵. Nie bez znaczenia są również postanowienia, które odnoszą się do podstawowej zasady proporcjonalności ataku i konieczności podjęcia wszelkich możliwych środków ostrożności, mających na celu ochronę obiektów cywilnych (a więc i dóbr kultury) przed zagrożeniami wynikającymi z operacji wojskowych⁴⁶. W wielu prawnie wiążących rezolucjach Rady Bezpieczeństwa zawarto także postanowienia odnoszące się

⁴¹ Zob. *ibidem*.

⁴² W przypadku doktryny, strategii i innych odnoszących się do CPP dokumentów przyjętych przez Sojusz Północnoatlantycki – z uwagi na rozczłonkowanie odnośnej regulacji – stanowią one przedmiot podrozdziału 13.4 i rozdziału 14.

⁴³ *UN Secretary-General Bulletin 1999/13 ‘Observance by United Nations Forces of International Humanitarian Law’, ST/SGB/1999/13 (6.08.1999)*.

⁴⁴ *Ibidem*, sec. 6(6).

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, sec. 5.

do CPP podczas operacji wojskowych⁴⁷. Należy również odnotować opublikowanie (w 2016 r. przez UNESCO) podręcznika z zakresu CPP dla sił zbrojnych pt. *Protection of Cultural Property: Military Manual*⁴⁸.

13.3. Ochrona dziedzictwa kultury a zasady targetingu

Ogólna zasada poszanowania dóbr kultury w toku działań zbrojnych jest ściśle związana z podstawowymi zasadami MPMKZ: zasadą rozróżnienia oraz zasadą proporcjonalności (i związanymi z nią środkami ostrożności).

13.3.1. Zasada rozróżniania jako podstawa targetingu

Zasada rozróżniania kombatantów od osób cywilnych oraz celów wojskowych od obiektów cywilnych i chronionych stanowi – w myśl norm MPMKZ – podstawę prowadzenia działań zbrojnych w konfliktach zbrojnych, ale również w pełni przekłada się na działania wojsk sojusznicznych w ramach wielonarodowych operacji wojskowych (choć dopuszczalność użycia siły śmiertelnej w tych drugich zazwyczaj jest dodatkowo zawężona w ramach *Rules of Engagement*⁴⁹ z uwagi na względy polityczne i strategiczne).

Warunkiem *sine qua non* poszanowania zasady rozróżnienia w toku działań zbrojnych jest ustalenie czy dany obiekt może być zgodnie z prawem zaatakowany lub zajęty, czyli zakwalifikowanie go jako celu wojskowego. Zgodnie z MPMKZ **identyfikacja obiektu jako celu wojskowego** jest możliwa jedynie wówczas, gdy dane dobra „z powodu swej natury, swego rozmieszczenia, swego przeznaczenia lub wykorzystania wnoszą istotny wkład do działalności wojskowej i których całkowite lub częściowe zniszczenie, zajęcie lub zneutralizowanie daje określoną korzyść w danej sytuacji”⁵⁰. W konsekwencji, obiekty niespełniające warunków powyższej definicji muszą być uznane za „**dobra o charakterze cywilnym**”, wobec których nie jest możliwe prowadzenie działań zbrojnych.

⁴⁷ Szerzej zob. podrozdział 13.5.

⁴⁸ R. O’Keefe, C. Péron, T. Musayev, G. Ferrari, *Protection of Cultural Property: Military Manual*, UNESCO, IIHL, Geneva Sanremo 2016, <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/MilitaryManual-En.pdf>, (dalej: *UNESCO Military Manual (2016)*).

⁴⁹ Szerzej w podrozdziale 13.3.4.

⁵⁰ Art. 52 ust. 2 I Protokołu dodatkowego z 1977 r., Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I), sporządzony w Genewie 8.06.1977 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 41, poz. 175, załącznik).

Z identyfikacją celu wojskowego ściśle związana jest kwestia zidentyfikowania dóbr chronionych, wobec których normy MPHKG ustalają „wyższy”, niż w przypadku ogólnych dóbr cywilnych, poziom ochrony (wprowadzając dodatkowe zakazy i/lub ograniczenia dla sił zbrojnych). Wyjątkową pozycję wśród dóbr chronionych zajmują właśnie dobra kultury, które podlegają szczególnej ochronie na podstawie odrębnych przepisów prawa. O ile bowiem w przypadku zwykłych dóbr o charakterze cywilnym ich wykorzystanie do celów wojskowych (np. zmagazynowanie środków bojowych, schronienie się osób walczących) czy wręcz dogodna lokalizacja (dająca np. możliwość zorganizowania ukrytego wysuniętego stanowiska ogniowego) może prowadzić do zakwalifikowania ich w charakterze celu wojskowego i uzyskania uprawnienia do legalnego podjęcia w stosunku do nich daleko idących kroków (zajęcie, zneutralizowanie a nawet zniszczenie), to w przypadku chronionych dóbr kultury dowódcy i żołnierze podlegają dodatkowym restrykcjom w odniesieniu do zakresu zgodnego z prawem postępowania. Nie wystarczy tu zatem formalne spełnienie warunków definicji „celu wojskowego”, ale również wykazanie **pilnej potrzeby wojskowej (tzw. „kategoryczna konieczność wojskowa”)** oraz spełnienia dodatkowych obostrzeń w zależności od poziomu ochrony konwencyjnej (ogólna, specjalna lub wzmocniona). Ponadto zasada rozróżniania zakazuje również walczącym wykorzystywania komponentów dziedzictwa kulturowego dla celów wojskowych⁵¹.

Tym samym na siłach zbrojnych spoczywa obowiązek w zakresie **weryfikacji wojskowego charakteru obiektu (celu wojskowego)**, który ma być zaatakowany oraz upewnienia się czy w jego sąsiedztwie nie ma dóbr chronionych, w tym dóbr kultury. Zarówno zatem sam obiekt będący celem akcji zbrojnej, jak i jego bezpośrednie otoczenie muszą zostać zweryfikowane pod kątem obecności chronionych dóbr kultury. Problem jednak polega na tym, że **identyfikacja obiektu jako prawnie chronionego dobra kultury** nie zawsze jest prosta, a właściwie niemożliwa bez wyposażenia dowódców, osób odpowiedzialnych za planowanie operacji i za procedurę targetingu w siłach zbrojnych, w odpowiednie narzędzia i dane.

Celem zapewnienia możliwości dokonania wymaganego przez normy MPHKG rozróżnienia obiektów i ustalenia ich statusu niezbędne jest dostarczenie dowódcy prowadzącemu daną operację **odpowiednich informacji o przeciwniku i otoczeniu**, obejmujących m.in. istnienie i charakter ważnych obiektów cywilnych, w tym szczególnie chronionych dóbr kultury.

⁵¹ Ch. Johannot-Gradis, *Protecting the past for the future: How does law protect tangible and intangible cultural heritage in armed conflict?*, „International Review of the Red Cross” 2015, nr 97 (900), s. 1262.

Realizacją tego zadania powinien zająć się wywiad wojskowy⁵², ale w dużej mierze pozyskiwaniem stosownych informacji – zwłaszcza w sytuacji operacji wojskowej prowadzonej poza granicami kraju – zajmują się **komórki CIMIC**, odpowiadające za współpracę cywilno-wojskową [zob. rozdział 15]. W konsekwencji, „podstawowym warunkiem wstępnym ochrony dóbr kultury w czasie działań zbrojnych jest zidentyfikowanie jakie i gdzie się znajdują dobra kultury wymagające ochrony oraz zakomunikowania tych informacji w sposób skuteczny osobom zaangażowanym w planowanie i realizację operacji wojskowych”⁵³.

W pierwszym rzędzie zestawieniem niezbędnych danych w zakresie dóbr kultury znajdujących się na danym terytorium powinny zająć się jego władze. Obowiązek konwencyjny sporządzenia spisów inwentarza dóbr kultury przekłada się – w języku wojskowym – na sporządzenie **heritage no-strike lists**⁵⁴. Niestety wiele państw nie ma takich spisów inwentaryzacyjnych, a nawet te, które je przygotowały nie mają kompletnych danych⁵⁵. Tymczasem identyfikacja dóbr kultury naraża wiele problemów wielonarodowym siłom zbrojnym, zwłaszcza w sytuacji, gdy członkowie zaangażowanego personelu wojskowego nie mają rozeznania w specyfice kulturowo-cywilizacyjnej danego kraju, nie mówiąc już o częstym braku wiedzy o tym co i dlaczego może mieć kulturowe znaczenie dla lokalnej społeczności⁵⁶. Dlatego tak istotne są dodatkowe, konkretne szkolenia z zakresu CPP kraju zaangażowania sił międzynarodowych⁵⁷. Ponadto warto wskazać, że w ostatnich operacjach (zwłaszcza w Libii)⁵⁸ podmioty zewnętrzne (środowiska akademickie, Międzynarodowy Komitet Błękitnej Tarczy, eksperci

⁵² R. Bzinkowski, *Wybrane zagadnienia obronności państwa w zakresie ochrony dóbr kultury*, [w:] *Rola i zadania sił zbrojnych...*, s. 44.

⁵³ UNESCO *Military Manual* (2016), s. 23.

⁵⁴ E. Cunliffe, *No strike lists – from use to abuse?*, <https://www.heritageinwar.com/single-post/2020/01/24/trump-and-iranian-cultural-property-heritage-destruction-war-crimes-and-the-implications>, (dostęp: 15.03.2021).

⁵⁵ *Ibidem*. W praktyce bowiem biblioteki i archiwa często nie są ujmowane na listach sporządzanych przez instytucje rządowe (mogą być traktowane jako działy związane z edukacją); tysiące dzieł sztuki pozostaje w prywatnych kolekcjach i nie są ujęte w inwentaryzacyjnych wykazach sporządzonych przez państwowe organy/instytucje; podobnie różnego rodzaju budowle religijne (sakralne), mimo iż podlegające ochronie (prawo zwyczajowe) nie są ujęte na listach *no-strike lists* wobec nieświadomości ich istnienia ze strony struktur państwowych (obiekty sakralne znane urzędnikom to głównie te, które wymagają konserwacji i znajdują się w wykazach właściwych podmiotów publicznych).

⁵⁶ *Cultural property protection as a force multiplier: implementation for all phases* (NATO SPS CPP Project), red. L. Rush, 2016, <https://www.aiamilitarypanel.org/wp-content/uploads/2019/02/Final-CPP10-26-3.pdf> (dostęp: 10.02.2021), s. 19.

⁵⁷ Szerzej w podrozdziale 13.4.4.

⁵⁸ Zob. podrozdział 13.4.2.

HN i in.) przekazywały stosowne informacje zaangażowanym międzynarodowym siłom zbrojnym, aby zapewnić jak najpełniejsze poszanowanie dziedzictwa kulturowego danego regionu.

Dowódca wojskowy ma obowiązek poszanowania i oszczędzenia obiektów kultury znajdujących się w obszarze jego odpowiedzialności (ang. *Area of Responsibility* – AoR). Aby jednak sprostać dyrektywom, musi mieć dostęp do informacji o lokalizacji obiektów wymagających specjalnej ochrony. W wielu przypadkach, gdzie konieczność wojskowa może usprawiedliwiać tymczasowe lub lokalne odstępstwa w zakresie CPP, dowódcy będą potrzebować konsultacji z cywilnymi specjalistami i oficerami sztabowymi w celu zabezpieczenia w możliwie największym zakresie, relewantnego dziedzictwa kultury i tym samym zminimalizowania potencjalnych strat. Precyzyjne zasady dotyczące działania przy użyciu siły, przeznaczone do stosowania w odniesieniu do obiektów w strefie odpowiedzialności mogą również dostarczyć odpowiednich wytycznych dla dowódców wojskowych⁵⁹. Skuteczna ochrona dziedzictwa kultury wymaga wyszkolonego personelu, który można wezwać w razie potrzeby. Ponadto specjaliści są niezbędni do przygotowania inwentarzy i planów ochrony na wypadek sytuacji nadzwyczajnej. W toku operacji właściwy personel wojskowy musi być przygotowany do **współpracy z cywilnymi partnerami w zakresie CPP**⁶⁰.

13.3.2. Zasada proporcjonalności w działaniach zbrojnych

Zgodnie z **zasadą proporcjonalności** strony walczące nie mogą stosować środków o zbyt dużej sile rażenia, muszą zachować równowagę między korzyścią wojskową płynącą z przeprowadzenia danej akcji zbrojnej oraz stratami wśród osób i/lub obiektów cywilnych (zwłaszcza chronionych), jakie mogą one spowodować, a także podjąć wszelkie możliwe środki ostrożności celem zminimalizowania **strat ubocznych (*collateral damage*)**⁶¹. Wymaga to jednak oszacowania następstw ataku na dwóch płaszczyznach: bezpośredniej i konkretnej konieczności wojskowej oraz strat wśród osób i obiektów cywilnych, co zmusza do dokonania ich wyważenia, bo MPHKZ

⁵⁹ R. Büchel, *Protection of cultural property: reflections from a civilian and a military point of view*, [w:] *Protection of cultural property in the event of armed conflict – a challenge in peace support operations*, red. E.R. Micewski, G. Sladek, Wiedeń 2002, s. 13.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Szerzej: M. Szuniewicz-Stępień, K. Brodewicz, *Collateral Damage, czyli kiedy ofiary postronne uznaje się za usprawiedliwione straty operacji bojowej*, „Special Ops” 2020, nr 5.

zabrania wyraźnie jedynie takich ataków, które spowodują straty uboczne nadmierne w stosunku do danej korzyści wojskowej⁶².

Zasada proporcjonalności okazuje się jednak trudna do respektowania i jej przestrzeganie przez walczących nastrocza wiele problemów natury praktycznej. Dla ustalenia bowiem czy rozważana akcja zbrojna jest zgodna z prawem strona walcząca musi wyważyć dwie potencjalne wartości związane z dziedzictwem kulturowym: z jednej strony bezpośrednio i konkretną korzyść wojskową, która zostanie osiągnięta w razie pomyślnego przeprowadzenia działania (ataku, zajęcia, zneutralizowania, zniszczenia) wobec danego obiektu, a z drugiej – straty, jakie to działanie może spowodować dla dobra kultury oraz dokonać oceny czy te drugie nie będą „nadmierne” w stosunku do potencjalnych zysków⁶³. O ile zaprawieni w boju żołnierze – co do zasady – są przygotowani do oszacowania pierwszej z nich, z drugą jest o wiele trudniej. Oszacowanie bowiem potencjalnej dotkliwości szkód wyrządzonych dobru kultury jest kwestią nader złożoną, wymagającą m.in. rzetelnej wiedzy dotyczącej przedmiotowego dobra kultury, jego jakości i wartości. Sytuację komplikuje subiektywny charakter powyższych ocen/osądów oraz częsty problem z dostępnością odpowiednich informacji dotyczących danego dobra, nie mówiąc już o braku wiedzy żołnierzy w odniesieniu do wartości kulturowej danego obiektu lub niewystarczającego przeszkolenia w tym zakresie (CPP) osób odpowiedzialnych za ocenę proporcjonalności planowanego ataku. Dokonanie powyższych działań jest jeszcze trudniejsze, gdy powyższe ustalenia, szacunki i oceny z uwagi na wymogi sytuacji muszą być podjęte niezwłocznie⁶⁴.

Ocena „nadmiernych” strat jest zatem bardzo utrudniona z uwagi na brak stosownej wiedzy strony walczącej co do dziedzictwa kulturowego drugiej strony w konflikcie (w międzynarodowym konflikcie zbrojnym),

⁶² W myśl z art. 57 ust. 2 lit. b) PD I „należy odstąpić od ataku lub go przerwać, jeśli [...] można oczekiwać, iż wywoła on niezamierzone straty w życiu ludzkim wśród ludności cywilnej, ranienia osób cywilnych lub szkody w dobrach o charakterze cywilnym albo takie straty i szkody łącznie, których rozmiary byłyby nadmierne w stosunku do oczekiwanej konkretnej i bezpośredniej korzyści wojskowej”.

⁶³ Literatura przedmiotu podaje przykład samolotu wojskowego, ułokowanego przez irakijskich dowódców wojskowych obok starożytnej świątyni w Ur w 1991 r. w czasie I wojny w Zatoce Perskiej. W takiej sytuacji, wobec znikomej (jeśli jakiegokolwiek) korzyści wojskowej wynikającej ze zniszczenia samolotu (formalnie będącego legalnym celem ataku w rozumieniu art. 52 ust. 2 PDI) przy ewentualnym ataku z powietrza, niosącym ze sobą olbrzymie ryzyko znacznych szkód spowodowanych w niekwestionowanym dziedzictwie kulturowym o ważnym znaczeniu dla ludzkości – kalkulacja okazuje się prosta. Zob. Ch. Johannot-Gradis, *op. cit.*, s. 1263–1964.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 1263.

w szczególności jeśli chodzi o mniej znane obiekty. Dlatego ułatwieniem dla identyfikacji dóbr kultury jest opatrzenie ich **znakiem ochronnym Błękitnej Tarczy** (art. 16–17 KH54), choć należy wyraźnie podkreślić, że obowiązek jego umieszczenia został przez traktaty przewidziany jedynie w odniesieniu do ochrony specjalnej.

Obowiązek dokonywania stosownych **spisów inwentaryzacyjnych** spoczywa na poszczególnych państwach. Współcześnie wykorzystuje się wiele **źródeł pozyskiwania danych dotyczących dóbr kultury**:

- 1) krajowe siły zbrojne i NATO;
- 2) dwustronna współpraca;
- 3) organizacje wyspecjalizowane w ochronie dóbr kultury (np. UNESCO, MKBT – Międzynarodowy Komitet Błękitnej Tarczy)⁶⁵;
- 4) współpraca z interesariuszami (lokalni eksperci, władze, archeolodzy, pracownicy instytucji gromadzących dobra kultury).

W toku działań zbrojnych należy ściśle kierować się zasadą ograniczania ataku jedynie do potwierdzonych celów wojskowych, minimalizowania zniszczeń wśród obiektów cywilnych, zwłaszcza obiektów chronionych, zasady proporcjonalności i środków ostrożności wymaganych przez normy MPHKG podczas ataku. Ponadto „[n]ależy pamiętać, że mimo odstąpienia, w wyniku konieczności wojskowej, od nietykalności obiektu podlegającego szczególnej ochronie, powinien być on nadal traktowany z największym możliwym szacunkiem, na jaki pozwoli konkretna sytuacja taktyczna. Myślą przewodnią każdego dowódcy, tak w ataku, jak i obronie, winno być: »Nie więcej zniszczeń, niż jest to konieczne ze względu na wykonanie zadania«”⁶⁶.

Priorytet CPP w dużym stopniu wpływa na decyzje odnoszące się do metod i środków walki, jakie mogą być użyte do realizacji konkretnego zadania (misji bojowej). W przypadku działań wojsk lądowych oznaczać to może konieczność odstąpienia od użycia ciężkiej artylerii i rakiet, w działaniach sił powietrznych – ograniczenia środków rażenia użytych przez lotnictwo bojowe na rzecz broni precyzyjnej, obecnie z częstym wykorzystaniem bezzałogowych aparatów latających, zaś w przypadku sił marynarki wojennej – konieczność ograniczeń związanych z użyciem uzbrojenia okrętów w przypadku ataków na porty, miasta i osiedla oraz gmachy na rzecz pocisków manewrujących odznaczających się wysoką dokładnością rażenia⁶⁷.

⁶⁵ Przykładem jest udostępnienie danych przez Międzynarodową Radę Muzeów (ICOM) – watch list dla sił NATO dotyczących libijskich dóbr kultury. Międzynarodowy Komitet Błękitnej Tarczy utworzył podobną listę na potrzeby Operation Unified Protection w Libii, która została przekształcona w no-strike list. Szerzej na ten temat w podrozdziale 13.4.2.

⁶⁶ R. Bzinkowski, op. cit., s. 44.

⁶⁷ Ibidem, s. 45–46.

13.3.3. Środki ostrożności

W każdym przypadku planowania lub realizacji działań zbrojnych (ofensywnych) członkowie wojskowego personelu misji, zwłaszcza osoby odpowiadające za **planowanie i targeting**, są odpowiedzialne za przedsięwzięcie odpowiednich **środków ostrożności**, w szczególności za weryfikację celu wojskowego (sprawdzenie czy obiekt jest celem wojskowym), sprawdzenie czy w jego sąsiedztwie znajdują się osoby cywilne i/lub chronione oraz dobra cywilne i/lub chronione (w tym dobra kultury) oraz ustalenie jakie środki mogą być podjęte celem zminimalizowania spodziewanych strat wśród osób cywilnych i/lub dóbr o charakterze cywilnym (w tym dóbr kultury). Dodatkowo, w sytuacji gdzie zaatakowanie dobra kultury jest dopuszczalne (w ramach kategorycznej korzyści wojskowej), **skuteczne ostrzeżenie** powinno być wystosowane, ilekroć okoliczności na to zezwalają, umożliwiając ewakuację najcenniejszych dóbr kultury lub zabranie ich do schronów.

Pozyskanie stosownych danych dotyczących dóbr kultury może umożliwić podjęcie odpowiednich środków ostrożności, jak np.

- rozpatrzenie alternatywnych rozwiązań (unikanie bezpośredniego sąsiedztwa obiektu uznanego za chronione dobro kultury, korzystanie z innych dróg transportu itp.);
- wystosowanie zaleceń odnoszących się do szczególnie ważnych (cennych) lub zagrożonych części danego obiektu (w razie ataku należy kierować ostrzał w inne części obiektu);
- sformułowanie zaleceń dotyczących właściwego i widocznego oznakowania danego obiektu i przekazanie ich władzom lokalnym⁶⁸.

Warto również zauważyć, że państwa biorące udział w wielonarodowej operacji wojskowej zobowiązane są do podjęcia niezbędnych środków ostrożności w ramach przygotowania do obrony przed atakiem. Należą do nich:

- 1) identyfikacja dóbr kultury w fazie planowania,
- 2) koordynacja stosownych działań z władzami państwa goszczącego (HN),
- 3) usunięcie ruchomych dóbr kultury z sąsiedztwa celów wojskowych lub zapewnienie im adekwatnej ochrony na miejscu,
- 4) unikanie lokowania celów wojskowych w pobliżu dóbr kultury,
- 5) unikanie szukania schronienia dla dóbr kultury (schronów) w pobliżu potencjalnych celów wojskowych,

⁶⁸ *Ibidem*, s. 44.

- 6) powstrzymanie się od wykorzystania dobra kultury lub jego sąsiedztwa do celów wojskowych,
- 7) jednomyślna deklaracja, że dane dobro kultury nie będzie wykorzystywane do celów wojskowych⁶⁹.

13.3.4. *Rules of Engagement* a ochrona dziedzictwa kultury

Rules of Engagement (ROE), tłumaczone w jęz. polskim jako „zasady podejmowania działania przy użyciu siły”, definiowane są jako „wytyczne dla sił zbrojnych (w tym pojedynczych żołnierzy), które określają okoliczności, warunki, stopień i sposób, w jaki siła zbrojna lub działania, które mogą być postrzegane jako prowokacyjne (zaczepne), powinny być podjęte”⁷⁰. Chodzi zatem o dyrektywy wydane przez kompetentne władze, które dookreślają okoliczności i ograniczenia, jakim poddane są siły zbrojne w razie inicjowania i/lub kontynuacji działań zbrojnych z napotkanymi siłami przeciwnika, czyli wytyczają szczegółowe zasady podejmowania przez żołnierzy i/lub oddziały zbrojne działań przy użyciu siły, w tym siły śmiertelnej⁷¹. Celem ROE jest zapewnienie, że siły zbrojne są świadome, jaki jest właściwy sposób postępowania, a stopień ich odpowiedzi na daną sytuację (zwłaszcza w zakresie działań kinetycznych) pozostanie odpowiedni i proporcjonalny do celów misji⁷².

Reguły podejmowania działań przy użyciu siły muszą uwzględniać wszystkie relewantne czynniki, takie jak: prawo, polityka, działania operacyjne i strategiczne (**3 filary ROE: polityczny, wojskowy i prawny**)⁷³.

⁶⁹ Art. 4, 5, 7 i 8 DP 99.

⁷⁰ Allied Administrative Publication AAP-6, NATO Glossary of Terms and Definitions (wersja z 2020 r.), s. 113 (tekst dostępny na: nso.nato.int/nso). Stanowi ona powtórzenie definicji zawartej w decyzji Komitetu Wojskowego NATO MC 362/1: *NATO Rules of Engagement (Military Decision)* z 30.06.2003 r. (sec. 2).

⁷¹ S. Fournier, *NATO Military Interventions Abroad: How ROE Are Adopted and Jurisdictional Rights Negotiated*, Paper presented at the XVth International Congress of Social Defence „Criminal Law between War and Peace: Justice and Cooperation in Criminal Matters in International Military Interventions”, Toledo, Spain, September 2007, s. 3.

⁷² R. D. Miller, *International Law. How Affects Rules of Engagement and Responses in Information Warfare*, A Research Paper presented to The Research Department Air Command and Staff College, AU/ACSC/0217/97/03, March 1997, <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.896.9107&rep=rep1&type=pdf> (dostęp: 1.02.2021), s. 20.

⁷³ Filar polityczny ma na celu zapewnienie, że operacje wojskowe czynią zadość politycznym celom NATO lub ONZ. Wojskowy pion stanowi zasadniczą gwarancję, że ROE będą sporządzone dla ułatwienia, w możliwie największym stopniu, osiągnięcia powodzenia misji i ochrony wojsk. Prawny filar zaś uwzględnia zobowiązania krajowe i międzynarodowe, wiążące poszczególne państwa biorące udział w operacji (i z uwagi na ich znaczne różnicowanie rodzi wiele trudności natury praktycznej).

Będąc swoistą kombinacją podstawowych wytycznych, stanowią one próbę zbalansowania dwóch sprzecznych wymogów: potrzeby operacyjnej skuteczności i elastyczności oraz potrzeby politycznej kontroli nad stosowaniem siły zbrojnej⁷⁴.

ROE wydawane dla wielonarodowej operacji poddawane są każdorazowo procesom dostosowywania do uwarunkowań prawnych narodowych kontyngentów, zachowując prawo wysyłających je państw do zgłaszania **zastrzeżeń** do zasad sformułowanych na potrzeby danej operacji (***national caveats***), celem zwolnienia swoich żołnierzy i/lub oddziałów z konieczności użycia siły w sposób sprzeczny z prawem krajowym⁷⁵. Z drugiej strony konieczne jest uzyskanie zbieżności ROE krajowych w ramach wielonarodowych operacji wojskowych, z czym wiąże się problem standaryzacji i ujednoczenia zasad użycia siły przez poszczególne kontyngenty krajowe⁷⁶.

ROE zawsze muszą być „zgodne z prawem”, a zatem czynić zadość zobowiązaniom wynikającym zarówno z norm prawa międzynarodowego wiążącego dane państwo, jak i jego prawa wewnętrznego. Prowadzenie operacji wojskowych poddane jest normom prawa międzynarodowego, ze szczególnym uwzględnieniem prawa konfliktów zbrojnych⁷⁷ i prawa międzynarodowego praw człowieka. Jeśli państwo sojusznicze ratyfikowało relewantne traktaty międzynarodowe, należy uczynić wszystko celem zapewnienia zgodności postępowania z zaciągniętymi przez państwo zobowiązaniami traktatowymi, przy jednoczesnym poszanowaniu praw tych, którzy nie związali się odnośnymi instrumentami prawnomiędzynarodowymi oraz dla wypracowania wspólnego podejścia państw dla realizacji celów danej operacji wojskowej.

⁷⁴ R. M. Perry, *Striking the Balance: Airpower Rules of Engagement in Peace Operations*, School of Advanced Airpower Studies, Air University, Maxwell Air Force Base, Alabama 1999, s. 26.

⁷⁵ Por. np. J. Stochel, *Rules of Engagement*, „Bellona” 2007, nr 1, s. 56; D. Stephens, *Rules of Engagement and the Concept of Unit Self-Defence*, „Naval Law Review” 1998, nr 45, s. 126

⁷⁶ Przedstawione poniżej uwagi stanowią częściowo powtórzenie wcześniejszego opracowania autorki: M. Szuniewicz, *Aspekty prawne NATO ROE – MC 362/1 (ze szczególnym uwzględnieniem komponentu morskiego)*, „Międzynarodowe Prawo Humanitarne” 2012, t. 3, s. 64 i n.

⁷⁷ Opracowując tzw. *Operational ROE* dla operacji wojskowej trzeba ustalić czy w kontekście sytuacyjnym, w jakim przyjdzie działać wysyłanym kontyngentom wojskowym, MPHKG znajduje zastosowanie. Co do zasady, jeśli w myśl prawa międzynarodowego w danym rejonie działania nie istnieje konflikt zbrojny, zasady prawa konfliktów zbrojnych nie mają bezpośredniego zastosowania. Nawet jednak w sytuacji nieprzekraczającej progu konfliktu zbrojnego zasady MPHKG mogą nadal mieć zastosowanie w myśl założeń polityki krajowej. Konstruując ROE na potrzeby operacji pokojowych lub stabilizacyjnych, należy przestrzegać zasad i ograniczeń przewidzianych w MPHKG i w pełni uwzględnić zasadę konieczności wojskowej, proporcjonalności i humanitarności (ludzkości); zob. M. Szuniewicz, *Aspekty prawne...*, s. 70 i przytoczone tam źródła.

Przegląd ROE dla poszczególnych operacji, a zwłaszcza skróconych ich wersji będących w posiadaniu każdego członka personelu wojskowego misji (**tzw. ROE card**) wskazuje, że niezmiernie rzadko odnoszą się one do użycia siły śmiertelnej w sytuacji zagrożeń dla mienia – i w zdecydowanej większości była w nich mowa o ochronie własności należącej do sił ONZ/NATO lub sił im podległych.

W przypadku IRAK ROE⁷⁸ w myśl „Zasad ogólnych ROE” „[u]życie koniecznej siły, włącznie ze śmiertelnością, jest uprawnione dla obrony powierzonych ochronie osób, włączając w to cały personel sił biorących udział w Operacji Stabilizacyjnej w Republice Iraku, ludność cywilną oraz chronioną własność”⁷⁹. W części zatytułowanej „Pamiętaj” umieszczono następujący zakaz: „nie zabieraj mienia prywatnego [...]; rabowanie i przywłaszczenie rzeczy znalezionych jest zabronione”⁸⁰.

Warto zauważyć, że w odniesieniu do doświadczeń sił KFOR w Kosowie doradca prawny NATO podkreślił, że państwa europejskie złożyły *national caveats* do ROE, wyłączające możliwość użycia siły śmiertelnej w celu ochrony mienia w czasie operacji pokojowych ONZ w związku ze zobowiązaniami wynikającymi z art. 2 ust. 2 EKPC⁸¹. Rygorystyczna interpretacja odpowiednich postanowień powyższego traktatu z zakresu ochrony praw człowieka, przewidującego możliwość użycia siły śmiertelnej przez funkcjonariuszy państwa jedynie w obronie zdrowia i/lub życia ludzkiego, może być traktowana jako źródło daleko idących ograniczeń dla europejskich sojuszników Stanów Zjednoczonych.

13.4. NATO a ochrona dziedzictwa kultury

13.4.1. Początkowe podejście NATO do CPP

Wbrew pozorom CPP – choć wzmiankowana i obecna na niektórych płaszczyznach polityki, strategii i doktryny NATO – nie doczekała się (poza CIMIC) sformalizowania⁸². Przez lata na próżno było szukać stosownej

⁷⁸ *Zasady użycia siły – ROE CARD MND (C-S) – Annex E to OPOD No 003, SEP 03 Camp Babilon* (zbiory udostępnione przez PCK).

⁷⁹ *Ibidem*, par. 1 i par. 4 zdanie 2.

⁸⁰ *Ibidem*, part: Remember, par. 4.

⁸¹ D. Jackson, *Cultural property protection in stability operations*, „The Army Lawyer” 2008, nr 10, s. 49.

⁸² W podrozdziale zostaną przedstawione jedynie aspekty prawne podejścia NATO do CPP w operacjach wojskowych oraz ogólnie zarysowane miejsce CPP w doktrynie Sojuszu. Szerzej zob. w rozdziale 14.

doktryny, STANAG-u⁸³, procedury obowiązującej między państwami sojusznymi czy stałych elementów szkoleniowo-ćwiczebnych. W ramach polityki ochrony środowiska (ang. *Environmental Protection – EP*) kilka dokumentów wspominało o dobrach kultury, ale wyraźnie brakowało jednolitej koncepcji, która mogłaby stanowić podstawę strategii i standaryzacji w państwach sojusznicych. Jeszcze w 2016 r. wykaz wzmianek o CPP wskazywał na pojedyncze odniesienia bez wyraźnego wskazania miejsca i znaczenia instytucjonalnego w obrębie Sojuszu. I choć preambuła Traktatu Północnoatlantyckiego wyraźnie podkreśliła, że „Strony niniejszego Traktatu [...] są zdecydowane ochraniać wolność, wspólne dziedzictwo i cywilizację swych narodów”⁸⁴, NATO nie wypracowało własnej definicji „dóbr kultury” i „ochrony dóbr kultury” (CPP), ani odrębnej polityki lub doktryny poświęconej temu zagadnieniu. Tym niemniej odniesiono się do CPP w trzech obszarach funkcjonalności struktur Sojuszu:

1. **Targeting** – w wytycznych NATO dotyczących targetingu i strat ubocznych zawarto drobiazgowo instrukcje w zakresie postępowania z potencjalnym celem ataku, który może znajdować się w pobliżu obiektu będącego dobrem kultury lub obejmującym takie dobra chronione. Z uwagi jednak na poufną naturę powyższych informacji, nie są one dostępne dla osób cywilnych spoza SZ ani często udostępniane organizacjom międzynarodowym i/lub pozarządowym⁸⁵. Ponadto, szkolenie NATO-wskie z targetingu obejmuje pogłębione studium z MPHKG, w tym ochrony dóbr kultury, których przeprowadzenie – zgodnie ze STANAG 2449⁸⁶ – stanowi zobowiązanie poszczególnych państw sojusznicych.
2. **CIMIC** – odpowiedzialny za *Theatre Civil Assessment (TCA)*, który powinien zawierać sekcję odnoszącą się do dóbr kultury na teatrze działań oraz analizę ich znaczenia dla danej misji. CIMIC jest dobrze przygotowany do pozyskiwania, gromadzenia i dostarczania informacji w przedmiocie kultury⁸⁷ już na wczesnych etapach operacyjnego pla-

⁸³ Skrót nazwy dokumentu NATO: *Standardization Agreement* (umowa standaryzacyjna) – dokument określający procesy, procedury, pojęcia i warunki dla wspólnych wojskowych lub technicznych procedur i wyposażenia dla krajów sojusznicych.

⁸⁴ Traktat Północnoatlantycki, sporządzony w Waszyngtonie 4.04.1949 r. (Dz.U. z 2000 r. Nr 87, poz. 970, preambuła).

⁸⁵ NATO JALLC, *Cultural property protection in the operations planning process* (2012); wskazane za Y. Foliant, *op. cit.*, s. 46.

⁸⁶ NATO, STANAG 2449: *Training in the Law of Armed Conflict* (najnowsza wersja: 26.06.2019).

⁸⁷ Zadanie w postaci zbierania, gromadzenia i rozpowszechniania informacji dotyczących CPP może być również realizowane w przypadku operacji NATO przez *Comprehensive Crisis and Operations Management Centre*, jako że stanowią element tzw. „całościowego podejścia” (ang. *Comprehensive Approach*); por. http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_86912.htm (dostęp: 12.02.2021).

nowania oraz do udostępniania tych informacji właściwym sztabom i podległym im siłom zbrojnym⁸⁸.

- 3. *Environmental Protection (EP)*** – jako specjalistyczny obszar inżynierii wojskowej (*military engineering – MILENG*) odwołuje się do zasobów kulturowych i dóbr kultury na poziomie doktrynalnym; informacje dotyczące dóbr kultury powinny być uwzględnione w *Recognised Environmental Picture (REP)*⁸⁹. *NATO EP policy* w ostatniej dekadzie została znacznie poszerzona m.in. w aspekcie więzi istniejącej między EP a CPP⁹⁰. Pomimo kilku wzmianek w publikacjach AJAPP (implementowanych następnie przez STANAG-i)⁹¹ brakuje zatem zinstytucjonalizowanych ram koordynowania możliwości zarówno na krajowym, jak i międzynarodowym poziomie⁹². Co więcej, *Allied Command Operations Comprehensive Operations Planning Directive (ACO COPD)* – poza kilkoma odniesieniami – nie poświęca tym zagadnieniom więcej miejsca. Nie zawiera nawet pojęcia CPP – a mówimy o ponad 400-stronicowym, najważniejszym przewodniku odnoszącym się do procesu planowania w NATO na poziomie strategicznym i operacyjnym⁹³. W związku z powyższym pojawiły się głosy wskazujące na zasadność przyjęcia STANAG-u poświęconego ochronie dóbr kultury w działaniach Sojuszu⁹⁴.

13.4.2. Operacja NATO w Libii – Lessons Learned z CPP

Wzrost zainteresowania CPP nastąpił po opublikowaniu w 2012 r., przez NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre (JALLC), raportu odnoszącego się do *Operation Unified Protector* (kampania NATO w Libii w 2011 r.). Na

⁸⁸ Szerzej na temat działań CIMIC w rozdziale 15.

⁸⁹ NATO STANAG 7141: *Joint NATO Doctrine for environmental protection during NATO-led military activities* – obow. wersja: 8.03.2018.

⁹⁰ D.J. Burbridge, *The integration of cultural property protection into NATO Environmental Protection Policy: an example of good practice*, „NATO – Legal Gazette” 2017, issue 38: *Cultural Property Protection: NATO and other perspectives*, s. 9.

⁹¹ MC 0469//1 – *NATO Military Principles and Policies for Environmental Protection (EP)*; AJEPP-2 (STANAG 2582): *Environmental Protection Best Practices and Standards for Military Camps in NATO Operations* (2016) ze specjalnym aneksem dotyczącym CPP, o którym szerzej w dalszej części rozdziału; AJEPP-3 (STANAG 2583): *Environmental Management System in NATO Operations* (2011); AJEPP-4 (STANAG 7141): *Joint NATO Doctrine for Environmental Protection During NATO-Led Military Activities* (2014); AJEPP-6 (STANAG 6500): *NATO Camp Environmental File During NATO-Led Operations* (2015); AJEPP-7 (STANAG 2594): *Best Environmental Protection Practices for Sustainability of Military Training Areas* (2014).

⁹² NATO SPS CPP Raport, s. 19.

⁹³ Tym niemniej wiele odniesień mniej lub bardziej wyraźnych do CPP znajduje się na niższym szczeblu doktryny NATO a dowództwo i NATO COE podczas planowania, wykonywania i oceny operacji czynni stosowne rozważania w zakresie ochrony dóbr kultury.

⁹⁴ D.J. Burbridge, *op. cit.*, s. 17.

etapie planowania operacji JFC Naples włączył dane dotyczące CPP – otrzymane od Operation ODYSSEY DAWN, UNESCO, Amerykańskiego Komitetu Błękitnej Tarczy (USCBS), środowisk akademickich i innych źródeł – do informacji umieszczanych na mapach operacyjnych, co zapewniło poszanowanie libijskiego dziedzictwa kulturowego podczas prowadzonych z powietrza akcji sił sojuszniczych⁹⁵, a precyzyjne ataki zjednały sobie światową opinię publiczną, zyskując dobrą prasę⁹⁶. Precyzyjność prowadzenia działań zbrojnych i pełne poszanowanie dóbr cywilnych było możliwe dzięki przesłaniu podmiotom odpowiedzialnym za planowanie operacji wojskowej obszernych list obiektów uznanych za chronione dobra kultury.

Szczególną rolę w tym zakresie odegrał Amerykański Komitet Błękitnej Tarczy (USCBS), który od lat zajmuje się m.in. tworzeniem inwentarzy miejsc kulturowych i *no-strike lists*⁹⁷. Archeolodzy i eksperci z zakresu dóbr kultury⁹⁸ we współpracy z USCBS przygotowali zestawienie koordynat ważnych obiektów dziedzictwa kulturowego Libii, które USCBS przekazało US Department of Defense (DoD) i komitetom krajowym BT w poszczególnych państwach NATO zaangażowanych w operację, a te z kolei – właściwym kręgom wojskowym w swoich krajach⁹⁹. Te listy, wraz z danymi pozyskanymi i skompilowanymi przez US Defence Intelligence Agency, NATO Intelligence Fusion Centre, UNESCO i innymi źródłami utworzyły zestawienie danych dotyczących obiektów, które muszą być wyłączone spod ataku w Libii¹⁰⁰ (włączono dane do systemu targetingu NATO (JTS) jako *no-strike list*)¹⁰¹.

⁹⁵ NATO, *Cultural Property Protection in the Operations Planning Process*, JALLC/CG/12/285 (NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre, 20.12.2012), s. 8–9; wskazane za: D.J. Burbridge, *op. cit.*, s. 9.

⁹⁶ Por. J.D. Kila, Ch.V. Herndon, *Military Involvement in Protection of Cultural Heritage. An Overview*, „Joint Forces Quarterly” 2014, nr 74 s. 118.

⁹⁷ Zarówno na początku wojny w Zatoce Perskiej w 1991 r., jak i w trakcie konfliktu w 2003 r. archeolodzy we współpracy z planistami wojskowymi stworzyli wykaz kilku tysięcy obiektów archeologicznych i kulturowych w Iraku, przeznaczonych do umieszczenia na liście. USCBS i inne krajowe Komitety BT sporządzają takie listy z własnej inicjatywy, przekazując je następnie dowództwom wojskowym i agendum rządowym; zob. P. Gerstenblith, N.C. Wilkie, *The U.S. Committee of the Blue Shield and the Blue Shield Movement*, „NATO Legal Gazette” 2017, issue 38, s. 77.

⁹⁸ Instytut Studiów nad Starożytnym Światem Uniwersytetu Nowojorskiego zgromadził i zduplikował dane oraz pomógł w przygotowaniu list przedstawionych amerykańskiemu Departamentowi Obrony (DoD), ICBS, IMCuRWG (*International Military Cultural Resources Work Group*), podając 200 koordynat NATO ACT w Norfolk. Kolejne dane udostępniły brytyjskie instytucje (UK’s Societies for Libyan Studies, King’s College, Rural Planning Group).

⁹⁹ Blue Shield, IMCuRWG, *2nd Civil-Military Assessment Mission for Libyan Heritage* (12–16.11.2011), <http://blueshield.de/libya2-report.html> (dostęp: 11.01.2021).

¹⁰⁰ NATO Joint Lessons Learned Analysis Centre (JALLC), *Cultural Property Protection in the Operations Planning Process* (12.12.2012); wskazane za: zob. P. Gerstenblith, N.C. Wilkie, *op. cit.*, s. 77.

¹⁰¹ NATO SPS CPP Report, s. 23–24.

Jednocześnie warto zauważyć, że w trakcie panelowej dyskusji środowisk cywilnych i wojskowych podczas konferencji w Amerykańskim Instytucie Archeologii w Filadelfii, przedstawiciele wojska zwrócili uwagę na konieczność ustalania priorytetów, aby uniknąć mnogości rozmaitych koordynat miejsc, co ułatwi dowódcom podejmowanie decyzji w oparciu o względy wojskowe, tam gdzie jest to konieczne¹⁰².

Operacja w Libii była pierwszą operacją NATO, w której CPP doczekało się analizy w ramach *Lessons Learned*¹⁰³. Ewaluacja dokonana przez JALLC (Joint Analysis and Lessons Learned Centre) wykazała, że wielosektorowe kwestie związane z ochroną dziedzictwa kultury wymagają współpracy wielu działów i podmiotów, m.in. *Environmental Protection* (EP) – jako specjalistycznej części MILENG, CIMIC’c J9 Division, CPP focal points, Committee for Military Planning and Strategy, wsparcie wojskowe (targeting i wsparcie ogniowe), gromadzenie i analiza danych, obrazowanie przestrzenne oraz doradztwo w zakresie prawa, kultury i polityki¹⁰⁴. Pokazała również, że podejście NATO do tej kwestii podczas planowania sojuszniczych operacji wojskowych opiera się na funkcjonalno-horyzontalnej współpracy wielu podmiotów odpowiedzialnych za relacje cywilno-wojskowe, logistykę, operacje, wywiad, strategię, doradztwo prawne i polityczne celem zapewnienia dowódcom adekwatnej porady i wsparcia¹⁰⁵.

Analiza dokonana przez JALLC wskazała jednak, że choć operacja okazała się sukcesem w kontekście CPP, znaczną zasługę mieli w tym zewnętrzni partnerzy, którzy na czas przedstawili odpowiednim strukturom Sojuszu obszerne dane. Nie ma jednak żadnej pewności, że powyższy scenariusz w sposób równie pomyślny zostanie powtórzony w następnych operacjach wojskowych, dlatego konieczne jest **wypracowanie własnych mechanizmów i narzędzi**. Uznano przy tym, że brak zapewnienia w ramach

¹⁰² J.D. Kila, Ch.V. Harndon, *op. cit.*, s. 120.

¹⁰³ NATO JALLC, *Cultural property protection in the operations planning process*, JALLC/CG/12/285 (20.12.2012).

¹⁰⁴ Z. Rawan, *Great, Greatest or outstanding: defining cultural property in NATO operational context*, „NATO Legal Gazette” 2017, issue 38, s. 112. W pełni powtórzył to aneks CPP do AJEPP 2 (STANAG 2582) poświęconego ochronie środowiska przy zakładaniu i funkcjonowaniu baz wojskowych podczas operacji NATO. Wyraźnie uznano w nim, że „CPP stanowi zarówno wymóg misji, jak i uwzględnia rozważania strategiczne i taktyczne” oraz „wielosektorową aktywność podczas operacji NATO”, wymagającą kompetentnego działania w zakresie ochrony środowiska, gromadzenia i analizowania danych, współpracy cywilno-wojskowej, obrazowania przestrzennego, kwestii prawnych, wsparcia działań zbrojnych (targeting i wsparcie ogniowe, MILENG), logistycznego wsparcia sił zbrojnych oraz Komitetu Wojskowego Planowania i Strategii (par. 1.1.6 I 1.1.7. aneksu I do AJEPP 2).

¹⁰⁵ Z. Rawan, *op. cit.*, s. 113.

struktury NATO procedury gromadzenia i analizowania informacji dotyczących dóbr kultury stwarza duże ryzyko na przyszłość¹⁰⁶.

Dyskusja podniesiona przez interesariuszy zewnętrznych w zakresie CPP doprowadziła do analiz dotyczących roli EP w CPP i dwuletniej serii NATO SPS Advanced Research Workshops, znanych jako **NATO SPS CPP Project**¹⁰⁷.

13.5.5. Projekt NATO SPS CPP

Wzrost zainteresowania kwestiami dziedzictwa kulturowego, w ostatnich latach spowodował przesunięcie tego elementu z obszaru kultury do sektora obrony. Tymczasem dowódcom wojskowym często brakuje odpowiednich narzędzi, umożliwiających im włączenie CPP w planowanie, realizację i kooperacyjną analizę. Inicjatywy i możliwości pojawiające się *ad hoc*, jako odpowiedź na zaistniałą potrzebę, stanowiły bardziej wyraz zainteresowania i aspiracji poszczególnych jednostek, niż rezultat zinstytucjonalizowanego podejścia¹⁰⁸. Celem NATO SPS CPP Project było właśnie wsparcie Sojuszu w uświadomieniu sobie wyzwań związanych ze wzrastającym znaczeniem wymagań w zakresie ochrony dóbr kultury i obszaru dziedzictwa kulturowego oraz wynikających z tych wyzwań implikacji dla prowadzonych przez NATO operacji wojskowych. Dlatego projekt dostarcza strukturom Sojuszu i poszczególnym państwom rekomendacji służących dostosowaniu ich polityki, doktryny i zdolności do sprostania tym wyzwaniom podczas operacji wojskowych¹⁰⁹.

Zwieńczeniem NATO SPS CPP Project było opublikowanie cytowanego już raportu pt. *NATO and cultural property. Embracing new challenges in the era of identity wars*. Celem powyższego projektu było m.in. opracowanie rekomendacji w zakresie podejścia NATO do kwestii polityki i doktryny związanej z ochroną dóbr kultury. W raporcie pominięto pogłębioną analizę norm MPHKG mających zastosowanie do dóbr kultury, odsyłając w tym zakresie do szczegółowego **podręcznika UNESCO z 2016 r.** (*Protection of cultural property. Military Manual*), uznając jego wytyczne za w pełni miarodajne i wiarygodne, bo poparte autorytetem UNESCO. Nie uwzględniono też planowania praktycznych wymogów w zakresie CPP na poszczególnych płaszczyznach aktywności Sojuszu. Raport ukazywał niektóre nowe

¹⁰⁶ NATO SPS CPP Report, s. 25.

¹⁰⁷ Projekt prowadzony w ramach programu „Science for Peace and Security”, realizowany w latach 2014–2017 (NATO SPS project #G4866).

¹⁰⁸ NATO SPS CPP Report, s. 10.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

trendy, w sposób znamieny wpływające na kształt środowiska strategicznego dla dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych XXI wieku, w tym zjawiska globalizacji i urbanizacji współczesnych konfliktów zbrojnych, czy wzrostu działań zbrojnych o charakterze asymetrycznym i hybrydowym. Nie pominięto w nim także gwałtownie rozrastającego się w ostatnich latach międzynarodowego rynku nielegalnych artefaktów, stanowiącego źródło dochodu dla walczących grup zbrojnych (niepaństwowych podmiotów zaangażowanych we współczesne konflikty zbrojne, często będących ugrupowaniami terrorystycznymi)¹¹⁰. NATO SPS CPP stanowiło propozycję wykorzystania przez Sojusz akademickiego, analitycznego podejścia dla rozważenia dalszej integracji i instytucjonalizacji ochrony dóbr kultury w operacyjnym planowaniu¹¹¹.

Ideą przyświecającą projektowi było przyznanie priorytetu CPP w obrębie Organizacji Sojuszu Północnoatlantyckiego w celu zintegrowania, skonsolidowania i rozwoju istniejącej struktury z pożytkiem dla NATO, państw sojuszniczych i współpracy dla pokoju. Dlatego główne rekomendacje zawarte w NATO SPS CPP Raport (2017) dotyczyły **utworzenia w strukturze i doktrynie NATO ram instytucjonalno-prawnych dla CPP** poprzez:

- wypracowanie dyrektywy w zakresie CPP w celu ustanowienia wytycznych operacyjnych¹¹²;
- zapoczątkowanie rozwoju standaryzowanego porozumienia NATO zapewniającego włączenie CPP w operacyjne planowanie i realizację operacji wojskowych;
- wypracowanie terminologii NATO w zakresie CPP;
- włączenie elementów CPP do uaktualnionych publikacji w zakresie polityki NATO i doktryny połączonych sił;
- zakończenie toczących się prac NATO – zmierzających do wytworzenia i naniesienia warstwy geoprzestrzennych danych w zakresie CPP na mapy NATO;
- dialog z innymi zainteresowanymi podmiotami;
- rozważenie zasadności wypracowania polityki NATO w zakresie CPP¹¹³.

Pomimo tego, że w ostatnich latach kładziono silny nacisk na ochronę dóbr kultury podczas operacji wojskowych Sojuszu, nie wypracowano

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 9.

¹¹¹ D.J. Burbridge, *op. cit.*, s. 20.

¹¹² Została przyjęta w 2019 r. i jest przedmiotem rozważań przedstawionych w niniejszym podrozdziale.

¹¹³ NATO SPS CPP Raport, s. 9.

żadnego konceptualnego ani praktycznego podejścia do CPP¹¹⁴. Z wojskowej perspektywy organizacyjnej **CPP jest kwestią horyzontalną (wielosektorową)**, która wymaga odpowiedniego uświadomienia osób odpowiedzialnych za planowanie operacyjne i dowódców wojskowych. NATO potrzebuje własnych standardów w tym zakresie i odpowiednich kanałów do ich rozpowszechnienia wśród właściwych interesariuszy, tak aby zagadnienie CPP w sposób naturalny było należycie uwzględnione na wszystkich etapach operacji¹¹⁵. Co więcej, oficjalne i zinstytucjonalizowane uwzględnienie i efektywne włączenie CPP w misje NATO (planowanie i realizacja) nie jest operacją wielce skomplikowaną ani kosztochłonną, za to w wysokim stopniu mogącą przyczynić się do powodzenia misji¹¹⁶.

13.4.4. Nowe dokumenty i inicjatywy z zakresu CPP w NATO

Od 2016 r. następuje widoczna zmiana podejścia NATO do CPP. W ostatnich latach organizacja ta opracowała i wprowadziła kilka ważnych dokumentów oraz podjęła kilka cennych inicjatyw z zakresu CPP. Owo „przyspieszenie” Sojuszu w przedmiocie CPP zbiegło się w czasie z ogólnym zainteresowaniem ochroną dziedzictwa kultury na arenie międzynarodowej, zwłaszcza po rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2347 z 2017 r.¹¹⁷ Poniżej najważniejsze zmiany, jakich dokonano w strukturze Sojuszu.

I.

W 2016 r. w ramach nowego AJEPP 2 (STANAG 2582), poświęconego ochronie środowiska przy zakładaniu i funkcjonowaniu baz wojskowych podczas operacji NATO¹¹⁸, przyjęto aneks 5 (aneks I w wersji z 2018 r.) zatytułowany „Ochrona dóbr kultury”. Po podkreśleniu zasadności ochrony dziedzictwa kultury i wielosektorowego (horyzontalnego) charakteru odnośnej działalności wskazano w nim podstawowe **cele dotyczące CPP w kontekście funkcjonowania baz wojskowych podczas operacji NATO**, zaliczając do nich:

¹¹⁴ D.J. Burbridge, *op. cit.*, s. 24.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 25; NATO SPS CPP Raport, s. 31.

¹¹⁶ D.J. Burbridge, *op. cit.*, s. 25.

¹¹⁷ Rezolucja Rady Bezpieczeństwa S/RES/2347 z 24.03.2017 r., zatytułowana „Utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa”, <http://unscr.com/en/resolutions/2347> (dostęp: 10.03.2021).

¹¹⁸ Obecnie NATO STANDARD AJEPP-2: *Environmental Protection best practices and standards for military camps in NATO operations* (ed. A, 2v), 27.11.2018 r. (w razie braku odmiennego wskazania dokumenty dostępne na: https://nso.nato.int/nso/nsdd/_CommonList.html).

- włączenie środków mających na celu identyfikację i ochronę dóbr kultury w procesie planowania operacji, od wstępnego etapu planowania przez cały czas jej realizacji;
- implementację środków służących identyfikacji i ochronie dóbr kultury w trakcie operacji;
- wypracowanie środków, których celem jest zmniejszenie (poprzez działania dyplomatyczne i kampanie informacyjne) ryzyka i konsekwencji związanych z przypadkowym zniszczeniem dóbr kultury lub w ramach dopuszczalnych strat ubocznych;
- zapewnienie szybkiej reakcji (wdrożenia właściwych procedur awaryjnych) na wypadek zaistnienia pilnej potrzeby restytucji¹¹⁹.

W zakresie zobowiązań spoczywających na NATO i państwach sojusznicznych wyraźnie podkreślono, iż „wszystkie państwa wysyłające kontyngenty narodowe muszą zapewnić, że ich oddziały otrzymają odpowiednie przeszkolenie i instrukcje służące wypełnieniu ich prawnomiędzynarodowych obowiązków w zakresie ochrony dóbr kultury. Dowódcy i państwa wysyłające kontyngenty narodowe powinni dążyć do zapewnienia, że żadne szkody nie zostaną spowodowane dla dóbr kultury podczas zakładania i korzystania z baz, instalacji i innej infrastruktury wojskowej”¹²⁰. Celem wsparcia dowódcy i we współpracy z CIMIC officer EP (*Environmental Protection*) powinien:

- koordynować działania z NATO CPP focal point w J9;
- służyć radą w zakresie CPP, w tym zastosowania odpowiednich regulacji KH54 i jej Protokołów oraz zobowiązań do wykonania ich postanowień;
- zapewnić uwzględnienie aspektów CPP w trakcie opracowywania *environmental baseline study (EBS)*¹²¹;
- zdobyć wykaz miejsc o znaczeniu kulturowym oraz obiektów gromadzących dobra kultury na potrzeby procesu lokalizowania obozów wojskowych, instalacji, infrastruktury oraz przygotowania terenu do prowadzenia naziemnej działalności wojskowej, wskazania stref

¹¹⁹ AJEPP-2, Annex I, sec. I.2. Objectives (par. 1–4).

¹²⁰ AJEPP-2, Annex I, par. I.3.2.

¹²¹ EBS została wskazana w aneksie I do AJEPP-2 jako najlepsza praktyka, pozwalająca zapewnić w ramach procesu planowania operacji dostępność możliwie najdokładniejszych danych CPP, uzyskanych dzięki technice obrazowania przestrzennego, wsparcie eksperckie dla charakterystyki dóbr kultury na danym obszarze, pozyskanie w możliwym zakresie relewantnych informacji od ekspertów HN lub lokalnej ludności; zob. AJEPP-2, Annex I, par. I.4. Best practices, par. 1.1–5.

wyłączonych, aby uniknąć lub zminimalizować liczbę uszkodzeń dziedzictwa kultury;

- odpowiadać za należyte uwzględnienie lokalnych potrzeb w zakresie CPP przez struktury odpowiedzialne za realizację misji oraz zdiagnozowanie potencjalnego wpływu konstrukcji bazy, instalacji i infrastruktury na otoczenie¹²².

W zakresie standardowych procedur operacyjnych, jako najlepsze praktyki przewidziano 1) okazanie najwyższego szacunku w przypadku wykorzystywania historycznych konstrukcji; 2) wstrzymanie działań, w miarę możliwości, w sytuacji, gdy dobro kultury jest zagrożone lub niewykłuczalne jest jego zniszczenie; 3) udokumentowanie i raportowanie wszelkich szkód spowodowanych nieumyślnie lub w ramach uzasadnionej¹²³ konieczności wojskowej¹²⁴.

II.

W 2016 r. polityka NATO dotycząca **ochrony osób cywilnych** (*Policy for the protection on civilians*)¹²⁵ wyraźnie włączyła w swój zakres przedmiotowy nie tylko ochronę osób, ale również mienia¹²⁶. W ramach przyjętej w 2018 r. koncepcji ochrony ludności cywilnej (PoC)¹²⁷ uznano dobra kultury jako szczególnie istotne dla Zrozumienia Środowiska Ludzkiego (*Understanding the Human Environment – UHE*), a ich ochronę – za przyczyniającą się do złagodzenia bólu i traumy związanych z konfliktem zbrojnym (MH) i do zbudowania bezpiecznego środowiska (C-SASE)¹²⁸.

III.

Jednym z tematów poruszanych już w ramach projektu NATO SPS CPP był **system obrazowania przestrzennego** (*Geospatial Imaging System – GIS*) jako instrument umożliwiający CPP we wszystkich fazach operacji wojskowej – opierających się na danych geograficznych i mapach – zarówno na etapie planowania, jak i jej realizacji. Uznano, że naniesienie danych dotyczących dóbr kultury na mapy wojskowe powinno być kluczowym środkiem przygotowawczym, poprzedzającym wysłanie personelu sił

¹²² *Ibidem*, par. I.3.3.

¹²³ Tj. „kategorycznej konieczności wojskowej” w rozumieniu MPHKZ.

¹²⁴ AJEPP-2, Annex I, par. I.4.2.1–3.

¹²⁵ Przyjęta na spotkaniu w Warszawie 8–9.07.2016 r. Tekst dostępny na: <https://nato.usmission.gov/nato-policy-protection-civilians/> (dostęp: 25.03.2021).

¹²⁶ NATO, *Human security: Protecting cultural property*, 21.12.2021, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_166114.htm (dostęp: 20.01.2022).

¹²⁷ *Military Committee Concept for the protection of civilians* (PO(2018)0227-AS1).

¹²⁸ BI-SC CPP Directive, wprowadzenie do rozdziału 4.

wielonarodowych w rejon działania i pozwalającym na wielopłaszczyznowe poszanowanie dziedzictwa kultury na poziomie strategicznym, operacyjnym i taktycznym¹²⁹. Ustalono, że uruchomienie NATO „CPP Viewer” z logistycznego punktu widzenia (technologia, platformy itp.) jest zadaniem nieskomplikowanym i w pełni osiągalnym, jednak problemem jest stworzenie inwentarzy dóbr kultury (samej bazy danych do naniesienia na system geoprzestrzenny). W konsekwencji – barier w realizacji powyższej inicjatywy upatruje się w kwestiach natury organizacyjnej i politycznej, a nie w stronie technicznej projektu. Największym wyzwaniem dla NATO jest pozyskanie (zgromadzenie) i przetwarzanie danych w zakresie CPP¹³⁰. NATO’s Geospatial Section HQ (SITCEN) wypracował już odpowiednie koncepcje, rozwiązania techniczne i struktury organizacyjne dla naniesienia NATO CPP GIS data layer na mapy opracowywane na potrzeby operacji prowadzonych przez NATO.

IV.

W 2019 r. **przyjęto dyrektywę w sprawie implementacji ochrony dóbr kultury w operacjach i misjach NATO**. CPP jest obecnie postrzegana jako istotny aspekt nastawienia NATO do ludzkiego bezpieczeństwa oraz jako znaczący komponent starań Sojuszu w budowaniu pokoju i bezpieczeństwa. Dyrektywa dokonała włączenia stosownych wytycznych w strukturze dowodzenia NATO, gwarantując należyte uwzględnienie kwestii związanych z CPP na każdym etapie operacji wojskowych we wszystkich działach¹³¹ oraz bardziej skoordynowane podejście do CPP w ACT i SHAPE. Z uwagi na jej szczególne znaczenie zostanie ona omówiona w podrozdziale 13.4.6.

V.

W 2020 r. ukazał się, wielokrotnie przytaczany w tym rozdziale, raport NATO Civil–Military Cooperation Center of Excellence (CCOE) pt. **Cultural Property Protection Makes Sense. A Way to Improve Your Mission**. Przedstawiono w nim niezmiernie istotne wnioski, propozycje

¹²⁹ D.J. Burbridge, *op. cit.*, s. 20–21.

¹³⁰ Ustalenia poczynione na workshop NATO SPS CPP Project w Nowym Jorku we wrześniu 2016 r.; zob. D. J. Burbridge, *op. cit.*, s. 23.

¹³¹ Identyfikacja dóbr kultury zasadniczo należy do wywiadu (JP) we współdziałaniu z CIMIC (J9), odpowiadającej też za współpracę z właściwymi podmiotami działającymi w obszarze CPP. Obowiązek powstrzymywania się przed atakowaniem oraz zajmowaniem lub innym wykorzystywaniem dobra kultury to zadanie relewantne z punktu widzenia zadań wywiadu (J2), operacji (J3) i planowania (J5). Dla wszystkich tych sekcji rozważania z zakresu CPP muszą być wpisane w proces planowania i podejmowania decyzji jako element strukturalny procedury. Jednocześnie nie można pominąć znaczenia dla CPP logistyki (J4) i inżynierii wojskowej (JENG); zob. *CPP makes sense (2020)*, s. 32.

i rekomendacje mające zapewnić zinstytucjonalizowane podejście NATO do CPP oraz pełne poszanowanie dóbr kultury podczas operacji wojskowych. Poczynione w nim ustalenia – jako najbardziej aktualny stan CPP w NATO – zostaną bliżej przedstawione w następnym podrozdziale (13.4.5).

VI.

Kolejną propozycją wypromowania CPP w obrębie Sojuszu jest uwzględnienie przedmiotowych **scenariuszy w ćwiczeniach NATO** (przykład: NATO's Exercise Trident Juncture 2016). Najnowsze strategiczne wytyczne odnoszące się do priorytetów szkoleniowych, opracowane w 2016 r. przez Najwyższego Dowódcę Sił Sojuszniczych w Europie (Supreme Commander Allied Powers Europe – SACEUR), zawierają obecnie dyrektywę dotyczącą **wzmocnienia zrozumienia dla obszarów wielosektorowych**, takich jak ochrona dóbr kultury¹³² i zakładającą ich wdrożenie do 2018 r. W 2018 r. NATO zaprosiło Międzynarodowy Komitet Błękitnej Tarczy do zaplanowania i przeprowadzenia głównych ćwiczeń: „Blue Flag” dla amerykańskich sił powietrznych (US Air Force) oraz „Trident Jaguar” (2018) i „Trident Jackal” (2019)¹³³. Współpraca okazała się owocna, a ćwiczenia wypadły pomyślnie¹³⁴.

Szkolenie z zakresu ochrony dziedzictwa kultury, mające na celu uświadomienie, że CPP stanowi szczególne wyzwanie w zakresie danych operacyjnych, wykracza daleko poza zebranie i zintegrowanie pozyskanych informacji dotyczących inwentaryzacji dóbr kultury na danym terytorium i ich zaadaptowanie do *no-strike lists*. Doświadczenia płynące ze szkolenia NATO's Exercise Trident Jaguar (2018) wskazują, że w planowaniu operacyjnym wdrożenie najlepszych praktyk wymaga pogłębionej wiedzy i doświadczenia, którego nie są w stanie zapewnić coroczne szkolenia uświadamiające w zakresie CPP. W rezultacie istnieje **potrzeba proaktywnego szkolenia** zapewniającego zrozumienie implikacji operacyjnych i prawnych dla działania zgodnego z MPHKZ i **skutecznej implementacji CPP** podczas międzynarodowych operacji wojskowych¹³⁵.

¹³² NATO, SACEUR's Annual Guidance on Education, Training, Exercises and Evaluation 2018 (SAGE 18), 23.08.2016.

¹³³ K. von Habsburg-Lothringen, *The work of the Blue Shield, [w:] Protecting cultural property, International Conference on the 20th anniversary of the 1999 Second Protocol of the 1954 Hague Convention, Geneva, 25–26.04.2019. Conference Proceedings*, red. T. Mustafayev i in., Berno 2020, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/CulturalRights/Activities/Geneva2019-ConferenceProceedings.pdf> (dostęp: 13.03.2021), s. 72.

¹³⁴ Wskazane za: E. Cunliffe, P. Fox, P. Stone, *op. cit.*, s. 13–14.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 15. Zob. wytyczne służące właściwej implementacji kwestii CPP do szkolenia wojskowego; zob. *Cultural property protection as a force multiplier...*, Appendix C. Training recommendations and suggestion's for CPP, s. 32 i n.

Doświadczenia ostatnich międzynarodowych operacji wojskowych pokazały, że jednym z największych wyzwań jest monitorowanie i wstępne szacowanie szkód, zniszczeń, grabieży i nielegalnego obrotu dobrami kultury. Dla należytego wykonania powyższego zadania niezbędne jest uprzednie stworzenie warunków dla gromadzenia danych w celu zapobiegania dalszym i/lub dodatkowym stratom oraz zaangażowanie w proces planowania długofalowego na rzecz rekonstrukcji i odbudowy¹³⁶. W związku z powyższym współpraca UNESCO z personelem wojskowym misji jest niezbędna, zwłaszcza jeśli wziąć pod uwagę, że ochrona dziedzictwa kulturowego przez żołnierzy ułatwia planowanie i przeprowadzanie operacji wojskowych, umożliwiając **zdobycie serc i umysłów członków lokalnej społeczności**¹³⁷.

Niewątpliwie zapewnienie skutecznej ochrony dóbr kultury w czasie operacji wojskowych nie należy do prostych zadań i wymaga uprzedniego odpowiedniego **przeszkolenia personelu wojskowego w zakresie CPP**¹³⁸ przed zaangażowaniem sił na terytorium innego państwa. Powinno ono służyć identyfikacji obiektów dziedzictwa kultury oraz wytyczać zalecaną taktykę postępowania zapewniającą niezbędną ochronę dobrom kultury – kroki, jakie należy podjąć, gdy w grę wchodzi prawnie chronione dobra kultury¹³⁹. Oficerom EP i pozostałemu personelowi nieodzowne są umiejętności z zakresu CPP, aby zaplanować niezbędne środki ostrożności, zidentyfikować potencjalne chronione dobra kultury w docelowym miejscu, podjąć konieczne działania rejestracyjne i ochronne zmierzające do należytego ich zabezpieczenia, jak i do podjęcia skutecznej współpracy z odpowiednimi ekspertami i podmiotami mogącymi udzielić rzetelnego wsparcia. W związku z powyższym przed wyjazdem na operację międzynarodową członkowie personelu powinni przejść odpowiednie przeszkolenie, przeprowadzone przez wykwalifikowanych ekspertów z zakresu dóbr kultury, we współpracy z przedstawicielami świata akademickiego¹⁴⁰ i ekspertami z zakre-

¹³⁶ J. Hładík, *Presenting the 1954 Hague Convention for the protection of cultural property in the event of an armed conflict and its 1999 Second Protocol with a special focus on peacetime responsibilities*, „NATO – Legal Gazette” 2017, nr 38, s. 38.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 39. Szerzej na ten temat w rozdziale 15.

¹³⁸ CIMIC COE (*Civil Military Cooperation Centre of Excellence*) wskazuje na zasadność prowadzenia dwojakiego rodzaju szkoleń: ogólnego szkolenia w zakresie poszanowania dóbr kultury obejmującego prawne obowiązki (zazwyczaj w ramach ogólnego MPHKZ) oraz szkolenia przygotowawczego, obejmującego ochronę dóbr kultury w uwarunkowaniach konkretnego państwa (do którego żołnierze zostaną wysłani); zob. CIMIC COE, *CIMIC Field Handbook*, 4ed., Haga 2016, sec. III-8–2.

¹³⁹ D.J. Burbridge, *op. cit.*, s. 12.

¹⁴⁰ Choć z drugiej strony wskazuje się, że część archeologów postrzega współpracę z wojskiem jako utratę zawodowej bezstronności i powodować podziały w środowisku naukowym; zob. J.D. Kila, *Cultural Property Protection in the event of armed conflict: deploying military experts*

su kultury pochodzącymi z państwa goszczącego (HN). Ponadto konieczne jest wyposażenie personelu w precyzyjne mapy, dostarczenie mu szczegółowych informacji o znanych dobrach kultury oraz zaopatrzenie w inne urządzenia z zakresu pozyskiwania i przetwarzania danych dotyczących dóbr kultury oraz obrazowania przestrzennego (np. CB-SITE wykorzystywanych przez amerykański Army Corps of Engineers)¹⁴¹.

13.4.5. Obecne podejście NATO do CPP

Obowiązki NATO w zakresie CPP

Wspomniany już raport NATO z 2020 r. pt. **Cultural Property Protection Makes Sense. A Way to Improve Your Mission** po uzasadnieniu znaczenia CPP w operacjach wojskowych i przeglądzie najważniejszych zobowiązań prawnomiędzynarodowych wyraźnie podkreślił, że zgodnie z KH54 obowiązki w zakresie CPP istnieją na etapie pokoju, walk zbrojnych oraz okupacji. Inaczej mówiąc, zawsze istnieją jakieś obowiązki w zakresie CPP, tylko ich treść i zakres zależy od zaistniałej sytuacji – obowiązują one NATO i to nie tylko w czasie operacji międzynarodowej, ale również w trakcie ćwiczeń polowych¹⁴².

NATO – w ramach **działań przygotowawczych** do podjęcia stosownych zobowiązań w trakcie walk – powinno zawczasu podjąć następujące środki (**obowiązki na czas pokoju**):

- 1) włączenie postanowień CPP do regulacji wojskowych i instrukcji (zwłaszcza w zakresie treści ROE i dyrektyw operacyjnych);
- 2) promocję ducha poszanowania dziedzictwa kulturowego i dóbr kultury wśród członków sił zbrojnych wszystkich państw sojuszniczych (odpowiednie szkolenia w zakresie uświadczenia kulturowego, karty do gry z informacjami CPP¹⁴³);
- 3) opracowanie i wdrożenie szkolenia wojskowego w zakresie poszanowania dziedzictwa kultury w czasie konfliktów zbrojnych,
- 4) ustanowienie w ramach sił zbrojnych specjalnych służb i/lub personelu zajmującego się CPP¹⁴⁴.

W ramach bezpośrednich działań zbrojnych obowiązki sił zbrojnych NATO w zakresie CPP wiążą się bezpośrednio z prowadzoną operacją:

or can white men sing the blues?, [w:] *Archeology, Cultural Property, and the Military*, red. L. Rush, Woodbridge 2010, s. 41, https://pure.uva.nl/ws/files/1364767/139317_368513.pdf (dostęp: 10.03.2021).

¹⁴¹ D.J. Burbridge, *op. cit.*, s. 13.

¹⁴² *CPP makes sense (2020)*, s. 11.

¹⁴³ Doświadczenia z Iraku, Egiptu i Afganistanu z lat 2007–2010.

¹⁴⁴ *CPP makes sense (2020)*, s. 14–16.

identyfikacja dóbr kultury w rejonie zaangażowania¹⁴⁵ (co i gdzie – z jednoczesną kwalifikacją jego znaczenia w ramach przyjętych priorytetów) – wytworzenie zasobów informacji nt. dóbr kultury pozwalających stworzyć bazę danych, dotyczących danej operacji wojskowej, zawierającą spójne i sprawdzone informacje, które są dostępne, łatwe w użyciu, konkretne (szczegółowe), dokładne i znormalizowane. Niestety wielość podmiotów – zewnętrznych (organizacje i instytucje) i wewnętrznych (różne komórki w siłach zbrojnych) – zajmujących się gromadzeniem danych komplikuje wykonanie tego zadania, choć zawsze punktem wyjścia są dane zarchiwizowane przez zainteresowane państwo¹⁴⁶. Z kolei kwalifikacja rangi znaczeniowej jest przeprowadzona na dwóch poziomach – z dwóch perspektyw: kulturowej i militarnej (operacyjnej), gdzie obie są dokonywane przez specjalistów z danej branży¹⁴⁷. Podkreślono, że dla uznania ważnego dobra kultury za cel wojskowy musi mieć ono istotne (a wręcz kluczowe) znaczenie taktyczne w danej sytuacji¹⁴⁸.

Warunki dotyczące możliwości podjęcia działań kinetycznych w stosunku do dóbr kultury zostały ujęte w normach KH54 i DP99 [zob. rozdział 12], ale ROE przyjęte dla danej operacji ze względów politycznych może jeszcze bardziej ograniczyć możliwość użycia siły potencjalnie skutkującej zniszczeniem i/lub uszkodzeniem obiektów dziedzictwa kultury danego państwa, a wręcz sprowadzić do minimum możliwość wykorzystania dóbr kultury i ich bezpośredniego sąsiedztwa do celów wojskowych. Poza samym targetingiem (podjęciem ataku w stosunku do obiektu będącego dobrem kultury) siły zbrojne NATO muszą wykazać czujność także wobec dóbr kultury znajdujących się w bliskim otoczeniu celów wojskowych będących legalnymi celami ataku, z uwagi na zakaz powodowania nieproporcjonalnych (nadmiernych) strat dla dóbr kultury w trakcie – zgodnego z prawem – atakowania innego dobra stanowiącego cel wojskowy¹⁴⁹.

Aby zagwarantować, że dobro kultury nie zostanie zaatakowane ani nadmiernie zniszczone mogą zostać podjęte trojakiemu rodzaju **środki ostrożności**:

- 1) podjęcie wszelkich możliwych działań, aby upewnić się, że dobro kultury nie jest celem ataku (weryfikacja celu ataku) – już na poziomie planowania działań zbrojnych najważniejsze dobra kultury powinny być dodane do *no-strike list*;

¹⁴⁵ Zob. UNESCO *Military manual*, s. 8.

¹⁴⁶ *CPP makes sense (2020)*, s. 16–17.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 17.

¹⁴⁸ E. Cunliffe, P. Fox, P. Stone, *op. cit.*, s. 13.

¹⁴⁹ Art. 12 ust. 3 KH54.

- 2) wykazanie daleko posuniętej ostrożności przy doborze metod i środków prowadzenia działań zbrojnych, celem uniknięcia lub zminimalizowania strat dla dóbr kultury;
- 3) odstąpienie od ataku lub jego przerwanie, jeśli okaże się, że celem ataku jest dobro kultury lub gdy może ono zostać nadmiernie uszkodzone (dotyczy to głównie sytuacji, gdy wcześniejszy etap weryfikacji okazał się niewystarczający np. z uwagi na ograniczenia czasowe lub logistyczne)¹⁵⁰.

Poza listami *No-strike List* i *Restricted Strike List* dobra kultury muszą być uwzględnione w **procedurze szacowania strat ubocznych** (*Collateral Damage Estimation – CDE*), mających zapewnić poszanowanie zasady proporcjonalności w działaniach zbrojnych¹⁵¹.

W ramach zabezpieczeń CP planowanie powinno obejmować zarówno dowodzenie, kontrolę i koordynację działań – plany ochrony (kryzysowe) muszą być regularnie sprawdzane i udostępnione partnerom w operacji na wczesnym etapie planowania operacyjnego. Niestety, pomimo tego że powyższe obowiązki zostały ujęte w konwencji, w rzeczywistości większość państw nie posiada przydatnych list – spisów inwentarza, planów ochrony (zarządzania kryzysowego) czy jasnego podziału odpowiedzialności na czas kryzysu¹⁵². Podczas działań zbrojnych dobra kultury powinny być zabezpieczone poprzez **uruchomienie krajowych planów ochrony** – jakkolwiek w pierwszym rzędzie odpowiedzialność za dziedzictwo kultury spoczywa na państwie goszczącym, siły NATO są zobowiązane do wspierania działań państwa w zakresie CPP. Jeśli zaś dane państwo nie jest dłużej w stanie wykonywać swoich zobowiązań w zakresie CPP, siły NATO mogą przejąć powyższe obowiązki (zawsze jednak na zaproszenie państwa-stroiny)¹⁵³. Podczas okupacji wojskowej siły mandatowe ONZ muszą zabezpieczać, wspierać, a w razie potrzeby zastępować krajowe mechanizmy HN, jeśli władze HN nie chcą lub nie mogą zabezpieczać dóbr kultury¹⁵⁴.

Należyte wypełnienie obowiązków w zakresie CPP jest możliwe jedynie wówczas, gdy członkowie sił zbrojnych są odpowiednio wyszkoleni. Dlatego zamiast doraźnych i fragmentarycznych działań jest rekomendowana ogólna **implementacja programów edukacyjnych** – zarówno w ramach ogólnego szkolenia wojskowego, szkolenia specjalistycznego i poprzedzającego

¹⁵⁰ J. Berends, *CPP makes sense* (2020), s. 20–21.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 21.

¹⁵² *Ibidem*, s. 25–26.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 26.

¹⁵⁴ *UNESCO Military Manual*, s. 58–59.

udział w operacji sił wielonarodowych¹⁵⁵. Członkowie sił zbrojnych działający w ramach operacji międzynarodowej na terenie innego państwa potrzebują przede wszystkim wyraźnych, jasnych wytycznych i wskazówek co do postępowania, np. jak się zachować trafiając na dobro kultury (zależnie od okoliczności) – począwszy od zbierania informacji na potrzeby targetingu i szacowania strat ubocznych poprzez natknięcie się na dotąd nieoznaczony obiekt (np. wykopalisko archeologiczne) lub nieoznakowany magazyn/schron dzieł sztuki podczas patrolu, aż po znalezienie podejrzanych przedmiotów (prawdopodobnie zrabowanych artefaktów) w pojeździe zatrzymanym do kontroli czy w plecaku kolegi z oddziału. Reguł wyboru optymalnej drogi postępowania muszą być nauczeni w teorii i w praktyce¹⁵⁶ (przećwiczenie konkretnych scenariuszy, jak np. w przypadku szkolenia z ROE).

Testowanie CPP w czasie ćwiczeń obejmuje działania wspomagające HN przy ewakuacji muzeum, ustanowienie porozumień koalicyjnych w zakresie dowodzenia i kontroli oraz ochronę światowego dziedzictwa włączoną w operacje sił połączonych – to z kolei przesądza o zasadności przeprowadzenia ćwiczenia w zakresie zarządzania ryzykiem (*CPP estimate*) i wspólnego planowania działań kinetycznych (*targeting*) oraz o przekazaniu pełnej kontroli HN po ustaniu konfliktu zbrojnego. Doświadczenia z dotychczasowych ćwiczeń wskazują, że intencje, zdolność i świadomość w zakresie kwestii związanych z dziedzictwem kultury wśród osób biorących udział w szkoleniu mogą i powinny ulec poprawie¹⁵⁷.

Aby zapewnić spójne i adekwatne postępowanie personelu wojskowego NATO, CPP powinna być przedmiotem regulacji, dyrektyw i instrukcji Sojuszu, które zapewnią przeniesienie wymogów prawa międzynarodowego na działania sił sojuszniczych na poziomie strategicznym, operacyjnym i taktycznym. Wymaga to również wypracowania więzi strukturalnych z rządami oraz zajmującymi się CPP organizacjami międzynarodowymi, organizacjami pozarządowymi i ekspertami, służących efektywnej współpracy. Identyfikacja dóbr kultury (obejmująca gromadzenie danych o ich naturze, lokalizacji, wartości i znaczeniu z perspektywy prowadzonej operacji), wspierająca proces ustanawiania stosownych priorytetów to zaledwie pierwszy krok w ewaluacji czynników CPP mający dostarczyć rzetelnej informacji osobom odpowiedzialnym za podejmowanie decyzji operacyjnych¹⁵⁸.

¹⁵⁵ *CPP makes sense* (2020), s. 29.

¹⁵⁶ *Ibidem*. Jako przykłady dobrych praktyk wskazano specjalistyczny kurs szkoleniowy dla sił zbrojnych organizowany przez UK Reserves i CPP Unit (2019), amerykańskie szkolenie dla oficerów rezerwy nowej komórki CHTF – Cultural Heritage Task Force (2020) i szkolenie UNESCO o ochronie dziedzictwa kultury w ramach konfliktu zbrojnego.

¹⁵⁷ BSI, *Exercise Trident Jaguar 2018* (report); przytoczone za: *CPP makes sense* (2020), s. 30.

¹⁵⁸ *CPP makes sense* (2020), s. 30.

Całościowe podejście NATO do CPP

Zinstytucjonalizowane i zestandaryzowane podejście do CPP oznacza, że każdy członek sił zbrojnych działający w ramach operacji wojskowej dysponuje sprecyzowanymi wskazówkami na temat pożądanego sposobu postępowania – personel wojskowy niespecjalistyczny musi wiedzieć jak zareagować w razie nieoczekiwanego natrafienia na dobro kultury, zaś specjalista CPP (odpowiedzialny za CPP estimate) potrzebuje szczegółowych wytycznych do zastosowania w terenie¹⁵⁹. W każdym przypadku chodzi o zachowanie należytej równowagi między celami operacji wojskowej (korzyściami wojskowymi) a ochroną dziedzictwa kultury w czasie konfliktu zbrojnego¹⁶⁰.

Całościowe podejście do CPP składa się z 6 kroków, które dostarczają wytycznych – użytecznych w każdym operacyjnym kontekście. Podejmowane działania dotyczą **3 obszarów: przygotowanie, obserwacja, sprawozdanie** (ang. **POR** – *prepare, observe, refer*), z zastrzeżeniem konieczności sprostania kilku warunkom wstępnym [zob. Tab. 7]. **Wstępne czynności** obejmują zarówno wyposażenie personelu w odpowiednią wiedzę nt. dóbr kultury, właściwe przeszkolenie, zapewnienie dostępu do wiedzy i porad ekspertów w zakresie prowadzonej operacji, jak też włączenie ekspertów CPP w proces podejmowania decyzji odnoszących się do kwestii związanych z dobrami kultury, współpracę z relevantnymi podmiotami oraz identyfikację CP i gromadzenie odpowiednich informacji/danych (działania inwentaryzatorskie)¹⁶¹.

Tab. 7. Propagowane przez NATO podejście do CPP podczas operacji wojskowych

CAŁOŚCIOWE PODEJŚCIE DO OCHRONY DÓBR KULTURY (CPP COMPREHENSIVE APPROACH)			
działania wstępne	przygotowanie	obserwacja	raportowanie
<ul style="list-style-type: none"> • wiedza i świadomość kulturowa • szkolenia • wsparcie eksperckie • współpraca • identyfikacja CP 	<ul style="list-style-type: none"> • znajomość wojskowego mandatu w zakresie CPP • scenariusze CPP w planowaniu operacyjnym 	<ul style="list-style-type: none"> • identyfikacja dóbr kultury w rejonie misji • sporządzenie opisu dobra kultury 	<ul style="list-style-type: none"> • rejestracja akcji dot. dobra kultury • raportowanie przełożonym zdarzeń dot. dóbr kultury • konsultowanie ekspertów CPP

Źródło: opracowanie własne na podstawie *CPP makes sense (2020)*, s. 33–36.

¹⁵⁹ *Ibidem*, s. 33. Szerzej: P. Fox, *CPP estimate – cultural property protection input to the operational planning process (2020)*, niepubl.

¹⁶⁰ *CPP makes sense (2020)*, s. 33.

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 33–34.

Na **etapie przygotowania** do operacji zasadnicze znaczenie ma znajomość mandatu wojskowego w zakresie CPP, tj. zakresu obowiązków związanych z CPP, spoczywających na personelu wojskowym misji (oraz komórek odpowiedzialnych za realizację poszczególnych zadań w obrębie struktury dowodzenia) i podziału odpowiedzialności pomiędzy personel misji a władze HN. Po drugie, bardzo ważne jest **uwzględnienie scenariuszy z zakresu CPP w planowaniu operacyjnym**. Wiele ze zdarzeń związanych z dobraми kultury może być bowiem przewidziane i dlatego powinny być objęte planowaniem, co przygotuje personel misji na rozliczne sytuacje związane z CPP¹⁶². Na **etapie obserwacji** podczas operacji wojskowej kluczowe są dwa działania personelu operującego w terenie: 1) **identyfikacja dóbr kultury** (z zastrzeżeniem, że nie zawsze jest to sprawa łatwa i oczywista¹⁶³), co tym bardziej potwierdza zasadność przeprowadzenia specjalnego szkolenia z zakresu CPP, ściśle uwzględniającego uwarunkowania konkretnej operacji wojskowej i obejmującego dziedzictwo kulturowe i specyfikę religijno-obyczajową HN; 2) **opis dobra kultury** – zewnętrznych danych (lokalizacja, wygląd zewnętrzny, cechy charakterystyczne) oraz próba odpowiedzi na 5 pytań (5WH):

- jaka jest funkcja obiektu?
- gdzie jest on usytuowany?
- kto odwiedza obiekt?
- kiedy i dlaczego jest on odwiedzany?
- czy i jak jest zabezpieczony?

Taki kompleksowy opis wymaga, gdy okoliczności na to zezwalają, kontaktu z lokalną społecznością¹⁶⁴. Pomaga on ekspertom CPP dokonać oceny wartości danego dobra kultury, jego potencjalnych zagrożeń oraz znaczenia dla misji¹⁶⁵, jak również – na etapie ewentualnego szacowania strat ubocznych (CDE) – pomaga **należycie wyważyć relewantne wartości** i dokonać właściwego doboru czasu i środków ataku, minimalizujących straty w dobrach kultury.

Na **etapie sprawodawczym** możliwe jest odwołanie się do sytuacji dziedzictwa kulturowego. Optymalne wykonanie powinno objąć rejestrowanie poczynionych obserwacji oraz **raportowanie** pozyskanych informacji zgodnie z łańcuchem dowodzenia. Na ile to możliwe, decyzja o dalszym postępowaniu z dobrem kultury powinna zostać podjęta w bliskiej kooperacji

¹⁶² *Ibidem*, s. 35.

¹⁶³ Szerzej: *ibidem*, s. 34.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 34–35.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 35.

z ekspertami z zakresu CPP, pomagającymi w **należyтым zrównoważeniu celów misji wojskowej z ochroną dóbr kultury**¹⁶⁶.

Działania ratownicze (CPP First Aid)

Termin **działania ratownicze** w sferze dziedzictwa kultury odnosi się do natychmiastowych i kompetentnych działań, podejmowanych dla zapewnienia stabilizacji i zmniejszenia skali niebezpieczeństw zagrażających materialnemu i niematerialnemu dziedzictwu kultury podczas sytuacji kryzysowych i po ich zakończeniu¹⁶⁷. Niesienie tzw. **pierwszej pomocy zagrożonemu dziedzictwu kultury** nie jest podstawową funkcją personelu wojskowego biorącego udział w operacji międzynarodowej, ale siły zbrojne NATO mogą być wezwane do wsparcia takich działań i przejąć część zobowiązań w zakresie działań ratowniczych. Dlatego z punktu widzenia prawnych obowiązków i praktycznych implikacji jest to ważne zagadnienie¹⁶⁸. Należy również pamiętać, że siły NATO są zobowiązane do **zabezpieczenia dóbr kultury przed zniszczeniem i uszkodzeniem** (zakaz wykorzystywania do celów wojskowych, niszczenia ich na skutek działań nie tylko kinetycznych, ale również logistycznych lub inżynierskich)¹⁶⁹ oraz do wykonywania obowiązków przewidzianych na czas okupacji¹⁷⁰.

Działania ratownicze sił NATO będą obejmowały przede wszystkim:

- analizę sytuacji i jej wpływu na dziedzictwo kultury,
- ocenę zniszczeń i zagrożeń,
- działania na rzecz zabezpieczenia i ustabilizowania dóbr kultury¹⁷¹.

Po dokonaniu oceny sytuacji, stan zagrożonego lub uszkodzonego dobra kultury musi zostać ustabilizowany. Należy zatem przywrócić stabilność obiektu i zapobiec dalszym szkodom poprzez zminimalizowanie potencjalnych zagrożeń. Ta faza wymaga w pierwszym rzędzie **podjęcia tymczasowych środków** (np. ewakuacja czy fizyczna stabilizacja¹⁷²). Po przystąpieniu do działań ratowniczych należy podjąć przygotowania do

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ A. Tandon, *Handbook – First aid to cultural heritage in times of crisis*, ICCROM, Rzym-Amsterdam 2018, https://www.iccrom.org/sites/default/files/2018-10/fac_handbook_print_oct-2018_final.pdf (dostęp: 25.03.2021), s. 7.

¹⁶⁸ *CPP makes sense (2020)*, s. 42.

¹⁶⁹ *Ibidem*, s. 44. Szerzej na ten temat w rozdziale 12.

¹⁷⁰ Por. *UNESCO Military Manual (2016)*, s. 59; *CPP makes sense (2020)*, s. 44.

¹⁷¹ *CPP makes sense (2020)*, s. 45–48.

¹⁷² Szczegółowa lista zadań (checklist) dla dokonania takich działań jest zawarta w *Handbook – First aid*, przy czym fizyczne ustabilizowanie zabytku nie powinno być podejmowane bez właściwej ekspertyzy technicznej.

długoterminowych, optymalnych rozwiązań mających na celu zabezpieczenie dobra kultury, ale jest mało prawdopodobne, aby ich podjęcie należało do kompetencji wielonarodowych sił zbrojnych.

Grabież i nielegalny obrót artefaktami

W odniesieniu do konwencyjnego obowiązku powstrzymania się przed plądrowaniem, nielegalnym wywozem i handlem dobrami kultury, dowódca oddziału musi:

- zapewnić, że każdy członek personelu umie rozpoznać dobro kultury;
- wydać wyraźne instrukcje odnoszące się do działań, jakie żołnierz powinien podjąć w sytuacji, gdy natrafi na ruchome dobro kultury¹⁷³;
- zdyscyplinować własny personel i karać osoby zaangażowane w nielegalny proceder¹⁷⁴.

Podczas walk siły zbrojne mają obowiązek podjęcia starań zapobiegających plądrowaniu dóbr kultury przez osoby trzecie¹⁷⁵. W nawiązaniu do nomenklatury cywilnoprawnej – jest to zobowiązanie do należytej staranności (podejmowania kroków), a nie osiągnięcia pożądanego rezultatu – liczy się zatem jedynie to, czy siły zbrojne podjęły rozsądne środki by takim zachowaniom zapobiec, a nie to czy okazały się one skuteczne¹⁷⁶. To, jakie środki mogą być uznane za rozsądne, zależy od stopnia kontroli sprawowanej nad danym terytorium przez siły zbrojne¹⁷⁷. Aby skutecznie wypełnić to zobowiązanie, zakres czynności mających na celu zapobieganie plądrowaniu powinien zostać poddany odpowiedniej analizie na etapie planowania operacji wojskowej. W zależności od kontekstu sytuacyjnego mogą one sprowadzać się do ustanowienia ochrony zagrożonych obiektów kultury, utworzenia lokalnych straży czy wzmocnienia kontroli granicznej¹⁷⁸. Żołnierze nie mogą również dokonywać zakupu artefaktów na rynkach lokalnych, a w razie wystąpienia takiego zdarzenia – muszą natychmiast przekazać je właściwym służbom¹⁷⁹.

W odniesieniu do konwencyjnego obowiązku zapobiegania plądrowaniu i nielegalnemu wywozowi artefaktów, realizowanego w ramach międzynarodowej operacji wojskowej, można wyróżnić trzy kategorie działań:

¹⁷³ UNESCO *Military Manual*, s. 45 i n.

¹⁷⁴ *CPP makes sense (2020)*, s. 45.

¹⁷⁵ Art. 4 ust. 3 KH54.

¹⁷⁶ UNESCO *Military Manual*, s. 46 i n.

¹⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁸ Szerzej nt. *CPP makes sense (2020)*, sec. 4.3. O doświadczeniach żołnierzy Polskiego Kontyngentu Wojskowego Irak w tym zakresie – szerzej w rozdziale 18.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 54.

- 1) ogólne działania, jakie muszą podjąć siły zbrojne NATO;
- 2) działania wymagające podjęcia w ramach danej misji;
- 3) działania podejmowane wyłącznie na żądanie lub jeśli są wyraźnie wpisane w mandat misji¹⁸⁰.

W ramach ogólnych działań wskazuje się, że każde państwo wysyłające kontyngent narodowy na konkretną operację wojskową (TCN) ma obowiązek zapewnienia, że członkowie sił zbrojnych mają wiedzę i środki umożliwiające właściwe podejście do kwestii związanych z grabieżą i nielegalnym przemytem dóbr kultury podczas misji NATO. To zaś oznacza, że

- 1) muszą być ustalone ścisłe więzi z relewantnymi organizacjami międzynarodowymi, NGO i ekspertami;
- 2) żołnierze powinni być należycie przeszkoleni w odnośnym zakresie;
- 3) powinny być wypracowane odpowiednie procedury i kodeks postępowania dla zgłaszania (raportowania) przypadków niewłaściwego postępowania z dobrami kultury w rejonie działania misji¹⁸¹.

Te ostatnie wymagają, aby siły zbrojne każdego państwa biorącego udział w międzynarodowej operacji wojskowej miały ujednolicone reguły postępowania w stosunku do incydentów plądrowania dóbr kultury, zapobiegające niespójnym działaniom i konieczności podejmowania pochodnych działań i środków *ad hoc*¹⁸². Takie procedury postępowania powinny udzielać odpowiedzi na następujące pytania:

- 1) Jakie są kary dyscyplinarne za przypadek grabieży i nielegalnego obrotu artefaktami przez członków personelu wojskowego?
- 2) Jakiego typu działania będą ścigane karnie?
- 3) Jak powinien postąpić członek personelu misji w razie natrafienia na dobro kultury?
- 4) Gdzie należy zgłaszać podejrzenie przypadku plądrowania i/lub nielegalnego handlu dobrami kultury?

W obrębie sił zbrojnych podział obowiązków powinien być jasny i przejrzysty, a procedury – ujednolicone¹⁸³.

W ramach wymaganych działań, w trakcie konkretnej misji kluczowe znaczenie mają:

¹⁸⁰ *Ibidem*, s. 59–62.

¹⁸¹ *Ibidem*, s. 59.

¹⁸² *Ibidem*, s. 60.

¹⁸³ *Ibidem*.

- specjalistyczne szkolenie, uwzględniające specyfikę danej operacji;
- identyfikacja narażonych na kradzież dóbr kultury i miejsc, gdzie doszło do grabieży wraz ze wskazaniem uwarunkowań, przyczyn i podmiotów odpowiedzialnych (stosowne informacje powinny być pozyskane z wszelkich możliwych źródeł: współpraca z HN, lokalną społecznością, dane z raportów oraz zdjęcia satelitarne¹⁸⁴);
- włączenie kwestii związanych z grabieżą dóbr kultury w proces planowania operacji (pozwalające planistom wojskowym na rozważenie i uwzględnienie zapobiegania płądrowaniu w ramach wykonywanych zadań);
- współpraca z lokalną społecznością – konieczność dostosowania środków działania do specyfiki kontekstu lokalnego;
- zapewnienie, że personel wojskowy omyłkowo nie wywozi dóbr kultury¹⁸⁵.

W ramach **współpracy z władzami lokalnymi** podkreślono zasadność: dokonania podziału zadań i obowiązków z HN, szkolenia władz lokalnych (i udzielania innego wsparcia), ochrony fizycznej zagrożonych miejsc, ustanowienia punktów kontrolnych, rejestrowania i raportowania o kradzieżach dóbr kultury oraz ścigania grabieżców i **zwrotu odzyskanych artefaktów**¹⁸⁶. Zwłaszcza te ostatnie działania wymagają dostępu do odpowiednich danych (np. baza Interpolu obejmująca wykaz 50 000 skradzionych artefaktów¹⁸⁷, okólnik porządkujący kategorie dóbr kultury narażonych na nielegalny wywóz i handel, opracowany przez ICOM – Międzynarodową Radę Muzeów¹⁸⁸ oraz baza SHERLOC¹⁸⁹), ścisłej współpracy międzynarodowej¹⁹⁰ i należytego przeszkolenia personelu.

¹⁸⁴ Szerzej nt. wykrywania płądrowania za pomocą zdjęć satelitarnych zob. J. Casana, E.J. Lagier *Satellite imagery-based monitoring of archaeological site damage in the Syrian civil war*, „PLoS ONE” 2017, nr 12(11); L. Rayne et al., *From Above and on the Ground: Geospatial Methods for Recording Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa*, „Geosciences” 2017, nr 7(4); E. Cunliffe, *Remote Assessments of Site Damage: a New Ontology*, „International Journal of Heritage in the Digital Era” 2014, nr 3(3); A. Lauricella et al., *Semi-automated Detection of Looting in Afghanistan Using Multispectral Imagery and Principal Component Analysis*, „Antiquity” 2017, nr 91.

¹⁸⁵ CPP makes sense (2020), s. 60–62.

¹⁸⁶ *Ibidem*, s. 63–64.

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 67–68.

¹⁸⁸ Zob. *ibidem*, s. 67.

¹⁸⁹ Szerzej: UNESCO *Fighting the illicit trafficking of cultural property. A toolkit for European judiciary and law enforcement* (2018), http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/movable/pdf/Toolkit_01.pdf (dostęp: 15.03.2021), s. 96 i n.

¹⁹⁰ W 2016 r. w wyniku operacji „Pandora” odzyskano 3 500 skradzionych artefaktów oraz ujęto 75 osób. Stało się tak dzięki współpracy Europolu, UNESCO, WCO (Światowa Organizacja Celną), Interpolu i 18 państw oraz wykorzystaniu technicznych możliwości WCO-Archeo.

13.4.6. BI-SC CPP Directive (2019)

Podstawowym dokumentem opracowanym w ramach Sojuszu Północnoatlantyckiego są **Bi-Strategiczne Wytyczne Dowództwa dotyczące implementacji CPP w operacjach i misjach NATO** z 1.04.2019 r. (dalej: *BI-SC CPP Directive*)¹⁹¹. Zgodnie z *NATO Policy for the Protection of civilians (PoC)*¹⁹² i związanym z nią *Planem Działania*¹⁹³ celem dokumentu jest wskazanie kierunku i dostarczenie wytycznych odnoszących się do ochrony dóbr kultury w przygotowywaniu, planowaniu i przeprowadzaniu operacji i misji NATO, a także zapewnienie **edukacji, szkolenia, ćwiczeń i ewaluacji (ETEE – education, training, exercises and evaluation)**¹⁹⁴. Dyrektywa znajduje zastosowanie do ACO¹⁹⁵, AT, wszystkich misji i operacji NATO¹⁹⁶, z wyraźnym zastrzeżeniem, że nie ma ona na celu zmiany lub zastąpienia zobowiązań zaciągniętych na czas konfliktu zbrojnego przez państwa NATO i państwa spoza Sojuszu, wysyłające kontyngenty na operacje międzynarodowe¹⁹⁷. Dyrektywa zapewnia wskazówki dla wsparcia procesu ciągłej instytucjonalizacji CPP, zapewniając, że ochrona ta musi być brana pod uwagę w każdym rodzaju konflikcie zbrojnym, w tym w działaniach zmierzających do zapobiegania konfliktom, do zakończenia konfliktu, rekonstrukcji post-konfliktowej, operacji pokojowych i pomocy humanitarnej¹⁹⁸.

Pomyślna implementacja CPP wymaga zastosowania *Comprehensive Approach (CA)*, jak i wykorzystania sieci ekspertów (*MSEs – Subject Matter Experts*) wśród dowódców NATO i personelu – wykonywanie roli i zadań/obowiązków związanych z CPP w ramach całej struktury dowództwa NATO na wszelkich szczeblach. CPP musi towarzyszyć wszystkim fazom operacji wojskowych i znaleźć miejsce w różnych komórkach¹⁹⁹, w szczególności w następujących obszarach: CIMIC²⁰⁰, Targeting²⁰¹, EP²⁰², SP (*Stability Policing*)

¹⁹¹ NATO Bi-Strategic Command Directive 086–005: Implementing cultural property protection in NATO operations and missions (1.04.2019), SH/PD/J9/CL/SG/10–001345/1, (niepubl., archiwum autorki).

¹⁹² Zob. *Final Approval of the NATO Policy for the protection of civilians* (10.06.2016), PO(2016)0407(INV).

¹⁹³ *Final Approval of the Action Plan for the implementation of the NATO Policy for the protection of civilians* (6.02.2017).

¹⁹⁴ BI-SC CPP Directive, par. 1 oraz s. 4, par. 1–2.a.

¹⁹⁵ Sojusznicze Dowództwo Operacji, ACO (od ang. *Allied Command Operations*).

¹⁹⁶ BI-SC CPP Directive, par. 1.

¹⁹⁷ *Ibidem*, par. 102.b.

¹⁹⁸ *Ibidem*, par. 1–3.

¹⁹⁹ *Ibidem*, par. 3–1.

²⁰⁰ *Ibidem*, par. 3–1.a.

²⁰¹ *Ibidem*, par. 3–1.b.

²⁰² *Ibidem*, par. 3–1.c.

i MP²⁰³ oraz StratCom (*Strategic Communication*)²⁰⁴. Ponadto należy utworzyć CPP Focal Point (doradcza rola) na każdym szczeblu NCS (strategicznym, operacyjnym, taktycznym)²⁰⁵.

W dalszej części dyrektywa dokonuje **wyliczenia zadań i obowiązków** SHAPE, HQ SALT, JFCs i TCCs, JTF HQ. Do zadań SHAPE²⁰⁶ należy zapewnienie włączenia refleksji nad CPP w przygotowanie, planowanie i realizację misji, wraz z identyfikacją i raportowaniem możliwych naruszeń. Równie istotnymi zadaniami są: nawiązanie współpracy z relewantnymi organizacjami międzynarodowymi, rządowymi i pozarządowymi oraz zapewnienie strategicznych wytycznych odnoszących się do CPP dla podległych dowództw, a także wspieranie CPP w NATO-wskim procesie zarządzania kryzysowego (NCMP – *Crisis Management Process*), uczestniczenie w planowaniu operacyjnym²⁰⁷, koordynacja edukacji i szkoleń w zakresie CPP oraz wypracowanie najlepszych praktyk. Do SHAPE należy również wyznaczenie i odpowiednie wyszkolenie CPP FP (*Focal Point*) w oddziale J9 odpowiadającym za współpracę. HQ SACT odpowiada za 1) nawiązanie współpracy z zewnętrznymi interesariuszami z zakresu CPP, 2) podniesienie świadomości wagi CPP w kontekście bezpieczeństwa ludzkiego²⁰⁸, CPP FP w HQ SACT, JWC i JFTC, 3) koordynację działań (wraz z JALLC) i 4) włączenie CPP w proces *Lessons Learned* (LLs)²⁰⁹. Do zadań JFC i TCCs należą: zapewnienie włączenia rozważań z zakresu CPP w przygotowanie, planowanie i realizację misji, równoległe z rozpoznaniem i raportowaniem możliwych naruszeń; wyznaczenie i wyszkolenie CPP FP w odpowiedniej komórce; podniesienie świadomości znaczenia CPP podczas szkoleń (m.in. *Key Leader Training*), współpraca oraz wsparcie CPP *best practices* i LLs²¹⁰. JFT HQ odpowiada również za zapewnienie włączenia rozważań z zakresu CPP w przygotowanie, planowanie i realizację misji, wyznaczenie i wyszkolenie CPP FP w odpowiedniej komórce; współpracę, dobre praktyki i system wykorzystania doświadczeń (LLs) oraz podniesienie świadomości rangi CPP podczas szkoleń²¹¹.

²⁰³ *Ibidem*, par. 3–1.d.

²⁰⁴ W tym obszarze odpowiedzialność dotyczy promocji zgodności działań NATO z wymogami CPP, których celem jest wzmocnienie legitymacji Sojuszu. Obejmuje ona ponadto zabezpieczenie wsparcia ze strony lokalnej ludności i wniesienie wkładu w sukces całej misji; *ibidem*, par. 3–1.f.

²⁰⁵ *Ibidem*, par. 3–2.a.

²⁰⁶ *Ibidem*, par. 3–2.b.(1).

²⁰⁷ Poprzez opracowanie stosownych aneksów, np. aneks W (CIMIC), aneks II (Targeting) i – w razie potrzeby – SP Annex.

²⁰⁸ BI-SC CPP Directive (2019), par. 3–2.b.(2)b/.

²⁰⁹ *Ibidem*, par. 3–2.b.(2).

²¹⁰ *Ibidem*, par. 3–3.

²¹¹ *Ibidem*, par. 3–4.

W odniesieniu do standardu zachowań i reguł postępowania *BI-SC CPP Directive* (2019) podkreśliła, że o ile **szkolenie z zakresu CPP** należy do obowiązków poszczególnych państw sojusznicznych (jak i innych państw wysyłających kontyngenty narodowe na międzynarodowe operacje wojskowe), to NATO ETEE powinno zapewnić całemu personelowi NATO i państw spoza Sojuszu oraz prywatnym kontraktorom, pracującym na zlecenie sił zbrojnych, przyswojenie wymaganych prawem obowiązków w zakresie CPP podczas operacji i misji międzynarodowych²¹². Wszyscy dowódcy NATO powinni stosować zasady CPP i MPHKG w dobrej wierze²¹³. Wszyscy członkowie personelu zaangażowanego w operacje i misje NATO muszą przestrzegać obowiązków w zakresie CPP²¹⁴. Jednocześnie dyrektywa mocno podkreśla znaczenie **współpracy z międzynarodowymi partnerami**: Międzynarodowym Komitetem Błękitnej Tarczy, UNESCO oraz innymi organizacjami i podmiotami zainteresowanymi kwestią ochrony dziedzictwa kulturowego. Wskazuje przy tym na konieczność konsekwentnej współpracy z takimi podmiotami w trakcie prowadzonych operacji sił wielonarodowych. Wymaga to ustanowienia i utrzymywania kontaktów z podmiotami niewojskowymi – przed lub w trakcie operacji – w celu zbudowania sieci odpowiednich relacji i wzajemnego zrozumienia, co niewątpliwie będzie sprzyjać pomyślnej kooperacji²¹⁵.

Rozdział 4 *BI-SC CPP Directive*, poświęcony **implementacji CPP w operacjach i misjach NATO**, akcentuje znaczenie następujących elementów:

- współpraca z partnerami,
- przygotowania,
- planowanie,
- zapobieganie,
- ochrona,
- ściganie²¹⁶.

Jednocześnie podkreślono, że działania NATO w zakresie CPP muszą być wykonywane spójnie i konsekwentnie, a zawarte w dyrektywie wytyczne mają posłużyć należytej implementacji CPP w operacjach i misjach prowadzonych przez Sojusz Północnoatlantycki²¹⁷.

Ad 1) W odniesieniu do partnerów dyrektywa wskazuje, że zasadnicze znaczenie ma nawiązanie przez dowódców i ich sztaby relacji z siłami

²¹² *Ibidem*, par. 3–5.a.

²¹³ *Ibidem*, par. 3–5.b. i rozdział 2.

²¹⁴ *Ibidem*, par. 3–5.c.

²¹⁵ *Ibidem*, par. 3–6.

²¹⁶ *Ibidem*, rozdział 4.

²¹⁷ *Ibidem*, wprowadzenie do rozdziału 4.

bezpieczeństwa, podmiotami wojskowymi i cywilnymi oraz HN. Ich celem ma być pozyskanie odpowiednich informacji dla osób odpowiedzialnych za proces podejmowania decyzji, uwzględniających stosowną rolę CPP (wczesne zaangażowanie sprzyja skutecznej interakcji)²¹⁸. Jakkolwiek wielokrotnie podkreśla się, że odpowiedzialność za ochronę dziedzictwa kultury spoczywa przede wszystkim na HN, to poszczególne jednostki w ramach struktury NATO muszą rozważyć ustanowienie **komunikacji cywilno-wojskowej** i kooperacji na szczeblu lokalnym, regionalnym, krajowym i międzynarodowym. Poziom współpracy z wojskowymi i cywilno-wojskowymi podmiotami będzie różnić się w zależności od fazy operacji i zdolności HN w omawianym zakresie. Dowódca, po uzyskaniu stosownej autoryzacji, powinien rozważyć możliwości wsparcia CPP przez szerszą społeczność międzynarodową, równoległe do starań podejmowanych na tym polu przez Sojusz²¹⁹.

Ad 2) W zakresie **przygotowań** BI-SC CPP Directive podkreśla, że jednostki NATO muszą zapewnić **dostępność danych o obiektach dziedzictwa kultury**, umożliwiającą uprzednią ich segregację, przetwarzanie i udostępnianie. Powyższe zadanie wymaga m. in. umiejętnego czerpania wiedzy z wielu źródeł oraz rozmaitych instytucji i agend²²⁰. Uświadomienie i zrozumienie specyfiki i kontekstu sytuacyjnego dóbr kultury w danym rejonie misji powinno dostarczyć Sojuszowi odpowiednich wskazań i ostrzeżeń o zagrażających im niebezpieczeństwach, aczkolwiek prowadzone w tym zakresie analizy i formułowane opinie mogą wymagać wiedzy eksperckiej²²¹. Ponadto NATO musi włączyć kwestie CPP (w tym relewantne *best practices* i *LLs*) do programów edukacyjnych i szkoleniowych²²².

Ad 3) W kwestii **planowania** wytyczne wskazują, że CPP musi być brane pod uwagę w procesie planowania operacyjnego (*OPP – Operational Planning Process*) na wszystkich poziomach planowania, na każdym szczeblu i w każdej fazie operacji. Należy przeanalizować co najmniej następujące elementy:

- krajowe zagrożenia dla dóbr kultury (przestępcza działalność);
- istnienie wyspecjalizowanych podmiotów i/lub służb HN lub innej organizacji, mających za zadanie zapobieganie i reagowanie na wewnętrzne zagrożenia dla dóbr kultury;
- dziedzictwo kultury jako znaczące źródło dochodu HN, wspierające rozwój gospodarczy kraju;

²¹⁸ *Ibidem*, par. 4–1.a.

²¹⁹ *Ibidem*, par. 4–1.b.

²²⁰ *Ibidem*, par. 4–2.a.

²²¹ *Ibidem*, par. 4–2.-b.

²²² *Ibidem*, par. 4–2.c.

- dziedzictwo kulturowe jako czynnik integrujący lub dzielący społeczeństwo²²³.

Ad 4) Na etapie **zapobiegania** – zgodnie z obowiązkami ustalonymi w MPHKZ – NATO będzie podejmować wszelkie możliwe kroki, pozwalające na uniknięcie niepotrzebnych uszkodzeń i zniszczeń w dobrach kultury, jakie mogą zostać spowodowane przez jego siły zbrojne. W razie otrzymania stosownego mandatu, NATO podczas operacji będzie starało się zapobiegać zniszczeniom i kradzieżom dokonywanym przez wroga grupy zbrojne²²⁴. W związku z powyższym NATO musi wzmacniać ducha poszanowania dóbr kultury w swoich siłach zbrojnych²²⁵.

Ad 5) W przedmiocie **ochrony** – dowódcy wojskowi powinni dostosować metody i środki prowadzenia działań zbrojnych do odpowiednich norm MPHKZ, odnoszących się do dóbr kultury i zastosować się do następujących wymogów:

- prowadzić weryfikację obiektu w ramach procedury targetingu;
- postępować zgodnie z normami MPHKZ w zakresie ograniczenia skutków akcji zbrojnej dla dobra kultury i jego bezpośredniego otoczenia (w tym podjąć środki ostrożności wymagające odwołania lub wstrzymania ataku czy wystosowania skutecznego ostrzeżenia) oraz dodatkowymi postanowieniami (np. dotyczącymi wzmocnionej ochrony);
- zapobiegać i postępować zgodnie z zakazami odnoszącymi się do zniszczenia lub uszkodzenia dóbr kultury znajdujących się pod ich kontrolą;
- ochraniać dobra kultury przed zagrożeniami będącymi rezultatem akcji wojskowej (ochrona fizyczna obiektu, ewakuacja albo zabezpieczenie na miejscu);
- przestrzegać wymogów związanych z zakazami kradzieży, plądrowania, wandalizmu i innych sprzeniewierzeń w odniesieniu do dóbr kultury, popełnianych przez członków sił zbrojnych i inne osoby w obszarze działania operacji²²⁶; dowódcy NATO powinni podjąć wszelkie możliwe środki ostrożności podczas budowania infrastruktury wojskowej i prowadzenia działań logistycznych²²⁷.

Ponadto siły zbrojne NATO podejmą wszelkie starania sprzyjające uniknięciu wykorzystania dobra kultury i jego bezpośredniego otoczenia do zamierzeń narażających je na zniszczenie lub uszkodzenie (np. lokowanie sił zbrojnych i magazynowanie środków bojowych w bliskim sąsiedztwie dóbr

²²³ *Ibidem*, par. 4–3.

²²⁴ *Ibidem*, par. 4–4.a.

²²⁵ *Ibidem*, par. 4–5.b.

²²⁶ *Ibidem*, par. 4–5.a.

²²⁷ *Ibidem*, par. 4–5.b.

kultury)²²⁸. W razie otrzymania stosownego upoważnienia, siły NATO powinny również wspierać HN w zabezpieczeniu i ochronie dóbr kultury²²⁹.

Ad 6) W razie otrzymania stosownego upoważnienia, siły NATO będą wspierać²³⁰ **egzekwowanie prawa** przez właściwe organy ścigania HN i Międzynarodowy Trybunał Karny, pomagając w ściganiu osób odpowiedzialnych za przestępstwa przeciwko dobrom kultury, w tym bezprawne ich niszczenie lub uszkodzanie czy handel²³¹. Odpowiednio upoważnione siły NATO mogą również podjąć czynności wspierające HN i cywilne podmioty w zakresie odzyskania, odbudowy czy renowacji (odrestaurowania) dóbr kultury zagrabionych, uszkodzonych lub zniszczonych podczas kryzysu lub konfliktu zbrojnego²³². Siły NATO mogą użyć również swoich aktywów ISR (*Intelligence, Surveillance and Reconnaissance*) oraz SOF (*Special Operations Forces*) celem wsparcia ścigania członków zorganizowanych grup przestępczych prowadzących bezprawną działalność wymierzoną w dobra kultury²³³.

W piątym rozdziale *BI-SC CPP Directive* zawarto wytyczne dotyczące wymiany informacji i raportowania. Uwypuklono, że skrupulatne zebranie i rozpowszechnienie zaktualizowanych danych na temat obiektów dziedzictwa kulturowego może przyczynić się do pomyślnego zakończenia trwającej operacji wojskowej. Warunkiem *sine qua non* zapewnienia CPP podczas operacji jest zidentyfikowanie czy coś jest dobrem kultury, gdzie jest ono umiejscowione i zakomunikowanie tych informacji w skuteczny sposób²³⁴. Z kolei w rozdziale szóstym poruszono kwestię **edukacji i szkolenia w zakresie CPP** oraz systemu **wykorzystywania doświadczeń** w relevantnym zakresie (LLs). Zgodnie z wytycznymi, osoby odpowiedzialne za **planowanie ćwiczeń** powinny wprowadzić CPP do *NATO Collective Training Exercise* w charakterze stałych elementów szkoleniowych, umieszczonych w scenariuszach działania Sojuszu²³⁵. SHAPE J9 odpowiada za koordynację identyfikacji i zaproszeń cywilnych ekspertów z zakresu CPP (SMEs) dla wsparcia cyklu szkoleniowego²³⁶. Ponadto proces *NATO Lessons Learned* powinien zostać wykorzystany dla zidentyfikowania LLs i ustanowienia dobrych praktyk w zakresie CPP²³⁷.

²²⁸ *Ibidem*, par. 4–5.c.

²²⁹ *Ibidem*, par. 4–5.d.

²³⁰ W tym właśnie celu przewidziane zostały odpowiednie procedury SP i personel SP CPP.

²³¹ *BI-SC CPP Directive*, par. 4–6.a.

²³² *Ibidem*, par. 4–6.b.

²³³ *Ibidem*, par. 4–6.c.

²³⁴ *Ibidem*, par. 5–1.

²³⁵ *Ibidem*, par. 6–2.a.

²³⁶ *Ibidem*, par. 6–2.b.

²³⁷ *Ibidem*, par. 6–3.

Zestawienie opisanych powyżej podstawowych obowiązków wielonarodowych sił zbrojnych w zakresie ochrony dóbr kultury w oparciu o standardy Sojuszu Północnoatlantyckiego przedstawiono w tabeli nr 8.

Tab. 8. Zestawienie podstawowych obowiązków wielonarodowych sił zbrojnych w zakresie CPP (na przykładzie standardów NATO)

OCHRONA (<i>protect</i>)	POSZANOWANIE (<i>respect</i>)	
	czas pokoju	w czasie walk
		przyjęcie regulacji i instrukcji wojskowych
		wzmocnienie świadomości znaczenia CPP
		wprowadzenie odpowiednich szkoleń (<i>education/training</i>)
		ustanowienie specjalistycznego personelu ds. dóbr kultury w siłach zbrojnych
		priorytetowe traktowanie identyfikacji dóbr kultury
		priorytetowa rola identyfikacji dóbr kultury
		unikanie atakowania dóbr kultury
		unikanie uszkodzania i niszczenia dóbr kultury
		zakaz rekwizycji i represaliów
		poszanowanie personelu przypisanego do dóbr kultury
	okupacja wojenna	poszanowanie i egzekwowanie prawa HN
ZABEZPIECZENIE (<i>safeguarding</i>)	czas pokoju	wykonywanie obowiązków państw sojuszniczych
	w czasie walk	podjęcie koniecznych środków ostrożności
	okupacja wojenna	zapobieganie zniszczeniu wspieranie HN
DZIAŁANIA RATOWNICZE (<i>first aid</i>)	czas pokoju	wsparcie i pomoc (na prośbę HN) obowiązki krajowe
	okupacja wojenna	podjęcie koniecznych środków ostrożności wspieranie HN
PRZECIWDZIAŁANIE GRABIEŻY I NIELEGALNEMU OBROTOWI CP	w czasie walk	zapobieganie plądrowaniu powstrzymanie się przed grabieżą
	okupacja wojenna	zakaz prowadzenia wykopalisk
		wspieranie HN
		przyjęcie i/lub wdrożenie i wyegzekwowanie praw wojskowych poszanowanie praw HN

Źródło: opracowanie własne na podstawie Figure 33. CPP Obligations w: CPP makes sense (2020), s. 72.

13.5. Ochrona dziedzictwa kultury na agendzie ONZ

Siły zbrojne działające na podstawie mandatu nadanego przez Radę Bezpieczeństwa ONZ mogą być *expressis verbis* zobligowane, uprawnione lub zachęcone w ramach tego mandatu do podejmowania formalnych kroków w odniesieniu do dziedzictwa kultury²³⁸.

W rezolucji nr 2100 (2013), ustanawiającej operację wsparcia pokoju w Mali (**MINUSMA**)²³⁹, Rada Bezpieczeństwa ONZ wyraźnie wskazała, że w koniecznym i możliwym zakresie, we współpracy z UNESCO, siły MINUSMA będą wspierać przejściowe władze w Mali w zabezpieczaniu kulturowych i historycznych miejsc przed atakiem²⁴⁰ i upoważniła je do podjęcia wszelkich niezbędnych środków, w zakresie ich możliwości i obszaru zaangażowania do wykonywania ich mandatu²⁴¹. Jednocześnie w rezolucji wskazano na zasadność ostrożnego operowania sił MINUSMA w pobliżu miejsc posiadających znaczenie historyczne i kulturowe²⁴². Znalazło to odzwierciedlenie w prowadzeniu operacji wojskowej, zwłaszcza w zakresie targetingu – *No Strike List* i *Restricted Target List* zostały dołączone jako aneksy do krajowych instrukcji w zakresie targetingu i obejmowały specjalne lokalizacje z koordynatami mostów, murów, starożytnych wiosek i meczetów²⁴³. Ponadto dla sił MINUSMA sporządzono **tzw. Passport Mali** [*Heritage Passport for the preservation of cultural property (North Mali)*]²⁴⁴. Rezolucja RB ONZ nr 2100 z 25.03.2013 r. utorowała drogę do ustanawiania odrębnych misji w celu ochrony dziedzictwa kulturowego.

Decyzje Rady Bezpieczeństwa ONZ, mające moc wiążącą dla państw członkowskich tej organizacji²⁴⁵, mogą również wywierać bezpośredni

²³⁸ Dla przykładu już 1995 r. w porozumieniu między ONZ a Libanem, dotyczącym statusu UNIFIL (Tymczasowe Siły Zbrojne ONZ w Libanie), ONZ zobowiązało się zapewnić, że UNIFIL będzie wykonywał operację w Libanie z pełnym poszanowaniem zasad i ducha m.in. KH54; zob. art. 7(a) porozumienia między ONZ a Libanem dotyczącego statusu UNIFIL z 15.12.1995 r.

²³⁹ *United Nations Multidimensional Integrated Stabilization Mission in Mali*.

²⁴⁰ Par. 16 f rezolucji Rady Bezpieczeństwa nr 2100 (2013) z 25.04.2013 r. Powtórzyła to, przedłużająca mandat operacji MINUSMA, rezolucja nr 2227 (2015) z 29.06.2015 r. w par. 14 h.

²⁴¹ Par. 17 rezolucji Rady Bezpieczeństwa nr 2100 (2013) z 25.04.2013 r. Co więcej, w par. 18 rezolucji Rada Bezpieczeństwa upoważniła oddziały francuskie do interweniowania dla wsparcia elementów MINUSMA (na wniosek Sekretarza Generalnego ONZ), jeśli znajdą się one w sytuacji bezpośredniego i poważnego zagrożenia.

²⁴² *Ibidem*, par. 32.

²⁴³ Wypowiedź gen. bryg. B. Barrera, dowódcy sił SERVAL w 2013 r. (francuskiej operacji reagowania kryzysowego w Mali); wskazane za: CDEF, *Handbook...*, s. 41.

²⁴⁴ Jego treść została opublikowana w aneksie 7 do CDEF, *Handbook...*, s. 77 i n.

²⁴⁵ Art. 25 Karty Narodów Zjednoczonych, podpisanej w San Francisco 26.06.1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90).

wpływ na metody prowadzenia operacji wojskowych w odniesieniu do dóbr kultury²⁴⁶. W rezolucji nr 1483 z 22.05.2003 r., podjętej podczas zaangażowania sił Koalicji w Iraku, Rada Bezpieczeństwa wezwała państwa do podjęcia szeregu środków wspierających proces rekonstrukcji Iraku po zakończeniu konfliktu zbrojnego, w tym wszelkich rozwiązań ułatwiających bezpieczny powrót irackich dóbr kultury, m.in. poprzez ustanowienie zakazu handlu takimi dobrami²⁴⁷. W myśl rezolucji wszystkie państwa członkowskie ONZ powinny przedsięwziąć stosowne środki celem ułatwienia bezpiecznego powrotu – do irackich instytucji – irackich dóbr kultury i innych przedmiotów o znaczeniu archeologicznym, historycznym i kulturowym, bezprawnie zabranych z Irackiego Muzeum Narodowego, Narodowej Biblioteki i innych instytucji po roku 1990. Siły zostały również zobowiązane do zapobiegania nielegalnemu obrotowi i sprzedaży irackich dóbr kultury, zapewnienia im powrotu i do unikania ich niszczenia w toku prowadzonych działań zbrojnych.

W związku z wydarzeniami w Syrii Rada Bezpieczeństwa ONZ w swoich rezolucjach także wezwała państwa do wprowadzenia skutecznych rozwiązań krajowych w celu zapobiegania i zwalczania przemytu dóbr kultury i powiązanych z nimi czynów²⁴⁸. W rezolucji nr 2199 z 12.02.2015 r. Rada Bezpieczeństwa nakazała państwom podjęcie wszelkich możliwych środków sprzyjających ukróceniu handlu irackimi i syryjskimi artefaktami, w tym wprowadzenie zakazu przewożenia ich przez granice. I jakkolwiek – co do zasady – obowiązek odnosi się do przyjęcia przez państwa członkowskie ONZ odpowiednich rozwiązań prawnych i środków administracyjnych na ich własnym terytorium, powyższa rezolucja wprowadziła jednak daleko idące konsekwencje w przypadku wysłania żołnierzy danego państwa do Iraku lub Syrii²⁴⁹. Ponadto zobowiązała siły państw członkowskich ONZ stacjonujące w Iraku i Syrii do zapobiegania wywożeniu irackich i syryjskich dóbr kultury poza granice tych państw. Tym samym nałożyła na nie odpowiedzialność za ochronę dziedzictwa kulturowego Syrii i Iraku, choć skuteczność ich starań nie zastopowała szeroko zakrojonych działań prowadzonych przez ISIS²⁵⁰.

²⁴⁶ UNESCO *Military manual*, s. 8.

²⁴⁷ Par. 7 rezolucji nr 1483 z 22.05.2003 r.

²⁴⁸ Rezolucje Rady Bezpieczeństwa nr 2199 z 12.02.2015 r., nr 2253 z 17.12.2015 r., nr 2322 (12.12.2016), nr 2347 z 24.3.2017 r.

²⁴⁹ UNESCO *Military manual*, s. 9.

²⁵⁰ W.A. Qureshi, *The protection of cultural heritage by international law in armed conflict*, „Loyola University Chicago International Law Review” 2017, nr 15(1), s. 81–82.

W ostatnich latach rezolucje Rady Bezpieczeństwa – jak np. wspomniana rezolucja nr 2199 (2015) – wyraźnie powiązały zwalczanie terroryzmu z działaniami skierowanymi przeciwko przemytowi dóbr kultury przez organizacje terrorystyczne, takie jak ISIS czy Al-Nusra Front. W rezolucji nr 2347 z 24.03.2017 r. *expressis verbis* podkreślono znaczenie ochrony dziedzictwa kulturowego dla pokoju i bezpieczeństwa²⁵¹. Co więcej, wskazuje ona jasno, że operacje pokojowe ONZ mogą obejmować swoim mandatem ochronę dziedzictwa kulturowego, o ile władze lokalne o to poproszą²⁵².

13.6. Ochrona dziedzictwa kultury w misjach UE

Swoistą odpowiedzią Unii Europejskiej na rezolucję Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2347 (2017), kładącą większy nacisk na CPP i wyraźnie przewidującą możliwość utworzenia mandatu operacji pokojowej w celu wykonywania powyższych zadań, było przyjęcie w 2017 r. nowego modułu operacyjnego – „**Ochrona Dziedzictwa Kulturowego**” – do misji prowadzonych w ramach **Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony (CSDP)**²⁵³. Pierwszą misją z tak wyraźnie sformułowanym w mandacie powyższym zadaniem była **misja doradcza w Iraku (EUAM Iraq – EU Advisory Mission in Iraq)**²⁵⁴.

Misja EUAM Irak została ustanowiona w 2017 r. i jej główne zadania oscylowały wokół szeroko rozumianego bezpieczeństwa, a dokładniej reform sektora bezpieczeństwa. Ochrona obiektów kultury została jedynie pośrednio wzmiankowana w oficjalnym mandacie misji, w ramach działań podejmowanych przez EUAM Irak w zakresie zwalczania zorganizowanej przestępczości, w tym nielegalnego handlu dobrami kultury²⁵⁵.

²⁵¹ UNESCO, *UN Security Council adopts historic resolution for the protection of heritage*, 24.03.2017, <https://en.unesco.org/news/security-council-adopts-historic-resolution-protection-heritage> (dostęp: 9.01.2021).

²⁵² Par. 19 rezolucji nr 2347 z 24.03.2017 r.

²⁵³ Council of the European Union, *Council Conclusions on Strengthening Civilian CSDP*, Brussels, 28.05.2018 r. (9288/18), par. 4, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST9288-2018-INIT/en/pdf> (dostęp: 12.03.2021).

²⁵⁴ Zintegrowanie ochrony dziedzictwa kulturowego z operacjami pokojowymi prowadzonymi przez państwa UE jest zasługą pionierskich działań podejmowanych przez Włochy, dlatego też wyposażenie unijnych CSDP misji w mandat w zakresie CPP jest określane mianem „włoskiej idei”; zob. A. Baldini, *Iraq: Mogherini, a new EU civil mission will include a specialist in cultural heritage*, „OnuItalia”, 30.10.2017, <https://www.onuitalia.com/iraq-mogherininew-eu-civil-mission-will-include-specialist-cultural-heritage> (dostęp: 12.02.2021).

²⁵⁵ Zgodnie z pierwotnym mandatem „EUAM Iraq shall ensure that [...] actions to combat organised crime include the fight against illegal migration, trafficking in weapons and drugs, cybercrime and illicit trafficking and destruction of cultural goods. The latter will be closely coordinated with all relevant actors on the ground, in participation with UNESCO and the Global [anti-ISIS] Coalition” [zob. Council of the European Union, *Council Decision (CFSP)*].

W konsekwencji, w operacyjnym rozumieniu, ochrona dziedzictwa kultury jest postrzegana w pierwszym rzędzie w kontekście działań zwalczających zorganizowaną przestępczość i finansowanie grup terrorystycznych, takich jak ISIS²⁵⁶. Z uwagi jednak na fakt, że misja CSDP obecnie jest małą misją o charakterze szkoleniowym i doradczym, a nie dużą operacją wojсковą, priorytetem dla niej będzie prewencja i zwalczanie szmuglowania artefaktów, nie zaś fizyczna ochrona dziedzictwa kultury²⁵⁷.

Wysoka Komisarz UNESCO Francesca Mogherini, we wrześniu 2017 r. w wystąpieniu publicznym, po raz pierwszy wskazała na rolę, jaką misje SCDP powinny odegrać na polu ochrony dziedzictwa kultury²⁵⁸. W jej ocenie ochrona dziedzictwa kulturowego powinna być częścią mandatu wszystkich misji UE (wojskowych i cywilnych), poprzez włączenie w nie doradców-specjalistów CPP. Wewnętrzny raport EEAS nie wskazał jednak na potrzebę fizycznej ochrony obiektów – a zdefiniowane w nim zadania obejmują problematykę rekonstrukcji, wzmocnienia podmiotów lokalnych, zapobiegania szmuglowaniu oraz poprawy koordynacji instrumentów unijnych i innych podmiotów²⁵⁹. Nadal brakuje zatem wyraźnej podstawy koncepcyjnej dla celów, jakie **cywilna misja CSDP** powinna osiągnąć w domenie CPP²⁶⁰. W konsekwencji doświadczenia EUAM Irak będą zapewne odgrywały w tym zakresie rolę wiodącą. Podnosi się jednak w literaturze, że UE powinna podjąć stosowne kroki – zmierzające do dostosowania swoich działań do tego, co NATO, ONZ i UNESCO implementowały w relevantnym zakresie – aby uniknąć duplikowania wysiłków i marnowania czasu²⁶¹.

2017/1869 of 16 October 2017 on the European Union Advisory Mission in support of Security Sector Reform in Iraq (EUAM Iraq), art. 3(5)]. Nowy mandat, ustanowiony w październiku 2018 r., określił zadanie CPP jako „wsparcie kompleksowej strategii zwalczania zorganizowanej przestępczości ze szczególnym odniesieniem do ochrony granic, przestępstw finansowych, zwłaszcza korupcji, prania brudnych pieniędzy oraz przemytu dóbr kultury” [Council of the European Union, Council Decision (CFSP) 2018/1545 of 15 October 2018 amending Decision (CFSP) 2017/1869 on the European Union Advisory Mission in support of Security Sector Reform in Iraq (EUAM Iraq), art. 3(1d)].

²⁵⁶ T. Pietz, M. Schmidtke, *EU CSDP Missions and the protection of cultural heritage*, „IAI Commentaries” 2019, nr 19, s. 4, <https://www.iai.it/sites/default/files/iaicom1963.pdf> (dostęp: 12.01.2021).

²⁵⁷ *Ibidem*.

²⁵⁸ European External Action Service (EEAS), *Remarks by the HR/VP on Protecting Cultural Heritage from Terrorism and Mass Atrocities: Links and Common Responsibilities*, New York, 21.09.2017, <https://europa.eu/!tY76WJ> (dostęp: 13.01.2021).

²⁵⁹ EEAS, *Revised Issues Paper – Preservation and Protection of Cultural Heritage in CSDP Missions and Operations* (11930/1/17 Rev. 1) (7.09.2017).

²⁶⁰ T. Pietz, M. Schmidtke, *op. cit.*, s. 3.

²⁶¹ *Ibidem*, s. 4.

13.7. Podsumowanie

Nie ulega zatem wątpliwości, że kluczowe znaczenie dla rzeczywistej ochrony dóbr kultury znajdujących się na teatrze działań wojennych ma wyszkolenie i przygotowanie w tym zakresie zarówno dowódców, jak i żołnierzy odpowiedzialnych za bezpośrednią realizację postawionych im zadań, wsparte o ogólną świadomość kulturową. CPP nie jest obecnie luksusem, ale zasadniczą częścią współczesnych operacji prowadzonych przez wielonarodowe siły zbrojne, warunkujących wręcz pomyślne zakończenie działań, jak i pozwalających na szybki powrót do normalności lokalnej wspólnoty.

Z prawnego punktu widzenia dobra kultury, zwłaszcza obiekty światowego dziedzictwa kultury, zasługują na ochronę przed skutkami wojny, czystek etnicznych czy chaosu post-konfliktowego. W perspektywie politycznej jest nader oczywistym, że ich ochrona służy interesom pokojowego rozstrzygnięcia sporów i zapewnianiu stabilizacji w post-konfliktowej fazie międzynarodowej operacji wojskowej.

Ochrona dóbr kultury wymaga zatem podjęcia szeregu działań i to jeszcze przed zaangażowaniem sił zbrojnych. Edukacja, szkolenia, tworzenie regulaminów i instrukcji, współpraca i identyfikacja dóbr kultury (gromadzenie i zarządzanie odnośnymi danymi) należą do zadań wielu komórek w obrębie sił zbrojnych i specjalistów zewnętrznych. Niewątpliwie ochrona dziedzictwa kulturowego jest zagadnieniem wielosektorowym i wymaga działania horyzontalnego zainteresowanych podmiotów.

ONZ (misja MINUSMA) i UE (EUAM Iraq) mają już pierwsze doświadczenia z umieszczaniem CPP w mandatach sił wielonarodowych. Sojusz Północnoatlantycki podjął w ostatnich kilku latach wiele działań prawnych i pozaprawnych, zmierzających ku wypracowaniu zinstytucjonalizowanego podejścia do ochrony dóbr kultury w ramach prowadzonych operacji wojskowych. Nowe wytyczne, dokumenty strategiczne, raporty i inicjatywy podjęte przez NATO kreują odpowiednie standardy, które w ramach szkolenia i ćwiczeń powinny być implementowane do sił zbrojnych państw sojusznicznych. Z uwagi zaś na wielopłaszczyznowość ochrony dziedzictwa kultury w sposób szczególnie podkreśla się uprzednie przygotowanie personelu organizacji, stałą dbałość o wzrost świadomości kulturowej jej członków oraz istotę skutecznej współpracy z zewnętrznymi interesariuszami.

Pytania kontrolne:

1. Jakie są korzyści z pełnego poszanowania dziedzictwa kultury przez wielonarodowe siły zbrojne podczas międzynarodowej operacji wojskowej?

- 2.** Czy i w jakim zakresie NATO jest związane normami dotyczącymi ochrony dóbr kultury ustanowionymi w KH54?
- 3.** Wyjaśnij na czym polega poszanowanie dóbr kultury w kontekście zasady rozróżniania i proporcjonalności ataku, przewidzianych normami MPHKZ.
- 4.** Na czym polega i czemu służy gromadzenie i przetwarzanie przez personel wojskowy danych dotyczących ochrony dóbr kultury?
- 5.** Jakie działania podjęto w ostatnich latach w strukturze Sojuszu Północnoatlantyckiego w obszarze CPP?
- 6.** Wymień przypadki umieszczenia ochrony dóbr kultury w mandatach operacji międzynarodowych.

ROZDZIAŁ 14.

Ochrona dóbr kultury w siłach zbrojnych wybranych państw sojusznicznych NATO i stowarzyszonych

Zgodnie z postanowieniami Konwencji haskiej z 1954 r.¹, na siłach zbrojnych uczestniczących w działaniach militarnych spoczywa obowiązek podjęcia działań na polu poszanowania i ochrony szeroko rozumianego **dziedzictwa kulturowego (Cultural Property Protection, CPP)**². W szczególności art. 7 nakazuje wprowadzenie w wojskowych regulaminach zapisów, zapewniających przestrzeganie tego aktu (ust. 1), a także powołanie w siłach zbrojnych struktur odpowiedzialnych za obszar CPP (ust. 2). Podobnie w art. 25 zobligowano sygnatariuszy do jak najszerszego rozpowszechniania postanowień Konwencji, jak również do włączenia jej treści do programów edukacji w wojsku. Te same zalecenia zawiera też art. 30 ust. 3 Drugiego Protokołu do tej Konwencji³.

Od roku 2017 (ratyfikacja Konwencji haskiej przez Wielką Brytanię) **nie-mal wszystkie kraje należące do Sojuszu Północnoatlantyckiego (North Atlantic Treaty Organization, NATO) pozostają sygnatariuszami** tego aktu⁴. Pomimo jednak wieloletnich prób ujednoczenia, proces implementacji postanowień Konwencji nie przebiega jednorodnie – w części państw członkowskich ograniczono się do **modelu horyzontalnego**, na poziomie instytucji resortowych i regulacji prawnych, jednak bez wprowadzenia w życie

¹ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze 14.05.1954 r. (Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212).

² W terminologii NATO CPP nie jest pojęciem o charakterze prawnym, a raczej zbiorem stosowanych praktyk – por. F. Rosén, *NATO and Cultural Property. Report of the NATO Science for Peace and Security Project: Best Practices for Cultural Property Protection in NATO-led Military Operations*, Kopenhaga 2017, s. 12.

³ Drugi Protokół sporządzony w Hadze 26.03.1999 r. do Konwencji o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze 14.05.1954 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 248).

⁴ Konwencji nie przyjęła dotąd Islandia, natomiast część członków NATO nie ratyfikowała Drugiego Protokołu.

artykułów bezpośrednio odnoszących się do sfery wojskowej. Wciąż też nie brak głosów wątpliwości co do efektywności niektórych postanowień Konwencji lub ich zgodności z krajowym ustawodawstwem.

O tym, jak (i czy) skutecznie wojsko poradzi sobie z zadaniami w tym obszarze, zwłaszcza gdy na dowódcach operacji międzynarodowych spoczywa bezpośrednia odpowiedzialność za zabezpieczenie dóbr kultury na powierzonym ich odpowiedzialności obszarze, decyduje kilka kluczowych elementów

- precyzyjne **ramy prawne** – zarówno w odniesieniu do legislacji krajowych, jak i dokumentów doktrynalnych czy instrukcji wewnętrznych wojskowych;
- skuteczna **współpraca z sektorem cywilnym**, przede wszystkim środowiskami akademickimi oraz organizacjami pozarządowymi (np. UNESCO, Komitety Błękitnej Tarczy);
- jakość rozwiązań organizacyjno-instytucjonalnych, przyjętych w siłach zbrojnych, zwłaszcza powołanie specjalistycznych komórek bądź przydzielenie CPP istniejącym strukturom, a także zarządzanie użytkowymi zasobami kulturowymi;
- efektywny **system dydaktyki** w omawianej sferze, przygotowujący do wykonywania zadań w warunkach pokojowych i w realiach działań zbrojnych;
- **wykorzystanie wcześniejszych doświadczeń**, nabytych podczas sytuacji kryzysowych i operacji militarnych.

Ponieważ niemożliwością byłoby nakreślenie powyższych zagadnień w odniesieniu do sił zbrojnych wszystkich 30 członków Sojuszu, w niniejszym rozdziale dokonano wyboru, który wymaga pokrótce wyjaśnienia⁵. Obecność na liście Stanów Zjednoczonych wynika przede wszystkim z tego, iż w armii amerykańskiej wprowadzono najbardziej rozbudowaną i konsekwentnie realizowaną politykę CPP. Model holenderski, oparty w głównej mierze o struktury współpracy cywilno-wojskowej, stał się do pewnego stopnia wzorcem rozwiązań w skali całego NATO. O wyborze Włoch zdecydowało przede wszystkim to, iż dysponują, ciesząc się wyjątkową renomą, wyspecjalizowaną jednostką karabinierów. Z kolei dla Wielkiej Brytanii charakterystyczna jest konserwatywna wykładnia CPP, przez długi czas oparta na Konwencjach genewskich. W gronie tym znalazła się też Austria – wprawdzie zachowuje ona swój neutralny status, ale od lat ściśle współpracuje z Paktem, przystąpienie do którego stanowi od lat przedmiot

⁵ Treść rozdziału w pewnym stopniu bazuje na danych, zebranych na potrzeby studium, przygotowanego przez autora dla MKiDN w 2015 r.

publicznej debaty⁶. Specyficzne rozwiązania przyjęte w armii austriackiej odbiegają nieco od stosowanych w NATO.

14.1. Ochrona dziedzictwa kulturowego w świetle doktryny NATO

Chociaż wzmianka o ochronie „wspólnego dziedzictwa” cywilizacyjnego znalazła się już w preambule Traktatu Północnoatlantyckiego z 1949 r.⁷, to zarazem jeszcze do całkiem niedawna kwestia ta pozostawała daleko poza głównym nurtem zainteresowania NATO⁸. Nie do końca sprecyzowany jest też **zakres kompetencyjny**: wprawdzie na szczęblu Dowództwa Sojuszniczego ciałem organizacyjnie odpowiedzialnym za koordynowanie ochrony dóbr kultury pozostaje wydział *Civil Emergency Planning* (CEP) wraz z jego *Senior Civil Emergency Planning Committee*, szereg aspektów CPP pozostaje w spektrum zainteresowania *Allied Command Transformation* (ACT)⁹, a od niedawna także sekcji J-9 przy dowództwie europejskim (*Supreme Headquarters Allied Powers Europe*)¹⁰.

W ramach tzw. „drugiej generacji strategii 3D” kwestia dóbr kulturalnych na teatrze działań wpisuje się w **każdy z 4 obszarów zadaniowych: rozwój, bezpieczeństwo, politykę oraz stabilizację społeczno-ekonomiczną**. Jednocześnie zwraca się powszechnie uwagę na daleko idące obawy kół wojskowych przed ewentualnym zarzutem wkraczania w kompetencje czynników dyplomatycznych i organizacji pozarządowych, których domeną tradycyjnie pozostawała pomoc humanitarna i rozwojowa na terenach post-konfliktowych¹¹. Co jednak charakterystyczne dla polityki Sojuszu Północnoatlantyckiego, ochrona dziedzictwa przede wszystkim znalazła swoje miejsce jako jeden z dwóch, poza kontrolą zasobów naturalnych,

⁶ Ch. Ortner, *Warum Österreich gerade jetzt Mitglied der NATO werden sollte*, <http://diepresse.com/home/meinung/quergeschrieben/christianortner/1577861/Warum-Oesterreich-gerade-jetzt-Mitglied-der-Nato-werden-sollte> (dostęp: 14.09.2021).

⁷ Traktat Północnoatlantycki sporządzony w Waszyngtonie 4.04.1949 r. (Dz.U. z 2000 r. Nr 87, poz. 970).

⁸ Temat ochrony dziedzictwa w świetle doktryny NATO został szczegółowo omówiony przez M. Szuniewicz-Stępień w podrozdziale 13.4.

⁹ J.D. Kila, *The Role of NATO and Civil-Military Affairs*, [w:] *Antiquities under siege. Cultural heritage protection after the Iraq war*, red. L. Rothfield, Lanham/Nowy Jork 2008, s. 175 i n. Zob. także M. Hallett, *Developing a NATO Cultural Protection Capability*, [w:] *Cultural Heritage in the Crosshairs: Protecting Cultural Property during Conflict*, red. J.D. Kila, J.A. Zeidler, Lejda 2013, s. 142 i n.

¹⁰ D.J. Burbridge, *The integration of cultural property protection into NATO Environmental Protection Policy: an example of good practice*, „NATO Legal Gazette” 2017, nr 38, s. 9–10, 17–18.

¹¹ J.D. Kila, *The Role...*, s. 177 i n. W obszarze CPP większość agend cywilnych od wielu lat utrzymuje owocne partnerstwo z NATO.

elementów ochrony **szeroko rozumianego środowiska (environment protection, EP)**¹².

Najważniejszym aktem strategicznym, odnoszącym się do kierunków polityki środowiskowej, jest **NATO Military Principles and Policies for Environmental Protection (EP)** (MC 0469/1)¹³. Trwające obecnie prace nad nową wersją mają m.in. na celu wprowadzenie do jej zapisów obszaru CPP. Natomiast zmianę myślenia Dowództwa Sojuszu o bardziej uniwersalnym kontekście spuścizny kulturowej odzwierciedla drugi kluczowy dokument – **doktryna AJEPP-4 Joint NATO Doctrine for Environmental Protection during NATO-led Military Activities** wraz z towarzyszącą jej **umową standaryzacyjną STANAG 7141**¹⁴. Definiuje ona zasady zrównoważonego zarządzania zasobami (w tym dobrami kultury) podczas prowadzonych operacji, a także wprowadza metody kontroli ryzyka środowiskowego, jakie niesie ze sobą aktywność militarna. Wprowadzanie tych założeń w siłach zbrojnych NATO pozostaje na różnym etapie, uzależnione jest bowiem od zaawansowania cywilnych legislacji na tym polu, a także możliwości budżetowych resortów obrony.

Dokument AJEPP-4 uzupełnia **kilka dalszych regulacji Allied Joint Environmental Protection Publications**, w których, w różnym stopniu, pojawiają się odniesienia do dziedzictwa kulturowego i dóbr kultury:

- AJEPP-2/STANAG 2582 (dobre praktyki i standardy środowiskowe dla baz wojskowych, zawiera odrębny aneks dotyczący zasobów kulturowych na terenie tych obiektów)¹⁵;

¹² D.J. Burbridge, *The integration...*, s. 10–12, 13–16.

¹³ NATO Military Committee 0469/1. *NATO Military Principles and Policies for Environmental Protection (EP)*, Bruksela 2011.

¹⁴ *Standardization Agreement STANAG 7141. Joint NATO Doctrine for Environmental Protection During NATO-led Military Activities [AJEPP-4] and Annex A [“Environmental Doctrine”]. Edition 7. 8 March 2018 NSO(JOINT)0335(2018)EP/7141*, Bruksela 2018 oraz: *AJEPP-4. Joint NATO Doctrine for Environmental Protection during NATO-led Military Activities. Edition B Version 1, March 2018*, Bruksela 2018, zob. s. 2.1–2.4 i 5.1–5.4, <https://nso.nato.int/nso/nsdd/main/standards?search=ajep-4> (dostęp: 11.09.2021). Ten i dalej cytowane dokumenty omawiają szczegółowo np. J. Rottink, *What NATO and National Legal Advisors Should Know about NATO Environmental Protection Policy, Doctrine and Standardization Agreements*, „NATO Legal Gazette” 2009, nr 40, s. 53–64; B. Valk, *NATO Environmental Policy Implemented: On Land, at Sea and in the Air*, „NATO Legal Gazette” 2009, nr 40, s. 45–50; D.J. Burbridge, *Environmental Protection: An Essential NATO Operational Responsibility*, „NATO Legal Gazette” 2009, nr 40, s. 36–42; wszystkie: https://www.act.nato.int/application/files/5515/7428/7917/legal_gazette_40.pdf (dostęp: 12.09.2021).

¹⁵ *NATO Standard AJEPP-2. Environmental Protection Best Practices and Standards for Military Camps in NATO Operations. Edition A Version 2. November 2018*, Bruksela 2018 oraz *Standardization Agreement STANAG 2582. Environmental Protection Best Practices and Standards for Military Camps in NATO Operations. Edition 2. 24 February 2016*. NSO(JOINT)0283(2016)EP/2582, <https://nso.nato.int/nso/nsdd/main/standards?search=ajep-2> (dostęp: 12.09.2021).

- AJEPP-3/STANAG 2583 (system zarządzania środowiskowego w działaniach militarnych)¹⁶;
- AJEPP-6/STANAG 6500 (pakiet środowiskowy dla baz NATO)¹⁷;
- AJEPP-7/STANAG 2594 (założenia ochrony środowiska dla obiektów szkoleniowych)¹⁸.

Wprowadzie w obowiązującej dyrektywie dotyczącej planowania operacyjnego (*Allied Command Operations Comprehensive Operations Planning Directive*)¹⁹ pojawia się tylko kilka odniesień do prawnego poszanowania dziedzictwa, zaznaczyć trzeba, iż w ostatnich latach NATO poczyniło kilka niezwykle ważnych kroków na drodze do dalszej integracji obszaru CPP w swojej strategii. W latach 2014–2017 zrealizowano **projekt badawczy NATO SPS G4866: Best Practices for Cultural Property Protection in NATO-led Military Operations**, którego celem było przeanalizowanie problemu dóbr kulturalnych w planowaniu operacyjnym i w kontekście nowych zjawisk, jak globalizacja i urbanizacja konfliktów, działania asymetryczne czy wojny hybrydowe²⁰. Za jeden z najistotniejszych wniosków uznano konieczność opracowania odrębnej dyrektywy NATO, poświęconej roli CPP. Na tę samą potrzebę zwracano już uwagę wcześniej, choćby przy okazji ewaluacji kwestii ochrony zabytków libijskich podczas operacji *Unified Protector*, dokonanej przez *Joint Analysis and Lessons Learned Centre* (NATO JAL-LC)²¹. Ostatecznie dokument taki (dyrektywa nr 086–005 *Implementing Cultural Property Protection in NATO and NATO-led operations and missions*) wydały oba

¹⁶ NATO Standard AJEPP-3. *Environmental Management System in NATO Military Activities. Edition A Version 1. May 2017*, Bruksela 2017 oraz *Standardization Agreement STANAG 2583. Environmental Management System in NATO Military Activities. Edition 2. 3 May 2017*. NSO(JOINT)0574(2017)EP/2583, <https://nso.nato.int/nso/nsdd/main/standards?search=ajepp-3> (dostęp: 12.09.2021).

¹⁷ NATO Standard AJEPP-6. *NATO Camp Environmental File during NATO-led Activities. Edition C Version 1. August 2019*, Bruksela 2019 oraz: *Standardization Agreement STANAG 6500. NATO Environmental File during NATO-led Activities. Edition 3. 7 August 2019*. NSO(JOINT)0931(2019)EP/6500, <https://nso.nato.int/nso/nsdd/main/standards?search=ajepp-6> (dostęp: 12.09.2021).

¹⁸ NATO Standard AJEPP-7. *Best Environmental Protection Practices for Sustainability of Military Training Areas. Edition B Version 1. January 2020*, Bruksela 2020 oraz *Standardization Agreement STANAG 2594. Best Environmental Protection Practices for Sustainability of Military Training Areas. Edition 2. 7 January 2020*. NSO(JOINT)0004(2020)EP/2594, <https://nso.nato.int/nso/nsdd/main/standards?search=ajepp-7> (dostęp: 12.09.2021).

¹⁹ *Allied Command Operations Comprehensive Operations Planning Directive. COPD Interim V2.0 04. October 2013*, Bruksela 2013.

²⁰ F. Rosén, *NATO and Cultural Property...*, *passim*. Zob. także: idem, *NATO-led Military Operations and Cultural Property Protection*, „NATO Legal Gazette” 2017, nr 38, s. 19–27.

²¹ *Cultural Property Protection in the Operations Planning Process*, Lizbona 2012, https://www.jallc.nato.int/application/files/6816/0261/3580/factsheet_cpp.pdf (dostęp: 13.09.2021).

Dowództwa Strategiczne NATO²². Znalazły się w nim wytyczne do wprowadzania założeń CPP do struktur dowodzenia Sojuszu i procedur planowania. Także w wytycznych szkoleniowych wydanych w 2018 r. przez Naczelnego Dowódcę Sojuszniczego w Europie po raz pierwszy znalazły się tematy odnoszące się do ochrony dóbr kultury²³.

W warunkach działań stabilizacyjnych jednym z zasadniczych narzędzi, służących do osiągnięcia pożądanego stanu końcowego we wszystkich liniach operacyjnych (bezpieczeństwo, administracja, rozwój ekonomiczny) są **struktury CIMIC (Civil-Military Cooperation)**. W 2003 r. ukazała się doktryna koncepcyjno-wykonawcza współpracy cywilno-wojskowej AJP-9²⁴, która po raz pierwszy na tę właśnie formację przeniosła odpowiedzialność za pozyskiwanie informacji, ocenę sytuacji i doradztwo w zakresie dóbr kultury w procesie planowania strategicznego oraz dowodzenia operacyjnego. Sformułowania wspomnianego dokumentu miały jednak bardzo lakoniczny charakter, w związku z czym doprecyzowano je w późniejszych aktualizacjach – obecnie obowiązującym aktem jest **NATO Standard AJP-3.19. Allied Joint Doctrine for Civil-Military Cooperation (2018 r.)**²⁵. Identyfikuje on CPP jako jeden z tzw. „tematów przekrojowych”, które mogą oddziaływać na operację, a z uwagi na swą specyfikę nie mieszczą się w podstawowym zakresie odpowiedzialności wojska. Poza tym zawiera odrębny rozdział, traktujący o ochronie dziedzictwa historycznego postrzeganej jako warunek powodzenia misji w kategoriach strategicznych, społecznych i wizerunkowych.

²² Bi-Strategic Command Directive 086–005. Implementing Cultural Property Protection in NATO and NATO-led operations and missions (SH/J9/CL/SG/TT001345). Implementacji dyrektywy poświęcono kilka konferencji – zob. np. J-9 holds cultural property protection roundtable, <https://jfc-naples.nato.int/newsroom/news/2019/j9-holds-cultural-property-protection-roundtable> (dostęp: 15.09.2021); First NATO conference on Cultural Property Protection, <https://www.heritageconflict.org/blog/2019/4/18/first-conference-in-nato-hq-on-cultural-property-protection> (dostęp: 15.09.2021).

²³ SACEUR's Annual Guidance on Education, Training, Exercises and Evaluation 2018 (SAGE 18), Bruksela 2018.

²⁴ AJP-9. NATO Civil-Military Cooperation (CIMIC) Doctrine, 2003, <http://www.nato.int/ims/docu/ajp-9.pdf> (dostęp: 13.09.2021). Zob. również: G. Hangya, About NATO CIMIC Doctrine. Custodial observations during the development of a NATO CIMIC doctrine, 2014, <https://www.cimic-coe.org/resources/research/140710-uc-ccoe-about-nato-cimic-doctrine.pdf> (dostęp: 12.09.2021); J. Grzebielucha, Cultural property protection in NATO present CIMIC doctrine as Euro-Atlantic milestone for implementation of 1954 Hague Convention, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2020, nr 18/1–2, s. 200 i n.

²⁵ NATO Standard AJP-3.19. Allied Joint Doctrine for Civil-Military Cooperation. Edition A Version 1. November 2018, NATO Standardization Office, Bruksela 2018, s. 1.4–1.9 i 4.11–4.12, B.1 i B.4-B.5, <https://www.handbook.cimic-coe.org/8.-annex/reference-docs/ajp-3.19-eda-v1-e.pdf> (dostęp: 1.03.2021).

W upowszechnianie wiedzy na temat ochrony dóbr kultury od kilku lat angażuje się NATO CIMIC Centre of Excellence w Hadze. **Poświęcony CPP podręcznik** dla personelu współpracy cywilno-wojskowej *Cultural Property Protection Makes Sense*²⁶ w przystępny sposób wyjaśnia prawne zobowiązania w stosunku do dziedzictwa kulturowego w kontekście operacyjnym, definiuje zadania w ramach CPP na różnych poziomach, a do tego zaopatrzone zostały w obszerne bazy kontaktowe i bibliografię tematyczną. Atutem jest też powoływanie się na konkretne przykłady (potraktowanych jako *lessons learned*) z konfliktów zbrojnych i operacji międzynarodowych ostatnich dekad. Publikacja wypełniła istotną lukę merytoryczną, jako że podstawowy CIMIC Field Handbook hasło „dobra kulturalne” wymieniał jedynie jako jeden z obszarów przewidzianych dla specjalistów funkcjonalnych²⁷.

Znawcy problematyki CPP (L. Rothfield, J.D. Kila, P.G. Stone, M. Hallett)²⁸ kilkakrotnie podejmowali **próby analizy i rewizji założeń polityki NATO** w tym obszarze, wskazując najważniejsze kierunki jej przyszłego rozwoju. Kilka z tych rekomendacji zasługuje na wymienienie:

1. Implementacja polityki CPP i jej integracja ze strategią Sojuszu wymaga pełnego wsparcia na wszystkich szczeblach.
2. Instytucjonalizacja CPP – skuteczność tego obszaru zadaniowego wymaga obecności od szczebla taktycznego (realizacja niedużych projektów) po strategiczny (współpraca na forum międzynarodowym, struktury tworzone dla poszczególnych regionów operacyjnych).
3. Przyznawanie działaniom CIMIC (w tym CPP) niskiego priorytetu tworzy trudny do zaakceptowania dysonans w zestawieniu z oczekiwaniami twórców Konwencji haskiej z 1954 r. i istotą prawa humanitarnego.
4. Zadania CIMIC w obszarze CPP powinny pozostawać ściśle zintegrowane z pionem planowania, a specjaliści mają zapewniać wsparcie doradcze dla dowódcy, świadomego znaczenia problemu i odpowiedzialności z tytułu nieprzestrzegania postanowień MPHKKZ.
5. CPP jest jednym z elementów *comprehensive approach*, obejmującego planowanie, edukację, współpracę zewnętrzną, budowę wizerunku itd.

²⁶ Aktualna edycja: J. Berends, *Cultural Property Protection Makes Sense: A Way to Improve Your Mission*, Haga 2020.

²⁷ *Civil-Military Co-operation Centre of Excellence CIMIC Field Handbook. Third Edition*, Haga 2013, s. 159.

²⁸ Appendix D. A Closer Look at NATO CIMIC Doctrine, [w:] *Antiquities...*, s. 287–289; J.D. Kila, *The Role...*, s. 178; J.D. Kila, Ch. Herndon, *Military Involvement in Protection of Cultural Heritage. An Overview*, „Joint Forces Quarterly” 2014, nr 74, s. 123; E. Cunliffe, P. Fox, P.G. Stone, *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: Unnecessary Distraction or Mission – Relevant Priority?* (NATO Open Publications 2–4), 2018, s. 8–9, 11–12, 14–16, <https://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/open201804-cultural-property.pdf> (dostęp: 11.09.2021); M. Hallett, *op. cit.*, s. 137–148.

6. Interoperacyjność: rozszerzanie efektywności NATO poprzez współpracę ze środowiskami cywilnymi, sektorem naukowym i organizacjami pozarządowymi na teatrze działań.
7. Ochrona dóbr kultury jest narzędziem komunikacji strategicznej, ma istotny wpływ na sukces misji. W fazie post-konfliktowej może okazać się zarówno czynnikiem ryzyka, jak i elementem zwiększającym potencjał (*force-multiplier*).
8. Działania typu *non-Article 5 Crisis Response* wiążą się z obecnością na teatrze operacji agencji międzynarodowych i pozarządowych. Niezbędna jest interakcja CIMIC z tymi aktorami, znajomość ich celów, potrzeb i środków działania.
9. Konieczność określenia relacji między CPP i świadomością kulturową oraz operacjonalizacją kultury w działaniach militarnych.

14.2. Stany Zjednoczone

14.2.1. Stan legislacyjny na rok 2021

Choć Stany Zjednoczone uznawane są za prekursora wojennej ochrony dóbr kultury, zarazem przyjęły konserwatywną postawę wobec części aktów MPHKZ. W przypadku Konwencji haskiej z 1954 r. wątpliwości dotyczyły **kilku artykułów, które uznano za niezgodne z federalną jurysdykcją lub ograniczające zimnowojenną doktrynę** użycia środków masowego rażenia. Jednocześnie w Departamencie Obrony (Department of Defence, DoD) dominował pogląd, iż regulacje prawne dotyczące spuścizny kulturowej we własnym kraju nie znajdują zastosowania w działaniach zbrojnych podejmowanych poza jego granicami²⁹. Pomimo więc uznawania większości postanowień Konwencji haskiej jako ogólnie stosowanych norm prawa zwyczajowego, przez następne dziesięciolecia nie dochodziło do jej ratyfikacji, a obowiązującymi w obszarze CPP zapisami prawa wojennego (*Law of War*) pozostawały **II, IV i IX Konwencje haskie z lat 1899 i 1907**, nieprzystające do realiów współczesnych konfliktów militarnych³⁰ (np. w obowiązującym

²⁹ Chodziło zwłaszcza o kwestię rewindykacji i odszkodowań, ujętą w art. I Protokołu, pozostającą w sprzeczności z prawem amerykańskim, nie uznającym zadośćuczynień dla tzw. nabywców w dobrej wierze. Zob. M.D. Thurlow, *Protecting Cultural Property in Iraq: How American Military Policy Comports with International Law*, „Yale Human Rights and Development Journal” 2005, nr 8, s. 165–167.

³⁰ P. Gerstenblith, *Change in the Legal Regime Protecting Cultural Heritage in the Aftermath of the War in Iraq*, [w:] *The Destruction of cultural heritage in Iraq* (Heritage Matters Series 1), red. P.G. Stone, J. Farchakh Bajjaly, Woodbridge 2008, s. 183 i n.; R. Alcalá, *Babylon Revisited: Reestablishing*

jeszcze na początku interwencji w Iraku *Army Field Manual 27–10*³¹ dobra kultury potraktowano jako szczególnego rodzaju własność prywatną). Regulaminy wydawane dla poszczególnych rodzajów sił zbrojnych zawierały pewne różnice w wykładni CPP, poza tym – jako że pozbawione były jakichkolwiek represaliów – traktowano je raczej jako kodeksy dobrych praktyk i zakazów³².

Wraz z przekazaniem w 1999 r. tekstu Konwencji haskiej (jako *Treaty Document 106–1*) do Kongresu, *Lawyers' Committee for Cultural Heritage Preservation* i amerykański komitet Błękitnej Tarczy (*US Blue Shield Committee, USCBS*) uruchomiły szeroko zakrojone działania lobbujące na rzecz przyjęcia tego aktu, które zbiegły się z naciskami ze strony sojuszników koalicyjnych³³. **Ostateczna ratyfikacja Konwencji (bez Protokołów)**, jaka nastąpiła w 2009 r., spotkała się z pozytywnym odbiorem opinii publicznej i kręgów eksperckich³⁴, jednak nie miała charakteru bezwarunkowego: wraz z nią złożone zostały 4 **tzw. *minor concerns***, dotyczące kwestii ochrony specjalnej, zastosowania w konflikcie nuklearnym oraz odpowiedzialności podmiotów cywilnych. Dodatkową wątpliwość wywoływała możliwość odnoszenia postanowień Konwencji do wcześniejszych działań militarnych w Iraku³⁵.

Przyjęcie wspomnianego wyżej dokumentu niosło ze sobą kilka konsekwencji, z których najważniejszą była wymiana regulaminów wewnątrzwojskowych. Nowy ***Field Manual 3-07. Stability Operations*** z 2008 r. w częściach

a *Corps of Specialists for the Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, „*Harvard National Security Journal*” 2015, nr 6, s. 213–219.

³¹ *Department of the Army. Field Manual 27–10: The Law of Land Warfare*, July 18, 1956 (revised July 15, 1976), https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/law_warfare-1956.pdf (dostęp: 10.09.2021); M.D. Thurlow, *Protecting Cultural Property...*, s. 167–172.

³² Por. np.: *Dept. of the Air Force. Air Force Pamphlet 110–31. International Law – The Conduct of Armed Conflict and Air Operations*, 1976 oraz: *Dept. of the Navy. Naval Warfare Publication 1–14M: The Commander's Handbook on the Law of Naval Operations*, 1995.

³³ P. Gerstenblith, *The 1954 Hague Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. Its Background and Prospects for Ratification in the United States*, [w:] *Antiquities...*, s. 83 i n. Zob. również: <http://uscbs.org/founding-of-uscbs.html> (dostęp: 14.09.2021).

³⁴ Ch. Howard, *US Ratifies Treaty to Protect Cultural Property in Time of War*, „*CAA News*” 2.10.2008, <http://www.collegeart.org/news/2008/10/02/us-ratifies-treaty-to-protect-cultural-property-in-time-of-war> (dostęp: 12.09.2021). Głosowanie w Senacie odbyło się w 2008 r.

³⁵ D. Bach-Golecka, *Zasady współczesnych konfliktów zbrojnych. Stany Zjednoczone Ameryki wobec haskiej Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego i krajowego. 60 lat Konwencji Haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015, s. 178–181; E. Varner, *The Art of Armed Conflicts: An Analysis of the United States' Legal Requirements towards Cultural Property under the 1954 Hague Convention*, „*Creighton Law Review*” 2011, nr 44, s. 11–85.

poświęconych CPP zawierał już znaczną ilość odwołań do Konwencji, a poza tym wprowadzał obowiązek zabezpieczenia na szczeblu taktycznym miejsc historycznych i obiektów kultury³⁶. Również w aktualnie obowiązującym **podręczniku prawa wojennego** (*Law of War Manual* z 2015 r.) zagadnienia te omówiono z obszernymi komentarzami, odnoszącymi się do artykułów owego aktu³⁷. Nie ustają przy tym poszukiwania własnej, **pełniejszej definicji dziedzictwa kulturowego**: podręcznik dla jednostek Civil Affairs zalicza do niego też wraki podwodne i dziedzictwo niematerialne, zarazem dobra ruchome i nieruchome łącząc w kategorię tzw. *built heritage*³⁸. Jeszcze dalej poszli autorzy innowacyjnej propozycji kompendium CPP dla żołnierzy, którzy za dobra kultury uznali „fizyczne, społeczne i psychologiczne elementy, definiujące czyjąś kulturę”, w tym praktyki społeczne i religijne³⁹.

Uzupełnieniem amerykańskich regulacji wojskowych jest **prawodawstwo cywilne**, odnoszące się do ochrony narodowych zasobów kulturowych i przyrodniczych:

- *National Environmental Policy Act* (NEPA, 1969 r.)⁴⁰;
- *National Historic Preservation Act* (NHPA, 1966 r.) zakłada ograniczenie negatywnych oddziaływań na obiekty w rejestrach UNESCO lub innych⁴¹;
- *Convention on Cultural Property Implementation Act* (*Public Law 100–204*, 101 Stat. 1331, 1987 r.)⁴²;
- *Protect and Preserve International Cultural Property Act* (*Public Law 114–151*, 19 U.S.C. 2601, 2016 r.)⁴³;

³⁶ *Field Manual 3–07. Stability Operations (FM 3–07 Stability)*, Waszyngton 2008, s. 5.9, <https://irp.fas.org/doddir/army/fm3-07.pdf> (dostęp: 12.09.2021); M.D. Thurlow, *Protecting Cultural...*, s. 183–186.

³⁷ *Department of Defense. Law of War Manual. June 2015*, Waszyngton 2015, s. 268–288, 798–800 i 1038–39, <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/DoD%20Law%20of%20War%20Manual%20-%20June%202015%20Updated%20Dec%202016.pdf?ver=2016-12-13-172036-190> (dostęp: 11.09.2021).

³⁸ Wersja zaktualizowana z 2015 r.: *GTA 41–01–002. Civil Affairs Arts, Monuments and Archives Guide. March 2005*, https://www.aiamilitarypanel.org/wp-content/uploads/2019/03/GTA-41-01-002_CA-Arts-Monuments-Archives-Guide.pdf (dostęp: 10.09.2021).

³⁹ Za: L. Svec, *Cultural heritage training in the US military*, „SpringerPlus” 2014, nr 3:126, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3979978/> (dostęp: 13.09.2021).

⁴⁰ https://www.energy.gov/sites/default/files/nepapub/nepa_documents/RedDont/Req-NEPA.pdf (dostęp: 11.09.2021).

⁴¹ <https://ncshpo.org/wp-content/uploads/2017/02/nhpaTitle54Dec2016.pdf> (dostęp: 14.09.2021). Zob. P. Green, *Cultural Resources Data for Heritage Protection in Contingency Operations*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military* (Heritage Matters Series 3), red. L. Rush, Woodbridge 2010, s. 110 i n.

⁴² <https://eca.state.gov/files/bureau/97-446.pdf> (dostęp: 13.09.2021).

⁴³ <https://www.congress.gov/114/plaws/publ151/PLAW-114publ151.pdf> (dostęp: 13.09.2021).

- *National Stolen Property Act* (NSPA, 1948 r.) kryminalizuje obrót nielegalnie pozyskanymi (także podczas wojny) ruchomymi dobrami kulturalnymi⁴⁴.

Ponieważ zarządzanie zasobami kulturowymi w obiektach należących do sił zbrojnych USA uznawane jest za element zintegrowanej *environment protection*, na obszarze USA politykę tę precyzuje przede wszystkim **Army Regulation 200-1 Environmental Quality. Environmental Protection and Enhancement**⁴⁵. Wkrótce po oficjalnym uznaniu przez Departament Obrony zagrożeń dla dóbr kulturalnych za jedno z 5 najważniejszych wyzwań środowiskowych dla wojska (2007 r.) uruchomiono studyjny projekt „**Green Warriors**”, który skupił się nad oddziaływaniem militarnym na bio- i antroposferę w operacjach globalnych⁴⁶. Poczynione wówczas obserwacje przyczyniły się do wydania kluczowych obecnie dokumentów, dotyczących CPP w zamorskich działaniach zbrojnych Stanów Zjednoczonych:

- **rozporządzenie nr 200-2 CENTCOM Contingency Environmental Guidance** (2009 r.): procedury wyboru lokalizacji instalacji wojskowych bez uszczerbku dla dziedzictwa historycznego, a także metody jego dokumentacji i zabezpieczania⁴⁷;
- **instrukcja 4715.05-G Overseas Environmental Baseline Guidance Document**: odnosi się m.in. do relikwów kulturowych na terenie zajęтым przez infrastrukturę wojskową⁴⁸;

⁴⁴ <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2011-title18/pdf/USCODE-2011-title18-part1-chap113.pdf> (dostęp: 16.09.2021). Opinie: S. Urice, *Between Rocks and Hard Places: Unprovenanced Antiquities and the National Stolen Property Act*, „New Mexico Law Review” 2010, nr 40, s. 129–161.

⁴⁵ *Army Regulation 200–1. Environmental Quality Environmental Protection and Enhancement*, Waszyngton 2007, https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/pdf/web/r200_1.pdf (dostęp: 10.09.2021). Odrębny zbiór przepisów wprowadziła marynarka wojenna: SECNAVINST 4000.35B. *Department of the Navy Cultural Resources Program*, Waszyngton 2019, <https://www.secnav.navy.mil/doni/Directives/04000%20Logistical%20Support%20and%20Services/04–00%20General%20Logistical%20Support/4000.35B.pdf> (dostęp: 12.09.2021).

⁴⁶ D. Mosher i in., *Green Warriors Army Environmental Considerations for Contingency Operations from Planning Through Post-Conflict*, Santa Monica 2008, <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG632.html> (dostęp: 10.09.2021); *Developing the Green Warrior Program*, „Cultural Resources Update” 2009, nr 6/10, <https://denix.osd.mil/cr/archives/archives-cultural-resources-news-and-outreach/outreach-archives/cultural-resources-update-november-2009/> (dostęp: 10.09.2021).

⁴⁷ *Regulation Number 200–2. CENTCOM Contingency Environmental Guidance*, Macdill AFB 2009, s. 6.1–6.3 https://www.aiamilitarypanel.org/wp-content/uploads/2019/01/CENTCOM_ITTR_CCR_200–2-1.pdf (dostęp: 10.09.2021).

⁴⁸ *Overseas Environmental Baseline Guidance Document. DoD 4715.05-G*, Waszyngton 2007, s. 110–112, <https://www.aiamilitarypanel.org/wp-content/uploads/2019/01/471505g.pdf> (dostęp: 11.09.2021). Zob. również: M. Wolford, *Environmental Considerations During Contingency Operations; Why is it important?*, <https://greenhumanitarians.files.wordpress.com/2013/11/environmental-considerations-during-contingency-operations-wash-presentation.pdf> (dostęp: 24.10.2015).

- AFH 10-222 – analogiczne wytyczne dla baz lotnictwa⁴⁹;
- instrukcje wewnętrzne, np. wydawane przez US Army Corps of Engineers⁵⁰.

Nadmienić trzeba, iż odpowiednie zapisy regulujące problem dóbr kultury zawierać może także *Status of Forces Agreement (SOFA)*, podpisywany w realiach konkretnych operacji. Za przykład może posłużyć dokument podpisany w 2008 r. w Iraku, który nakazywał stronie amerykańskiej zaniechanie prac mogących stwarzać zagrożenie dla miejscowych zabytków, natomiast władzom irackim zapewniono w takich wypadkach wyłączną jurysdykcję⁵¹.

14.2.2. Tradycja ochrony dóbr kultury w armii amerykańskiej

W 1863 r. ukazał się *General Order No. 100 (Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field, znany jako Kodeks Liebera)*, w którym po raz pierwszy pojawił się nakaz otoczenia opieką kolekcji naukowych i dzieł sztuki⁵². Wydane podczas II wojny światowej dwa słynne **rozkazy gen. Dwighta D. Eisenhowera**, nakazujące zabezpieczenie obiektów zabytkowych we Włoszech i Francji, przeszły do historii wojskowości⁵³, natomiast wkład **Komisji Roberta** (*American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historic Monuments*)⁵⁴ w sporządzenie baz dzieł sztuki i zabytków na terenach okupowanych przez III Rzeszę wyznaczył standardy na następne dekady.

⁴⁹ *Environmental Guide for Overseas Contingency Operations (Air Force Handbook 10-222. Volume 4)*, 2012, https://static.e-publishing.af.mil/production/1/af_a3_5/publication/afh10-222v4/afh10-222v4.pdf (dostęp: 11.09.2021).

⁵⁰ Np. D. Krooks i in., *Contingency Bases and the Problem of Sociocultural Context*. ERDC/CERL TN-12-2, Campaign 2012.

⁵¹ *Agreement between the United States of America and the Republic of Iraq On the Withdrawal of United States Forces from Iraq and the Organization of Their Activities during Their Temporary Presence in Iraq*, art. 5.5, <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1577> (dostęp: 10.09.2021).

⁵² P.I. Labuda, *The Lieber Code, Retaliation and the Origins of International Criminal Law*, [w:] *Historical Origins of International Criminal Law: Volume 3*, red. M. Bergsmo i in., Florencja 2015, s. 299–341. Na temat Kodeksu Liebera szerzej w podrozdziale 12.1.

⁵³ D. Brown, A. Shortland, *Two Letters from Ike: Military Necessity and Cultural Property Protection*, [w:] *British Army Review Special Report – Culture in Conflict*, Warminster 2019, s. 6–17, https://www.army.mod.uk/media/6862/bar_special_culture_conflict_web.pdf (dostęp: 12.09.2021).

⁵⁴ *Report of the American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historic Monuments in War Areas*, Waszyngton 1946, <http://www.clintonlibrary.gov/assets/storage/Research-Digital-Library/holocaust/Holocaust-PCHA-Secondary-Sources/Box-107-folders-5-11/956078-selections-from-books-and-other-publications-1.pdf> (dostęp: 12.05.2016).

Najpowszechniej znanym (m.in. dzięki hollywoodzkiej produkcji⁵⁵) epizodem pozostaje działalność **Monuments Men** (*Monuments, Fine Arts and Archives Section, MFA&A*) na froncie zachodnim. W skład Sekcji weszło ponad 300. doświadczonych amerykańskich i brytyjskich ekspertów cywilnych z zakresu muzealnictwa, archiwistyki, archeologii i architektury. Do ich zadań należała dokumentacja strat dziedzictwa kulturowego, doraźne zabezpieczanie dóbr kultury, jak również odnajdywanie nazistowskich repozytoriów zagrabionych dzieł sztuki i ich powojenna rewindykacja w ręce prawowitych właścicieli instytucjonalnych (łącznie ok. 2,5 mln obiektów, w tym płótna Rembrandta, Rubensa i van Gogha, relikwie Karola Wielkiego czy Ołtarz Gandawski)⁵⁶.

14.2.3. Ochrona zasobów naturalno-kulturowych w użytkowaniu Departamentu Obrony

Poligony i bazy wojskowe w użytkowaniu sił zbrojnych USA zajmują powierzchnię kilku milionów hektarów. W ich granicach znajduje się 46 obiektów mających status samodzielnych Narodowych Pomników Historycznych (*National Historic Landmark*), 3 000 zabytków z grupy tzw. *contributing property*, ponad 18 500 pozycji wpisanych lub pretendujących do *National Register for Historical Places*, jak również 131 000 stanowisk archeologicznych różnych kategorii⁵⁷. Zachowanie funkcji użytkowych tych nieruchomości przy jednoczesnym zapewnieniu skutecznej ochrony dla zasobów naturalnych i historycznych jest jednym z elementów **Legacy Resources Management Program (LRMP)**⁵⁸, jaki od 1990 r. Departament Obrony realizuje we współpracy z lokalnymi inicjatywami ekologicznymi, służbami konserwatorskimi oraz samorządami rdzennych społeczności indiańskich. Funkcjonowanie LRMP, stanowiącego obecnie integralną część federalno-stanowej administracji dziedzictwem kulturowo-przyrodniczym, wymaga kilkumiliardowego budżetu⁵⁹ i struktur zatrudniających tysiące specjalistów,

⁵⁵ *The Monuments Men* (2014), reż. G. Clooney (polski tytuł: *Obróńcy skarbów*).

⁵⁶ H. Brinkley, *MFFA: The History of the Monuments, Fine Arts and Archives Program (Also Known as Monuments Men)*, 2013; L. Rush, *Cultural Property Protection as a Force Multiplier in Stability Operations. World War II Monuments Officers Lessons*, „*Military Review*” 2012, nr 3(4), s. 36–43, https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20120430_art008.pdf (dostęp: 12.09.2021).

⁵⁷ Dane wg: <https://www.denix.osd.mil/cr/index.html> (dostęp: 10.09.2021).

⁵⁸ <https://www.denix.osd.mil/legacy/home/> (dostęp: 12.09.2021).

⁵⁹ Tylko w 2013 r. na zarządzanie środowiskowe bazami US Air Force przeznaczono 10 mln dolarów: *CSU's CEMML Secures \$10 Million Natural Resource Stewardship Projects with U.S. Air Force*, <https://newsmediarelations.colostate.edu/2013/07/25/csus-cemml-secures-10-million-natural-resource-stewardship-projects-with-u-s-air-force/> (dostęp: 14.09.2021).

w tym archeologów i antropologów społecznych, zajmujących się inwentaryzacją konserwatorską dóbr kultury, monitoringiem, ewaluacją zniszczeń i doradztwem w zakresie zrównoważonego administrowania. Do najważniejszych agencji, utworzonych w tym celu, należą:

- **Center for Environmental Management of Military Lands (CEMML)** – specjalizuje się w różnorodnych programach edukacyjnych dla wojska oraz w planowaniu zarządzania dobrami kultury (*Integrated Cultural Resource Management Plan*)⁶⁰.
- **US Army Environmental Command (USAEC)** – realizuje procedury w zakresie ochrony obiektów zabytkowych, promocji i edukacji zgodne ze standardami cywilnych urzędów konserwatorskich⁶¹;
- **Naval Facilities Engineering Systems Command (NAVFAC)** – zapewnia wsparcie logistyczne w zakresie CPP dla baz marynarki⁶².

14.2.4. Kwestia CPP podczas operacji w Iraku i Afganistanie

Chociaż w czasie I wojny w Zatoce (1991 r.) Pentagon stał się obiektem krytyki za rzekomo zbyt bierną postawę wobec losu tamtejszych zabytków, faktycznie dowództwo amerykańskie dysponowało listą 5 000 irackich dóbr kultury (**tzw. no-strike list**), a ponadto zatrudniło eksperta ze *Smithsonian Institute* do ich operacyjnej identyfikacji, dzięki czemu zanotowano tylko pojedyncze przypadki ich uszkodzenia (brama w Ktezyfoncie i zikkurat w Ur)⁶³. Podobnych kroków zaradczych nie podjęto jednak podczas operacji *Allied Force* na Bałkanach, w efekcie czego np. USAAF i oddziały lądowe dysponowały mapami, na których zabytkowe zamki oznaczono jako instalacje fortyfikacyjne⁶⁴.

W okresie po 11.09.2001 r. stowarzyszenia akademickie (zwłaszcza *Archaeological Institute of America*) w USA otwarcie wyrażały swoje obawy co do ewentualnych reperkusji zniszczenia i grabieży dziedzictwa Iraku i Afganistanu⁶⁵. Komunikaty ze strony administracji prezydenckiej i Departamentu

⁶⁰ *Cultural Resources Management, Colorado State University, CEMML*, <https://cemml.colostate.edu/services/cultural-resources-management/> (dostęp: 12.09.2021).

⁶¹ *Cooperative Agreements for Cultural Resources Support*, <https://aec.army.mil/index.php/preserve/CAS-for-CRM> (dostęp: 24.10.2018).

⁶² https://www.navfac.navy.mil/products_and_services/ev/products_and_services/cultural_resources.html (dostęp: 12.09.2021).

⁶³ *The Impact of War on Iraq's Cultural Heritage: Operation Desert Storm*, <https://www.aiamilitary-panel.org/profiles/cptraining/iraq08-01en1.html> (dostęp: 10.09.2021); P. Zimanski, E. Stone, *Mesopotamia in the Aftermath of the Gulf War*, „*Archaeology*” 1992, nr 45/3, s. 24.

⁶⁴ P. Green, *Cultural Resources Data for Heritage Protection in Contingency Operations*, [w:] *Archaeology, cultural property...*, s. 109.

⁶⁵ J.N. Wilford, *Art Experts Fear Worst in the Plunder of a Museum*, „*New York Times*” 13.04.2003, <https://www.nytimes.com/2003/04/13/world/a-nation-at-war-treasures-art-experts-fear->

Obrony były sprzeczne: od deklaracji woli ochrony najcenniejszych zabytków po stanowisko, iż kwestia bezpieczeństwa muzeów jest problemem strony irackiej i nie może przysłonić celu operacji militarnej⁶⁶. W odpowiedzi na apel *Defence Intelligence Agency* o konsultacje ze strony naukowców, McGuire Gibson (*Chicago Oriental Institute*) przygotował dla lotnictwa **spisy stanowisk archeologicznych Iraku** z ich koordynatami. Niewytłumaczalnym uchybieniem okazało się jednak niedostępnie tych danych oddziałom lądowym *US Army* i *US Marine Corps*⁶⁷.

Analitycy przypuszczają, iż błędy popełnione przez wojsko amerykańskie w Iraku w sferze dziedzictwa wynikały z braku realnej oceny sytuacji tamtejszych zabytków i przekonania, iż stan ich ochrony nie odbiega od rozwiązań w USA⁶⁸. Dla większości dowódców dobra kultury stanowiły więc „trzeciorzędny priorytet”, a już w trakcie operacji biuro Sekretarza Obrony zaczęło wycofywać się z wcześniejszych gwarancji w tej materii⁶⁹. Kilka wymienionych niżej **incydentów z udziałem amerykańskich żołnierzy** nie tylko spowodowało poważne straty dla cennej spuścizny historycznej, ale ich nagłośnienie utrwaliło wśród Irakijczyków przekonanie, jakoby jednym z celów Koalicji miało być unicestwienie świadomości kulturowej narodu⁷⁰:

- udział pododdziałów *US Army* w spontanicznym niszczeniu symboli reżimu na ulicach Bagdadu i w dewastacji rezydencji pałacowych w tzw. Zielonej Strefie⁷¹;

worst-in-the-plunder-of-a-museum.html (dostęp: 10.09.2021); *Archaeological Institute of America. Open Declaration on Cultural Heritage at Risk in Iraq*, <https://www.archaeological.org/open-declaration-on-cultural-heritage-at-risk-in-iraq/> (dostęp 16.01.2021).

⁶⁶ D. Jehl, E. Becker, *Experts' Pleas to Pentagon Didn't Save Museum*, „New York Times” 16.04.2003, <https://www.nytimes.com/2003/04/16/world/a-nation-at-war-the-looting-experts-pleas-to-pentagon-didn-t-save-museum.html> (dostęp: 11.09.2021).

⁶⁷ L. Rothfield, *Preserving Iraq's Heritage from Looting: What Went Wrong (within the United States)*, [w:] *Antiquities...*, s. 11 i n.; M. Gibson, *From the Prevention Measures to the Fact-Finding Mission*, „Museum International” 2003, nr 219–220, s. 109.

⁶⁸ L. Rush, *Dealing the Heritage Hand: Establishing a United States Department of Defense Cultural Property Protection Program for Global Operations*, [w:] *Archaeology, cultural property...*, s. 86.

⁶⁹ E.L. Andrews, *Iraqi Officials Say Looting of Ancient Sites Continues Despite Pleas to U.S. Troops for Help*, „New York Times” 27.05.2003, <http://www.nytimes.com/2003/05/27/international/worldspecial/27LOOT.html> (dostęp: 12.09.2021); L. Smallman, *Rumsfeld cracks jokes, but Iraqis aren't laughing*, „Asian Tribune” 14.04.2003, <https://www.novinite.com/articles/21566/Rumsfeld+Cracks+Jokes%2C+but+Iraqis+aren%27t+Laughing> (dostęp: 12.09.2021).

⁷⁰ J. Russel, *Efforts to protect archaeological sites and monuments in Iraq 2003–2004*, [w:] *Catastrophe! Looting and destruction of Iraq's past* (Oriental Institute Museum Publications 28), red. G. Emberling, K. Hanson, Chicago 2008, s. 42.

⁷¹ B. Isakhan, *Heritage Destruction and Spikes in Violence: The Case of Iraq*, [w:] *Cultural Heritage in the Crosshairs...*, s. 228 i 232–234.

- Muzeum Narodowe w Bagdadzie: na skutek grabieży zbiorów, do której doszło podczas walk ulicznych, utraconych zostało ok. 15 tys. eksponatów⁷². Niepodjęcie interwencji przez oddziały amerykańskie miało być efektem braku informacji o wymagających ochrony dobrach kultury w strefie działania, a dowódcy mogli obawiać się skierowania na gmach muzeum ognia nieprzyjacielskiego⁷³;
- bierna postawa żołnierzy amerykańskich w trakcie płądrowania i palenia Biblioteki Narodowej i Archiwów Państwowych w Bagdadzie oraz księgozbiorów publicznych w Basrze i Mosulu⁷⁴.

Czynnikiem szczególnie destrukcyjnym w fazie post-konfliktowej operacji w Iraku okazało się długotrwałe stacjonowanie wojska w kilku miejscach historycznych, jak np:

- Babilon: casus *Camp Alpha*, założonego w 2003 r. w środku starożytnego zespołu miejskiego⁷⁵ spowodował kryzys wizerunkowy USA pomimo oficjalnych przeprosin, wystosowanych przez przedstawiciela *First Marines Expeditionary Force*⁷⁶;
- Ur: skutki wandalizmu żołnierzy, uszkodzenia strukturalne budowli spowodowane ruchem samolotów i atakami rakietowymi na bazę Talil (2006–2007)⁷⁷;
- zajęcie stanowiska archeologicznego Tell Ingarra (staroż. Kisz)⁷⁸;

⁷² Ważniejsze publikacje: M. Polk, A. Schuster, *The Looting of the Iraq Museum, Baghdad: The Lost Legacy of the Ancient Mesopotamia*, Nowy Jork 2005; L. Rothfield, *The Rape of Mesopotamia. Behind the Looting of the Iraq Museum*, Chicago/Londyn 2009.

⁷³ M. Bogdanos, *Pieces of the Cradle*, „*Marine Corps Gazette*” 2005, nr 1, s. 60–66.

⁷⁴ M.J. Deeb i in., *The Library of Congress and the U.S. Department of State Mission to Baghdad. Report on the National Library and the House of Manuscripts*, 2003, <http://www.loc.gov/rr/amed/iraqreport/iraqreport.html> (dostęp: 11.09.2021).

⁷⁵ Z. Bahrani, *Babylon: A Case Study in the Military Occupation of an Archaeological Site*, [w:] *Of the Past, for the Future: Integrating Archaeology and Conservation*, red. N. Agnew i J. Bridgland, Los Angeles 2006, s. 240–246; *U.S.-Led Troops Have Damaged Babylon, British Museum Says*, „*Fox News*” 15.01.2005, <https://www.foxnews.com/story/museum-u-s-led-troops-damaged-babylon> (dostęp: 13.09.2021). Szerzej w rozdziale 18.

⁷⁶ *US Colonel Offers Iraq an Apology of Sorts for Devastation of Babylon*, <http://www.derechos.org/nizkor/iraq/doc/babylon.html> (dostęp: 14.09.2021).

⁷⁷ A. Hamdani, *The Damage Sustained to the Ancient City of Ur*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq...*, s. 151–155; E. Vulliamy, *Troops Vandalise Ancient City of Ur*, „*The Guardian*” 18.05.2003, <https://www.theguardian.com/world/2003/may/18/international-educationnews.iraq> (dostęp: 10.09.2021).

⁷⁸ D.C. Siebrandt, *Military Occupation of Heritage Sites: Orientalism, Archaeology and the Iraq War*, Geelong 2016, s. 129–133, <https://dro.deakin.edu.au/eserv/DU:30103240/siebrandt-military-occupation-2017.pdf> (dostęp: 11.07.2021).

- Minaret al-Malwiya w Samarze, w latach 2004–2005 wykorzystywany jako amerykańskie stanowisko snajperskie, został kilkakrotnie ostrzelany, a ostatecznie wysadzony w powietrze⁷⁹;
- Dewastacja budynków sakralnych w Faludży i śródmieścia Nadżafu podczas tłumienia tzw. Powstania as-Sadra (2004 r.)⁸⁰.

Nieliczne znane wypadki tego rodzaju w Afganistanie (uszkodzenie zabytkowego fortu w Chan Neszin, historycznego systemu kanałów nawadniających podczas rozbudowy bazy FOB Wolverine w prowincji Zabul) na ogół były rezultatem braku odpowiednich procedur środowiskowych⁸¹.

14.2.5. Irak – pierwsze działania prewencyjne

Zanim zakończono proces reformy polityki Pentagonu w obszarze ochrony dziedzictwa, **pierwsze przedsięwzięcia o charakterze prewencyjnym** przeprowadziła Ambasada Stanów Zjednoczonych w Bagdadzie – m.in. poczty wojskowe (APO-s) zostały wyposażone w materiały informacyjne ułatwiające identyfikację przedmiotów zabytkowych w przesyłkach, a także powstał spot poświęcony CPP, który prezentowano na kanale Armed Forces Network⁸². W Bagdadzie jeszcze w 2003 r. dowództwo Sił Koalicyjnych powołało wojskową **komisję na czele z płk. Matthew Bogdanosem** z USMC, która przeprowadziła dochodzenie w sprawie okoliczności grabieży Muzeum Narodowego, przyczyniając się do odzyskania części eksponatów⁸³. Natomiast wśród działań, podejmowanych ad hoc z inicjatywy jednostek stacjonujących w Iraku, wymienić należy relokację posterunków

⁷⁹ G. Corn, 'Snipers in the Minaret – What is the Rule?' *The Law of War and the Protection of Cultural Property: A Complex Equation*, „The Army Lawyer” 2005, nr 7, s. 28–40. Zob także: A. Hussein, C. Freeman, *US Snipers Make Minaret a Rebel Target*, „Telegraph UK” 22.01.2006, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iraq/1508506/US-snipers-make-minaret-a-rebel-target.html> (dostęp: 9.09.2021).

⁸⁰ *The Impact of War on Iraq's Cultural Heritage...*

⁸¹ M. Phillips, *Learning a Hard History Lesson in 'Talibistan': To Accommodate New Troops, the US Military Expanded a Base and Inadvertently Disrupted Ancient Afghan Canals*, „Wall Street Journal” 14.05.2009, wsj.com/article/SB124224652409516525.html (dostęp: 10.09.2021); E. Leoni, *Geospatial Accuracy Matters! A preliminary study about impact on Cultural Property in Afghanistan*, s. 3, [https://archive.law.upenn.edu/institutes/cerl/conferences/warartculture/required-readings/Leoni%20Elena.%20\(2017\).%20Geospatial%20Accuracy%20Matters.pdf](https://archive.law.upenn.edu/institutes/cerl/conferences/warartculture/required-readings/Leoni%20Elena.%20(2017).%20Geospatial%20Accuracy%20Matters.pdf) (dostęp: 12.09.2021).

⁸² D.C. Siebrandt., *US Military Support of Cultural Heritage Awareness and Preservation in Post-Conflict Iraq*, [w:] *Archaeology, cultural property...*, s. 126–129.

⁸³ M. Bogdanos, *Thieves of Baghdad: The Looting of the Iraq Museum*, [w:] *Antiquities...*, s. 33–56; idem, *The Casualties of War: The Truth about the Iraq Museum*, „American Journal of Archaeology” 2005, nr 109, s. 477–526.

z ruin Kisz i wsparcie logistyczne dla ekspertów dokumentujących stan zabytków w prow. Niniwa (73. Pułk Kawalerii, 2007 r.), prospekcję dóbr kultury w rejonie Zi-Kar (224. Pułk Lotnictwa), zabezpieczenie stanowiska Tell Arba' Kabir (1. Dyw. Pancerna *Old Ironsides*) czy uratowanie przed zniszczeniem kilku starożytnych obiektów w pobliżu bazy Warrior w Kirkuku⁸⁴.

14.2.6. Inicjatywy edukacyjne w USA

Dyrektywa 5100.77 o prawie wojennym z 1998 r.⁸⁵ nałożyła na wojska lądowe, piechotę morską, lotnictwo i marynarkę obowiązek wdrożenia we własnym zakresie szkoleń z MPMKZ. Różnorodne **działania edukacyjne w sferze CPP**, na które tylko do 2011 r. Pentagon przeznaczył ponad 700 000 dolarów, podejmowane były nierzadko przez podmioty cywilne, jak np. *Archaeological Institute of America* (kursy dla pododdziałów Piechoty Morskiej oraz słuchaczy *Naval Postgraduate School* w Monterey)⁸⁶ czy *Cultural/Heritage Action Group* (szkolenia dla oficerów *Reserve Officer Training Corps* i propozycje 2 podręczników CPP, przetestowane w 2012 r.)⁸⁷. Ostatnią interesującą propozycją jest program szkoleniowy pn. *Cultural Recon* w formie symulacyjnej gry komputerowej typu *first-person shooter*, opracowany przez studio *Articulated Python*⁸⁸.

Po fazie swoistej decentralizacji dydaktycznej zaczęto zwracać uwagę na konieczność skoordynowania i znormalizowania programów CPP. Obecną tendencją jest **łączenie tej tematyki z uświadomieniem środowiskowym personelu wojskowego**, zarówno w odniesieniu do regulacji obowiązujących w bazach w kraju, jak i w trakcie operacji zagranicznych⁸⁹. Oryginalną

⁸⁴ D.C. Siebrandt, *US Military Support...*, s. 129–136; D.C. Pinckney, *Time not on my Side: Cultural Resource Management in Kirkuk, Iraq*, [w:] *Archaeology, cultural property...*, s. 117–125.

⁸⁵ *Department of Defense, Directive No. 5100.77, Dec. 9, 1998*, <https://biotech.law.lsu.edu/blaw/dodd/corres/pdf2/d510077p.pdf> (dostęp: 13.09.2021).

⁸⁶ B. Rose, *Talking to the Troops about the Archaeology of Iraq and Afghanistan*, [w:] *Acquisition and Exhibition of Classical Antiquities, Notre Dame 2007*, s. 139–154; *Archaeologists Teach U.S. Troops Iraq and Afghan Heritage*, 19.08.2005, <https://www.archaeological.org/archaeologists-teach-u-s-troops-iraq-and-afghan-heritage/> (dostęp: 10.09.2021).

⁸⁷ J. Valainis, *Developing a Cultural Property Protection Training Program for ROTC: Methodology, Content and Structure*, [w:] *Cultural Heritage in the Crosshairs...*, s. 93–112; L. Svec, *Cultural Minefields: Cultural Heritage Training in the U.S. Military*, 2012, <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1005587.pdf> (dostęp: 13.09.2021).

⁸⁸ <http://articulatedpython.com/cultural-recon> (dostęp: 15.09.2021).

⁸⁹ Zob. np. *Military Training. Actions Needed to Improve Planning and Coordination of Army and Marine Corps Language and Culture Training. Report to Congressional Committees. GAO 11–456*, Waszyngton 2011, <http://www.gao.gov/assets/320/318899.pdf> (dostęp: 12.09.2021); H.L. Holiday, *Improving Cultural Awareness in the US Military*, Carlisle Barracks 2008, <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA482217.pdf> (dostęp: 12.09.2021).

koncepcję dydaktyki opartej na idei „archeologii publicznej” (zaangażowanie wojska w aspekty użytkowe dziedzictwa historycznego) zaproponował C.D. Meyers, rekomendując m.in. włączenie ćwiczeń scenariuszowych z wykorzystaniem autentycznych zabytków, opracowanie standardów identyfikacji dóbr kultury na potrzeby planowania, a także wprowadzenie nowego oznakowania obiektów pod ochroną⁹⁰.

14.2.7. Rola US Civil Affairs

Z początku nie dostrzegano potrzeby obecności na teatrze operacji specjalistów *Civil Affairs* (CA), mogących realizować zadania związane z ochroną spuścizny kulturowej (np. w 2003 r. w stanie osobowym CA w Iraku znalazło się tylko dwóch żołnierzy, wykonujących w cywilu zawód związany z tym obszarem). W tym samym czasie zlikwidowano odrębną specjalność *Art, Monuments and Archives*⁹¹, a absolwentom historii sztuki, archeologii czy antropologii kulturowej zaczęto nadawać **kod 6V (Cultural Affairs Officer) lub 6W (Archivist)** – wg danych opublikowanych w 2010 r. legitymowało się nimi zaledwie 12. żołnierzy bądź rezerwistów. W związku z koniecznością wzmocnienia obsady pionów G3/G9 i J-9 zaczęto nawet rozważać możliwość automatycznych promocji oficerskich dla kandydatów posiadających odpowiednie kwalifikacje i legitymujących się tytułem *Master of Art*⁹². Pomimo tych przeszkód kadrowych, *Civil Affairs & Psychological Operations Command* (USACAPOC) w latach 2006–2010 realizowało (we współpracy z komitetem Błękitnej Tarczy oraz stowarzyszeniami archeologów i konserwatorów) **własne szkolenia dla specjalistów** wysyłanych do Iraku i Afganistanu⁹³, a w 2021 r. podobne zajęcia adresowane były do żołnierzy udających się do Europy Środkowej i Gruzji⁹⁴.

⁹⁰ C.D. Meyers, *Cultural Property Protection Training in the U.S. Armed Forces*, Indiana 2013.

⁹¹ C. Wegener, *US Army Civil Affairs: Protecting Cultural Property, Past and Future*, [w:] *Archaeology, cultural property...*, s. 36 i n.

⁹² J. Ahern, *Cultural-Heritage Aspect of Stability Ops: The U.S. Army Reserve Civil Affairs' Role*, „The Officer” 2010, nr 04–05, s. 58–61; idem, *The Cultural Heritage Aspect of Stability Operations: The Role of US Army Reserve Civil Affairs*, „Cultural Resources Update” 2009, nr 6/11, s. 1 i n, https://www.denix.osd.mil/cr/archives/archives-cultural-resources-news-and-outreach/outreach-archives/cultural-resources-update-december-2009/11_Cultural%20Resources%20Update%20-%20December%202009.pdf (dostęp: 10.09.2021); L. Rush, M. Bogdanos, *The Strategic Value of Heritage Training*, „Joint Forces Quarterly” 2009, nr 53, s. 126 i n.

⁹³ C. Wegener, *US Army Civil Affairs...*, s. 37–39.

⁹⁴ M. Litchfield, *When what seems right is wrong – Civil Affairs and cultural heritage preservation*, „US Army Reserve News” 22.04.2021, <https://www.usar.army.mil/News/News-Display/Article/2581941/when-what-seems-right-is-wrong-civil-affairs-and-cultural-heritage-preservation/> (dostęp: 21.09.2021).

Przytaczany już w rozdz. 14.3.1 **podręcznik *Civil Affairs Arts, Monuments and Archives Guide***⁹⁵, wzbogacony o komplet procedur do dokumentacji i zabezpieczenia reliktywów kulturowych oraz formularz identyfikacji artefaktów, miał w zamierzeniu stanowić podstawę ustandaryzowania systemów edukacji na tym polu w skali całych sił zbrojnych, a w dalszej perspektywie – przygotować grunt pod włączenie ochrony dóbr kulturalnych do procedur planowania operacyjnego oraz jej zinstytucjonalizowanie jako obszaru zadaniowego. Wydaje się jednak, iż lansowanie własnej koncepcji CPP przez dowództwa Civil Affairs (CACOM) prowadzić zaczęło do sporów kompetencyjnych z innymi strukturami podległymi DoD⁹⁶.

14.2.8. *In-Theater Heritage Training Project*

Seria spotkań eksperckich, będąca pierwszą próbą podjęcia konstruktywnego dialogu pomiędzy Pentagonem i środowiskiem akademickim o przyszłości ochrony dziedzictwa kulturowego w działaniach militarnych, zaowocowała wspólną konkluzją co do konieczności opracowania ogólnowojskowego, zunifikowanego programu szkolenia w tym obszarze, który adresowany byłby zarówno do odbiorcy indywidualnego, jak i zbiorowego⁹⁷. Projekt ów otrzymał nazwę ***In-Theater Heritage Planning and Training Program***⁹⁸, a katalog zrealizowanych w jego ramach zadań obejmuje 18 pozycji, m.in.:

- pełnowymiarowe **makiety** starożytnych ruin i muziumańskiego cmentarza na poligonie w Adirondack oraz w Urban Sprawl Area, służące do treningu pilotów (identyfikacja elementów krajobrazu historycznego) oraz scenariuszy symulacyjnych dla pododdziałów lądowych⁹⁹;

⁹⁵ GTA 41–01–002. *Civil Affairs Arts, Monuments and Archives Guide*. October 2015, https://www.aia-militarypanel.org/wp-content/uploads/2019/03/GTA-41-01-002_CA-Arts-Monuments-Archives-Guide.pdf (dostęp: 13.09.2021). Zob. również: *Graphic Training Aid 41–01–002. Civil Affairs: Arts, Monuments and Archives Guide*, Waszyngton 2007.

⁹⁶ D. Jackson, *Cultural Property Protection in Stability Operations*, „The Army Lawyer” 2008, nr 10, s. 47–57.

⁹⁷ L. Rush, *Dealing the Heritage Hand...*, s. 86 i n; J.A. Zeidler, *Cultural Property Protection and the Training Continuum in the US Department of Defense*, [w:] *Cultural Heritage in the Crosshairs...*, s. 69–74.

⁹⁸ *Training for In-Theatre Cultural Resources 2006–2011*. 09–324, <https://denix.osd.mil/cr/international/archaeology-and-sacred-places-in-iraq-and-afghanistan/legacy-09-324/> (dostęp: 9.09.2021); J.A. Zeidler i A.V. Wallace, *Product Catalog for Cultural Property Protection Planning and Training in the Department of Defense*, Department of Legacy Resource Management Program, Arlington 2010.

⁹⁹ L. Rush, *Project 06–324. Training for In-Theater Cultural Resources Protection: Training Assets Construction – Specifications*, Fort Drum 2006, https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Homeland_Defense/07-F-2421_Reading_Room.pdf (dostęp: 9.09.2021).

- rewitalizacja opuszczonej wsi Sterlingville i kopalni Dugway Proving Ground, połączona z adaptacją do funkcji obiektów ćwiczebnych¹⁰⁰;
- **karty edukacyjne** stały się najlepiej rozpoznawalnym produktem *In-Theater Heritage*, pomysłowi temu poświęcono sporo miejsca w literaturze specjalistycznej¹⁰¹, otrzymał on nawet kilka wyróżnień w dziedzinie promocji historycznej¹⁰². Nad projektem graficznym i tematyką kart pracowali specjaliści CEMML współpracujący z psychologami, w doborze przekazu kierując się połączeniem treści poznawczych (historia i typowe zabytki) oraz komunikatów typu *Dos&Don'ts* (zasady postępowania z dobrami kultury). Wyprodukowano zestawy w 3 wersjach: poświęconej dziedzictwu Iraku i Afganistanu, dostosowanej do specyfiki afgańskiego teatru operacyjnego oraz odrębnej edycji, przygotowanej na potrzeby ćwiczeń prowadzonych na terenie Egiptu. W samym roku 2007 w ręce żołnierzy trafiło 120 000 kompletów wraz z *Soldier Pocket Card* (pojedyncza karta ze skondensowaną informacją)¹⁰³;
- broszury i materiały multimedialne, dotyczące dziedzictwa podwodnego, postrzegania krajobrazu kulturowego w kontekście operacyjnym czy zabezpieczania stanowisk archeologicznych na terenach poligonowych¹⁰⁴;
- portal internetowy, w którego skład wchodzi bloki tematyczne poświęcone historii i zabytkom Iraku, Afganistanu i Egiptu, teorii CPP oraz praktyce w warunkach terenowych¹⁰⁵.

¹⁰⁰ L. Rush, *Dealing the Heritage Hand...*, s. 90–92; eadem, *The Importance of Training Cultural Property Protection-An Example from the U.S. Army*, „NATO Legal Gazette” 2017, nr 38, s. 81–86.

¹⁰¹ J.A. Zeidler, L. Rush, *In-Theatre Training through Cultural Heritage Playing cards. A US Department of Defense Example*, [w:] *Archaeology, Cultural Property...*, s. 73–85; *CPP Playing Cards*, <https://www.aiamilitarypanel.org/milchag/what-we-do/in-theater-training-aids/cpp-playing-cards/> (dostęp: 10.09.2021).

¹⁰² *DoD Receives Chairman's Award From Advisory Council on Historic Preservation*, <http://www.defense.gov/releases/release.aspx?releaseid=11462> (dostęp: 20.10.2015).

¹⁰³ Zob.: <https://web.archive.org/web/20080306210411/http://www.acq.osd.mil/ie/images/08-09-07cardsuitspuzzlessm.pdf> (dostęp: 0.09.2021); D.C. Siebrandt, *US Military Support...*, s. 127.

¹⁰⁴ H. Wagner i in., *Protecting the Past to Secure the Future: Best Management Practices for Hardening Archeological Sites on DoD Lands*, Fort Drum 2007, <https://denix.osd.mil/cr/archaeology/guidance/protecting-archaeological-sites-on-dod-lands/report/> (dostęp: 10.09.2021); B. Ford, *Submerged Cultural Heritage Training*, 2007, [https://www.denix.osd.mil/cr/archives/archaeology/archaeology-underwater-archaeology-archives/presentation/05_DoD%20Legacy%20Submerged%20Heritage%20Briefing%20\(Legacy%2007-324\).pdf](https://www.denix.osd.mil/cr/archives/archaeology/archaeology-underwater-archaeology-archives/presentation/05_DoD%20Legacy%20Submerged%20Heritage%20Briefing%20(Legacy%2007-324).pdf) (dostęp: 12.09.2021); J.A. Zeidler, A.V. Wallace, *Product Catalog for Cultural Property...*, s. 22–29, 34–37, 48–49.

¹⁰⁵ Obecnie materiały te dostępne są na stronie: <https://www.aiamilitarypanel.org/profiles/cptraining/iraqstart.html> (dostęp: 12.09.2021).

Większość tych elementów wykorzystywana jest po dziś dzień, np. w ćwiczeniach scenariuszowych dla specjalistów G-9, organizowanych przez Fort Drum Cultural Resources Program¹⁰⁶.

14.2.9. Cultural Heritage Action Group

Pozytywny odbiór *In-Theater Heritage Training* doprowadził do utworzenia *Cultural Heritage by Archaeology & Military Panel* (CHAMP), który podczas konferencji i sympozjów archeologicznych organizuje cykliczne okrągłe stoły i warsztaty, poświęcone integracji działań ratowniczych w strefach post-konfliktowych¹⁰⁷. Ukoronowaniem tej kilkuletniej kooperacji cywilno-wojskowej stało się powołanie przy Central Command (CENTCOM) stałego think-tanku pn. *Iraq Antiquities Working Group*, przekształconego następnie w **Historical/Cultural Advisory Group (CCHCAG)**, a obecnie funkcjonującego pod nazwą **Cultural Heritage Action Group (MilCHAG)**. W jego skład weszli oficerowie ds. dóbr kultury, przedstawiciele agencji zarządzających dziedzictwem DoD oraz reprezentanci kilku stowarzyszeń naukowych¹⁰⁸. Już w 2009 r. delegacja Grupy przeprowadziła wizytę studyjną w Iraku, zaznajamiając się z sytuacją na stanowiskach historycznych i w bazach, a poczynione wówczas obserwacje przyczyniły się do sformułowania nowych procedur w zakresie ochrony środowiskowej¹⁰⁹, a stosowanych następnie przy rozbudowie instalacji wojskowych w Iraku i Afganistanie¹¹⁰.

CCHCAG/MilCHAG realizuje „strategię czterech części”, polegającą na jednoczesnym lobbowaniu w resorcie obrony, siłach zbrojnych, organizacjach cywilnych oraz na forum międzynarodowym w zakresie realizacji długofalowych założeń, jakimi są:

- budowa pionowych struktur propagowania idei CPP;

¹⁰⁶ K. Mills, L. Rush, *Integration of Cultural Property Protection into a Decisive Action Training Exercise*, „Military Review” 2017, nr 11/12, s. 106–116, <https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/Integration-of-cultural-property-Protection.pdf> (dostęp: 13.09.2021).

¹⁰⁷ CHAMP History, <https://www.aiamilitarypanel.org/champ/about/history/> (dostęp: 10.09.2021); *Archaeology in Wartime: A Roundtable about Cultural Resources Preservation in War Zones*. 2009 Annual AIA Meeting, 9th January, Philadelphia (archiwum autora).

¹⁰⁸ <https://www.aiamilitarypanel.org/milchag/> (dostęp: 11.09.2021); L. Rush, *Teaching Cultural Property Protection in the Middle East. The Central Command Historical/Cultural Advisory Group and International Efforts*, [w:] *Archaeology, Cultural Property...*, s. 98–107; *Heritage Forward: The Central Command Historical-Cultural Advisory Group*, <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA592284.pdf> (dostęp: 9.09.2021).

¹⁰⁹ Szerzej w podrozdziale 14.2.3.

¹¹⁰ D.C. Siebrandt, *US Military Support...*, s. 135 i n.; L. Rush, *Teaching Cultural Property...*, s. 99 i n.

- powołanie stałego biura, koordynującego ochronę dziedzictwa w operacjach zagranicznych;
- implementacja wypracowanych rozwiązań w systemie reagowania kryzysowego;
- koordynacja całego obszaru edukacji CPP w amerykańskich siłach zbrojnych¹¹¹.

14.2.10. CPP na szczeblu operacyjno-strategicznym

Jednym z kluczowych wyzwań dla ekspertów MilCHAG stało się opracowanie metod **rozpoznania zasobów kulturowych dla potencjalnych rejonów operacji** globalnych z udziałem oddziałów amerykańskich (rozwinęcie idei *no-strike lists*). Przyjmują one formę systemów informacji geograficznej (GIS), w których otrzymują strukturę danych dostosowaną do standardów Departamentu Obrony. Bazy danych testowane są od ponad dekady podczas **ćwiczeń i gier wojennych**, szczególnie odbywających się w regionie bliskowschodnim, jak Eagle Resolve Coalition Exercises (ZEA, 2008 r.), Gulf Resolve (Katar, 2009 r.) czy egipsko-amerykańskie manewry Bright Star War Games, gdzie w 2007 r. do zadań wprowadzono przykładowe scenariusze minimalizowania zagrożeń dla stanowisk archeologicznych, zabezpieczenia składu broni w obiekcie sakralnym czy zapobiegania grabieży cmentarzysk¹¹². W ostatnich latach inicjatywy tego rodzaju zaczęły podejmować również dowództwa amerykańskie innych niż bliskowschodni teatrów działań, np. USSOUTHCOM w 2017 r. przeprowadził ćwiczenia z CPP wspólnie z armią Hondurasu, a USAFRICOM zainteresował się doświadczeniami ze współpracy szkoleniowej UNESCO i afrykańskich sił pokojowych w Zimbabwe¹¹³.

Niezależne prace rozwojowe nad własnymi bazami danych dziedzictwa kulturowego prowadzi US Air Force Air Combat Command. W 2007 r. zaprezentowano rezultaty zebrane dla dwóch regionów geopolitycznych: Ameryki Środkowej i Bałkanów, wskazując na trudności w dostępie do lokalnych

¹¹¹ J.A. Zeidler, L. Rush, M. Bogdanos, *Strategic Plan for DoD Cultural Property Protection Training & Planning*, San Antonio 2011, http://aiamilitarypanel.org/wp-content/uploads/2011/01/Zeidler_AIA-StratPlan_Jan111.pdf (dostęp: 10.09.2021).

¹¹² J.A. Zeidler, A.V. Wallace, *Product Catalog for Cultural Property...*, s. 38–47; L. Rush, *Teaching Cultural Property...*, s. 102–105; *Master Scenario Events Lists*, <https://www.aiamilitarypanel.org/milchag/what-we-do/products/master-scenario-events-list/> (dostęp: 12.09.2021).

¹¹³ L. Rush, A. Hemmingsen, *Partner of Choice: Cultural Property Protection in Military Engagement*, „Military Review”, listopad-grudzień 2018, s. 115–118, <https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/ND-18/Rush-Cultural-Property.pdf> (dostęp: 14.09.2021).

zasobów inwentaryzacyjnych, niedokładną lokalizację obiektów i błędy w transkrypcji nazw własnych¹¹⁴. W 2009 r. USAF uruchomiło nowy **projekt o nazwie ORCHID**. W jego spektrum pozostaje już nie tylko gromadzenie informacji dla komórek planistycznych, ale również wdrożenie adekwatnego systemu szkolenia (wydany w ramach projektu *DoD Satellite Archaeology Manual for the Middle East* jest zarazem podręcznikiem nowoczesnych technologii satelitarnych)¹¹⁵.

14.3. Wielka Brytania

14.3.1. Specyfika aktualnych uregulowań prawnych

Ponieważ normą jest, że większość aktów MPHKZ w Wielkiej Brytanii oczekuje latami na ratyfikację, powoduje to **skomplikowaną sytuację prawną sił zbrojnych tego kraju w operacjach międzynarodowych**. Podobnie jak w przypadku USA, podczas Zimnej Wojny Konwencję haską z 1954 r. postrzegano jako sprzeczną z doktryną globalnego konfliktu nuklearnego, jak i wykluczającą – specyficzną dla prawa anglosaskiego – nadrzędną rolę własności prywatnej dóbr kultury. Do zakończenia operacji w Iraku doprowadzono jedynie do zaprezentowania projektu nowej ustawy o ochronie dziedzictwa w Parlamencie¹¹⁶. Dopiero fala doniesień medialnych o zagładzie zabytków w Syrii uruchomiła kampanię społeczną na rzecz przyjęcia Konwencji¹¹⁷. Ostatecznie **ratyfikowano ją w 2017 r. jako *Convention in the Cultural Property (Armed Conflicts) Act***, jednocześnie ustanawiając fundusz w wysokości 30 mln funtów na działalność w strefach konfliktów

¹¹⁴ C. R. Van West, C. Mathers, *Project Number 05–266. A Feasibility Study to Develop an OCONUS Data Layer for Cultural Resources*, <https://denix.osd.mil/cr/international/avoiding-archaeological-sites-overseas/oconus-data-presentation-2005-legacy-05–266/> (dostęp: 14.09.2021); P. Green, *Cultural Resources...*, s. 112–114.

¹¹⁵ B. Crane i in., *Military Cultural Resources Analysis Database User Manual*. ORCHID: OCONUS Cultural Heritage Site Data Development, 2014; S. Parcak, *DOD Satellite Archaeology Manual for the Middle East* (U.S. Air Force ORCHID Series, Reports of Investigations, Number 3), 2012.

¹¹⁶ *Government Response to the Culture, Media and Sport Committee Reports on the Draft Heritage Protection Bill and Draft Cultural Property (Armed Conflicts) Bill Cm7472*, http://www.culture.gov.uk/images/publications/gov_responseCm7472.pdf (23.09.2021).

¹¹⁷ *UK government under pressure to ratify Hague Convention*, <http://www.museumsassociation.org/news/01052013-government-under-pressure-to-ratify-hague-convention> (dostęp: 11.10.2015). Kampanię wsparła królowa Elżbieta II oraz szereg wybitnych nazwisk ze świata nauki i sztuki. Zob. także D. Gaimster, *Protecting the past in times of war: UK progression towards accession to the 1954 Hague Convention*, „The Institute of Field Archaeologists Yearbook and Directory” 2004, s. 35 i n.

zbrojnych¹¹⁸. Podobnie długa była droga Zjednoczonego Królestwa do przyjęcia *Dealing in Cultural Objects (Offences) Act* z 2003 r., będącego narzędziem prawno-wykonawczym w zakresie nielegalnie pozyskanych obiektów zabytkowych. Przeciąganie procesu legislacyjnego przypisuje się nieformalnym naciskom ze strony lobby handlarzy dziełami sztuki¹¹⁹.

14.3.2. Administrowanie dziedzictwem użytkowanym przez Ministerstwo Obrony

Kluczową rolę w administrowaniu poligonami i innymi obiektami należącymi do *Ministry of Defence* (MoD) pełni *Defence Training Estate* (DTE)¹²⁰. W granicach tych nieruchomości zarejestrowano do dziś ok. 800 zabytków architektonicznych, a także ponad 700 stanowisk archeologicznych, w tym rozległe zespoły krajobrazowe jak równina Salisbury (28 000 ha) ze słynnym Stonehenge¹²¹. Ponieważ obiekty te zaliczają się do kategorii *historic environment*, podlegają ochronie prawnej zgodnie z obowiązującymi przepisami krajowymi¹²². Z tego powodu przy DTE funkcjonuje zespół doradczy **Historic Environment Team (HET)**, którego zadaniem jest opieka nad zabytkami, ich ewidencjonowanie i dokumentowanie, ocena stanu bieżącego oraz formułowanie rekomendacji konserwatorskich. W 2000 r. rozpoczęto akcję **inwentaryzacji dóbr kultury na gruntach użytkowanych przez armię** – w przedsięwzięciu tym poza specjalistami wojskowymi biorą udział ogólnokrajowe organizacje (*Historic England, Council for British Archaeology*) oraz lokalne placówki konserwatorskie. Tylko w rejonie Salisbury

¹¹⁸ *Government ratifies Hague Convention on protecting cultural property*, <https://www.gov.uk/government/news/government-ratifies-hague-convention-on-protecting-cultural-property> (dostęp: 12.10.2021); P. Foradori, S. Giusti, A.G. Lamonica, *Reshaping Cultural Heritage Protection Policies at a Time of Securitisation: France, Italy, and the United Kingdom*, „The International Spectator” 2018, nr 50, s. 94–96.

¹¹⁹ D. Gaimster, *Measures against the illicit trade in cultural objects: the emerging strategy in Britain*, „Antiquity” 2004, nr 78, s. 699–707; P. Gerstenblith, *Change in the Legal Regime Protecting Cultural Heritage in the Aftermath of the War in Iraq*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq...*, s. 190.

¹²⁰ *Managing the Defence Estates*, Londyn 2005, <http://www.nao.org.uk/wp-content/uploads/2005/05/050625.pdf> (dostęp: 11.07.2021). Agencja ta (do 2008 r. pod nazwą *Defence Estates*) nadzoruje niemal 1% powierzchni kraju.

¹²¹ M. Brown, *Good Training and Good Practice: Protection of the Cultural Heritage on the UK Defence Training Estate*, [w:] *Archaeology, cultural property...*, s. 60–63; *MOD Heritage Report 2009–11*, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/33359/heritage_rpt_200911.pdf (dostęp: 23.09.2021).

¹²² *Zwłaszcza Ancient Monuments and Archaeological Areas Act*, https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/46/pdfs/ukpga_19790046_en.pdf (dostęp: 16.08.2021).

zadokumentowano dotychczas ponad 300 cennych obiektów o statusie *Scheduled Monuments*¹²³.

Próba godzenia potrzeb militarnych z normami ochrony krajobrazu kulturowego stanowi poważne wyzwanie dla władz wojskowych. W przeszłości notowano przypadki zniszczeń relikwów archeologicznych na skutek szkoleń artyleryjskich i pancernych, stąd też objęte ochroną **dobra kultury są sukcesywnie ogradzane i znakowane** – nieznanymi poza Zjednoczonym Królestwem – symbolami sześcioramiennej gwiazdy lub przekreślonej łopaty¹²⁴.

14.3.3. Instytucje ochrony dóbr kultury w armii

Długotrwały brak odpowiednich mechanizmów prawnych (jak Konwencja haska z 1954 r.) nie obligował brytyjskiej armii do tworzenia specjalistycznych komórek CPP, a konflikt kompetencyjny między MoD, resortem dyplomacji i Biurem Wspólnoty Brytyjskiej doprowadził do całkowitego wyłączenia wojska z działań humanitarnych i rekonstrukcyjnych na terenach post-konfliktowych¹²⁵. Dopiero w roku 2007 przy **Directorate of Targeting and Information Operations uruchomiono zespół analityczny**, pozyskujący dla pionu planowania operacyjnego także informacje nt. podłoża historyczno-kulturowego rejonu działań¹²⁶.

Najnowszą inicjatywą jest, powołany w 2018 r., **Cultural Property Protection Unit (CPPU)**. W jego skład weszło kilkunastu wyselekcjonowanych oficerów oraz zwerbowanych przez Army Reserve cywili z kierunkowym wykształceniem (historia sztuki, archeologia, orientalistyka itp.). Media szybko okrzyknęły CPPU mianem *British Monuments Men*, a dzięki umowie ze Smithsonian Institute specjalistów tych zaczęto przygotowywać merytorycznie do działań w regionie bliskowschodnim¹²⁷. Trzeba zaznaczyć, iż pomysł wykorzystania poza-militarnych kompetencji rezerwistów powo-

¹²³ D. McOmish i in., *The Field Archaeology of the Salisbury Plain Training Area*, Swindon 2002; B. White-Spunner, *How Academia and the Military can Work Together*, [w:] *Cultural Heritage, Ethics and the Military*, red. P.G. Stone, Boydell Press, Woodbridge 2011, s. 81 i n.

¹²⁴ M. Brown, *Good Training and Good Practice...*, s. 66 i n.

¹²⁵ J. Radcliffe, *The UK's Training and Awareness Programme*, [w:] *Archaeology, cultural property...*, s. 29.

¹²⁶ [Http://powerbase.info/index.php/Targeting_and_Information_Operations](http://powerbase.info/index.php/Targeting_and_Information_Operations) (dostęp: 12.09.2021).

¹²⁷ *British Army Revives Monuments Men to Salvage Art in War-Torn Countries*, <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/british-army-revives-monuments-men-hopes-salvaging-art-war-torn-countries-180970563/> (dostęp: 18.09.2021); *Modern-day Monuments Men wanted by the British Army*, <https://www.theartnewspaper.com/2016/11/29/modern-day-monuments-men-wanted-by-the-british-army> (dostęp: 18.09.2021).

łanych do służby w kontyngentach zagranicznych tak, aby mogli też realizować zadania związane z ochroną dóbr kultury, wysunął już znacznie wcześniej płk. Julian Radcliffe¹²⁸.

Wydaje się, że Wielka Brytania, idąc śladem USA, poszukuje obecnie **platform nawiązania współpracy kół wojskowych i akademickich** oraz utworzenia sieci wsparcia dla idei CPP w armii. W 2018 r. na Cranfield University odbyło się przełomowe sympozjum „Realising the Cultural and Human Dimension”, w którym główną rolę odegrali zaproszeni prelegenci, reprezentujący *Defence Geographic Centre, Joint Forces Command* i *Specialist Group Military Intelligence*¹²⁹.

14.3.4. Działania edukacyjne z zakresu CPP

Wykładnia ochrony dziedzictwa kulturowego w brytyjskiej doktrynie wojennej jeszcze do niedawna opierała się **na założeniach Konwencji genewskich z 1949 r.**, a szkolenia przygotowawcze z prawa humanitarnego realizowano, opierając się na zatrudnianych *ad hoc* ekspertach zewnętrznych. Dopiero udział kontyngentu Wielkiej Brytanii w misji stabilizacyjnej w Iraku unaoczniał braki w przygotowaniu żołnierzy w tym obszarze¹³⁰, toteż w wydanym w 2004 r. ***JSP383. Manual of the Law of Armed Conflict*** znalazły się już 52 odniesienia do Konwencji haskiej jako obowiązującego instrumentu prawa międzynarodowego¹³¹. Podjęto też próby organizacji interaktywnych szkoleń kulturowych za pośrednictwem LINE Communication Groups¹³². W edukowanie specjalistów Cultural Protection Unit włączył się brytyjski Komitet Błękitnej Tarczy (UKBS), uruchamiając w 2019 r. kursy *CPP Special to Arms*¹³³. Z kolei Kings Centre of Military Ethics, we współpracy z UKBS, Akademią Obrony oraz uniwersytetami w Oksfordzie i Leicester, oferuje od 2017 r. **specjalny program e-learningowy dla personelu militarnego**, akcentujący prawne aspekty CPP i ich znaczenie w konfliktach

¹²⁸ J. Radcliffe, *The UK's Training...*, s. 30–33.

¹²⁹ A. Shortland, *Culture in Conflict: Foreword*, [w:] *British Army Review Special Report ...*, s. 4–5. SGMI skupia rezerwistów wywiadu, zajmujących wpływowe stanowiska w administracji państwowej i biznesie.

¹³⁰ P.G. Stone, *The Identification and Protection of Cultural Heritage during the Iraq Conflict: A Peculiarly English Tale*, [w:] *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq...*, s. 83.

¹³¹ *The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict* (Joint Service Publication 383), Shrivenham 2004, s. 70–73, 299–303.

¹³² <http://leolearning.com/sectors/defence/> (dostęp: 28.09.2015).

¹³³ *UKBS supports UK's first CPP Special to Arm course*, <https://theblueshield.org/ukbs-supports-ukbs-first-cpp-special-to-arm-course/> (dostęp: 17.09.2021).

zbrojnych¹³⁴. Wymienione kursy nie są jednak obligatoryjne, a ich mankamentem jest brak modułów praktycznych.

Tę ostatnią lukę przynajmniej częściowo wypełnia się w trakcie **większych ćwiczeń terenowych** (np. manewry w rejonie Salisbury), gdy pododdziały zaznajamiane są z głównymi zasadami ochrony obiektów dziedzictwa narodowego oraz metodami ich rozpoznania (m.in. poprzez dystrybucję kart edukacyjnych *Green Pack*), a do opartego na elektronicznych sensorach **symulacyjnego systemu TESEX** włączono kategorię *historical heritage*, dzięki czemu żołnierze i załogi pojazdów mogą trenować reagowanie na polu walki na sytuacje potencjalnie niebezpieczne dla dóbr kultury¹³⁵.

Utworzona w 2012 r. przez Richarda Osgooda **Defence Archaeology Group (DAG)**¹³⁶ jest innowacyjnym programem, zakładającym wykorzystanie społecznych aspektów archeologii terenowej do czynnej terapii psychologicznej weteranów operacji zagranicznych. Poza regularnymi jednostkami (np. 135 *Independent Geographic Squadron*) w prace DAG zaangażowały się Uniwersytet w Leicester i komercyjne firmy archeologiczne, które – w ramach tzw. *Operation Nightingale* – umożliwiają uczestnikom programu, jako wolontariuszom, udział w warsztatach terenowych oraz kursach przekwalifikowania zawodowego, jakie odbywają się przy okazji badań na stanowiskach pradziejowych Anglii i Walii¹³⁷. Weterani uczestniczyli też w wykopaliskach na polach bitewnych kampanii napoleońskich i I wojny światowej w Europie, a także w akcji wydobycia wraku samolotu Spitfire¹³⁸. Nominacje do prestiżowych nagród branżowych i udział w popularnym programie BBC „Time Team”¹³⁹ przyczyniły się do wzrostu zainteresowania pro-

¹³⁴ *Cultural Property Protection in Armed Conflict*, <https://militaryethics.uk/en/course/cultural-property-protection-in-armed-conflict> (dostęp: 14.09.2021).

¹³⁵ M. Brown, *Good Training and Good Practice...*, s. 68–70.

¹³⁶ <http://www.dag.org.uk> (dostęp: 11.08.2021); D. Walshe, R. Osgood, M. Brown, *Archaeology as rehabilitation*, „*British Archaeology*” 2012, nr 122, s. 38–43; P. Everill, R. Bennett, K. Burnell, *Dig in: an evaluation of the role of archaeological fieldwork for the improved wellbeing of military veterans*, „*Antiquity*” 2020, nr 94, s. 212–227.

¹³⁷ *Operation Nightingale Heritage*, <https://www.opningingaleheritage.com/> (dostęp: 15.10.2018); *‘Lost’ Welsh village unearthed by injured military personnel*, <https://www.gov.uk/government/news/lost-welsh-village-unearthed-by-injured-military-personnel> (dostęp: 11.08.2021).

¹³⁸ *Waterloo Uncovered*, <http://www.waterloouncovered.com/blog/> (dostęp: 11.08.2021); A. Sotheran, *Veterans excavating First World War training trenches*, <https://insidedio.blog.gov.uk/2017/09/18/veterans-excavating-first-world-war-training-trenches/> (dostęp: 11.08.2021); R. Osgood, *Recovering Spitfire P9503: Exercise Tally Ho!*, „*British Archaeology*” 2014, nr 136, s. 30–35.

¹³⁹ *Rehabilitation through archaeology project wins new award*, <https://www.gov.uk/government/news/rehabilitation-through-archaeology-project-wins-new-award> (dostęp: 11.08.2021); *Operation Nightingale*, <http://www.timeteamdigital.com/digs/operation-nightingale> (dostęp: 11.08.2021).

gramem DAG, a szerzej – także problematyką związaną z dziedzictwem historycznym, wśród czynnych i byłych wojskowych.

14.3.5. CPP w ramach działań zbrojnych i stabilizacyjnych

Za prekursora zaangażowania armii brytyjskiej w ochronę spuścizny kulturowej uznaje się Arthura Wellesleya księcia Wellington, który w 1815 r. doprowadził do restytucji tysięcy obiektów zagrabionych przez Napoleona¹⁴⁰. W epoce wiktoriańskiej i pocz. XX w. wielu oficerów, jak bryg. Mortimer Wheeler czy gen. płk Augustus Henry Pitt Rivers, podejmowało pionierskie badania archeologiczne¹⁴¹. Podczas II wojny światowej powołano *British Committee on the Preservation and Restitution of Works of Art, Archives and Other Material in Enemy Hands* (potocznie zwany Komitetem Macmillana)¹⁴², a brytyjscy eksperci czynnie uczestniczyli w działaniach MFA&A oraz pełnili funkcje doradców ds. zabytków przy alianckiej 8 Armii¹⁴³.

Wprawdzie w przededniu *Iraqi Freedom* Parlament i gabinet Tony'ego Blaira zapewniały zaniepokojonych losem zabytków Iraku przedstawicieli środowisk naukowych, iż armia dołoży wszelkich starań, aby ograniczyć ryzyko ich zniszczenia, *de facto* w składzie brytyjskich oddziałów nie znalazł się wówczas ani jeden specjalista ds. dóbr kultury, natomiast Ministerstwo Obrony przez długi czas nie było zainteresowane pozyskaniem informacji o zasobach kulturowych na teatrze operacji¹⁴⁴. Dopiero przed samą inwazją, na prośbę władz wojskowych dr. Peter G. Stone z Newcastle University przygotował **zestawienie irackich stanowisk archeologicznych**, które naniesione zostały następnie na mapy wojskowe, a tzw. *British Military Field Orders* uwzględniły nakaz omijania tych miejsc. Ostatecznie porzucono jednak, opracowany przez Stone'a, kompleksowy program działań w obszarze CPP, który obejmował zadania dla kontyngentu wojskowego, plan pomocy rozwojowej oraz propozycje działań dyplomatycznych¹⁴⁵.

¹⁴⁰ M. Miles, *Still in the Aftermath of Waterloo: A Brief History of Decisions about Restitution*, [w:] *Cultural Heritage, Ethics...*, s. 29–42.

¹⁴¹ J. Hawkes, *Mortimer Wheeler: Adventurer in Archaeology*, Londyn 1982; M. Bowden, *Pitt Rivers: the life and archaeological work of Lieutenant-general Augustus Henry Lane Fox Pitt Rivers*, Cambridge/Nowy Jork 1991.

¹⁴² L. Rush, *Cultural Property Protection...*, s. 36.

¹⁴³ L. Woolley, *A Record of the Work Done by Military Authorities for the Protection of the Treasures of Art and History in War Areas*, Londyn 1947.

¹⁴⁴ P.G. Stone, *The Identification and Protection...*, s. 73; J. Radcliffe, *The UK's Training...*, s. 32.

¹⁴⁵ P.G. Stone, *Protecting Cultural Heritage in Times of Conflict: Lessons from Iraq*, „*Archaeologies*” 2009, nr 5, s. 32–38; idem, *Introduction: The Ethical Challenges for Cultural Heritage Experts Working with the Military*, [w:] *Cultural Heritage, Ethics...*, s. 4–9. Stone'a spotkała krytyka ze strony części kolegów, zob. J.F. Williams, *Archaeological Ethics in Armed Conflicts*. Thesis submitted

W brytyjskim kontyngencie w Afganistanie – poza wspomnianym wyżej wsparciem analitycznym *Directorate of Targeting and Information Operations* – dowódcom przydziela się **doradców kulturowych, dysponujących przygotowaniem z zakresu CPP**. Ponieważ jednak ochrona dóbr kultury należy do zadań niekinetycznych o statusie drugorzędnym, podejmowane na tym polu nieliczne inicjatywy (np. budowa kompleksu laboratoryjnego przy Muzeum Narodowym w Kabulu, inwentaryzacja przez zespoły Psy-Ops stanowisk historycznych w dol. Helmandu¹⁴⁶) miały charakter oddolny.

Jeśli chodzi o Irak, jedyną próbą włączenia wojska w ochronę tamtejszego dziedzictwa kulturowego była **Operation Heritage** w 2008 r., podjęta z inicjatywy prof. Johna Curtisa z British Museum. W projekcie tym istotną rolę przewidziano dla miejscowego resortu kultury jako podmiotu zachowującego prawo akceptacji proponowanych rozwiązań, natomiast dowodzonym przez Brytyjczyków siłom Koalicji w Basrze przypadło w udziale zorganizowanie zaplecza logistycznego dla przedsięwzięcia¹⁴⁷, na które składały się dwa niezależne moduły zadaniowe:

- *Operation Sumeria* (2008 r.): rekonesans powietrzny serii stanowisk historycznych (m.in. Ur, Eridu, Uruk, Lagasz) w celu potwierdzenia wcześniejszych doniesień o grabieży czy niekorzystnych efektach obecności wojska. Zespół inspekcyjny tworzyli międzynarodowi eksperci, a także brytyjscy oficerowie służb inżynierskich i grupa irackich inspektorów¹⁴⁸;
- *Operation Bell* (2008–2020): adaptacja pałacu w Basrze na siedzibę muzeum. Specjaliści wojskowi opracowali dokumentację techniczną, a zespół z Muzeum Brytyjskiego zaprojektował ekspozycję i zorganizował dla irackich pracowników staż w Londynie. W związku z wycofaniem sił brytyjskich, projekt kontynuowano w oparciu o grant z Cultural Protection Fund oraz środki pozyskane za pośrednictwem fundacji Friends of Basrah Museum, oddając obiekt do użytku w 2019 r.¹⁴⁹

for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Leicester, s. 264–266, https://leicester.figshare.com/articles/thesis/Archaeological_Ethics_in_Armed_Conflicts/10143014/1 (dostęp: 20.09.2021).

¹⁴⁶ www.institute-for-afghan-studies.org/afghanarcheosites/map (dostęp 16.02.2009, link nieaktywny).

¹⁴⁷ H. Clarke, *Operation Heritage*, [w:] *Archaeology, cultural property...*, s. 138–144; *British Museum Iraq Project*, http://www.britishmuseum.org/about_us/museum_activity/middle_east/iraq_project.aspx (dostęp: 17.10.2015).

¹⁴⁸ J. Curtis i in., *An Assessment of Archaeological Sites in June 2008: An Iraqi-British Project*, „Iraq” 2008, vol. 70, s. 215–237. https://www.researchgate.net/publication/260465297_An_Assessment_of_Archaeological_Sites_in_June_2008_An_Iraqi-British_Project (dostęp: 17.10.2021).

¹⁴⁹ <http://www.friendsofbasrahmuseum.org.uk> (dostęp: 14.09.2021); *Basrah Museum – preserving the cultural heritage of Iraq*, <https://www.rpsgroup.com/company/news/basrah-museum-preserving-the-cultural-heritage-of-iraq/> (dostęp: 14.09.2021).

Wymienione działania nie przełożyły się na ściślejszą współpracę brytyjskich naukowców z armią, na co być może wpływ miała nie do końca konsekwentna postawa J. Curtisa, który po kilku latach bardzo krytycznie podsumował ten epizod swojej aktywności zawodowej¹⁵⁰.

14.4. Niderlandy

14.4.1. Prawne podstawy ochrony dziedzictwa kulturowego

Polityka w zakresie dóbr kultury i ich ochrony jest od lat jednym z głównych elementów konsekwentnego budowania wizerunku Królestwa Niderlandów na forum międzynarodowym. Holandia pozostaje sygnatariuszem wszystkich głównych konwencji humanitarnych – w 1958 r. ratyfikowana została konwencja haska z 1954 r. wraz z I Protokołem, natomiast II Protokół przyjęto w 2007 r.¹⁵¹ Krajowe prawodawstwo Holandii odpowiada też w pełni normom europejskim, zawartym w Konwencji z Grenady i Karcie Maltańskiej¹⁵². Pozostaje jednak wciąż kilka kwestii, ograniczających zakres oddziaływania Konwencji haskiej, jak choćby **różnice w podejściu do dóbr ruchomych i nieruchomych** (problem statusu ruchomych dóbr kultury, przechowywanych w budynkach niespełniających definicji dziedzictwa) albo **niezgodność zasad restytucji dóbr ruchomych** (np. przedmiotów przywłaszczonych przez żołnierzy służących w Iraku) z niektórymi zapisami w holenderskim prawie cywilnym¹⁵³. Tę ostatnią dywergencję częściowo uregulowało uchwalenie *Wet tot teruggave cultuurgoederen afkomstig uit bezet gebied* (Ustawa o zwrocie dóbr kultury z terytoriów okupowanych z 2007 r.) oraz *Sanctieregling*

¹⁵⁰ J. Curtis, *Relations between Archaeologists and the Military in the Case of Iraq*, [w:] *Cultural Heritage, Ethics...*, s. 193–199.

¹⁵¹ K. Lubina, *Protection and Preservation of Cultural Heritage in the Netherlands in the 21st Century*, „Electronic Journal of Comparative Law” 2009, nr 13(2), s. 5–12, https://www.obs-traffic.museum/sites/default/files/ressources/files/Lubina_Protection_and_preservation_of_cultural_heritage.pdf (dostęp: 16.09.2021); L.P. Belder, *The legal protection of cultural heritage in international law and its implementation in Dutch Law*, Utrecht 2013, s. 147–150, <http://orcp.hustoj.com/wp-content/uploads/2015/10/2014-ebook-The-legal-protection-of-cultural-heritage-in-international-law-And-its-implementation-in-Dutch-Law.pdf> (dostęp: 16.09.2021). Przyjęcie Konwencji UNESCO dotyczącej środków zmierzających do zakazu i zapobiegania przywzowowi, wywzowowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 17.11.1970 r. nastąpiło dopiero w 2009 r.

¹⁵² Prawo o dziedzictwie archeologicznym: *Wet op de archeologische monumentenzorg*, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0021162/2008-01-01> (dostęp: 16.09.2021).

¹⁵³ I.C. Vlies, *De kunst en het recht: over algemene publiekrechtelijke regels met betrekking tot kunst*, Haga 2005, s. 55; K. Lubina, op. cit., s. 46–49.

Irak 2004 II (rozporządzenie o ograniczeniu w stosunkach gospodarczych z Irakiem)¹⁵⁴.

Ochronę dziedzictwa kulturowego w siłach zbrojnych (*Nederlandse krijgsmacht*) uwzględnia **oficjalna doktryna operacji militarnych**¹⁵⁵ W holenderskiej koncepcji „drugiej generacji strategii 3D” CPP wpisuje się w każdy z obszarów zadaniowych wojska, a przy tym docenia się jej znaczenie dla akcji typu *heart-and-minds* oraz pozyskania akceptacji działań siłowych w kraju przyjmującym¹⁵⁶. W trakcie misji zagranicznych konsekwentnie promowany jest termin *Dutch approach*, odnoszący się do otwartości na odmienność kulturową, co wynikać ma z odrzucenia kolonialnej tradycji Holandii¹⁵⁷.

14.4.2. CPP w siłach zbrojnych – system organizacji

Jeszcze w 1953 r. powołane zostało Biuro ds. Dziedzictwa Kulturowego (*Bureau voor culttureel erfgoed*), mające przygotować plany ewakuacji zbiorów na wypadek wybuchu wojny, a także nadzorować ćwiczenia obrony cywilnej w placówkach dziedzictwa narodowego¹⁵⁸. Na początku lat 90. XX w., wraz z reorganizacją będącą rezultatem zaangażowania oddziałów holenderskich w misjach pokojowych, zaczęły kształtować się podwaliny pod dzisiejszy system CPP, na który składają się obecnie:

- **Sekcja Spraw Kulturalnych i Informacji** (*Cultuurhistorische Achtergronden en Informatie, Sie CAI*), utworzona w 2001 r. w celu implementacji Konwencji haskiej w części odnoszącej do resortu obrony. Sie CAI zatrudnia oficerów rezerwy, których zadaniem jest szkolenie personelu

¹⁵⁴ *Wet tot teruggave cultuurgoederen afkomstig uit bezet gebied*, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0021656/2008-08-01> (dostęp: 16.09.2021); rozporządzenie nr DJZ/BR/0325-04: *Sanctieregeling Irak 2004 II*, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0016722/2014-08-21> (dostęp: 16.09.2021).

¹⁵⁵ *Royal Netherlands Army, Combat Operations – Army Doctrine Publication II Part B: Combat Operations against a regular Enemy Force*, Haga 1998, s. 189, 283, <https://english.defensie.nl/topics/doctrine/documents/publications/1998/03/17/adp-2-combat-operations-b> (dostęp: 9.09.2021).

¹⁵⁶ J.D. Kila, *Cultural Property Protection in the Event of Armed Conflict: Deploying Military Experts or Can White Men Sing the Blues?*, [w:] *Archaeology, Cultural Heritage...*, s. 54.

¹⁵⁷ R. Moelker, J. Soeters, *German-Dutch cooperation in the heat of Kabul*, [w:] *Soldat-Militär-Politik-Gesellschaft. Facetten militärbezogener sozialwissenschaftlicher Forschung*, red. G. Kümmel, S. Collmer, 2003, s. 66 i n; B. Ooink, *The Cultural Backpack. Training soldiers to operate in unfamiliar environments. A research to the effects of the current cultural training programmes in the Dutch military and recommendations for the future*, Nijmegen 2008, s. 16 i n.

¹⁵⁸ R. Gooren, *Soldering in Unfamiliar Places. Dutch Approach*, „*Military Review*” 2006, nr 5–6, s. 55; idem, *Civil-Military Cooperation in Protecting Cultural Heritage*, „*Forum Kulturgueterschutz*” 2007, nr 10, s. 52.

wojskowego, delegowanie doradców zarządzania kryzysowego oraz przygotowanie informacji o zasobach kulturowych w rejonie operacji. Na potrzeby wsparcia merytorycznego dla komórek CIMIC przy kontyngentach zagranicznych Sekcja sięga jednak najczęściej po specjalistów rekrutowanych ze służby czynnej¹⁵⁹;

- instytucjonalnym oparciem dla krajowej struktury zintegrowanego zarządzania bezpieczeństwem budynków zabytkowych, zbiorów muzealnych i obiektów sakralnych jest **Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed**, z którym współpracują regionalne służby konserwatorskie, policja i Sie CAI. W 2010 r. utworzono tzw. „okręgi bezpieczeństwa” (*veiligheidsregio*), do każdego z nich przydzielając jednego **oficera łącznikowego**, czuwającego nad realizacją zaleceń Konwencji haskiej¹⁶⁰;
- struktury współpracy cywilno-wojskowej: w 1 Civil and Military Interaction Command (1CMICmd, wcześniej 1CIMICBAT) ok. 30 rezerwistów – absolwentów kierunków humanistycznych i artystycznych – tworzy kadre **Culture and Education Network (CA&E)**. Zespół ten utrzymuje ścisłą współpracę oraz wymianę personalną z Sekcją CAI, a jego członkowie mogą być mobilizowani do odbycia służby zagranicznej w charakterze doradców kulturowych¹⁶¹.

14.4.3. CPP w edukacji personelu wojskowego

Po raz pierwszy szkolenia na temat tła kulturowo-historycznego rejonu działań wprowadzono, przygotowując żołnierzy do udziału w operacji UNPROFOR w Bośni i Hercegowinie (1992–1995). Omówienie zagadnień CPP znalazło się też w podręczniku prawa konfliktów zbrojnych z 2005 r.¹⁶²

¹⁵⁹ Report on the Implementation of the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its 1954 and 1999 Protocols. January 2004-March 2010. The Netherlands, Paryż 2010, s. 2, http://www.unesco.org/culture/laws/hague/pdf/netherlands_2010natrep_HC-P1-P2_en.pdf (dostęp: 12.09.2021).

¹⁶⁰ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, <https://www.cultureelerfgoed.nl/> (dostęp: 16.08.2021); E. Wijngaarden, *Public Management Reform Within the Local Government due to the Established Dutch Law Regarding the Safety Regions*, „Hague Governance Quarterly” 2013, nr 1, http://www.governancequarterly.org/uploads/1/5/6/9/15692298/wijngaarden_safety_regions_en.pdf (dostęp: 25.07.2016); R. Gooren, *Civil-Military Cooperation in Protecting Cultural Heritage*, „Forum Kulturgüterschutz” 2007, nr 10, s. 53.

¹⁶¹ Y. Foliant, *CIMIC in the Netherlands*, „CCOE CIMIC Messenger” 2014, nr 6, s. 2–5, https://issuu.com/ccoe_pao/docs/cimic-messenger-2014-25-02-nld-and- (dostęp: 16.09.2021); Report on the Implementation..., s. 10 i n. Batalion stacjonuje w Antwerpii, jego stan etatowy wynosi 90 żołnierzy i 800 rezerwistów.

¹⁶² *Humanitair Oorlogsrecht: Handleidin*. Voorschrift No. 27–412, Haga 2005.

Natomiast po ratyfikacji Drugiego Protokołu Sia CAI zaczęła wdrażać **kursy kulturowe MGI/MGO**, które w większej części dotyczyły poszanowania historii, zabytków i religii kraju przyjmującego¹⁶³. Szkolenia z MPHKS kontynuowane są do dziś, oficerowie Sekcji realizują je na wszystkich poziomach – od uczelni wojskowych po trening unitarny rekrutów¹⁶⁴. Kwestię dóbr kultury rejonu odpowiedzialności włączono również do **zajęć z wrażliwości kulturowej**, jakie zorganizowano zgodnie z Dyrektywą Szefa Sztabu nr A-700 w ramach przygotowań do objęcia afgańskiej prow. Uruzgan¹⁶⁵.

Nieco odmienną koncepcję dydaktyczną reprezentuje blok edukacyjny **Cultural Awareness Training (CAT)**, jaki na zlecenie resortu obrony opracowała firma badawcza TNO. Opiera się on w części na nowatorskich rozwiązaniach, jak np. techniki interakcji czy analiza systemów hierarchicznych. Wiele elementów CAT uległo na przestrzeni lat modyfikacji, obecnie jego odbiorcami są zarówno komponenty bojowe, jak i niekinetyczne. W obszarze tematycznym CPP przekaz sprowadza się do czytelnych komunikatów, jak zakaz zabierania do kraju zabytków ruchomych czy restrykcje w dostępie do stanowisk archeologicznych podczas działań w terenie¹⁶⁶. Trzeba też wspomnieć, iż przedstawiciele holenderskiego CIMIC mają znaczący wpływ na wiele projektów studyjnych w sferze CPP, realizowanych przez NATO i agencje pozarządowe, jak choćby *Strategy for the Development of Euro-Mediterranean Cultural Heritage Priorities from Mediterranean Countries (2007–2013)*¹⁶⁷.

14.4.4. Ochrona dóbr kultury w operacjach zagranicznych

Holenderscy specjaliści Północnej Grupy CIMIC zaangażowani byli w **prace inwentaryzacyjne w Macedonii**, m.in. w 2002 r. wykonali dokumentację zniszczeń w kościele w Matejczach¹⁶⁸. W irackiej prow. Al-Musanna **dowództwo Dutch Battle Group wydelegowało zespół oficerów CIMIC** do przeprowadzenia inspekcji kilku stanowisk archeologicznych, podejmowali oni także interwencje w Hatrze (ograniczenia ruchu helikopterów) i uczestniczyli

¹⁶³ Staten-Generaal, *Vergaderjaar 2006–2007*, 30 894, A oraz nr 11–18; B. Ooink, *The Cultural Backpack...*, s. 14, 56–58, 89 i n.

¹⁶⁴ M. Quanjer-van der Krogt, *Wereldwijd dienstbaar maar ook geschikt? Onderzoek naar de wijze waarop cultureel-historisch besef wordt bijgebracht binnen de Nederlandse krijgsmacht*, Ypenburg 2008.

¹⁶⁵ R. Gooren, *Soldering in Unfamiliar Places...*, s. 55.

¹⁶⁶ B. Ooink, *Van Soepjurk tot Gespreskspartner, Cultural awareness training ten behoeve van de missie naar Uruzgan*, Breda 2006). Zob. także idem, *The Cultural Backpack...*, s. 58–59, 95–104; R. Gooren, *Soldering in Unfamiliar Places...*, s. 55–60.

¹⁶⁷ J.D. Kila, *The Role...*, s. 186 i n.

¹⁶⁸ J.D. Kila, *Cultural Property...*, s. 46–50.

w pracach *Babylon Working Group*¹⁶⁹. Z funduszy w dyspozycji kontyngentu holenderskiego zatrudniono beduińskich dozorców ruin Uruk, dzięki czemu udało się rozbić działającą w okolicy grupę szabrującą zabytki¹⁷⁰. Natomiast w Afganistanie opracowany przez wojskowych specjalistów projekt remontu i restrukturyzacji Muzeum Etnograficznego w Kabulu został orzeczony przez MSZ Holandii jako wykraczający poza kompetencje armii¹⁷¹.

14.5. Włochy

14.5.1. Uwarunkowania prawne

Republika Włoska jest stroną Konwencji haskiej z 1954 r. wraz z jej Protokołem od 1958 r., natomiast Drugi Protokół został przyjęty na mocy **Rozporządzenia Ratyfikacyjnego nr 45/2009**¹⁷². Państwo to jest również sygnatariuszem wszystkich pozostałych aktów międzynarodowych poświęconych CPP, ponadto przyjęło większość europejskich instrumentów prawnych, dotyczących dziedzictwa archeologicznego i architektonicznego¹⁷³. Podstawowy zakres ochrony dóbr kultury reguluje również krajowy system legislacyjny, m.in. wspomniane prawo 45/2009 przewiduje odpowiedzialność karną za naruszenie postanowień Konwencji haskiej, podobnie jak nowa Ustawa o dziedzictwie kulturowym i środowiskowym z 1999 r.¹⁷⁴ Sankcje za czyny zabronione wobec zabytków znalazły się w **wojskowym kodeksie karnym** (*Codice penale militare di guerra*)¹⁷⁵, który orzecznictwo pozostawia w gestii Trybunału Sił Zbrojnych w Rzymie.

¹⁶⁹ Szerzej nt. w rozdziale 18.

¹⁷⁰ J.D. Kila, *Utilizing Military Cultural Experts in Times of War and Peace: An Introduction – Cultural Property Protection within the Military, Experiences in Theatre, Different Perceptions of Culture and Practical Problems*, [w:] *Culture and International Law*, red. P. Meerts, Haga 2008, s. 192–200, 211–214; G. Schwartz, *Dutch overseeing southern Iraqi province of al-Muthanna help Bedouin family guard the Sumerian site*, „The Art Newspaper” 1.11.2003, <https://www.theartnewspaper.com/2003/11/01/dutch-overseeing-southern-iraqi-province-of-al-muthanna-help-bedouin-family-guard-the-sumerian-site> (dostęp: 11.09.2021).

¹⁷¹ J.D. Kila, *Utilizing...*, s. 201–206.

¹⁷² *Legge 16 aprile 2009, n. 45. Ratifica ed esecuzione del II Protocollo relativo alla Convenzione dell'Aja del 1954 per la protezione dei beni culturali in caso di conflitto armato...*, <http://www.camera.it/parlam/leggi/090451.htm> (dostęp: 13.09.2021); L. Zagato, *La protezione dei beni culturali nei conflitti armati: Il rapporto tra diritto generale e accord nel solco del secondo Protocollo 1999*, [w:] *La salvaguardia dei beni culturali nel diritto internazionale*, red. A. Gentili, Mediolan 2008, s. 341–376.

¹⁷³ *Italian Cultural Heritage legislation as at July 2010*, <http://www.eui.eu/Projects/InternationalArtHeritageLaw/Italy.aspx> (dostęp: 11.09.2021).

¹⁷⁴ *Decreto legislativo 29 ottobre 1999 n. 490 „Testo unico delle disposizioni legislative in materia di beni culturali e ambientali”*, „Gazzetta Ufficiale”, 27.12.1999, nr 302, Supl. Nr 229.

¹⁷⁵ *Codice penale militare di guerra*, http://www.difesa.it/SMD_/CASD/IM/ISSMI/Corsi/Corso_Consigliere_Giuridico/Documents/95805_CPMG.pdf (dostęp: 10.08.2021).

Głównym aktem normatywnym, określającym zadania armii włoskiej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego czasu pokoju i wojny, jest wydana przez Sztab Generalny (*Stato Maggiore della Difesa*) w 2012 r. **Dyrektywa nr SMD-UGAG-002/12** (*Direttiva sulla protezione dei beni culturali in caso di conflitto armato*)¹⁷⁶. Opiera się ona na definicjach Konwencji haskiej i jej Protokołów (np. ochrona specjalna i wzmocniona), natomiast penalizację przestępstw i wykroczeń odnosi do prawa włoskiego.

14.5.2. Wybrane aspekty organizacji i szkolenia

Obszar zadaniowy CPP we włoskich siłach zbrojnych nie został ostatecznie uporządkowany, kompetencyjnie przypada on kilku agencjom:

- biuro ds. prawnych (*Ufficio Generale Affari Giuridici*) **Sztabu Generalnego** odpowiada za łączność z resortami kultury i dyplomacji oraz przedstawicielstwem UNESCO;
- podobna komórka w **Dowództwie Operacji Połączonych** (*Comando Operativo di Vertice Interforze*) zapewnia doradztwo dla kontyngentów zagranicznych;
- **Dyrekcja Generalna Służb Inżynieryjnych** (GENIODIFE) odpowiada za rejestrację spuścizny kulturowej w nieruchomościach resortu obrony;
- **Oddział III Sztabu Generalnego** (planowanie operacyjne) dysponuje pełnomocnictwami w zakresie wyłączania obiektów zabytkowych spod ochrony¹⁷⁷.

Wcześniejsze zaniedbania w implementacji Konwencji haskiej z 1954 r. we Włoszech mają też negatywne następstwa – za najpoważniejszy problem uznaje się obecnie fakt **użytkowania przez szkoły podoficerskie i akademie militarne licznych budowli o walorach historycznych** (np. pałace w Casercie i Modenie, kościół Santa Maria Novella we Florencji). Próby wyprowadzenia wojska z tych obiektów, podobnie jak z kilku zabytkowych kompleksów koszarowych, nie przyniosły dotąd większych skutków¹⁷⁸. Ponadto tematykę CPP zaczęto włączać do programów kształcenia słuchaczy

¹⁷⁶ Wersja w tłumaczeniu na j. angielski: *SMD-UGAG-002/12. Directive on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. Edition 2012, 2012, http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/Italy-Directive_en.pdf (dostęp: 26.02.2021).

¹⁷⁷ *SMD-UGAG-002/12...*, s. 14–17.

¹⁷⁸ F. Storelli, F. Turri (red.), *Le caserme e la città: I beni immobili della Difesa tra abbandoni, dimissioni e riusi*, Rzym 2014; A. Stanley, *The Italian Military Is Under Siege, in a Museum*, „Caserta Journal”, 4.12.1998, <http://www.nytimes.com/1998/12/04/world/caserta-journal-the-italian-military-is-under-siege-in-a-museum.html> (dostęp: 11.08.2021).

uczelnii oficerskich oraz do podręczników prawa humanitarnego dopiero w połowie lat 70. XX w.¹⁷⁹, toteż istotną rolę uzupełniającą wciąż odgrywać muszą **regionalne komitety Czerwonego Krzyża**, przygotowujące specjalistów z zakresu MPHKS w ramach kursów dla służb mundurowych¹⁸⁰. Dużą aktywnością na polu edukacji wykazuje się też Włoskie Stowarzyszenie Ochrony Dziedzictwa Kulturowego (*Società Italiana per la Protezione dei Beni Culturali*, SIPBC ONLUS)¹⁸¹.

14.5.3. CPP w misjach zagranicznych wojska

Początki aktywnego zaangażowania armii włoskiej w ochronę dóbr kultury wiążą się z misją IFOR/SFOR w 1996 r. w składzie 8 Regimentu Bersalierów utworzono **eksperymentalny zespół**, który zajął się dokumentacją zniszczeń zabytków na terenie Sarajewa, a rok później podobną sekcję powołano podczas konfliktu serbsko-albańskiego w Kosowie¹⁸². Natomiast ostatecznie nie wprowadzono w życie planów wykorzystania żołnierzy z Włoch w pracach ratowniczych w afgańskim Bamijan¹⁸³. Również włoski Zespół Odbudowy Prowincji (PRT) działający w historycznym mieście Herat nie podjął się realizacji żadnego projektu zabezpieczenia zabytków¹⁸⁴.

14.5.4. *Comando Carabinieri Tutela Patrimonio Culturale*

Comando Carabinieri Tutela Patrimonio Culturale powołano w 1969 r. jako **wydzielony oddział formacji karabinierów**¹⁸⁵, wyspecjalizowany w ochronie stanowisk zabytkowych i zwalczaniu nielegalnego przemytu dzieł

¹⁷⁹ Np. SME 6008. *Convenzione internazionale per la protezione dei beni culturali in caso di conflitto armato*, Rzym 1973; SMD/G-014/1. *Manuale di diritto umanitario – Usi e Convenzioni di guerra*, Rzym 1991.

¹⁸⁰ 17th Course for the Armed Forces Qualification IHL, <http://www.toscana.cri.it/flex/cm/pages/ServiceBLOB.php/L/IT/IDPagina/494> (dostęp: 14.09.2015).

¹⁸¹ <https://sipbc.it> (dostęp: 21.08.2021).

¹⁸² F. Maniscalco, *Sarajevo. Itinerari artistici perduti*, Neapol 1997; *idem*, *Kosovo e Metohija 1991–2000. Rapporto preliminare sulla situazione dei beni culturali*, Neapol 2000.

¹⁸³ O pomyśle takim wspomina M. Brocca, *La protezione dei beni culturali in caso di conflitto armato*, „Aedon. Rivista di arti e diritto on line” 2001, nr 3, <http://www.aedon.mulino.it/archivio/2001/3/brocca.htm> (dostęp: 12.08.2021).

¹⁸⁴ G. Breccia, *Hearts, minds and guts: Running the Italian PRT in Herat. A civilian perspective*, http://www.academia.edu/8038992/Hearts_Minds_and_Guts._Running_the_Italian_PRT_in_Herat (dostęp: 10.08.2021).

¹⁸⁵ *Arma dei Carabinieri* od 2000 r. tworzy jeden z korpusów podległych Ministerstwu Obrony. Zob. *The ancient Corps of the Royal Carabinieri*, http://www.carabinieri.it/multilingua/en/the-ancient-corps-of-the-royal-carabinieri-_898e145c18314ef1bcd033c6dde57744 (dostęp: 11.08.2021).

sztuki – działaniach koordynowanych z Ministerstwem Kultury. Stan osobowy jednostki wynosi ok. 300 etatów, poza sztabem w stolicy posiada ona oddziały terenowe w większych miastach Włoch¹⁸⁶. Comando od lat współpracuje ściśle z UNESCO, ICOMOS i Interpolem, budując swoją globalną renomę do tego stopnia, że – zgodnie z porozumieniem podpisanym pomiędzy włoskim rządem i UNESCO w 2016 r. – sformowało trzon międzynarodowego oddziału *Blue Helmets for Culture*, utworzonego dla reagowania w sytuacjach zagrożenia dla najcenniejszych światowych dóbr kultury¹⁸⁷.

Jednym z głównych obowiązków oddziału, wynikającym bezpośrednio z 7 art. Konwencji haskiej, jest udział w zagranicznych operacjach wojskowych. W 2003 r. **grupę zadaniową karabinierów Viper-5** odkomenderowano do Iraku, aby w czasie operacji *Babilonia Antiqua* prowadziła aktywność prewencyjną w prow. Zi-Kar (Dhi-Qar)¹⁸⁸, obejmującą następujące zadania:

- inwentaryzacja 625 stanowisk historycznych w ramach kilku rekonesansów śmigłowcowych;
- montaż ogrodzeń na wybranych stanowiskach, zakupy sprzętu dla służby starożytności;
- działania operacyjne: ulotki dla ludności, odzyskanie 3 tys. zabytków ruchomych, aresztowanie ponad 120 podejrzanych;
- *law-enforcement*: pilotażowy program szkolenia funkcjonariuszy irackiej policji archeologicznej w An-Nasirija¹⁸⁹;
- oddelegowanie 2 oficerów do pomocy w katalogowaniu eksponatów Muzeum Narodowego w Bagdadzie;
- uszczelnienie granic UE (np. przechwytywanie prób przemytu artefaktów z Iraku)¹⁹⁰.

¹⁸⁶ Comando Carabinieri per la Tutela del Patrimonio Culturale, <https://www.carabinieri.it/chi-siamo/oggi/organizzazione/mobile-especiale/comando-carabinieri-per-la-tutela-del-patrimonio-culturale> (dostęp: 11.08.2021); L. Rush, L.B. Millington, *Saving the World's Heritage. The Carabinieri Command for the Protection of Cultural Property. Saving the World's Heritage (Heritage Matters Series 17)*, Newcastle 2015.

¹⁸⁷ M. Mancini, *The Memorandum of Understanding between Italy and UNESCO on the Italian 'Unite4Heritage' Task Force*, „Italian Yearbook of International Law” 2016, nr 26, s. 624–629.

¹⁸⁸ Działania karabinierów w Iraku szerzej omawiają: U. Zottin, *Italian Carabineers and the Protection of Iraqi Cultural Heritage*, [w:] *The destruction of cultural heritage...*, s. 235–240; *Italian Carabinieri and the Protection of Iraq's Cultural Heritage*, [w:] *Antiquities...*, s. 135–140.

¹⁸⁹ *Codes of conduct for the guards qualified in patrolling archaeological sites. Recovery modalities of archaeological objects*, Nasirija 2003. W uznaniu dla zasług karabinierów, zadedykowano im jedną z sal ekspozycyjnych muzeum w An-Nasirija.

¹⁹⁰ R. Parapetti, *The Contribution of the Centro Scavi di Torino to the Reconstruction of Iraqi Antiquities*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq...*, s. 229–234.

14.6. Austria

14.6.1. Uwarunkowania prawno-systemowe

Konwencję haską z 1954 r. wraz z jej Protokołem Republika Austrii ratyfikowała jeszcze w roku jej powstania, natomiast Drugi Protokół w 2002 r.¹⁹¹ Na gruncie cywilnego prawa krajowego głównym aktem legislacyjnym jest federalne **Prawo o ochronie dziedzictwa kulturowego** (*Denkmalschutzgesetz*), zaktualizowane w 1999 r. o postanowienia odwołujące się do Konwencji haskiej z 1954 r. w definicji dobra kultury czy kryteriach ochrony prawnej¹⁹².

Wytyczne dotyczące realizacji postanowień Konwencji w austriackich siłach zbrojnych (*Österreichisches Bundesheer*) zawierają następujące dokumenty:

- **instrukcja GZ S93321/2-S IV/2009** w sprawie ochrony dóbr kultury w wojsku (*Richtlinie für den militärischen Kulturgüterschutz und zur militärischen Bewahrung von Kulturellem Erbe*) z 2009/2010 r., dostosowująca wcześniejsze przepisy do nowych aktów MPHKZ (Drugi Protokół) i współczesnych realiów, jak międzynarodowy terroryzm¹⁹³;
- **koncepcja współpracy cywilno-wojskowej** (aneks do oficjalnej koncepcji strategicznej) oraz wytyczne dla oficerów łącznikowych CI-MIC¹⁹⁴ z 2012 r.

14.6.2. CPP w siłach zbrojnych i organizacjach cywilno-wojskowych

Potencjalne zagrożenie inwazją podczas interwencji wojsk Układu Warszawskiego w sąsiedniej Czechosłowacji w 1968 r. niewątpliwie zintensyfikowało działania Austrii w zakresie wdrażania postanowień Konwencji haskiej, choć stan aktualny uznać wypada także za skutek wieloletniej

¹⁹¹ F. Schuller, *Cultural Property Protection – the Link between Civil/Military Preparatory and Precautionary Measures (Austrian Experiences)*, [w:] *Cultural Heritage in the face of Threats in War and Peace Time*, red. K. Sałaciński, J. Nowicki, Warszawa 2004, s. 215 i n.

¹⁹² B 170. *Bundesgesetz: Änderung des Denkmalschutzgesetzes – DMSG (NR: GP XX RV 1769 AB 1899 S. 176. BR: 5969 AB 6070 S. 657)*, https://rdb.manz.at/document/ris.c.BGBL_OS_19990819_1_0170++ (dostęp: 13.09.2021).

¹⁹³ Tekst w: <https://kulturgueterschutz.files.wordpress.com/2010/06/richtliniemilkgs1.pdf> (dostęp: 25.02.2021); zob. też F. Schipper i in., *Cultural Property Protection in the Event of Armed Conflict – Austrian Experiences*, [w:] *Archaeology, Cultural Property...*, s. 152–155; E. Frank, *Kulturgüterschutz bei bewaffneten Konflikten. Aus der Erfahrung eines Richters und Kulturgüterschutzoffiziers des Österreichischen Bundesheeres*, <https://kultur.univie.ac.at/themen/kulturgueterschutz-bei-bewaffneten-konflikten/> (dostęp: 13.09.2021).

¹⁹⁴ *Anlage zum Militärstrategischen Konzept., GZ S92150/29-MilStrat/2008 z 7.10.2008 r.; Richtlinie für den Zivil-Militärischen Verbindungsdienst (ZMVD). BMLVS GZ S93342/1-S IV/2012 z 2.03.2012 r.*

aktywności na tym polu szeregu organizacji cywilno-wojskowych, przede wszystkim *Österreichische Gesellschaft für Kulturgüterschutz* (ÖGKGS, **Austriackie Stowarzyszenie na rzecz Ochrony Dóbr Kultury**, założone w 1980 r.) oraz **krajowego komitetu Błękitnej Tarczy** (*Österreichisches Nationalkomitee Blue Shield*, ÖNBS, od 2008 r.)¹⁹⁵. W ich działalność tradycyjnie angażuje się wielu wyższych oficerów, w efekcie czego ochrona dziedzictwa kulturowego podczas konfliktów zbrojnych uznawana jest dziś za austriacką specjalność¹⁹⁶. Karl von Habsburg, jeden z założycieli ÖNBS i do 2020 r. prezydent *Blue Shield International*, prowadzi na tym polu aktywną kampanię międzynarodową¹⁹⁷.

Austriacka koncepcja skutecznej polityki CPP zakłada **współdziałanie 3 filarów**:

- agencji rządowych i organizacji międzynarodowych,
- ekspertów i doradców MPHKZ,
- personelu wojskowego w toku operacji militarnej lub kryzysowej¹⁹⁸.

Pod względem organizacyjnym wydzielić można dwa sektory:

- pion cywilny reprezentują dwa urzędy federalne, odpowiadające za realizację założeń Konwencji haskiej w stosunku do dziedzictwa kulturowego na terytorium Austrii, zwłaszcza za inwentarze rodzimych obiektów objętych ochroną na wypadek zagrożeń: **Ministerstwo Edukacji, Sztuki i Kultury** oraz **Federalne Biuro ds. Dziedzictwa Kulturowego** (*Bundesdenkmalamt*)¹⁹⁹;
- pion wojskowy ma za zadanie przygotować siły zbrojne do zadań w sferze CPP podczas działań wojennych i stabilizacyjno-pokojowych. System ten opiera się na instytucji **oficerów łącznikowych ds. wojskowej ochrony dóbr kultury** (*Verbindungsoffiziere/militärischer Kulturgüterschutz, VeO/milKGS*, do 2010 r.: *Kulturgüterschutzoffiziere*), rekrutowanych spośród rezerwistów, legitymujących się wykształceniem prawnohistorycznym lub artystycznym. 10-letni proces szkolenia kandydata obejmuje kursy specjalistyczne i studia podyplomowe, kończy się natomiast awansem na stopień pułkownika (*Oberst*). Z początku przewidziane były po 2 etaty *VeO/milKGS* w każdym z landów, wraz ze stopniową

¹⁹⁵ <https://kulturgueterschutz.wordpress.com> oraz: <http://www.blueshield.at> (dostęp: 13.09.2021).

¹⁹⁶ F. Schipper i in., *Cultural Property Protection in the Event...*, s. 146.

¹⁹⁷ *Karl von Habsburg auf Mission im Libanon*, <https://www.krone.at/1911689> (dostęp: 11.09.2021); *Blue-Helmet-Blue-Shield Forum Austria 2017*, https://www.blueshield.at/bluehelmet/bluehelmet_forum_2017.pdf (dostęp: 11.09.2021).

¹⁹⁸ M. Swittalek, H. Speckner, *Protection of Cultural Property in the Austrian Armed Forces. Research and Instruction as a Way to Successful 'Risk Management'*, s. 1, 4 i n., <http://exchange.kumid.net/docs/markusswittalek.pdf> (dostęp: 11.09.2021).

¹⁹⁹ <https://www.bmkoes.gv.at/> oraz <http://www.bda.gv.at> (dostęp: 11.09.2021).

reorganizacją oficerowie tej specjalności pojawili się również przy Dowództwie Sił Powietrznych (*Kommando Luftraumüberwachung*) oraz Dowództwie Operacji Międzynarodowych (*Austrian Armed Forces International Centre, AUTINT*)²⁰⁰. Do ich głównych zadań należą:

- doradzanie na poziomie sztabów regionalnych,
- konsultacje dla regionalnej administracji na wypadek sytuacji kryzysowej lub wojny,
- szkolenie personelu *Bundesheere* w zakresie CPP,
- opracowywanie materiałów na potrzeby planowania operacyjno-strategicznego²⁰¹.

Mając na uwadze ściślejszą integrację z procedurami NATO i standardami operacji międzynarodowych, w 2009 r. **przeniesiono część zadań związanych z ochroną dóbr kultury na formację CIMIC**, a także wprowadzono wymóg ich uwzględnienia w dokumentach takich, jak OPLAN, SOP czy RoE²⁰².

14.6.3. Ochrona dóbr kultury w dydaktyce wojskowej

Na oficerach *Kulturgüterschutz* spoczywa odpowiedzialność za **realizację dydaktyki CPP w jednostkach armii i lotnictwa**. Uczestniczą oni również w szkoleniach i seminariach, organizowanych przez ÖGKGS, komitet Błękitnej Tarczy czy NATO, ważnym sektorem ich aktywności pozostają też kluby oficerskie i organizacje rezerwistów²⁰³. **Akademia Obrony Narodowej** (*Landesverteidigungsakademie*) w Wiedniu oferuje zaawansowane studia w ramach kierunku międzynarodowe zarządzanie kryzysowe, a także jako pilotażowy blok NATO CPP. Ponadto wspomnieć należy o kursach STANAG 7141 na szczeblu operacyjnym, organizowanych we współpracy z NATO ACT, oraz szkoleniach z identyfikacji dóbr kultury w operacjach powietrznych

²⁰⁰ D. Horn, *Neue Richtlinie fuer den militaerischen Kulturgueterschutz*, „MILIZ”, 24.02.2010, s. 9; idem, *Kulturgueterschutz*, „MILIZinfo” 2009, nr 4, s. 20; F. Schipper i in., *Cultural Property Protection in the Event...*, op. cit., s. 151–153.

²⁰¹ H. J. Prem, *Zur Entwicklung des Kulturgüterschutzes in Österreich. Ambivalente Erfahrungen eines Kulturgüterschutzoffiziers im Österreichischen Bundesheer*, Wiedeń 2002; D. Horn, *Der militärische Kulturgüterschutz und die militärische Bewahrung von Kulturellem Erbe*, „Truppendienst”, 12.09.2016, <https://www.truppendienst.com/themen/beitraege/artikel/der-militaerische-kulturgueterschutz/> (dostęp: 11.09.2021).

²⁰² M. Swittalek, H. Speckner, op. cit., s. 3 i n.

²⁰³ H. Speckner, *Protection of cultural property in the Austrian Armed Forces Research and Instruction*, „Forum Archaeologiae” 2010, nr 55/VI, s. 2, <https://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0610/forum55speckner.pdf> (dostęp: 11.09.2021); *Der Arbeitskreis Kulturgüterschutz der Offiziers-gesellschaft Wien* (archiwum autora).

w Dowództwie Sił Połączonych (*Streitkräfteführungskommando*)²⁰⁴. Letnie szkoły ochrony zabytków w sytuacjach kryzysowych dla sektora wojskowego prowadzone są na uniwersytecie w Krems²⁰⁵.

Problematykę identyfikacji, zabezpieczania i wyłączenia dziedzictwa kulturowego włącza się do najważniejszych **ćwiczeń sztabowych i gier strategiczno-symulacyjnych**, jak np. „Göttweig” (1997 r.), „Freisach” (1999 r.), MILIZ 2001, „Montfort” (2001 r.), ćwiczenia „Pallas Athena” w Bregencji (2006 r.) czy warsztaty UNESCO w Wiedniu (2010 r.)²⁰⁶. Niektóre z nich mają formę prowadzonych w zabytkowych miasteczkach warsztatów terenowych, nierzadko wykorzystujących analizę konkretnych sytuacji z Bośni i Kosowa.

14.6.4. Działania na terenach post-konfliktowych

Wprawdzie zaangażowanie Austrii w operacjach pokojowych i stabilizacyjnych przyjmuje ograniczoną skalę, jednak w efekcie współpracy ÖNBS i IMCuRWG wypracowany został model **dynamicznych wizji lokalnych**, realizowanych przez nieduże zespoły specjalistów cywilnych i wojskowych. W latach 2011–2014 zorganizowano 4 takie wyjazdy prospekcyjne, których celem były kraje północnoafrykańskie, doświadczające skutków polityczno-militarnych Arabskiej Wiosny:

- Egipt: ocena zagrożeń dla zespołów zabytkowych w Sakkarze, Dahszur i Memfis w kontekście niepokoїв społecznych i grabieży²⁰⁷;
- Libia: dwie wizje lokalne (m.in. Sabrata, Bengazi, Ptolemais i Cyrena) pod kątem rejestracji szkód, dokonanych podczas wojny domowej²⁰⁸;

²⁰⁴ W. Luttenberg, *Protection of Cultural Property as an Element of Air Campaign Planning* [w:] *Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. A Challenge in Peace Support Operations*, red. E. Micewski, G. Sladek, Wiedeń 2002, s. 49 i n.

²⁰⁵ G. Keusch, *Sommeruniversität Krems – Kulturgüterschutz, „Truppendienst”*, 8.09.2016, <https://www.truppendienst.com/themen/beitraege/artikel/sommeruniversitaet-krems-kulturgueterschutz/> (dostęp: 11.09.2021).

²⁰⁶ J. Frank, *MILIZPOWER 2001 – Report Protection of Cultural Property*, [w:] *Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. A Challenge...*, s. 51–53; H. Speckner, *Command Post Exercise „Montfort”*, [w:] *Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. A Challenge...*, s. 54–58; M. Pesendorfer i H. Speckner, *Operation ‘Pallas Athena’. Handbook of the International Workshop on the Protection of Cultural Property in Peace Support Operations*, Wiedeń 2006.

²⁰⁷ J.D. Kila, K. von Habsburg, T. Schuler, *Mission Report. Civil-Military Assessment Mission for Egyptian Heritage by Blue Shield and IMCuRWG. February 12–16, 2011*, Wiedeń 2011, https://www.blueshield.at/missionen/egypt_2011/mission_report_egypt_02_2011.pdf (dostęp: 13.09.2021).

²⁰⁸ J.D. Kila, K. von Habsburg, H. Walda, T. Schuler, *Mission Report. Civil-Military Assessment Mission for Libyan Heritage by Blue Shield and IMCuRWG. September 28 to 30, 2011*, Wiedeń 2011, https://www.blueshield.at/missionen/libya_2011/09-2011/mission_report_libya_09-2011.pdf (dostęp: 13.09.2021); eadem, *Mission Report. 2nd Civil-Military Assessment Mission for Libyan Heritage. November 12 to 16, 2011*, Wiedeń 2011, https://www.blueshield.at/missionen/libya_2011/11-2011/mission_report_libya_11-2011.pdf (dostęp: 13.09.2021).

- Mali: weryfikacja doniesień o aktach wandalizmu popełnionych w Timbuktu i Dżennie, połączona ze szkoleniem oficerów armii malijskiej²⁰⁹.

14.7. Podsumowanie

Dramat, jaki dotknął dziedzictwo kulturowe Syrii i Iraku pod rządami ISIS, zwrócił uwagę na potencjalną rolę, jaką w przeciwdziałaniu tego rodzaju aktom może odegrać współpraca z partnerami wojskowymi. Wyrazem takiej otwartej postawy jest choćby **opublikowanie przez UNESCO podręcznika militarnego CPP**²¹⁰, a także bazującego na nim kursu on-line²¹¹. Także Rezolucja UNESCO nr 38 C/49 (2015 r.), poświęcona wzmocnieniu działań na rzecz poszanowania dziedzictwa kulturowego w wypadku konfliktów zbrojnych, podkreśla niebagatelne znaczenie włączenia tej tematyki do strategii bezpieczeństwa²¹², natomiast Rezolucja nr 2347 Rady Bezpieczeństwa ONZ z 2017 r. zaakcentowała znaczenie ochrony dóbr kulturalnych dla międzynarodowego bezpieczeństwa i przywrócenia pokoju na świecie²¹³. Sytuacja ta w najbliższych latach otwierać będzie przez Sojuszem Północnoatlantyckim zupełnie nowe perspektywy działania – tym bardziej, że szereg wymienionych wyżej rozwiązań (np. oficerowie łącznikowi ds. CPP, przetestowane w siłach zbrojnych narzędzia edukacyjne, zwłaszcza zaś ciała kolegialne, skupiające cywilnych ekspertów i przedstawicieli sił zbrojnych) to pomysły, które swą innowacyjnością wykraczają daleko poza granice środowiska wojskowego.

²⁰⁹ J.D. Kila, K. von Habsburg, C. Grosev, S. Sogoba, *Civil-Military Assessment Mission for Malian Heritage. January 12–20, 2014*, Wiedeń 2014, https://www.blueshield.at/missionen/mali_2014/mission_report_mali.pdf (dostęp: 13.09.2021).

²¹⁰ R. O’Keefe, C. Péron, T. Musayev, G. Ferrari, *UNESCO Protection of Cultural Property. Military Manual*, Paryż/San Remo 2016.

²¹¹ *Protection of Cultural Property: Online Course for the Military, Police, and Law Enforcement*, <https://www.peaceopstraining.org/courses/unesco-protection-of-cultural-property/> (dostęp: 12.09.2021).

²¹² 38C/49. *Reinforcement of UNESCO’s Action for the Protection of Culture and the Promotion of Cultural Pluralism in the Event of Armed Conflict*, <https://en.unesco.org/system/files/235186e1.pdf> (dostęp: 10.09.2021).

²¹³ *Resolution 2347 (2017) Adopted by the Security Council at its 7907th Meeting, on 24 March 2017*, [https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2347\(2017\)&referer=/english/&Lang=E](https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2347(2017)&referer=/english/&Lang=E) (dostęp: 10.09.2021).

Pytania kontrolne:

- 1.** Wymień główne dokumenty doktrynalne NATO, odnoszące się do zagadnienia ochrony dóbr kultury podczas działań operacyjnych.
- 2.** Jakiej formacji w strukturach NATO dyrektywa AJP-3.19 przydziela obszar zadaniowy związany z ochroną dóbr kultury?
- 3.** Jaką rolę pełni w USA grupa CCHCAG/MilCHAG?
- 4.** Podaj przykłady nowatorskich rozwiązań edukacyjnych z zakresu CPP, jakie zrealizowano w ramach In-Theater Heritage Training Project.
- 5.** Do kogo adresowane są inicjatywy w ramach Defence Archaeology Group i na czym polegają?
- 6.** Czym jest i jakie zadania wykonuje Culture and Education Network (CA&E) w holenderskim CIMIC?
- 7.** Jaka jednostka, podległa włoskiemu resortowi obrony, dysponuje oddziałem wyspecjalizowanym w zwalczaniu przestępczości związanej z dziedzictwem kulturowym i rynkiem sztuki?
- 8.** Wyjaśnij, na czym polega rola austriackich oficerów ds. dziedzictwa (Kulturgüterschutzoffiziere).

ROZDZIAŁ 15.

Ochrona dziedzictwa kultury w działaniach CIMIC podczas operacji stabilizacyjnych i pokojowych

15.1. Wprowadzenie do zadań CIMIC

Duże operacje wojskowe w pierwszej dekadzie XXI wieku charakteryzowały się m.in. silnym zaakcentowaniem roli tzw. **współpracy cywilno-wojskowej** w zakresie kontaktów i wpływu wykorzystywanych sił zbrojnych na terenie działań na miejscową ludność cywilną i jej sytuację. Uznaje się, niezależnie od czynnika militarnego, że współcześnie kluczem do powodzenia operacji z wykorzystaniem siły militarnej jest zdobycie przychylności lokalnej ludności a nie tylko przewaga militarna czy technologiczna. Dlatego środkiem oddziaływania operacji tzw. *centre of gravity* (COG) konfliktów jest skuteczne oddziaływanie na ludność cywilną i zdobycie jej przychylności. Celem na teatrze działań oraz celem strategicznym jest pozyskanie woli ludności i jej przywódców (**pozbawienie przeciwnika oparcia w ludności**) i stąd bierze się rosnące znaczenie działań niekinetycznych realizowanych przez wojsko. Na czele tego typu działań stawia się CIMIC, czyli współpracę cywilno-wojskową.

Jest faktem mało znanym, że wojskowa doktryna CIMIC powstała w efekcie doświadczeń II wojny światowej i została po raz pierwszy wdrożona podczas operacji zbrojnej przez Amerykanów podczas wojny w Wietnamie w latach 60. XX wieku. Prawdziwy „renesans” tej koncepcji nastąpił w armiach państw NATO po konflikcie w byłej Jugosławii w latach 90. XX wieku. Znaczenie skutecznej współpracy na linii oddziały wojskowe a ludność cywilna nabrało kluczowego znaczenia dla powodzenia operacji pokojowych i stabilizacyjnych i zostało wyraźnie zaakcentowane w postanowienia Strategii NATO z 2010 r.¹, będącej efektem doświadczeń z operacji przeprowadzonej w Iraku

¹ NATO's Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organization (19.11.2010); https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-eng.pdf (dostęp: 12.02.2021).

i Afganistanie w pierwszej dekadzie XXI wieku. Z tego względu, przewidując charakter przyszłych konfliktów zbrojnych, kluczowym jest poprawne rozumienie wojskowego podejścia do zagadnienia CIMIC oraz – jednocześnie – możliwych cywilnych oczekiwań względem wojska. W tym zakresie mieszczą się również działania z zakresu ochrony dóbr kultury, jakie mogą realizować siły zbrojne, które wykraczają poza kwestie rozpoznania i identyfikacji obiektów jako możliwych celów wojskowych, a mogą mieć wpływ na relacje z ludnością cywilną i ochronę dóbr kultury.

15.2. Pojęcie współpracy cywilno-wojskowej CIMIC w wojsku

Jeszcze podczas II wojny światowej amerykański generał Dwight D. Eisenhower, będący głównodowodzącym sił aliantów w dość dosadny sposób scharakteryzował skalę problemów niemilitarnych, jakie musiał rozwiązywać, aby móc realizować kampanię militarną przeciwko siłom niemieckim w Europie: „Im szybciej pozbędę się problemów niebędących militarnymi, tym szybciej będę szczęśliwy! Czasem myślę, że w ciągu tygodnia przeżywam 10 lat, z czego co najmniej 9 pochłaniają mi sprawy natury politycznej i ekonomicznej [...] których ilość przyprawia mnie o ból głowy. Brak wody pitnej, elektryczności, żywności, paliwa...”².

W efekcie jego przemyśleń i identyfikacji skali problemu już w 1944 roku podczas operacji w Normandii, US Army dysponowała siłami ok. 10 000 *Civil Affairs Staging Area* (CASA) – przeszkolonego personelu do współpracy w obszarze cywilnym, z czego do Wielkiej Brytanii trafiło około 500 pracowników tej nowej formacji. CASA była połączoną formacją wojskową armii amerykańskiej i marynarki wojennej USA, autoryzowaną przez Połączonych Szefów Sztabów, utworzoną 18.06.1944 r., która była przewidziana do wspierania amerykańskich działań wojskowych (jako wsparcie rządu USA). Działania obejmowały głównie: szkolenie i zapewnienie wojskowego personelu rządowego na terenach Dalekiego Wschodu wyzwolonych od Cesarstwa Japonii, w tym we wschodnich Chinach, Formozie i Korei³. CASA miała dwa działy: Pion Operacji i Szkoleń zajmował się nauczaniem języków i realizacją działań w sprawach cywilnych na szczeblu lokalnym. Obowiązki te były bardzo zróżnicowane i obejmowały na przykład zapewnienie masowego wyżywienia ludności cywilnej, zapewnienie standardów sanitarnych w obozach uchodźców, zaopatrzenie w środki medyczne,

² D.D. Eisenhower, *Crusade in Europe*, Doubleday and Company, Nowy Jork 1948, s. 234.

³ *History of the Civil Affairs Holding and Staging Area*, Office of the Chief of Military History, War Department Special Staff 1946, U.S. Army, vol.1, s. 11.

powstrzymywanie chorób epidemicznych, pobudzanie rynku pracy oraz deratyzację. **Dział Planowania i Badań Teatru Wojennego** opracował plany zarządu wojskowego na poziomie krajowym, w tym kontrolę japońskich instytucji gospodarczych, kontrolę japońskiego systemu edukacji i metody zwiększania ogólnej podaży żywności w całej Japonii, a także na terenach wcześniej okupowanych (np. Chiny). CASA zapewniła kompleksowe szkolenie i planowanie w zakresie administracji spraw cywilnych oficerom pochodzącym z sześciu szkół zarządu wojskowego założonych na różnych uniwersytetach w całych Stanach Zjednoczonych⁴. Personel armii i marynarki wojennej wyszkolony przez CASA liczył tysiące osób, z ponad 1 000 oficerów przydzielonych do wielu różnych stanowisk w sprawach cywilnych⁵ do początkowej okupacji samej Japonii⁶.

Celem wydziału ds. cywilnych armii amerykańskiej przy tworzeniu CASA było powtórzenie tego samego sukcesu na Dalekim Wschodzie, jakiego doświadczył Wydział Spraw Obywatelskich na Teatrze Europejskim⁷. Generał John H. Hilldring nakazał pułkownikowi Hardy'emu C. Dillardowi, dowódcy Wydziału Szkolenia Spraw Obywatelskich Europejskiego Teatru Operacji, objąć dowództwo nad CASA od pułkownika Williama A. Boekela i wdrożyć program planowania i szkolenia w Europejskiej Sprawie Cywilnej⁸. Pułkownik Dillard został zwolniony z dowództwa 20.07.1945 r. przez generała brygady Percy'ego L. Sadlera.

Po 1945 roku Amerykanie rozwijali powyższą koncepcję w kontekście przyszłych konfliktów i światowej rywalizacji o globalną dominację. Zagadnienie podejścia armii amerykańskiej do kwestii cywilnej podczas działań w czasie wojny koreańskiej jest często krytykowane. Głównie za zapomnienie o lekcjach wyciągniętych z okresu II wojny światowej i osiągniętych wtedy sukcesów, w szczególności w Europie i Japonii. Przyczyn takiego stanu rzeczy było kilka i wynikały one przede wszystkim z powodu opóźnionej realizacji całej operacji oraz powtarzających się błędów organizacyjnych już w trakcie jej wykonywania. Jednak Korea stanowi punkt zwrotny w historii CA ze względu na rolę, jaką ta ostatnia sobie „wykuła” (chodzi o przetarcie szlaku) podczas tego konfliktu.

Różnorodność personelu CA była bardzo szeroka i obejmowała zarówno zespoły ankietowe i reporterów wywiadowczych, jak i personel medyczny

⁴ *Ibidem*, s. 23.

⁵ J. Sr. Williams, *From Charlottesville to Tokyo: Military Government Training and Democratic Reforms in Occupied Japan*, „Pacific Historical Review” 1982, vol. 51, s. 411.

⁶ E. Takemae, *The Allied Occupation of Japan*, Nowy Jork-Londyn 2003.

⁷ *History of the Civil Affairs...*, s. 7.

⁸ *Ibidem*, s. 28.

oraz inżynierów (głównie dróg i mostów). W październiku 1950 r., po tym jak wojsko amerykańskie „wycofało się” z północnego Wietnamu, jednostki ds. cywilnych (CA) ustanowiły społeczno-gospodarcze przesłanie do zjednoczenia obu Korei i próbowały szybko ustabilizować region. Gdy Chińczycy odepchnęli wojska amerykańskie na południe od 38. równoleżnika, wiele działań cywilno-wojskowych USA i ONZ musiało zostać zrewidowanych lub odłożonych w czasie w nadziei na powrót do ich realizacji po ponownym odbiciu Północy przez siły Stanów Zjednoczonych i ONZ⁹. W okresie wojny koreańskiej jednak nie doszło jeszcze do wdrożenia nowej, kompletnej doktryny w tym obszarze.

Dopiero konflikt w Wietnamie przyniósł jakościową zmianę w wymiarze współpracy cywilnej realizowanej przez siły zbrojne. Działania CA w Wietnamie miały postawione trzy główne cele:

- wyeliminowanie rebelii Viet Cong w Wietnamie Południowym,
- pozbawienie Viet Congu zdolności do rekrutacji swoich zwolenników w południowym Wietnamie,
- włączenie rdzennych plemion do walki przeciwko Viet Cong w ramach armii północnowietnamskiej.

Utworzona jednostka *Civil Operations and Revolutionary Development Support* (CORDS) była główną wojskową misją cywilną w Wietnamie po 1967 roku, sprawnie kierowaną przez ambasadora USA w tym kraju Roberta Komerę. Misja CA do spraw cywilnych USA w Wietnamie była najszerszym programem działań obywatelskich, jakie kiedykolwiek podjęło wojsko USA¹⁰. W efekcie prowadzonych działań w samej armii sformułowano podstawy doktryny współpracy cywilno-wojskowej CIMIC jako **nowego narzędzia w rękach dowódców liniowych w konfliktach nowego typu**, do jakich wówczas zaliczano wojnę w Wietnamie.

CIMIC – to **funkcja militarna**, przy pomocy której dowódca wojskowy na danym teatrze działań utrzymuje relacje z występującymi na nim podmiotami cywilnymi. W NATO CIMIC jest ujęty w ramy **doktryny AJP-3.4.9**¹¹ (polski odpowiednik **DD/9**), która określa **trzy główne funkcje współpracy cywilno-wojskowej**:

- **funkcja wsparcia sił** – kreowanie poparcia ludności dla działań sił wojskowych;

⁹ A. Villinger, *Civil Affairs in the Korean War*, CSIS, 28.01.2009, <https://www.csis.org/analysis/civil-affairs-korean-war> (dostęp: 22.03.2021).

¹⁰ J.P. White, *Civil Affairs in Vietnam*, CSIS, 28.01.2009, <https://www.csis.org/analysis/civil-affairs-vietnam> (dostęp: 15.03.2021).

¹¹ NATO *Allied Joint Doctrine for civil-military cooperation* (8.02.2013).

- **funkcja łącznikowa** – koordynacja i połączone planowanie z podmiotami cywilnymi w celu wsparcia realizacji misji;
- **funkcja wsparcia środowiska cywilnego** – wsparcie (techniczne, informacyjne, doradcze, infrastrukturalne) na rzecz lokalnej społeczności **przy zachowaniu prymatu misji wojskowej**.

Współpraca cywilno-wojskowa realizowana jest we wszystkich operacjach prowadzonych przez NATO, w tym Siły Zbrojne RP. Dowódca jest odpowiedzialny za uwzględnienie czynników socjalnych, politycznych, kulturowych, religijnych, ekonomicznych, środowiskowych i humanitarnych w planowaniu i prowadzeniu operacji. Ponadto powinien brać pod uwagę występujące w rejonie działania organizacje międzynarodowe, rządowe i pozarządowe, kierujące się swoimi celami i metodami działania oraz odmienną oceną sytuacji. Intensywność współpracy cywilno-wojskowej będzie wynikała z rodzaju operacji.

W operacjach militarnych obszar zainteresowania CIMIC będzie węższy niż w operacjach reagowania kryzysowego. Zwłaszcza w niestabilnych sytuacjach bezpieczeństwa **pomoc cywilna jest podporządkowana celom wojskowym** i może stanowić część kompleksowej strategii walki z rebeliantami.

Historycznie nie jest to nowe podejście i nawiązuje do opracowanej przez siły brytyjskie w latach 50. XX wieku koncepcji działań kontr partyzanckich (tzw. COIN¹²), stosowanych następnie przez wojsko USA w wojnie w Wietnamie¹³.

Nowe podejście do roli, jaką ma odgrywać wojsko w obszarze cywilnym konfliktu wyznaczył prezydent John F. Kennedy w swoim przemówieniu z 1961 roku, w którym zwracając się do klasy absolwentów Akademii Marynarki Wojennej Stanów Zjednoczonych w Annapolis, stwierdził, że wojsko powinno służyć nie tylko jako dowódcy, ale także jako doradcy obcych rządów. Podkreślił też, że wojsko nie może tylko ograniczać się do rozumienia własnej kultury, ale musi również rozumieć inne, a oficerowie nie mogą tylko ograniczać się do strategii, taktyki i logistyki wojskowej, ale muszą także znać zagadnienia dotyczące ekonomii, polityki, dyplomacji i historii, aby rozumieć granice użycia siły militarnej¹⁴.

¹² Counter-insurgency (COIN)) – operacja wojskowa obejmująca działania podjęte w celu powstrzymania lub stłumienia działania partyzantów.

¹³ M. Brzoska, H.-G. Ehrhart, *Civil-military cooperation in post-conflict rehabilitation and reconstruction. Recommendations for practical actions*, Bonn 2008, https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/sede/dv/sede260410studyehrhart_/sede260410studyehrhart_en.pdf (dostęp: 14.03.2021).

¹⁴ *Remarks at Annapolis to the Graduating Class of the United States Naval Academy*-(7.06.1961), <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=8181> (dostęp: 12.03.2021).

W trakcie konfliktu w Wietnamie **rozwój „miękkiego” oddziaływania na ludność cywilną przez wojsko** nastąpił w efekcie zmiany podejścia do prowadzonych działań. Nowy kierunek postępowania zawierał się w hasło „zdobyć serca i umysły”. Odnosiło się ono do strategii i programów realizowanych przez rządy Wietnamu i Stanów Zjednoczonych podczas wojny w Wietnamie w celu zdobycia powszechnego poparcia Wietnamczyków dla prowadzonych operacji przeciwko komunistycznym rebeliantom w Wietnamie. Działania kontr partyzanckie to faktyczny cel działań w ramach nowej strategii postępowania określanej hasłem „zdobyć serca i umysły”. W praktyce do prób ustanowienia lub przywrócenia kontroli rządu południowowietnamskiego nad obszarami wiejskimi i ludźmi znajdującymi się pod wpływem Wietkongu wykorzystano środki wojskowe, polityczne, gospodarcze i społeczne. Pewien postęp poczyniła w latach 1967–1971 wspólna organizacja wojskowo-cywilna CORDS¹⁵.

Strategia walki o serca i umysły była diametralnie sprzeczna ze strategią siły ognia, mobilności i wyniszczenia, prowadzoną przez Stany Zjednoczone we wcześniejszym okresie konfliktu w Wietnamie w latach 1965–1968.

Współczesny CIMIC bazuje na tych historycznych doświadczeniach XX wieku. Współcześnie uznaje się, że Armia Stanów Zjednoczonych utrzymuje jednostki zajmujące się sprawami cywilnymi i część z nich realizuje funkcje obejmujące zadania CIMIC. Jednostki te pełnią jednak znacznie szerszą rolę i realizują cele nie tylko wyznaczone przez wojsko, co odróżnia je od większości pozostałych jednostek CIMIC w innych armiach państw NATO.

W połowie lat 90. XX wieku, w odpowiedzi na doświadczenia zdobyte w Bośni i Hercegowinie oraz w Kosowie, większość członków NATO rozpoczęła rozwijanie własnych struktur CIMIC, które doprowadziły do utworzenia w Hadze w 2001 r. Centrum Doskonałości Współpracy Cywilno-Wojskowej (CIMIC-COE)¹⁶. Od tego momentu można mówić o doktrynie CIMIC w NATO.

15.3. Doktryna CIMIC

Sytuacja globalna w XXI wieku obejmuje niezliczone czynniki polityczne, ekonomiczne, etniczne, religijne, ideologiczne i inne, które wymagają

¹⁵ CORDS był programem pacyfikacyjnym rządów Wietnamu Południowego i Stanów Zjednoczonych podczas wojny w Wietnamie. Program powstał 9.05.1967 r. i obejmował elementy wojskowe i cywilne. Celem CORDS było zdobycie poparcia dla rządu Wietnamu Południowego ze strony ludności wiejskiej, która była w dużej mierze pod wpływem lub kontrolowana przez powstańcze siły komunistyczne Viet Cong (VC) i Wietnamskiej Armii Ludowej Wietnamu Północnego (PAVN).

¹⁶ Civil-Military Cooperation Centre of Excellence w Hadze.

trwałych rozwiązań w społeczeństwach zniszczonych przez konflikty, katastrofy lub katastrofy humanitarne. Neutralizacji skutków tych wydarzeń na dużą skalę nie da się uzyskać wyłącznie przewagą militarną i środkami wojskowymi. Wkład Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego (NATO) w **podejście kompleksowe** jest łącznikiem ze środowiskiem cywilnym. Umożliwia to wojsku pomoc w osiągnięciu pożądanego stanu końcowego operacji poprzez koordynację, synchronizację i eliminowanie konfliktów zachodzących pomiędzy działaniami wojskowymi a działaniami podmiotów cywilnych, łącząc w ten sposób operacje wojskowe z celami politycznymi. Wojsko musi nadal brać pod uwagę wpływ różnorodnych form wkładu lokalnych społeczności na stabilizację dysfunkcyjnego społeczeństwa. Umożliwi to płynne przejście od operacji ofensywnych i obronnych do operacji bezpieczeństwa i stabilizacji, pozwalając osiągnąć w ten sposób stan rozwoju, w którym siły Sojuszu mogą znacznie wcześniej opuścić bezpieczny obszar.

CIMIC jako funkcja wojskowa jest integralną częścią nowoczesnych operacji i jest skierowana do wszystkich zainteresowanych, wzajemnie reagujących stron w odpowiedzi na konflikt lub katastrofę oraz ułatwia osiągnięcie celów siłom zbrojnym.

Wyzwania dla bezpieczeństwa Sojuszu wynikają i nadal będą wynikać z różnorodnych zagrożeń, zarówno tych militarnych, jak i niemilitarnych oraz wciąż będą trudne do przewidzenia. Takie wyzwania mogą obejmować rywalizacje etniczne, polityczne i religijne, spory terytorialne, konflikty dotyczące zasobów, niewystarczające lub nieudane wysiłki reformatorskie, naruszanie praw człowieka i osłabienie państw. To z kolei może prowadzić do niestabilności na poziomie regionalnym i lokalnym. Wynikające z tego napięcia mogą wymagać od państw Sojuszu Północnoatlantyckiego zdolności do reagowania, m.in. poprzez operacje o różnej skali zaangażowania, wymagające udziału i wkładu zarówno wojskowego, jak i podmiotów niemilitarnych. Zagrożenia mogą również wpływać na bezpieczeństwo Sojuszu, przenosząc się do krajów sąsiednich, w tym państw członkowskich NATO, powodując tym samym niestabilność regionalną.

Istnieje kilka kluczowych strategicznych czynników zmian, w tym: globalizacja, geometria polityczna, różnice demograficzne i środowiskowe, urbanizacja i wpływ technologii. Współczesne środowisko operacyjne obejmuje mnóstwo zagadnień: etnicznych, religijnych, ideologicznych i technologicznych, które wymagają rozwiązania w społeczeństwach zniszczonych przez konflikty zbrojne i inne katastrofy humanitarne. Rozwiązania tych poważnych zagadnień nie są możliwe do osiągnięcia przez stronę wojskową samodzielnie. Wymagają kompleksowego podejścia we współpracy ze społecznością międzynarodową.

Z wojskowego punktu widzenia kompleksowe podejście w zakresie współpracy cywilno-wojskowej opiera się na wspólnej świadomości sytuacyjnej, zrozumieniu i uznaniu, że czasami podmioty pozamilitarne mogą wspierać wojsko i odwrotnie. Do kompleksowego podejścia NATO wnosi wkład w czterech kluczowych obszarach:

- 1) planowanie wojskowe i prowadzenie operacji,
- 2) zdobyte doświadczenia,
- 3) szkolenia, edukacja i ćwiczenia,
- 4) interakcje z podmiotami pozamilitarnymi i komunikacja strategiczna.

W obszarze **planowania** wkład wojskowy w stan końcowy jest wyrażany jako militarne cele strategiczne. Obejmują one cele, do których mogą dążyć również inni aktorzy, wymagane do zapewnienia wsparcia, w tym wsparcia wojskowego niezbędnego innym podmiotom dla osiągnięcia wyznaczonych im celów (pozamilitarnych). Ważnym wymogiem jest współpraca z innymi podmiotami pozamilitarnymi i planowanie operacji, w których występuje duży zakres działań cywilno-wojskowych, bowiem stopień zintegrowania elementów wojskowych i cywilnych będzie czynnikiem decydującym o powodzeniu misji.

Rola siły militarnej musi zostać wnikliwie przeanalizowana, ponieważ od momentu osiągnięcia celów wojskowych sam czynnik militarny niekoniecznie jest w stanie doprowadzić do pożądanego przez społeczność międzynarodową stanu końcowego. Doświadczenie pokazuje także, że kontekst misji może się znacznie różnić. Cechą wspólną wielu misji jest jednak złożony zbiór podmiotów pozamilitarnych, które będą zaangażowane w obszarze wspólnych operacji oraz poza nimi. Dowódca będzie musiał pracować u boku tych aktorów i osiągnąć stan końcowy skutecznie i wydajnie, a zatem musi utrzymać wysoki poziom elastyczności.

W doktrynie CIMIC za **podmioty pozamilitarne** uznawane są: organizacje międzynarodowe, organizacje pozarządowe, Międzynarodowy Ruch Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężyca, rządy i organizacje rządowe, podmioty lokalne w tym ludność i podmioty sektora prywatnego.

Każdy podmiot pozamilitarny posiada własną motywację, status prawny, mandat, misje, uregulowania organizacyjne oraz zasady działania. Ze względu na ich różnorodność i specyfikę zasady współpracy mogą być różne dla poszczególnych podmiotów. Niektóre z nich, głównie podmioty niemilitarne, mogą być niechętne do ściślejszej współpracy ze stroną wojskową. Pewna ich część może nawet unikać jakiegokolwiek interakcji. Zmiana charakteru przyszłych konfliktów niewątpliwie będzie procesem ciągłym. W związku z powyższym konieczne jest przede wszystkim wypracowanie przez NATO zdolności w zakresie współpracy cywilno-wojskowej (CIMIC) do ciągłego

dostosowywania się do środowiska bezpieczeństwa i obejmowania spektrum interakcji z podmiotami cywilnymi. CIMIC i **CMI** będą w sposób kompleksowy wspierać prowadzenie operacji wojskowej w porozumieniu z pozamilitarnymi podmiotami.

NATO jest zobowiązane przed operacją do nawiązania kontaktów z podmiotami pozamilitarnymi, które mają być przygotowane do misji. Celem jest ustanowienie sieci kontaktów i osiągnięcie poczucia wzajemnego zrozumienia między organizacjami w rejonie działania, aby wspierać współpracę podczas misji lub operacji. Modelowo, wojskowi i niemilitarni aktorzy powinni rozwijać wzajemne zrozumienie i dobrą współpracę jeszcze przed jakimkolwiek kryzysem – na przykład poprzez szkolenia, edukację i inne inicjatywy. Doktryna NATO definiuje CMI jako „grupę działań opartych na komunikacji, planowaniu i koordynacji, które są wspólne dla wszystkich organów wojskowych NATO oraz postępowanie z międzynarodowymi i lokalnymi podmiotami niewojskowymi, zarówno w czasie trwania operacji jak i podczas przygotowania do nich. Tym samym zwiększa się skuteczność i wydajność odpowiednich działań w odpowiedzi na kryzysy”¹⁷. CMI jest głównym środkiem służącym siłom zbrojnym do poszerzania swojej wiedzy, sieci kontaktów oraz rozwijania wspólnego zrozumienia sytuacji cywilnej. CMI umożliwia niezbędny proces zaangażowania i koordynacji, tworzenia, budowania i utrzymywania relacji między odpowiednimi niewojskowymi i wojskowi podmiotami.

Takie wielopłaszczyznowe wzajemne kontakty pomagają osiągnąć pożądaną stan końcowy – ułatwiając współpracę w obszarach będących przedmiotem wspólnego zainteresowania – i unikać niezamierzonych negatywnych konsekwencji podczas pracy w tej samej przestrzeni, co podmioty niemilitarne. Wzajemne kontakty mogą ułatwiać jednoczenie wysiłków, pomagać w osiągnięciu wspólnych celów, optymalizować wykorzystanie dostępnych zasobów i zapewniać wzajemne zrozumienie.

Z powodu ogromnej różnorodności zaangażowanych podmiotów pozamilitarnych, integracja wysiłków może być nieosiągalna. Jednak w takiej sytuacji istnieje szansa by zapewnić przynajmniej harmonizację podejmowanych działań. Przyjęcie otwartego podejścia do pracy z podmiotami pozamilitarnymi jest dalece bardziej pożądane i właściwe niż przyjęcie sztywnego podejścia. Osiągnięcie porozumienia w trakcie podjętego wysiłku nigdy nie jest z góry ustalone, z tego względu konieczne jest podejmowanie ciągłych

¹⁷ NATO Standard – AJP-3.19: *Allied Joint Doctrine for Civil-Military Cooperation*, ed. A ver. 1 (2018); dostępne na: <https://www.handbook.cimic-coe.org/8.-annex/reference-docs/ajp-3.19-eda-v1-e.pdf> (dostęp: 22.05.2021).

starań w celu zbudowania i utrzymania wzajemnych relacji. Dlatego właśnie NATO CIMIC jest głównym moderatorem w tym obszarze.

Wypracowane zostały zasady CMI, które mogą pomóc w lepszej realizacji działań w ramach CIMIC oraz innych funkcji wojskowych, a także usprawnić informowanie podmiotów pozamilitarnych zgodnie z nadrzędną strategią komunikacyjną NATO, dotyczącą podejścia do CMI. Oto one:

- Zrozum aktorów pozamilitarnych i szanuj ich autonomię w podejmowaniu decyzji, zachęcając ich do tego samego.
- Aktywnie angażuj się ze wszystkimi pozamilitarnymi podmiotami zaangażowanymi w operację. Szczególnie dowódcy muszą zachować ciągłość i skuteczność komunikacji z właściwymi podmiotami na szczeblu lokalnym, regionalnym, krajowym i międzynarodowym.
- Ułatwiaj interakcje oparte na wzajemnym szacunku, znajomości odpowiednich ról, zaufaniu i przejrzystości. Znajomość instytucjonalna, wiarygodność i niezawodność to podstawa.
- Umiejętnie dostosowuj się do ewoluujących i specjalistycznych porad ekspertów niezwiązanych z wojskiem.
- Promuj lokalną własność i buduj lokalny potencjał, zapewniając terminowe i płynne przejście na lokalną własność tak szybko, jak to możliwe.
- Zapewnij wewnętrzną spójność wojskową i konsekwentne komunikowanie się NATO z podmiotami niewojskowymi.
- Opracuj i wdrażaj plan przekazania od samego początku, aby zapewnić przekazanie odpowiedzialności stronie cywilnej tak szybko, jak to będzie możliwe, przy podejmowaniu działań niemilitarnych.
- Promuj współpracę, wzajemną wymianę informacji i jedność celów jako pożądaną metodę osiągnięcia ogólnych celów strategicznych, stanu końcowego i głównego celu¹⁸.

Podczas **interakcji z aktorami niemilitarnymi** należy wziąć pod uwagę następujące kwestie:

- 1) **świadomość kulturową** – zrozumienie i wrażliwość na lokalne zwyczaje, wierzenia, przekonania i dziedzictwo mają kluczowe znaczenie dla powodzenia misji. Naruszenie lokalnych praw, tradycji lub zwyczajów może nieumyślnie spowodować powstanie bardzo niekorzystnej sytuacji i poważnie podważyć misję;
- 2) **wspólne cele** – etos, struktura i standard działania procedury/praktyki robocze podmiotów pozawojskowych współpracujących z NATO.

¹⁸ Na podstawie: T. Kacała i J. Lipińska, *Komunikacja strategiczna i Public Affairs*, Warszawa 2014, s. 113.

Siły są niezwykle zróżnicowane, zatem określenie wspólnych celów pomoże unikać nieporozumień przy definiowaniu odpowiednich ról i obowiązków;

- 3) **transparentność** – przejrzystość pomaga zaszczepić zaufanie, zwiększa pewność i zachęca do wzajemnego zrozumienia. Trzeba wykazać otwartość, uczciwość, kompetencje, zdolność i determinację w zdobywaniu szacunku, stworzyć warunki zaufania i pewności między wszystkimi zaangażowanymi podmiotami, a tym samym udane stosunki cywilno-wojskowe;
- 4) **komunikacja** – niezbędna jest skuteczna komunikacja z podmiotami pozamilitarnymi dla powodzenia misji. Każdy uczestnik w każdej interakcji ma swoje własne cele. Niektórzy mogą nawet uznać, że współpraca z wojskiem i wypełnienie ich misji wykluczają się wzajemnie. Klucz do minimalizowania tych trudności polega na zachowaniu **otwartości i spójności**.

Działania NATO w obszarze CMI w ramach **kompleksowego podejścia do zarządzania kryzysowego** koncentrują się na trzech poziomach – strategicznym, operacyjnym i taktycznym:

- **na poziomie strategicznym** NATO koncentruje się na budowaniu zaufania i wzajemnego zrozumienia między podmiotami międzynarodowymi przed, w trakcie i po ewoluujących kryzysach, ułatwia również interakcję na niższych poziomach;
- **na poziomie operacyjnym** priorytetem jest interakcja z podmiotami niemilitarnymi przed i podczas planowania oraz prowadzenia operacji;
- **na poziomie taktycznym** dowódcy sił NATO muszą mieć stosowne uprawnienia, aby prowadzić wspólne planowanie z tymi władzami lokalnymi i niemilitarnymi aktorami, którzy chcą współpracować i starają się o koordynację własnych działań z tymi kluczowymi interesariuszami.

W zależności od charakteru operacji będzie w nią zaangażowana szeroka grupa personelu CMI wraz z aktorami niemilitarnymi. Interakcje będą odbywać się na odpowiednich poziomach funkcjonalnych, ale ich prowadzenie będzie wymagało odpowiedniego planowania wewnętrznego i koordynacji. Dlatego należy ustalić odpowiednie procedury prowadzenia CMI jako części ogólnych wysiłków dowództwa z personelem CIMIC, który jest do takiej roli wyszkolony i przygotowany. Personel i zasoby CIMIC wspierają, ułatwiają lub bezpośrednio prowadzą działania CMI, w tym łączność cywilno-wojskową i ocenę, a także planowanie i koordynację z innymi aktorami występującymi na teatrze działań.

Sojusz NATO bada szereg wzajemnie połączonych systemów, aby zrozumieć tzw. środowisko działania. Są to **systemy polityczne, wojskowe, gospodarcze, społeczne, informacji i infrastruktury (PMESII)**. Z uwagi na fakt, że prawdopodobne skutki konfliktu będą wpływać na sytuację poza obszarem wspólnych operacji, zrozumienie tej domeny jest wymagane w szerszym kontekście geograficznym. Obejmuje ona również uwarunkowania towarzyszące całej operacji, jej cele i zadania oraz sprawy cywilne, środowisko, zwłaszcza złożoność wielonarodową i międzyagencyjną, suwerenność państwa-gospodarza i rolę rządu państwa-gospodarza w konflikcie. Środowisko cywilne może znacząco wpłynąć na misję lub operację i wymaga pogłębionego rozpoznania i diagnozy.

Na potrzeby niniejszej publikacji środowisko cywilne zostało zdefiniowane jako „polityczne, gospodarcze, społeczne, etnograficzne, kulturowe, infrastrukturalne i informacyjne elementy ludzi, z którymi siły zbrojne lub agencja rządowa współpracuje”¹⁹. Rolę siły zbrojnej w osiągnięciu wyznaczonego celu należy dokładnie rozważyć, ponieważ osiągnięcie celów wojskowych musi prowadzić do pożądanego wyniku politycznego. Operacje wojskowe mają wpływ na środowisko cywilne i dlatego muszą zostać uwzględnione w planowaniu wojskowym.

Siły zbrojne NATO zawsze działają w granicach obowiązujących ram prawnych. Obejmują one prawo międzynarodowe, w szczególności prawo konfliktów zbrojnych oraz międzynarodowe prawa człowieka, a ponadto prawo krajowe wysyłających stron oraz prawo lokalne. Ramy prawne są przez to bardziej złożone. Państwa członkowskie NATO podlegają różnym instrumentom prawa międzynarodowego, np. poprzez podpisanie i ratyfikację poszczególnych traktatów międzynarodowych. Nawet jeśli państwa są związane tymi samymi instrumentami prawa międzynarodowego, mogą różnie interpretować ich postanowienia oraz kształt swoich zobowiązań. Wszystko to wpływa na otoczenie prawne, w jakim działają siły NATO. Dowódcy powinni konsultować się ze swoimi doradcami prawnymi w celu uzyskania właściwej interpretacji prawnej, by odpowiednio włączać aspekty cywilne (w tym te wynikające z prawa międzynarodowego) do procesu planowania, a następnie wdrażać je w trakcie operacji wojskowych. Działania sił NATO oparte są głównie na następujących elementach prawa międzynarodowego:

- **MPHKZ** – to ta część prawa międzynarodowego, która ma na celu ograniczenie skutków konfliktów zbrojnych zarówno o charakterze

¹⁹ Macierz PEMESII, <https://www.trngcmd.marines.mil/Portals/207/Docs/wtbn/MCCMOS/Planning%20Templates%20Oct%202017.pdf?ver=2017-10-19-131249-187> (dostęp: 05.05.2021).

międzynarodowym, jak i niemiędzynarodowym. Chroni osoby, które nie uczestniczą lub przestały uczestniczyć w działaniach zbrojnych oraz ogranicza środki i metody prowadzenia walki²⁰;

- **prawo międzynarodowe praw człowieka** – nakłada na państwa obowiązek poszanowania i ochrony podstawowych praw i wolności jednostki. Uniwersalnie chronione prawa człowieka znajdują odzwierciedlenie w wielu traktatach międzynarodowych dotyczących praw jednostki (m.in. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 16.12.1966 r.²¹ oraz Europejska Konwencja Praw Człowieka z 4.11.1950 r.²²);
- **inne obszary prawa międzynarodowego**, takie jak międzynarodowe prawo morza, międzynarodowe prawo lotnicze, międzynarodowe prawo karne, międzynarodowe prawo ochrony środowiska i międzynarodowe prawo instytucjonalne;
- **prawo krajowe** – siły NATO mogą być obecne w państwie zgodnie z prawem krajowym. Siły NATO mogą być obecne w państwie związanym z mandatem ONZ lub na innej podstawie prawa międzynarodowego w zakresie, w jakim ich obecność jest uzależniona od zgody państwa-gospodarza. W takich przypadkach szacunek dla prawa i zwyczajów państwa przyjmującego stają się jeszcze ważniejsze. Zwykle istnieje dwustronne porozumienie regulujące status sił (*SOFA Agreement*). Na tej podstawie reguluje się prawa, obowiązki, immunitety i przywileje obcych sił zbrojnych oraz zarządzenie o ustaleniu stanu prawnego z uwzględnieniem prawa krajowego dotyczącego obu stron;
- **inne zagadnienia przekrojowe (CCT – Cross-Cutting Topics)** – szereg różnych problemów, które na wiele sposobów mogą wpływać na przebieg misji, ale które wykraczają poza podstawowe wojskowe zadania i obowiązki. Do tej pory w ramach CCT identyfikowano następujące obszary:
 - ochrona ludności cywilnej (osób, przedmiotów i usług) – *Protection of Civilians (PoC)*;
 - dzieci i konfliktów zbrojnych – *Children and Armed Conflict (CAAC)*;
 - kobiety, pokój i bezpieczeństwo – *Women Peace and Security (WPS)*;
 - ochrona dóbr kultury – *Cultural Property Protection (CPP)*;
 - budowanie integralności – *Building Integrity (BI)*.

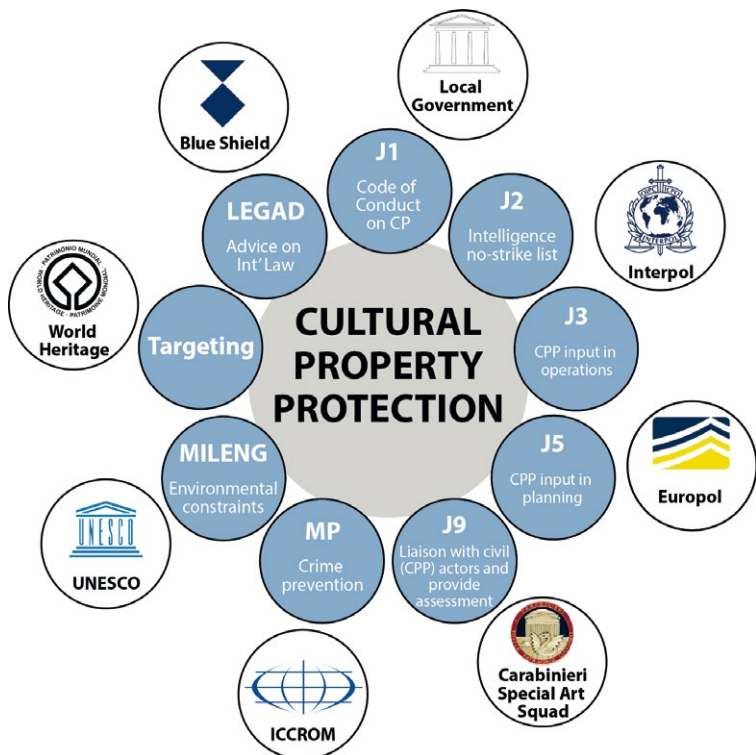
²⁰ Szerzej w rozdziale 12.

²¹ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, podpisany w Nowym Jorku 16.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

²² Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, podpisana w Rzymie 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.).

Podejście NATO do CCT jest oparte na imperatywach prawnych i politycznych. Wspólnym mianownikiem wszystkich CCT jest to, że nakładają się na siebie i mają wpływ na różne obszary funkcjonowania lokalnych społeczności. Oddziaływają na tyle silnie w zakresie kultury, że wymagają współpracy interesariuszy wojskowych i niewojskowych. CCT należy brać pod uwagę podczas całej operacji. Aby to zrobić, cechy CCT powinny być zidentyfikowane i przeanalizowane w kontekście środowiska cywilnego i środowiska operacyjnego.

Kolejną cechą CCT – oprócz pokrywania się z innymi obszarami – jest również nakładanie się obowiązków w ramach funkcji wojskowych. Na przykład ochrona dóbr kultury ma znaczenie dla CIMIC, ale także dotyczy obszaru prawnego, inżynierii wojskowej, żandarmerii wojskowej, jak również innych komórek organizacyjnych w dowództwie (sztabie), co przedstawiono na poniższym rysunku.

Rys. 9. Przykład elementów personelu wojskowego i zaangażowania pozamilitarnych aktorów w CPP

Źródło: NATO Standard AJP-3.19 *Allied Joint Doctrine For Civil-Military Cooperation, Edition A, Version 1.11.2018*, s. 35.

15.4. Definicje CIMIC wg NATO, Sił Zbrojnych RP i Unii Europejskiej

Ze względu na obszar działania oraz znaczenie lokalnej ludności cywilnej na współczesnym polu walki bardzo istotnym zagadnieniem jest znajomość i poprawne stosowanie definicji CIMIC ukazującej główne przesłanie, jakie ma przynosić aktywność w jego ramach. W dokumentach krajowych, NATO i Unii Europejskiej funkcjonują trzy definicje współpracy cywilno-wojskowej, co samo w sobie może nastroić problemów w poprawnej realizacji działań w tym obszarze.

Pierwsza i najważniejsza definicja dotycząca CIMIC zawarta jest w dokumencie NATO (AJP-9). Jest on systematycznie uaktualniany, w miarę zmieniających się okoliczności oraz doświadczeń zdobywanych przez Sojusz.

Definicja obowiązująca w NATO (AJP-9):

„CIMIC jest to koordynacja i współpraca w celu wsparcia operacji (wojskowej) pomiędzy dowódcą NATO a podmiotami cywilnymi, takimi jak ludność cywilna, władze lokalne a także organizacjami międzynarodowymi, organizacjami i agencjami rządowymi i pozarządowymi”²³.

Nacisk jest tu położony na takie działania (koordynacja i współpraca), które służą wspieraniu realizacji operacji wojskowej. Z definicji tej wynika wprost, że wszystko co jest wykonywane w ramach współpracy cywilno-wojskowej ma na celu wspieranie dowódcy w realizacji całej operacji i wszystko, co jest realizowane w kontaktach lub na rzecz środowiska cywilnego winno przyczyniać się do osiągnięcia celu dowódcy (militarnego). Dotyczy to również ochrony dziedzictwa narodowego, ponieważ w działaniach CIMIC będzie ono mieć znaczenie tylko wówczas, kiedy jego ochrona ze strony naszych wojsk będzie istotnym elementem docenianym przez lokalną społeczność.

Definicja obowiązująca w ramach polskiej (krajowej) doktryny DD-9:

„Współpraca cywilno-wojskowa, zwana dalej CIMIC, jest to zespół przedsięwzięć obejmujących koordynację i współdziałanie pomiędzy dowódcą wojskowym a podmiotami cywilnymi, przez które rozumie się ludność

²³ Tłumaczenie polskie wskazane za: Ministerstwo Obrony Narodowej, Sztab Generalny Wojska Polskiego, *Doktryna Współpracy Cywilno-Wojskowej Sił Zbrojnych RP DD/9*, Warszawa 2004 – załącznik do Rozkazu nr 470/Szkol/P3 Szefa Sztabu Generalnego WP z 25.08.2004 r. w sprawie wprowadzenia do użytku w resorcie obrony narodowej doktryny współpracy cywilno-wojskowej (DD/9); https://archiwum-cpdmz.wp.mil.pl/plik/file/Dokumenty%20normatywne/DD_9.pdf (dostęp: 04.05.2021).

cywilną, władze lokalne oraz organizacje międzynarodowe, rządowe i pozarządowe, działające w obszarach ich kompetencji”²⁴.

Z zasady krajowa doktryna jest tylko przeniesieniem zapisów z poziomu NATO na grunt armii danego państwa członkowskiego. Niestety, jak wynika z przytoczonego przykładu, doszło do zmiany głównego przesłania działań CIMIC zawartego w definicji. Nacisk został położony na koordynację i współdziałanie dowódcy z podmiotami cywilnymi, ale zniknął z definicji cel takiego działania (tzn. wsparcie operacji wojskowej). Taka sytuacja przekłada się na brak zrozumienia, odpowiedniego doceniania a w konsekwencji skutecznego zastosowania CIMIC w prowadzonych przez dowódców działaniach.

Definicja CIMIC według Unii Europejskiej (Doktryna 7106/02 Civil – Military Cooperation):

„CIMIC, jest to koordynacja i współpraca w celu wsparcia operacji (wojskowej) pomiędzy komponentami prowadzonej przez UE operacji zarządzania kryzysowego a podmiotami cywilnymi, takimi jak ludność cywilna, władze lokalne a także organizacjami międzynarodowymi, organizacjami i agencjami rządowymi i pozarządowymi”²⁵.

W przypadku UE przytoczona definicja jest bezpośrednio powiązana z operacjami zarządzania kryzysowego i, podobnie jak w przypadku definicji NATO, jasno określa jaki jest cel prowadzonej działalności w obszarze cywilnym – jest nim **wspieranie realizacji prowadzonej operacji wojskowej**.

W obszarze współpracy cywilno-wojskowej w NATO stosuje się również pojęcie o szerszym wymiarze. **CMI (Civil-Military Interaction)** to grupa działań, jakie dzielą i prowadzą organy wojskowe (NATO) z międzynarodowymi i lokalnymi podmiotami pozamilitarnymi – zarówno podczas operacji NATO, jak i w ramach przygotowań do nich – zwiększających obopólnie skuteczność działań podejmowanych w odpowiedzi na zaistniałe kryzysy. Z kolei CIMIC to zestaw zdolności wojskowych, integralnych ze wspieraniem misji i umożliwiających dowódcom NATO efektywne uczestnictwo w szerokim spektrum CMI z różnorodnymi lokalnymi społecznościami

²⁴ Ibidem.

²⁵ Council of the European Union, *Civil-Military Co-Operation (CIMIC) Concept for EU-Led Crisis Management Operations*, Brussels 18.03.2002, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7106-2002-INIT/en/pdf> (dostęp: 04.05.2021); Council of the European Union, *European Union Concept for EU-led Military Operations and Missions*, Brussels 19.12.2014, CSDP/PSDC 750, pkt 54, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-17107-2014-INIT/en/pdf> (dostęp: 4.05.2021).

i władzami (liderami) oraz wieloma międzynarodowymi, krajowymi i pozarządowymi organizacjami i agencjami.

Umiejscawiając w doktrynie CIMIC kwestie ochrony dziedzictwa narodowego i dóbr kultury należy stwierdzić, że będą one brane pod uwagę w przypadku, kiedy uda się stronie wojskowej potwierdzić wpływ działań w tym obszarze na budowanie lepszych relacji z podmiotami cywilnymi. I to jedynie wówczas, kiedy ich wpływ będzie pozytywnie oddziaływał na realizację zadania postawionego dowódcy.

15.5. Główne zadania CIMIC

W warunkach wojny konwencjonalnej zadania związane z CIMIC ograniczały się do usunięcia cywilów z pola bitwy i kierowania ruchami ludności na tyłach armii, aby zapewnić wojsku swobodę ruchów. Sprawy ludności cywilnej były dla sztabów wojskowych zadaniem drugorzędym i zaledwie pomocniczym. Tymczasem współcześnie zajmowanie się ludnością cywilną wiąże się bezpośrednio z celem działań militarnych i stanowi pierwszoplanowe zadanie. Całkowicie niezależne działania sił wojskowych ograniczają się do poziomu, na którym zamierza się szukać rozstrzygnięcia wyłącznie środkami militarnymi. Jest to stosunkowo niski poziom – maksymalnie kompanii. Zatem działania wszystkich większych jednostek powinny być ściśle powiązane z innymi instytucjami i uwzględniać łączące je współzależności. Powyżej działania szczebla kompanii – wojsko nie jest jedynym ani nawet głównym graczem.

W związku z tym należy dokładnie określić zadania innych instytucji i zapewnić koordynację ich działań. Polska angażuje się obecnie w konflikty zbrojne, których cel stanowi raczej eliminowanie zagrożenia dla bezpieczeństwa światowego i w ochronę wartości demokratycznych, a nie zdobywanie terytoriów czy zwyciężanie obcych armii. Dlatego celem strategicznym stało się pozyskanie woli lokalnej ludności i jej liderów. Nie da się tego osiągnąć wyłącznie za pomocą siły militarnej. Ogromnego znaczenia zatem nabiera obszar działań CIMIC.

Celem, jaki należy osiągać w pierwszej kolejności, organizując współpracę cywilno-wojskową, jest ustanowienie i utrzymywanie pełnej współpracy pomiędzy dowódcą wojskowym oraz władzami cywilnymi, organizacjami, a także miejscową ludnością (w tym liderami nieformalnymi), znajdującymi się w obszarze odpowiedzialności dowódcy. Ustanowiona współpraca ma umożliwić lub ułatwić dowódcy wykonanie postawionych zadań (zgodnie z definicją CIMIC w NATO).

Może ona obejmować niekiedy bezpośrednio wsparcie sektora cywilnego. Długofalowo należy dążyć do stworzenia takich warunków, które dadzą dowódcy możliwie największe korzyści moralne, materialne i taktyczne oraz przyczynią się do pozbawienia takich korzyści potencjalnego przeciwnika. Z kolei w krótkoterminowym horyzoncie czasowym dąży się do ustanowienia i utrzymania współpracy pomiędzy wojskami a ludnością cywilną oraz organizacjami i instytucjami cywilnymi w ramach rejonu odpowiedzialności operacyjnej danego dowódcy.

Kolejnym obszarem aktywności wojskowej w ramach CIMIC jest oszacowanie lokalnych potrzeb w zakresie usług i pomocy humanitarnej na rzecz ludności cywilnej i koordynowanie dostarczenia ww. usług i pomocy przez zaangażowane podmioty międzynarodowe i sektora pozarządowego (NGOs).

Współpraca cywilno-wojskowa realizowana jest we wszystkich operacjach prowadzonych przez SZ RP. Dowódca jest odpowiedzialny za uwzględnienie czynników socjalnych, politycznych, kulturowych, religijnych, ekonomicznych, środowiskowych i humanitarnych w planowaniu i prowadzeniu operacji. Ponadto zobowiązany jest brać pod uwagę występowanie w rejonie działania organizacji międzynarodowych, rządowych i pozarządowych, kierujących się swoimi celami, posiadających własne metody działania i odmienne oceny sytuacji (inne priorytety). Intensywność współpracy cywilno-wojskowej zależy od rodzaju operacji. W operacjach militarnych obszar zainteresowania CIMIC będzie węższy niż w operacjach reagowania kryzysowego.

Współpraca CIMIC obejmuje zarówno funkcje jak i określone konkretne zdolności (możliwości) posiadane i wykorzystywane przez stronę wojskową. Aktualnie w większości armii NATO żołnierze są specjalnie szkoleni w tym zakresie. Jednak personel CIMIC nie ma monopolu na działania w obszarze współpracy z ludnością cywilną. Należy być również świadomym, że większość żołnierzy podczas operacji militarnej realizuje również zadania z obszaru CIMIC. Rolą zaś personelu CIMIC jest dostarczanie dowódcy niezbędnych ekspertyz, wskazówek i propozycji w tym zakresie.

Wsparcie środowiska cywilnego nie może się odbywać w sprzeczności z zadaniami wojskowymi i z reguły jest prowadzone pod kierownictwem władz wojskowych. Może obejmować wykorzystanie takich środków i zasobów wojskowych jak: informacja, personel, środki materiałowe, sprzęt, środki komunikacji, doświadczenie specjalistyczne i szkolenie. Wsparcie będzie udzielane zazwyczaj w celu zapewnienia odpowiednich warunków do wypełnienia misji wojskowej, gdy odpowiednie władze cywilne i inne podmioty czy instytucje nie są w stanie wykonywać swoich zadań. Decyzje na temat wielkości wsparcia i czasu jego trwania powinny być podejmowane

na odpowiednim szczeblu, przy uwzględnieniu czynników politycznych i wojskowych. Podobnie wygląda kwestia wsparcia sił zbrojnych. Dowódcy wojskowi, zależnie od sytuacji, będą potrzebować wsparcia ze strony środowiska cywilnego. Od dostępu do **cywilnych źródeł zaopatrywania i informacji** zależy będzie zdolność do prowadzenia działań. W niektórych wypadkach istotnym może się okazać udzielenie „milczącego wsparcia” ze strony środowiska cywilnego dla działań podejmowanych przez wojsko.

Dlatego CIMIC postrzegany jest również jako „Force Multiplier” (tzw. „Pomnożacz Siły”) – np. poprzez budowanie relacji z podmiotami typu NGOs i wpływowymi przedstawicielami lokalnej społeczności personel CIMIC może wejść w posiadanie istotnych informacji o źródłach zagrożeń dla przebiegu całej misji wojskowej. Dzięki temu istnieje więc możliwość ostrzeżenia dowódcy, który może tak rozlokować siły i środki, aby sprostać zagrożeniom.

W czasie pokoju głównym zadaniem pododdziałów CIMIC jest **szkolenie i przygotowanie personelu** do przyszłych działań w ramach wyznaczonych miejsc dyslokacji sił oraz zobowiązań sojuszniczych. Oprócz szkolenia programowego obejmuje ono również udział w ćwiczeniach, treningach, kursach specjalistycznych, warsztatach, konferencjach, a nawet świadczenie usług dla wspieranych jednostek w zakresie szkolenia specjalistycznego i współpracę z centrami szkolenia. Podejmowane są również działania w zakresie monitorowania zapalnych rejonów świata, zbierania i aktualizowania informacji oraz budowy bazy danych (ang. **Theatre CIMIC Assessment (TCA) – wstępna ocena CIMIC**) odnoszących się do potencjalnych rejonów działania i przyszłych operacji.

Faza przedoperacyjna CIMIC uwzględnia trzy funkcje:

- 1) **planowanie** – ocena CIMIC zawiera: geografie, polityczną i kulturalną historię danego obszaru, stan rządu, administracji publicznej i usług społecznych, media, przemysł, rolnictwo i gospodarcze możliwości regionu, zaangażowanie, możliwości i strukturę organizacji międzynarodowych i pozarządowych działających na danym obszarze – a zatem nic innego, jak TCA;
- 2) **doradztwo** – CIMIC odpowiada za stałe informowanie dowódców i ich sztabów w zakresie cywilnych warunków na obszarze operacji. Na tym etapie jest szczególnie istotne, aby dowódcy otrzymywali jasne porady odnośnie do tego, jak będą wzajemnie wpływały na siebie: prowadzone przez nich działania, populacja cywilna i instytucje;
- 3) **szkolenie** – CIMIC odpowiada również za przygotowanie informacji dla wojska, aby zapewnić siłom sojuszniczym wkraczającym na obszar operacji możliwie najlepsze rozumienie panującej sytuacji cywilnej.

Wnioski wyciągnięte z operacji w Iraku i Afganistanie pokazują, że istotną rolę we współczesnych konfliktach odgrywają aspekty związane z kulturą, przy czym wywiera ona wpływ także na realizację współpracy cywilno-wojskowej, a nawet na powodzenie całej operacji wojskowej. Tożsamość wspólnoty często podtrzymują i utrwalają różnorakie symbole, których ochrona jest dla niej niezwykle istotna. Znajdują one odzwierciedlenie w dobrach kultury (ang. *Cultural Property* – CP) – budynkach, pomnikach, artefaktach i dokumentach. Zniszczenie takich symboli może oznaczać zerwanie powiązań z przeszłością, wymazanie ich z (lokalnej) pamięci historycznej, a tym samym powolną utratę tożsamości. Co więcej, uszkodzenie i zniszczenie dziedzictwa kulturowego może podważyć nadzieję społeczności na przyszłość.

Dobra kultury (CP) mogą zostać zniszczone lub uszkodzone przez działania przypadkowe czy zaniedbanie wojskowe²⁶. Mogą one również stanowić cel ataków z powodu odmiennej przynależności kulturowej, politycznej lub religijnej. Brak świadomości w zakresie CP i, co się z tym wiąże, podejmowania odpowiednich działań w zakresie ochrony ze strony interweniujących sił zbrojnych może negatywnie wpływać na opinię publiczną i prowadzić w konsekwencji do spadku poparcia społeczności międzynarodowej dla całej operacji.

Ponadto w czasach niepokoju lub wojny artefakty są głównym przedmiotem grabieży, a handel nielegalnie pozyskanymi zabytkami, często powiązany z handlem narkotykami, finansuje handel bronią i działalność terrorystyczną. **Ochrona dóbr kulturowych (CPP – *Cultural Property Protection*)** jest nie tylko narzędziem do pozyskiwania środków finansowych na rewitalizację tego typu obiektów, ale także **podstawowym elementem tworzenia długoterminowej strategii stabilności**, na przykład w przywracaniu bezpieczeństwa gospodarczego po konflikcie, ponieważ dziedzictwo kulturowe jest ważne dla turystyki i pokrewnych branż generujących miejsca pracy, jak hotele, przewodnicy turystyczni czy sklepy z pamiątkami.

Społeczność międzynarodowa uznała wartość dziedzictwa kulturowego i dóbr kultury za istotny element dziedzictwa narodowego i od wielu lat podejmuje wysiłki w celu wdrożenia prawnie wiążących wytycznych dotyczących CPP. Związane przez prawo międzynarodowe siły zbrojne, a zwłaszcza komórki CIMIC, muszą wspierać tego typu działania, jak i zajmować **proaktywne stanowisko w obszarze CPP**.

²⁶ Szerzej na ten temat w rozdziale 2.

Istnieje wiele definicji pojęcia kultury, ale dwie z nich należą do najbardziej powszechnych i uznanych w szerokich kręgach, przez co zostały przyjęte również na potrzeby NATO:

- „Kultura to zbiorowe programowanie podpowiedzi, które odróżnia członków jednej grupy ludzkiej od innej. Kultura w tym sensie to system wartości, które są tam wyznawane”²⁷ (Geert Hofstede);
- „Wspólny zestaw tradycji, systemów przekonań i zachowań. [...] Kultura ewoluuje w odpowiedzi na różne naciski i wpływy i jest przekazywana poprzez socjalizację. Krótko mówiąc, kultura zapewnia soczewkę, przez którą jej członkowie widzą i rozumieją świat”²⁸ (William D. Wunderle).

Kultura zawiera wiele różnych elementów, które mogą mieć znaczenie z wojskowego punktu widzenia i mogą wpływać na obszar misji, szczególnie gdy znajomość miejscowej obyczajów i kultury jest ograniczona. „Wejście w obszar nowej, nieznannej kultury często łączy się z dużym niepokojem i początkowo jedynie powierzchowną znajomością miejsca i ludzi. Schemat kulturowy może korzystać z możliwości lub koncepcji, które okazały się ważne w pracy międzykulturowej”²⁹. Kwestia CPP mieści się w każdej ze wskazanych poniżej podstawowych faz, realizowanych przez CIMIC. Jednym ze sposobów stosowania CPP w ramach działalności CIMIC jest włączenie ekspertów z różnych dziedzin tego obszaru. Ponieważ wojsko prawie na pewno nie będzie miało całej niezbędnej wiedzy specjalistycznej w ramach swojej struktury, należy rozmieścić ekspertów CPP w strukturze CIMIC w celu doradzania.

Podczas **fazy 1 (świadomość sytuacyjna)** CIMIC zapewnia ocenę stanu cywilnego teatru działań (TCA). Struktura TCA jest podzielona na obszary i podlega ocenie według **metody PMESII** (*P = Political, M = Military, E = Economic, S = Social, I = Information, I = Infrastructure*), obejmującej kompleksowo analizowane otoczenie. Informacje niezbędne do sporządzenia TCA pochodzą z kilku źródeł. Jak widać na przykładzie listy no-strike w OOD (ang. *Operation Odyssey Dawn*)³⁰ i OUP (ang. *Operation Unified*

²⁷ D. Subocz, *Geert Hofstede – praktyczne zastosowanie wymiarów kultur narodowych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2012, vol. 25, nr 1–2.

²⁸ Y. Foliant, *Cultural property protection makes sense: A way to improve your mission*, CCOE, Haga 2015, s. 5.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ OOD – Operacja *Odyssey Dawn* była amerykańską nazwą kodową dla roli USA w międzynarodowej operacji wojskowej w Libii, mającej na celu egzekwowanie rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1973(2011) z 17.03.2011 r. Celem sił koalicyjnych było wprowadzenie strefy zakazu lotów dla libijskich sił rządowych.

Protector)³¹ ważne jest, aby dotrzeć do miejscowej społeczności w celu uzyskania jak największej ilości użytecznych informacji. Dzięki międzynarodowej współpracy, w tym z Błękitną Tarczą³², około 1 450 miejsc zostało zidentyfikowanych jako CP i uchronionych od zniszczenia w ramach obu operacji podczas namierzania i podświetlania celów naziemnych.

W **fazie 2 (ocena operacyjna/ocena możliwości)** CIMIC tworzy wstępną analizę CIMIC, która stanowi podstawę powstania pełnej analizy w **fazie 3 (orientacja operacyjna)**. Dobra kultury (CP) muszą zostać uwzględnione w TCA, ponieważ gwarantuje to, że zostaną również uwzględnione w dalszej części procesu planowania operacji wojskowej. Należy podkreślić, że TCA jest „żywym dokumentem”.

Jeśli przedstawiciel CIMIC podczas patrolu rozmawia z miejscową ludnością i stwierdzi, że dane miejsce jest dla niej bardzo ważne, można dodać je do TCA w celu zapewnienia ochrony i poszanowania tego miejsca. Opracowanie pomocniczych wytycznych dotyczących nakazów i zakazów mogłoby zostać zlecone CIMIC, aby pomóc siłom zbrojnym w ich operacjach prowadzonych w terenie.

Osobną kwestią jest komunikacja cywilno-wojskowa, która ma na celu „ustanowienie i utrzymywanie kontaktów z podmiotami cywilnymi na odpowiednich poziomach, ułatwiając współpracę, harmonizację, wymianę informacji, uzgodnione lub zintegrowane planowanie i prowadzenie operacji”³³. Działanie w tym obszarze wymaga poprawnej i wykonanej we właściwym terminie identyfikacji interesariuszy, określenia stopnia wzajemnych powiązań oraz określenia struktury i organizacji polityki informacyjnej CIMIC w odniesieniu do całego spektrum komunikacji

³¹ OUP – Operacja *Unified Protector* była operacją NATO w 2011 r., wykonującą rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1970 i 1973 (przyjęte odpowiednio 26.02. i 17.03.2011 r.) dotyczące libijskiej wojny domowej. Nałożyły one sankcje na kluczowych członków rządu Kaddafiego i upoważniły NATO do wprowadzenia embarga na broń, strefy zakazu lotów i do użycia wszelkich niezbędnych środków, z wyjątkiem okupacji wojskowej, w celu ochrony libijskiej ludności cywilnej i obszarów przez nią zamieszkałych.

³² Błękitna Tarcza (*Blue Shield*) jest kulturowym odpowiednikiem znaku Czerwonego Krzyża. Jest to symbol ochrony określony w Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 14.05.1954 r. Zgodnie z postanowieniami konwencji służy on oznakowaniu obiektów kultury, aby zapewnić im ochronę przed atakiem w czasie działań zbrojnych. Błękitna Tarcza jest również nazwą organizacji tworzącej sieć współpracy pomiędzy muzeami, archiwami, bibliotekami a także instytucjami, które są związane z obiektami zabytkowymi, miejscami dziedzictwa kulturowego oraz archiwizacją audiowizualną.

³³ Na podstawie: *Civil-Military Cooperation Centre of Excellence (CCOE), CIMIC Field Handbook*, 3rd ed., Haga 2013. Por. też A. Krzemińska, *Rola i znaczenie CIMIC we współczesnych operacjach*, „Obronność. Zeszyty Naukowe” 2014, nr 3.

cywilno-wojskowej w zakresie CPP. Ważne są krajowe organy rządowe, siły bezpieczeństwa i inne organizacje krajowe.

Z kolei w ramach **tzw. *Comprehensive Approach* (zintegrowanego podejścia)** wsparcie wojskowe dla podmiotów cywilnych i ich interesów będzie ogólnie dostępne tylko wtedy, gdy będzie przekładać się (i służyć pomocą) na stworzenie warunków sprzyjających realizacji celów misji wojskowej w kontekście jej mandatu. Może to obejmować szerokie spektrum zasobów, takich jak informacje, personel, materiały, sprzęt, urządzenia komunikacyjne, wiedza specjalistyczna i szkolenia.

Umożliwienie takiego wsparcia jest obowiązkiem CIMIC, ale faktycznej pomocy może udzielić dowolna jednostka wojskowa. Wsparcie powinno być przewidziane na każdym etapie operacji. Oznacza to, że wsparcie cywilne powinno zostać najpierw uwzględnione i zaplanowane i w ten sposób pozwolić na uprzednie zbudowanie odpowiedniego potencjału. W kolejnej fazie operacji zgromadzony potencjał jest wykorzystywany na różnych płaszczyznach jej realizacji. W ostateczności, na poziomie taktycznym może dojść do dystrybucji cywilnego wsparcia za pomocą sił wojskowych. Tam, gdzie jest to możliwe, należy rozważyć realizację przez siły zbrojne projektów – zarówno o natychmiastowym, jak i o długoterminowym charakterze. W każdym przypadku, gdy partnerzy cywilni nie są w stanie zrealizować danego projektu ze względu na bezpośrednią sytuację, takie projekty mogłyby np. być realizowane przez personel wojskowy w celu promowania akceptacji dla sił wojskowych, jako wkład w rozwój lokalnej społeczności na obszarze misji lub ułatwianie dostępu do zasobów cywilnych, jeśli zajdzie taka potrzeba.

Należy pamiętać, że tak jak działania CIMIC powinny być zawsze podejmowane w celu wsparcia misji wojskowej dowódcy, tak działania związane z CPP muszą mieścić się w granicach tej misji i zamiarów dowódcy.

Ponieważ rozmieszczone siły wojskowe prawie na pewno nie będą miały całej wiedzy na temat CP danego kraju, bardzo przydatne będzie rozmieszczenie ekspertów z obszaru CPP w ramach komórek CIMIC. Idealnie byłoby, gdyby tacy specjaliści posiadali już status członków sił zbrojnych. W przeciwnym razie osoby te mogłyby być cywilami lub zmobilizowanymi rezerwistami. **Specjaliści ds. dóbr kultury** powinni umieć poprawnie identyfikować, dokumentować oraz oceniać obiekty CP, w tym ich stan, rejestrować uszkodzenie lub zidentyfikować i doradzić wykonanie niezbędnych działań w zakresie ochrony lub konserwacji określonego typu obiektów. Mogłyby również pełnić rolę kierowników projektów, ekspertów bibliotecznych lub archiwalnych, a także archeologów, konserwatorów, kuratorów, trenerów lub specjalistów w tropieniu zrabowanych obiektów.

Specjaliści z zakresu CPP powinni również uczestniczyć w procesie planowania. Nie zawsze jest bowiem jasne, co jest uważane za CP a niekiedy, aby zachować istotny obiekt, należy wyjść poza ustaloną odgórnie ich listę czy sztywne ramy tego pojęcia. Ekspert z zakresu CPP mogą doradzić, którą nieruchomość należy uznać za CP. Ponieważ jest mało prawdopodobne, aby jakakolwiek osoba w pełni rozumiała cały zakres CP na danym teatrze działań, taki rozproszony personel CPP powinien posiadać zagwarantowane szerokie wsparcie na wypadek konieczności pozyskania informacji historycznych.

Reasumując przedstawione zagadnienia w zakresie roli CP w działaniach CIMIC, należy uznać, że CPP jest ważnym elementem dla wojska i dla długotrwałego powodzenia operacji. Najważniejszy prawny obowiązek przestrzegania CP wynika z Konwencji haskiej z 1954 r.³⁴ i jej Drugiego Protokołu³⁵. Ponadto indywidualną odpowiedzialność karną za celowe zniszczenie CP można sklasyfikować jako zbrodnię wojenną, za którą osoby mogą być ścigane przez Międzynarodowy Trybunał Karny³⁶.

Można zidentyfikować następujące **zadania dla wojska w zakresie CPP:**

- szkolenie ogólne – znaczenie CP i CPP, w tym zobowiązania prawne, powinny być częścią ogólnego szkolenia wszystkich sił zbrojnych na różnych poziomach,
- szkolenie w zakresie CP dla poszczególnych krajów przed rozmieszczeniem sił na teatrze działań – przed rozmieszczeniem siły zbrojne powinny przejść szkolenie w zakresie świadomości kulturowej kraju, w którym zostaną rozmieszczone, obejmujące CP tego kraju, aby wojsko mogło je rozpoznać i okazać odpowiedni szacunek,
- kodeks postępowania – aby uniknąć grabieży, wandalizmu lub innych szkodliwych działań, kodeks postępowania powinien zawierać zakazy kupowania, sprzedawania lub handlu nielegalnymi artefaktami. Ponadto dowódcy powinni mieć świadomość, że przedmioty sprzedawane np. na bazarach mogą pochodzić z grabieży oraz informować i szkolić swoje wojska w odnośnym zakresie,
- wytyczne w zakresie CPP podczas planowania i budowy obiektów wojskowych – w celu uniknięcia uszkodzenia CP podczas budowy obiektów wojskowych, planiści i personel budowlany lub wykonawcy

³⁴ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze 14.05.1954 r. (Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212).

³⁵ Drugi Protokół sporządzony w Hadze 26.03.1999 r. do Konwencji o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze 14.05.1954 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 248).

³⁶ Szerzej w rozdziale 12.7.

powinni zbadać, czy budowa obiektów wojskowych spowoduje uszkodzenie CP,

- uwzględnienie CP i CPP w całym procesie planowania – CP powinny być zawarte w TCA i na Liście obiektów mogących podlegać zniszczeniu bez ostrzeżenia – aby szanować i chronić CP w procesie planowania należy uwzględnić listę CP danego kraju. Dzięki temu wszystkie siły na teatrze zadań będą miały świadomość istnienia obiektów podlegających ochronie i będą zobligowane do zapewnienia im stosownej ochrony oraz do minimalizacji ewentualnych strat. Schemat rozmieszczenia CP powinien być częścią TCA i zostać umieszczony na *no-strike list*,
- CIMIC – wspieranie sił zbrojnych, wspieranie podmiotów cywilnych i ich środowiska oraz komunikacja cywilno-wojskowa; CPP odgrywa rolę we wszystkich trzech podstawowych funkcjach CIMIC: 1) jest odpowiedzialny za TCA; 2) powinien nawiązać i utrzymywać kontakt z organizacjami międzynarodowymi, rządowymi i pozarządowymi oraz współpracować z organizacjami zajmującymi się CP i CPP; 3) może wspierać podmioty społeczności lokalnej w odniesieniu do CPP,
- wdrożenie ekspertów z zakresu CPP – wojsko co do zasad nie dysponuje całością niezbędnej wiedzy specjalistycznej, zatem w ramach jego struktur należy rozmieścić ekspertów CPP w celu doradzania w zakresie ochrony dziedzictwa kultury.

Podsumowując, wojsko i CIMIC mogą i muszą odgrywać istotną i aktywną rolę w zakresie ochrony dóbr kultury.

15.6. Doświadczenia PKW w zakresie działań CIMIC wspierających ochronę dóbr kultury

Dobrym przykładem ilustrującym możliwe zadania dla sił wojskowych podczas realizacji misji w odmiennym środowisku kulturowym jest przeprowadzona w pierwszej dekadzie XXI wieku operacja w Iraku i działalność w zakresie CPP Polskiego Kontyngentu Wojskowego. W ramach PKW i działającej w składzie MND CS³⁷ grupy CIMIC znaleźli się również specjaliści cywilni z zakresu ochrony dóbr kultury. W ramach swojej działalności realizowali 9 zadań, przedstawionych poniżej. Wszystkie te zadania wpisują się w aktualnie postulowane w ramach NATO zalecenia, dotyczące prowadzenia działań w przedmiotowym zakresie.

³⁷ Dywizji Wielonarodowej Centrum-Południe w Iraku.

- „Zadanie 1: Przeprowadzenie akcji informacyjnej w formie szkoleń dla żołnierzy przylatującej w rejon działania kolejnej zmiany PKW z zakresu dziedzictwa kultury Iraku i jego prawnej ochrony (historia i zabytki Iraku; konwencja haska z 1954 r.; polski kodeks karny; rodzaj pamiątek, które mogą być wywożone do Polski).
- Uzasadnienie: Bogactwo dziedzictwa kulturowego na terenie strefy, zwłaszcza w postaci stanowisk archeologicznych o światowym znaczeniu, czyni koniecznym zapoznanie i uwrażliwienie na tę problematykę nowoprzybytych żołnierzy.
- Zadanie 2: Udział w akcji kontroli, prowadzonej przez żandarmerię wojskową, bagaży żołnierzy wyjeżdżających do kraju po zakończeniu swojego pobytu na misji.
- Uzasadnienie: Zakup przedmiotów o charakterze zabytkowym przez żołnierzy nieświadomych ich rzeczywistej wartości może powodować wejście w konflikt z prawem polskim. Archeolodzy służą fachową radą przy ewentualnych wątpliwościach, w trakcie kontroli bagażu przez Żandarmerię Wojskową.
- Zadanie 3: Comiesięczne spotkania z Panią dr Miriam Omran Mousa, dyrektor Oddziału Prowincji Babil Państwowego Zarządu ds. Starożytności i Dziedzictwa (SBAH) i Panem płk Muhammedem Rada Dawod, dowódcą Policji Archeologicznej (FPS) prowincji Babil.
- Uzasadnienie: MND CS wykonał w 2004 r. ponad 20 projektów związanych z ochroną i infrastrukturą muzealną Babilonu i innych stanowisk w prowincji Babil. Spotkania z osobami odpowiedzialnymi za zabytki w prowincji (423 zarejestrowane stanowiska), będą okazją do zebrania informacji o sytuacji bieżącej i podstawą do przedsięwzięcia odpowiednich kroków w przypadku wystąpienia zagrożeń (np. eskalacja rabunków).
- Zadanie 4: Wyjaśnienie obecności wojsk amerykańskich na stanowisku Tell Ingharra (starożytny Kisz).
- Uzasadnienie: W listopadzie 2003 r. archeolog MND CS odnotował obecność na ważnym stanowisku Tell Ingharra, położonym w prowincji Babil, urządzeń wojskowych. Sprawę należy wyjaśnić i w razie potwierdzenia doniesień, podjąć próbę rozmów ze stroną amerykańską w celu ich dyslokacji.
- Zadanie 5: Kontynuacja prospekcji helikopterami oraz samochodami stanowisk rabowanych oraz stanowisk najważniejszych w prowincji (m.in. El Zublija, Tell Abu Duwari, Tell Abu Hatab, Tell Abu Salabih, Tell ad-Drehem, Tell Nuffar, Wanna

as-Sadoum). Wykonanie dokumentacji fotograficznej obecnego stanu zabytków. Ocena stanu zachowania najważniejszych stanowisk prowincji powinna stanowić punkt wyjścia dla działań mających na celu ich ochronę.

Uzasadnienie: Archeolodzy amerykańscy podczas krótkiego zwiadu z użyciem helikopterów w maju 2003 r. odnotowali ogromną skalę rabunku i niszczenia stanowisk archeologicznych, kryjących pozostałości starożytnych miast, zwłaszcza w prowincji Kadisija i sąsiadującej z nią prowincji Zi Kar. Informacje te potwierdzali w rozmowach i składanych, także pisemnie, meldunkach Pan Thabit Gasad Anad, dyrektor Oddziału Prowincji Kadisija Państwowego Zarządu ds. Starożytności i Dziedzictwa (SBAH) i Pan płk Latiff Jabar Kathim, dowódca Policji Archeologicznej (FPS – Facility Protection Service) prowincji Kadisija. Inspekcja stanowisk położonych w południowo-wschodniej części prowincji, odbyta helikopterami 3.02.2005 r., potwierdziła ogrom zniszczeń ważnych dla nauki i kultury światowej miast sumeryjskich m.in. Adab, Szuruppak i Kissura. Archeolodzy wykonali dokumentację zdjęciową stanu obecnego odwiedzonych stanowisk. Należy kontynuować tę inwentaryzację z użyciem helikopterów i objąć nią inne regiony prowincji. Po uzyskaniu ogólnego obrazu, można będzie w przyszłości rozważyć inspekcję najważniejszych stanowisk, dokonaną z użyciem samochodów.

Zadanie 6: Współpraca z miejscowymi urzędami odpowiedzialnymi za opiekę (Biurem Prowincji Kadisija Państwowego Zarządu ds. Starożytności i Dziedzictwa) i bezpieczeństwo (Policja Archeologiczna FPS) dziedzictwa kultury w prowincji w celu ich wzmocnienia, doposażenia w niezbędny sprzęt, aby skuteczniej mogły realizować swoje statutowe obowiązki.

Uzasadnienie: Biuro Prowincji SBAH opiekuje się wszystkimi rejestrowymi zabytkami w Kadisiji (m.in. 500 stanowisk archeologicznych) i zatrudnia 9 pracowników merytorycznych oraz 90 nieuzbrojonych strażników stanowisk. Jest słabo wyposażone w sprzęt komputerowy i samochody, co uniemożliwia efektywną działalność. Policja archeologiczna zatrudnia 4 oficerów oraz 93 strażników. Dysponują oni 9 samochodami, 25 karabinami typu AK-47 oraz 2 PK. Patrolami objęta jest cała prowincja, ale z uwagi na małą liczbę strażników, brak dostatecznej liczby broni, samochodów oraz środków łączności ochrona jest niewystarczająca. Rabunek stanowisk

trwa. By położyć mu kres należy wzmacniać obie instytucje irackie. Na przełomie 2003 i 2004 r. wojska hiszpańskie zrealizowały tu dwa projekty dotyczące ogrodzenia stanowiska Nuffar i wyremontowania budynku na posterunek policji, co przyniosło wymierne korzyści. We wrześniu 2004 r. do MND CS wpłynęło zapotrzebowanie na realizację 11 pilnych projektów, związanych głównie z ochroną stanowisk. System ochrony zabytków prowincji obejmuje 350 stanowisk spośród 500, jednak niedobór sprzętu i niedostatek funkcjonariuszy powodują, że nie jest on szczelny. Zdarza się, że informacje o działalności grup przestępczych spływają na posterunki dopiero kilka dni po zdarzeniu, a w miejscach, do których nie docierają partole Policji Archeologicznej miały miejsce przypadki pobicia strażników, próbujących powstrzymać złodziei. Do tej pory, z uwagi na zaangażowanie środków na stanowisku Babilon, nie zrealizowano żadnego projektu w Kadisiji. Szczególnie istotne jest wsparcie Policji Archeologicznej w środki łączności i sprzęt ochrony.

Zadanie 7: Realizacja rozpoczętego projektu MND-1286/APP „Renovation of historical tomb complex of shahed Abu al-Fathal in Diwanayah city”.

Uzasadnienie: Mauzoleum szahida Abu al-Fathala, syna siódmego imama (zm. w pierwszej połowie IX w.) jest średniej wielkości zespołem architektonicznym, ważnym dla miejscowej społeczności. Na prośbę lokalnych władz przygotowano projekt prac remontowych o szacunkowej wartości 150 000 USD. **Remont mauzoleum** obejmuje: prace we wnętrzu mauzoleum (m.in. wymianę płyt podłogowych, obłożenie ścian do wys. 1,5 m płytami z marmuru, wykonanie dwóch par zdobionych drzwi z drewna), prace na dużym dziedzińcu wokół mauzoleum (m.in. wypoziomowanie podłoża i wykonanie odpływów wody, zainstalowanie nowych płyt), remont części sanitarnej obiektu usytuowanej w narożniku dziedzińca, naprawę zdobienia bram wejściowych na teren mauzoleum oraz iluminację mauzoleum.

Zadanie 8: **Przywrócenie funkcjonowania Muzeum Archeologicznego** w Diwaniji.

Uzasadnienie: Diwanija, stolica prowincji bogatej w zabytki przeszłości, liczy ponad 400 000 mieszkańców. Istniejące Muzeum Archeologiczne nie funkcjonuje od 1991 r., gdy wszystkie zabytki

oraz dokumentację przewieziono do Bagdadu. Obecnie muzeum pozyskuje nowe zabytki, które odbierane są przez Policję Archeologiczną rabusiom. Wykonanie niewielkiego remontu pomieszczeń muzealnych oraz pomoc w opracowaniu eksponatów muzealnych i przygotowaniu krótkiej ulotki informacyjnej pozwoliłoby na ponowne zaistnienie tej placówki kulturalnej w mieście i pełnienie funkcji edukacyjnej, oświatowej i propagującej wiedzę o potrzebie ochrony zabytków. W niedalekiej przyszłości Muzeum Archeologiczne przechowywało zabytki pozyskane w trakcie badań archeologicznych stanowisk, położonych na terenie prowincji.

Zadanie 9: **Inspekcja** z użyciem helikoptera (lub samochodu) najważniejszych stanowisk archeologicznych prowincji (m.in. Tell el-Wilaya, Wasit).

Uzasadnienie: Wobec dużej skali rabunków i zniszczeń miejsc historycznych w prowincji Kadisija, ważne jest zorientowanie się w obecnym stanie stanowisk położonych na terenie prowincji Wasit, gdzie zarejestrowanych jest 461 stanowisk archeologicznych. Relikty jednego z nich – średniowiecznego miasta Wasit, zostały w 2000 r. wpisane na Światową Próbę Listę Dziedzictwa Kultury UNESCO³⁸.

Pytania kontrolne:

1. Co oznaczają skróty CP i CPP?
2. W jaki sposób CPP może wpływać na misję wojskową?
3. Jakie zadania wykonują siły zbrojne w zakresie CPP – zwłaszcza w obszarze CIMIC – i jaką rolę powinni odgrywać w nich eksperci spoza sił zbrojnych?
4. Jaki jest główny cel działania CIMIC i jakie miejsce w jego działalności może zajmować CP i CPP?
5. Wymień źródła definicji i podstaw doktrynalnych CIMIC w kraju i w Sojuszu Północnoatlantyckim.
6. Omów definicję „współpracy cywilno-wojskowej” w doktrynie NATO, UE i RP.

³⁸ Raport końcowy specjalistów ds ochrony dóbr kultury Grupy CIMIC IV, Zmiana PKW Irak (archiwum autora) – wyróżnienia autora.

ROZDZIAŁ 16.

Zadania Sił Zbrojnych i służb mundurowych w zakresie ochrony dóbr kultury

Siły Zbrojne są jednym z głównych organów państwa, mających za zadanie zapewnienie bezpieczeństwa jego obywatelom, jak i obronę interesów państwowych dzięki możliwości zastosowania siły militarnej w praktyce. Także ochrona dóbr kultury oraz zapewnienie bezpieczeństwa dziedzictwu kulturowemu stanowi jedno z zadań Sił Zbrojnych w czasie pokoju, a szczególnie istotne jest w okresie działań wojennych.

Do ochrony dóbr kultury zobowiązują Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej przyjęte 14.05.1954 r. w Hadze: Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego (dalej: Konwencja haska z 1954 r. lub KH54) wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego – ratyfikowane w 1956 r.¹ Powstanie konwencji było skutkiem II wojny światowej, która przyniosła bezpowrotne straty wielu dóbr kultury. Z uwagi na zmiany granic w Europie Wschodniej i Centralnej nastąpiły masowe przesiedlenia ludności, która – dzięki umowom repatriacyjnym zawieranych przez państwo – mogła zabierać ze sobą m.in. cenne dzieła literackie z domowych księgozbiorów. Tego typu epizody przyspieszyły prace nad powstaniem KH54, a także przyczyniły się do zamieszczenia w niej art. 7 ust. 1 w brzmieniu: „Wysookie Umawiające się Strony zobowiązują się wprowadzić już w czasie pokoju w regulaminach lub instrukcjach, przeznaczonych do użytku swoich wojsk, postanowienia, które by zapewniły przestrzeganie niniejszej Konwencji oraz wpoić członkom swoich Sił Zbrojnych poczucie szacunku dla kultury i dóbr kulturalnych wszystkich narodów”² oraz do zobowiązania państw sygnatariuszy do stworzenia w siłach zbrojnych jednostek organizacyjnych zajmujących się szeroko rozumianą ochroną dziedzictwa narodowego³

¹ Dz.U. z 1954 r. Nr 46, poz. 212, załącznik.

² Art. 7 ust. 1 KH54.

³ Art. 7 ust. 2 KH54.

[szerzej w rozdziale 12]. Konwencja jasno określiła obowiązki państwa względem dóbr kultury, nie określając jednocześnie sposobu ich realizacji, przez co proces powstawania wewnętrznych regulacji w Polsce trwał dość długo.

Zadania Sił Zbrojnych RP w zakresie ochrony dóbr kultury mają charakter wieloaspektowy, zależny od ich funkcjonowania. Wojsko realizuje swoje obowiązki zarówno poprzez edukację oraz ochronę dóbr kultury w czasie pokoju i w czasie wojny. Można stwierdzić, że dopiero po 2000 roku w Siłach Zbrojnych RP nastąpiła intensyfikacja działań mających na celu wdrożenie postanowień Konwencji haskiej z 1954 r. Bez wątplenia fakt ten był konsekwencją uchwalenia w 1997 r. nowej ustawy – Kodeks karny⁴, która wprowadziła surowe kary za naruszenia międzynarodowych przepisów o ochronie dóbr kultury. Na spotęgowanie działań wpłynęło również przystąpienie Polski do Paktu Północnoatlantyckiego⁵.

W Siłach Zbrojnych RP zaczęto organizować kursy z zakresu ochrony dóbr kultury na wypadek wojny, a także podejmowano szereg działań mających na celu opracowanie i wydanie materiałów dydaktycznych dla żołnierzy wyjeżdżających na misje stabilizacyjne i pokojowe (np. Irak, Afganistan, Bośnia i Hercegowina czy Kosowo). Szczególne znaczenie dla wyeksponowania konieczności pilnego i pełniejszego uregulowania działań w tym obszarze miały doświadczenia zebrane podczas misji wojskowej w Iraku w 2003 r., w trakcie której zorganizowano bazę wojskową w pobliżu jednego z siedmiu cudów starożytnego świata – Wiszących Ogrodów Semiramidy w Babilonie, rozkradziono eksponaty i zdewastowano Muzeum Narodowe w Bagdadzie oraz splądrowano wiele stanowisk archeologicznych⁶.

Refleksja nad tak dramatycznymi wydarzeniami (m.in. w Iraku) owocowała podjęciem prac przez powołany w tym celu zespół autorski, w wyniku których została podpisana i wprowadzona do użytku służbowego **Decyzja nr 250/MON Ministra Obrony Narodowej z 4.08.2005 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w działaniach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej**⁷. Był to pierwszy tak kompleksowy

⁴ Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm.) została wprowadzona w miejsce ustawy z 19.04.1969 r. (Dz.U. z 1969 r. Nr 13, poz. 94 ze zm.).

⁵ Traktat Północnoatlantycki, sporządzony w Waszyngtonie 4.04.1949 r. (Dz.U. z 2000 r. Nr 87, poz. 970).

⁶ Por. A. Kulpa, *Ochrona dóbr kultury w trakcie konfliktów zbrojnych*, „Refleksje” 2012, nr 6, s. 89–90, <http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/07/refleksje-nr6-079-100.pdf> (dostęp: 24.03.2021).

⁷ Dz.Urz. MON z 2005 r. Nr 15, poz. 135. Ten i następne dokumenty przyjęte w resorcie obrony narodowej i SZ RP zostały zamieszczone w: *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł krajowych*, red. K. Góralczyk, K. Sałaciński, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.

dokument regulujący problematykę ochrony dóbr kultury w czasie wojny. Zawarto w nim szczegółowe postanowienia określające zasady ochrony dóbr kultury w kontekście działań Sił Zbrojnych, z uwzględnieniem operacji wojskowych prowadzonych przez Marynarkę Wojenną, Siły Powietrzne czy też Wojska Lądowe w czasie konfliktu zbrojnego. Decyzją objęto także zakres tematyczny szkolenia kadry zawodowej, żołnierzy zasadniczej służby wojskowej oraz pracowników wojska. Dalsza intensyfikacja działań w polskiej armii nastąpiła wraz z ratyfikacją przez RP w 2011 r. Drugiego Protokołu do KH54⁸.

16.1. Decyzja nr 72/MON (2014)

W 2014 r. w wyniku przeprowadzonej w Siłach Zbrojnych RP reformy została wydana Decyzja Nr 72/MON Ministra Obrony Narodowej z 6.03.2014 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych w resorcie obrony narodowej⁹, która uwzględniała m.in. efekty przeprowadzonych zmian organizacyjnych, unieważniając jednocześnie decyzję nr 250/MON z 2005 r. Decyzja Nr 72/MON poza nowelizacją postanowień w zakresie ochrony dóbr kultury zawierała również delegację skierowaną do jej odbiorców, dotyczącą opracowania zakresu upoważnień oraz podziału zadań na poszczególne struktury organizacyjne Sił Zbrojnych RP.

Zadania Sił Zbrojnych w przedmiocie ochrony dóbr kultury są zróżnicowane i w głównej mierze polegają na edukacji oraz szeroko pojętym szkoleniu żołnierzy i personelu cywilnego, biorącego udział w operacjach wojskowych poza granicami kraju.

Decyzja nr 72/MON precyzyjnie i klarownie określiła **zadania i kompetencje poszczególnych osób w sferze ochrony dóbr kultury**. Zgodnie z zawartymi w niej przepisami osoba zajmująca kierownicze stanowisko w Ministerstwie Obrony Narodowej, **właściwa do spraw społecznych**, jest odpowiedzialna za reprezentację resortu obrony narodowej w kontaktach międzynarodowych z instytucjami i organizacjami (zarówno rządowymi, jak i pozarządowymi) w sprawach ochrony dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń, sytuacji kryzysowych, a także konfliktu zbrojnego. Zadaniem tej osoby jest także koordynacja współpracy MON z administracją państwową i samorządową, jak również z organizacjami pozarządowymi w przedmiotowym zakresie. Do jej zadań należy ponadto wydawanie

⁸ Drugi Protokół do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego podpisanej w Hadze 14.05.1954 r., sporządzony w Hadze 26.03.1999 r. (Dz.U. z 2012 r., poz. 248); dalej: Drugi Protokół z 1999 r. lub DP99.

⁹ Dz Urz. MON z 2014 r., poz. 83.

poleceń dyrektorowi komórki organizacyjnej Ministerstwa Obrony Narodowej, właściwej w sprawach edukacji obywatelskiej oraz nadzorowanie instytucji kultury, których organizatorem jest Minister Obrony Narodowej w sprawach takich jak:

- organizowanie **szkoleń i kursów** – mających na celu doskonalenie z zakresu ochrony dóbr kultury – dla żołnierzy i pracowników resortu obrony narodowej, w uzgodnieniu z Dyrektorem Wojskowego Centrum Edukacji Obywatelskiej;
- tworzenie systemu, którego rolą jest **upowszechnianie wiedzy z zakresu ochrony dóbr kultury** wśród żołnierzy i pracowników resortu obrony narodowej, poprzez realizację zajęć w ramach szkolenia uzupełniającego żołnierzy z przedmiotu „Kształcenie Obywatelskie”;
- **reprezentowanie Ministerstwa** Obrony Narodowej w organach doradczych i międzynarodowych zespołach zajmujących się problematyką ochrony dóbr kultury¹⁰.

Przedmiotowa decyzja, na osobę zajmującą kierownicze stanowisko w Ministerstwie Obrony Narodowej **właściwą do spraw infrastruktury**, nakłada odpowiedzialność za kwestie związane z nieruchomościami posiadającymi status zabytków. Należą do niej organizacja, koordynacja oraz nadzorowanie zadań w zakresie ochrony wojskowych nieruchomości będących zabytkami, znajdujących się w trwałym zarządzie Ministerstwa Obrony Narodowej, zgodnie z obowiązującymi przepisami. Jej zadaniem jest także współdziałanie z Wojskowym Centrum Edukacji Obywatelskiej w organizowaniu szkoleń i kursów dla żołnierzy oraz pracowników resortu obrony narodowej, którzy zajmują się zadaniami z zakresu ochrony zabytków. Ponadto osoba ta prowadzi w formie rejestru bazę wojskowych nieruchomości stanowiących obiekty zabytkowe (pozostających w trwałym zarządzie Ministerstwa Obrony Narodowej), w oparciu o dotyczące ich wytyczne oraz opracowuje strategie i programy ochrony i opieki nad wojskowymi nieruchomościami zabytkowymi, pełniąc nadzór nad ich realizacją w komórkach i jednostkach organizacyjnych resortu obrony narodowej¹¹.

Zgodnie z postanowieniami Decyzji Nr 72/MON **Szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego** otrzymał zadanie opiniowania przygotowanych przez Dowódcę Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych oraz Dowódcę Operacyjnego Rodzajów Sił Zbrojnych projektów instrukcji i wytycznych dotyczących ochrony dóbr kultury¹².

¹⁰ *Ibidem*, par 1 pkt 1 lit. a-c.

¹¹ *Ibidem*, par. 1 pkt 2.

¹² *Ibidem*, par. 1 pkt 3.

Z kolei **Dowódca Generalny Rodzajów Sił Zbrojnych** został zobowiązany do zapewnienia warunków umożliwiających przestrzeganie – przez wszystkie podległe mu szczeble dowodzenia – zasad ochrony dóbr kultury oraz do opracowania wytycznych w tym zakresie. Decyzja nakłada na niego również zadanie **opracowania materiałów szkoleniowych** oraz **zorganizowania systemu szkolenia** z zakresu ochrony dóbr kultury dla żołnierzy oraz innych pracowników resortu obrony narodowej, którzy biorą udział w operacjach sojuszniczych organizowanych w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych, Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego, Unii Europejskiej lub w innych operacjach wielonarodowych. Ponadto został on zobowiązany do opracowania i wprowadzenia do regulaminów i innych instrukcji wojskowych, postanowień zapewniających przestrzeganie w czasie konfliktu zbrojnego oraz podczas działań ofensywnych i defensywnych – zarówno na lądzie, z morza oraz z powietrza – konwencji regulujących ochronę dóbr kultury. Tym samym Dowódca Generalny RSZ został zobligowany do wyposażenia podległych mu struktur organizacyjnych w mapy z naniesionymi znakami rozpoznawczymi dóbr kultury, do przygotowania bazy danych dotyczących tych obiektów dla stanowiska dowodzenia, a także informacji o nich w celu opracowania decyzji niezbędnych do prowadzenia działań bojowych oraz na potrzeby szkoleń i ćwiczeń wojskowych. Decyzja wymusza również wprowadzenie do struktur Dowództwa Generalnego RSZ **specjalistów (doradców) do spraw ochrony dóbr kultury**¹³. Wykonując postanowienia przywołanej wyżej decyzji, Dowódca Generalny Rodzajów Sił Zbrojnych wydał rozkaz Nr 26 z 22.01.2015 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w Dowództwie Generalnym Rodzajów Sił Zbrojnych i podległych strukturach organizacyjnych wraz z wytycznymi do rozkazu¹⁴.

Decyzja nr 72/MON określiła również zadania **Dowódcy Operacyjnego Rodzajów Sił Zbrojnych**, tj. zapewnienie warunków pozwalających na przestrzeganie przez wszystkie podległe mu szczeble dowodzenia zasad ochrony dóbr kultury oraz opracowanie wytycznych w tym zakresie dla podległych mu struktur organizacyjnych. Podobnie jak Dowódca Generalny RSZ, otrzymał on zadania: opracowania materiałów szkoleniowych oraz zorganizowania systemu szkolenia z zakresu ochrony dóbr kultury dla żołnierzy i pracowników polskich kontyngentów wojskowych, jak też wyposażania podległych podporządkowanych stanów osobowych w mapy z naniesionymi znakami rozpoznawczymi dóbr kultury. Ponadto spoczywa na

¹³ *Ibidem*, par. 1 pkt 4.

¹⁴ Szerzej omówionych w podrozdziałach 16.3 i 16.4.

nim obowiązek przygotowania baz danych dotyczących ochrony dóbr kultury w rejonie odpowiedzialności polskich kontyngentów wojskowych oraz wprowadzenia do struktur Dowództwa Operacyjnego RSZ **specjalistów (doradców) do spraw ochrony dóbr kultury** i zapewnienia warunków do realizacji zadań w przedmiotowym zakresie przez polskie kontyngenty wojskowe w rejonie ich odpowiedzialności¹⁵. W celu realizacji powyższych zadań zostały wydane Wytyczne z 17.10.2014 r., o których szerzej w następnym podrozdziale.

Powyższa decyzja określa również zadania **Komendanta Żandarmerii Wojskowej**, którego obowiązuje do zapewnienia przestrzegania wydanych nakazów i zakazów, jak również podejmowania czynności mających na celu zapobieganie wszelkim nielegalnym działaniom wobec dóbr kultury¹⁶.

Dowódcy (dyrektorzy, szefowie i komendanci) jednostek oraz komórek organizacyjnych podległych lub nadzorowanych przez Ministra Obrony Narodowej oraz tych, dla których jest on organem założycielskim, odpowiadają za stosowanie postanowień i przepisów KH54 oraz innych aktów prawnych, obowiązujących w prawie krajowym oraz międzynarodowym, dotyczących ochrony dóbr kultury w podległych im jednostkach organizacyjnych. Decyzja zobowiązuje także **rektorów-komendantów** uczelni wojskowych oraz komendantów ośrodków i centrów szkolenia do wprowadzenia problematyki ochrony dóbr kultury do programów kształcenia i szkolenia¹⁷.

16.2. Wytyczne Dowódcy Operacyjnego Rodzajów Sił Zbrojnych (2014)

W celu realizacji Decyzji nr 72/MON wydane zostały **Wytyczne Dowódcy Operacyjnego Rodzajów Sił Zbrojnych w sprawie ochrony dóbr kultury z 17.10.2014 r.**¹⁸ (dalej: *Wytyczne DORSZ*). Określają one działania podejmowane w czasie planowania ćwiczeń i treningów sztabowych dotyczących konfliktu zbrojnego oraz w trakcie konfliktu zbrojnego¹⁹. Przywołane wytyczne wskazują, że w przypadku działań na lądzie należy z pełną świadomością uwzględnić informacje o lokalizacji i charakterze dóbr kultury na danym terenie, biorąc przy tym pod uwagę rozwiązania alternatywne, takie jak np. korzystanie z innych dróg transportu czy też samo unikanie

¹⁵ Par. 1 pkt 5 Decyzji Nr 72/MON Ministra Obrony Narodowej z 6.03.2014 r.

¹⁶ *Ibidem*, par. 1 pkt 6.

¹⁷ *Ibidem*, par. 1 pkt 7.

¹⁸ Tekst w: *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł krajowych*, red. K. Góralczyk, K. Sałaciński, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.

¹⁹ Szerzej nt. zobowiązań międzynarodowych w trakcie konfliktu zbrojnego w rozdziale 12.

bezpośredniego sąsiedztwa danego obiektu. Ponadto należy opracowywać i wydawać zalecenia dotyczące ochrony dzieł szczególnie wartościowych oraz widocznego i właściwego oznakowania danego obiektu za pomocą międzynarodowego znaku rozpoznawczego dóbr kultury, a także przekazywania takich informacji lokalnym władzom.

Podczas działań ofensywnych Siły Zbrojne zobowiązane są do kierowania się zasadami rozróżniania i proporcjonalności²⁰. Ponadto dopuszczalne jest ostrzeżenie władz miejscowych np. poprzez wydanie ostrzeżeń i zaleceń, które umożliwią ewakuację lub wywiezienie najcenniejszych dóbr kultury, a w przypadku odstąpienia – w wyniku konieczności wojskowej – od nietykalności dobra kultury podlegającego szczególnej i wzmocnionej ochronie, żołnierze zobowiązani są nadal traktować je odpowiednio. Żołnierze powinni również podjąć wszelkie działania minimalizujące możliwość uszkodzenia dóbr kultury już na etapie planowania środków i metod działania, gdy zaś sam atak skierowany jest w dane dobro kultury konieczne jest wydanie wcześniejszego ostrzeżenia. W przypadku odstąpienia od nietykalności obiektu oznaczonego międzynarodowym znakiem rozpoznawczym dóbr kultury w wyniku zaistnienia „nieuniknionej konieczności wojskowej”, odstąpienie to powinno być ograniczone w czasie i dotyczyć, w miarę możliwości, mniej ważnych fragmentów danego obiektu²¹.

Podczas działań defensywnych Wytyczne DORSZ wskazują na konieczność stosowania zasady minimalizacji potencjalnych zniszczeń i strat wśród dóbr kultury, potrzebę przygotowania i przeprowadzenia ewakuacji ruchomych dóbr kultury oraz zastosowania środków ochrony w stosunku do nieruchomości dóbr kultury. Ponadto nakazują uwzględnienie zasady proporcjonalności użycia sił stosownie do zagrożenia, a w miarę możliwości przeniesienie działań wobec przeciwnika poza tereny, na których znajdują się dobra kultury.

Wytyczne DORSZ wskazują, że w przypadku działań z powietrza należy ograniczać działania bojowe do metod, które są niezbędne do osiągnięcia zamierzonego celu militarnego szczególnie poprzez korzystanie z wiarygodnych źródeł o dobrach kultury występujących na danym terenie oraz odpowiednie szkolenie personelu biorącego udział w działaniu. Marynarka Wojenna zobowiązana została do zakazu użycia uzbrojenia okrętów do wykonywania uderzeń na porty, miejscowości lub pojedyncze obiekty, które nie są bronione, nawet w przypadku postawienia przed nimi zagrożenie minowych. Odstępstwo od tej zasady możliwe jest tylko w przypadku

²⁰ Szerzej w podrozdziale 13.3.

²¹ Wytyczne DORSZ, s. 3.

potwierdzenia na wskazanym terenie obecności wojska lub składów broni lub sprzętu wojennego możliwego do użycia przez przeciwnika. W przypadku ataku dowódca powinien uczynić wszystko, aby ostrzec miejscowe władze o ataku, umożliwiając ewakuację i zabezpieczenie najcenniejszych dóbr kultury, zaś przy podejmowaniu decyzji musi pamiętać o użyciu jedynie uzbrojenia adekwatnego do zadania²².

Omawiany dokument określa również czynności wykonywane w czasie działań DORSZ oraz podległych struktur organizacyjnych poza granicami państwa. Jeszcze przed rozpoczęciem danej operacji wojskowej, po otrzymaniu strefy odpowiedzialności, należy opracować bazę danych ustalając liczbę i charakter dóbr kultury, które się w niej znajdują. Po dotarciu w rejon misji, podobnie jak i po jej zakończeniu, dowódca powinien niezwłocznie dokonać oceny stanu dóbr kultury oraz sporządzić raport otwarcia (zamknięcia) uwzględniający obok opisu stanu zachowania i zniszczeń wśród dóbr kultury również dokumentację fotograficzną i opinie ekspertów. Wszystkie te dokumenty powinny zostać niezwłocznie przesłane do Dowództwa Operacyjnego Rodzajów Sił Zbrojnych. To właśnie **Dowódca Polskiego Kontyngentu Wojskowego** w ramach strefy odpowiedzialności odpowiada za wydzielanie sił i środków oraz wykonywanie zadań wobec dóbr kultury poprzez:

- uczestnictwo w działaniach,
- udział w kontrolach,
- nawiązywanie i rozwijanie kontaktów,
- monitorowanie a także prowadzenie baz danych, dotyczących dóbr kultury,
- udzielanie pomocy (w miarę możliwości) w przypadku zabezpieczenia, ochrony oraz odbudowy i remontów.

Ochrona dóbr kultury w Dowództwie Operacyjnym RSZ oraz podległych mu strukturach organizacyjnych konkretyzowana jest poprzez **prowadzenie prac przygotowawczych** na wypadek szczególnych zagrożeń, sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego w przypadku dóbr nieruchomych. Do najważniejszych czynności przygotowawczych, do jakich zobowiązani są **zarządcy nieruchomości**, zaliczyć należy:

- sporządzenie wykazu nieruchomych dóbr kultury, przewidzianych do objęcia pracami zabezpieczającymi na wypadku zagrożenia;
- opracowanie planu ochrony zabytków nieruchomych w czasie pokoju, zgodnie z aktualnie obowiązującymi przepisami.

Podczas podwyższonej gotowości obronnej państwa zarządcy powinni **zabezpieczyć ruchome dobra kultury** poprzez ukrycie i zabezpieczenie

²² *Ibidem.*

przed zniszczeniem, a także poprzez ochronę fizyczną na terenie kraju albo – najcenniejszych zasobów – poza jego granicami. Wytyczne DORSZ określają także **sposób zabezpieczenia nieruchomości dóbr kultury**. Mają temu służyć:

- wykonanie prac ewidencyjno-dokumentacyjnych,
- wykonanie prac techniczno-inżynierskich,
- oznakowanie obiektów,
- w przypadku ogłoszenia mobilizacji i wojny – realizowanie zadań związanych z ochroną dóbr kultury zgodnie z ustaleniami i planami.

Szef Sztabu Dowództwa Operacyjnego RSZ i inne jednostki podległe w działalności bieżącej powinny przestrzegać przepisów – zarówno prawa krajowego, jak i międzynarodowego – dotyczących ochrony dóbr kultury, a także zapewnić warunki do przestrzegania zasad ich ochrony oraz wyznaczyć w strukturze organizacyjnej **specjalistę ds. ochrony dóbr kultury**. Wytyczne zobowiązują także wskazane osoby do prowadzenia, w oparciu o przygotowane tematy, szkoleń i szkoleń uzupełniających dla żołnierzy i pracowników wojska. Szkolenia powinny odbywać się nie rzadziej niż dwa razy do roku, przy czym każdorazowo w ćwiczeniach i treningach sztabowych należy uwzględnić problematykę dóbr kultury rozmieszczonych w obszarze prowadzonych działań. Meldunek za rok poprzedni z realizacji wytycznych, powinien zostać złożony do końca stycznia roku następnego²³.

16.3. Rozkaz Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych nr 26 (2015)

Jak już wcześniej wspomniano, Dowódca Generalny Rodzajów Sił Zbrojnych wykonując postanowienia decyzji 72/MON z 6.03.2014 r. wydał **rozkaz Nr 26 z 22.01.2015 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w Dowództwie Generalnym Rodzajów Sił Zbrojnych i podległych strukturach organizacyjnych** (dalej: Rozkaz DGRSZ nr 26) wraz z wytycznymi do tego rozkazu (dalej: Wytyczne DGRSZ).

Zgodnie z powyższym rozkazem Dowódca Generalny RSZ odpowiedzialnością za realizację zadań w nim ujętych – a także za zapewnienie odpowiednich warunków do przestrzegania w DGRSZ i w podległych mu strukturach organizacyjnych zasad ochrony dóbr kultury (w tym do przestrzegania **Wytycznych DGRSZ**, stanowiących załącznik rozkazu) – obarczył **Zastępcę Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych**²⁴. Natomiast wyznaczenie w Zarządzie Działania Niekinetycznych J-9 nieetatowego

²³ *Ibidem*, s. 7.

²⁴ Rozkaz DGRSZ nr 26, par. 1.

specjalisty lub doradcy do spraw ochrony dóbr kultury, do czasu wprowadzenia do etatów w Dowództwie takiej osoby, znalazło się w kompetencjach Szefa Sztabu. Ten ostatni został także zobowiązany (we współpracy z oddziałami Prawnym i Komunikacji Społecznej, a także właściwymi inspektorami) do **uaktualnienia regulaminów i instrukcji wojskowych**, jak też do opracowania zapisów zapewniających przestrzeganie przepisów krajowych regulujących ochronę dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego i reagowania kryzysowego oraz do ich późniejszego przekazania do wdrożenia.

W celu uaktualnienia powyższych regulaminów i instrukcji będących w użytkowaniu wojska, rozkaz zobowiązał Szefa Sztabu do pozyskania z Centrum Doktryn i Szkolenia Sił Zbrojnych zapisów implementujących dokumenty standaryzacyjne NATO w części dotyczącej międzynarodowe prawa humanitarne konfliktów zbrojnych (MPHKZ) a następnie do przekazania ich właściwym inspektorom. Należy podkreślić, że Dowódca Generalny bardzo poważnie potraktował normy Decyzji nr 72 i MPHKS z zakresu ochrony dóbr kultury, gdyż w powyższym rozkazie wyznaczył Szefowi Sztabu stosunkowo krótki okres (do 28.02.2015 r.) na opracowanie wraz z ww. oddziałami **materiałów szkoleniowych** dotyczących ochrony dóbr kultury, przeznaczonych dla żołnierzy oraz pracowników wojska (w tym kierowanych do udziału w operacjach sojuszniczych ONZ, NATO, UE i innych) oraz na **stworzenie bazy danych** zawierającej międzynarodowe i krajowe przepisy dotyczące ochrony dóbr kultury. Już w pierwszej połowie 2015 r. materiały szkoleniowe miały zostać przekazane do podległych struktur organizacyjnych, a powstająca baza danych oraz informacji dotyczących dóbr kultury – z przeznaczeniem dla stanowiska dowodzenia Dowództwa Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych – stanowić pomoc w **prowadzeniu szkoleń i ćwiczeń wojskowych** oraz, co ważniejsze, posłużyć do wypracowania decyzji przy prowadzeniu działań bojowych. Szef Sztabu, zgodnie z Rozkazem DGRSZ nr 26, miał również zapewnić realizację zadań związanych z ochroną dóbr kultury, które znajdują się w obszarze prowadzonych działań, w trakcie **ćwiczeń DGRSZ oraz jednostek mu podległych**²⁵.

Zgodnie z Rozkazem DGRSZ nr 26, **Szefowi Oddziału Komunikacji Społecznej** zlecono **organizację szkoleń z zakresu ochrony dóbr kultury dla żołnierzy i pracowników wojska**, nie rzadziej niż dwa razy w roku po jednej godzinie w ramach przedmiotu Kształcenie Obywatelskie²⁶. Ich

²⁵ Ibidem, par. 2.

²⁶ Ibidem, par. 3.

tematyka została określona w załączonych do rozkazu Wytycznych DGRSZ. **Szef Oddziału Prawnego** miał za zadanie **współuczestniczyć w opracowaniu regulaminów, instrukcji i szkoleń**²⁷. Za wyposażenie Dowództwa Generalnego RSZ oraz podległych mu jednostek w **mapy** z naniesionymi, za pomocą znaku rozpoznawczego dóbr kultury, obiektami wpisanymi na listę UNESCO oraz uznanymi za pomniki historii przez Prezydenta RP odpowiadał **Inspektor Rodzajów Wojsk**²⁸. Zadaniem Inspektora Wojsk Lądowych, Sił Powietrznych, Marynarki Wojennej, Wojsk Specjalnych, Rodzajów Wojsk i szkolenia, było wprowadzenie do regulaminów i instrukcji wojskowych zapisów zapewniających przestrzeganie – krajowych i międzynarodowych – przepisów dotyczących ochrony dóbr kultury w trakcie konfliktu zbrojnego i reagowania kryzysowego. Wskazane zapisy miały zostać przekazane przez Szefa Zarządu Działań Niekinetycznych J-9²⁹.

Samo zapewnienie warunków do przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w podległych strukturach organizacyjnych, zgodnie z omawianym rozkazem, sędowane zostało na **dowódców, komendantów i szefów**. Ich rolą było również zapewnienie warunków do przestrzegania postanowień, zawartych w **Wytycznych DGRSZ** stanowiących załącznik do rozkazu. Ponadto, do czasu wyznaczenia i skierowania do podległych struktur organizacyjnych specjalistów lub doradców ds. ochrony dóbr kultury, mieli oni za zadanie wyznaczenie osób pełniących wskazaną funkcję nieetatowo. To właśnie dowódcy, komendanci i szefowie zostali zobowiązani do prowadzenia szkoleń z zakresu ochrony dóbr kultury zarówno dla żołnierzy, jak i dla pracowników wojska. Ich zadaniem było również opracowanie i przesłanie bazy danych oraz informacji dotyczących dóbr kultury (przeznaczonych dla stanowisk dowodzenia), niezbędnych do wypracowania decyzji wspierających skuteczne prowadzenie działań bojowych, na potrzeby ćwiczeń i szkoleń wojskowych. W trakcie ćwiczeń i szkoleń do powinności dowódców, komendantów i szefów należało zapewnienie realizacji problematyki obejmującej ochronę dóbr kultury, które znajdowały się w planowanym obszarze prowadzenia działań³⁰. Za pomocą Rozkazu DGRSZ nr 26 wyznaczono jednocześnie jednostki zobowiązane do opracowania ww. **baz danych i informacji, dotyczących dóbr kultury** znajdujących się w poszczególnych województwach.

²⁷ *Ibidem*, par. 4.

²⁸ *Ibidem*, par. 5.

²⁹ *Ibidem*, par. 6.

³⁰ *Ibidem*, par. 7.

16.4. Wytyczne Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych (2015)

Załącznikiem do Rozkazu DGRSZ nr 26 są **Wytyczne Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w Dowództwie Generalnym Rodzajów Sił Zbrojnych i podległych strukturach organizacyjnych**³¹. Mają one dość szerokie zastosowanie – podczas szkolenia, ćwiczeń wojskowych oraz działań realizowanych w Dowództwie Generalnym Rodzajów Sił Zbrojnych i jednostkach mu podporządkowanych. Ich zadaniem jest przygotowanie żołnierzy do udziału w konfliktach zbrojnych, międzynarodowych operacjach pokojowych i sojusznicznych poza granicami państwa, a także w akcjach zapobiegających i zwalczających terroryzm, w trakcie katastrof i klęsk żywiołowych oraz w akcjach zwalczania ich skutków³². Wytyczne jasno określają zadania w zakresie ochrony dóbr kultury w czasie prowadzonych działań. Wskazują one, że zadaniem Dowództwa Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych oraz dowództwa jednostek podległych jest opracowanie **wyказu, krótkiego opisu i mapy dóbr kultury znajdujących się w rejonie planowanych działań**.

W dokumencie dokonano podziału dóbr kultury na cztery kategorie:

Kategoria I: dobra kultury:

- wpisane do Międzynarodowego Rejestru Dóbr Kulturalnych Objętych Ochroną Specjalną,
- znajdujące się na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO,
- objęte ochroną wzmocnioną,
- stanowiące dziedzictwo narodowe.

Kategoria II: dobra kultury o narodowym znaczeniu:

- objęte ochroną ogólną,
- uznane przez Prezydenta RP za pomniki historii,
- wpisane do rejestru zabytków,
- parki kulturowe,
- Biblioteka Narodowa i biblioteki naukowe, których wykaz prowadzi Biblioteka Narodowa, biblioteki PAN, Centralna Biblioteka Niewidomych,
- centralne archiwum, wyodrębnione archiwa państwowe, muzea rejestrowane, które korzystają ze szczególnej ochrony i pomocy państwa,
- muzealia wpisane do inwentarza muzealiów, które stanowią dobro ogólnospołeczne.

Kategoria III: dobra kultury o regionalnym znaczeniu:

- miejsca kultu religijnego (kościół, kapliczki, domy modlitwy),

³¹ Załącznik nr 1 do Decyzji Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych nr 26 z 22.01.2015 r.

³² *Ibidem*, część I, par. 1.

- regionalne muzea, izby pamięci,
- biblioteki, których organizatorami są szkoły wyższe i jednostki badawczo-rozwojowe,
- biblioteki jednostek samorządu powiatowego i gminnego,
- archiwa państwowe i wojewódzkie³³,
- archiwa kościołów i związków wyznaniowych.

Kategoria IV: dobra kultury o dużym lokalnym znaczeniu:

- przydrożna kapliczka mająca swoją legendę, miejscowy pomnik,
- biblioteki szkolne i pedagogiczne,
- biblioteki fachowe i zakładowe,
- archiwa zakładowe organów jednostek samorządu terytorialnego, archiwa zakładowe, archiwa partii politycznych, organizacji spółdzielczych, organizacji społecznych³⁴.

Zadaniem jednostek podległych DGRSZ było wyznaczenie, od batalionu wzwyż, **specjalistów (doradców) do spraw ochrony dóbr kultury do kontaktów z władzami cywilnymi** w zakresie np. poznania harmonogramu działań administracji cywilnej w rejonie działań wojskowych w zakresie planu ewakuacji ruchomych dóbr kultury poza rejon operacji wojskowej³⁵. Do zadań wspomnianych specjalistów należało nawiązanie współpracy z cywilnymi władzami, uwzględniającej organizację i sposób ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej, planowanych w poszczególnych jednostkach organizacyjnych oraz na poszczególnych szczeblach administracji rządowej.

Sporządzane są w nich następujące dokumenty:

- jednostka organizacyjna – jej kierownik we współpracy oraz w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków tworzy **Plan ochrony zabytków jednostki organizacyjnej na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowej**. Plan ten przedstawiony jest do zatwierdzenia wójtowi/burmistrzowi lub prezydentowi danej gminy lub miasta;
- gmina – wójt/burmistrz lub prezydent działający we współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz właściwym terenowym organem obrony cywilnej na obszarze powiatu, tworzy **Gminny plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowej**;

³³ Chodzi tu w pierwszym miejscu o archiwa Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i oddziały zamiejscowe Archiwów Państwowych.

³⁴ *Ibidem*, część II, par. 1.

³⁵ *Ibidem*, część II, par. 2.

- powiat – **Powiatowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** tworzy starosta. Plan ten, podobnie jak gminny, powinien zostać uzgodniony z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz właściwym organem obrony cywilnej na obszarze województwa;
- na poziomie województwa – opracowaniem planu zajmuje się wojewódzki konserwator zabytków w uzgodnieniu z wojewodą oraz Szefem Obrony Cywilnej Kraju (**Wojewódzki plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych**);
- na poziomie krajowym – za opracowanie **Krajowego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** odpowiada Sekretarz Stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego/Generalny Konserwator Zabytków³⁶.

Każdy z opracowanych planów powinien zawierać jasno określone informacje prezentujące:

- stan zasobów podlegających ochronie,
- możliwe zagrożenia,
- zamiar działania,
- sposób realizacji,
- niezbędne siły i środki,
- czas i koszty wykonania³⁷.

Każda ze stwierdzonych nieprawidłowości podlega raportowaniu, w drodze odpowiedniego meldunku, przez dowódców poszczególnych szczebli w ramach prowadzonych przez nich działań³⁸. Zadaniem wspomnianych specjalistów jest również dokonywanie analiz pod kątem uwzględnienia liczby miejscowości, w których znajdują się dobra kultury w rejonie działań jednostki wojskowej, jak również dokonywanie systematyzacji dóbr kultury według wyżej wskazanego podziału klasyfikacyjnego, a także współpraca – zarówno z władzami cywilnymi na wszystkich szczeblach, jak i z osobami cywilnymi, będącymi właścicielami dóbr kultury. Warto przy tym nadmienić, że wspomniana klasyfikacja powinna dotyczyć jedynie nieruchomości dóbr kultury, z uwagi na założenie dokonania ewakuacji lub ukrycia dóbr ruchomych przez odpowiedzialne za to komórki cywilne.

W Wytocznych DGRSZ można również znaleźć **listę dóbr kultury i obiektów, których wykorzystanie do wsparcia wysiłku wojskowego jest zakazane**. Są to dobra kultury co do zasady wskazane w art. 1 Konwencji haskiej z 1954 r.:

³⁶ *Ibidem*, część II, par. 3. Szerzej na ten temat w rozdziale 9.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, część II, par. 4.

- gmachy, których głównym przeznaczeniem jest przechowywanie, magazynowanie lub wystawianie dóbr kulturalnych ruchomych, takie jak np. muzea, biblioteki, archiwa, ale i schrony służące do przechowywania dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego;
- ośrodki przechowujące znaczną liczbę dóbr kultury;
- miejscowości chronione, które w rozumieniu Konwencji haskiej z 1954 r. są dobrami kultury, strefy sanitarne, niebronione, zdemilitaryzowane,
- dobra kultury, które są objęte ochroną specjalną wzmocnioną, znajdujące się na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO, objęte ochroną ogólną³⁹.

Wytyczne podkreślają również, że nawet nieposiadające odpowiedniego oznakowania dobra kultury podlegają ochronie w czasie działań zbrojnych. Zakazują też bezcelowego niszczenia dóbr kultury, ich kradzieży, plądrowania, dokonywania wrogich ataków wobec budowli historycznych, dzieł sztuki lub miejsc kultu religijnego stanowiących dziedzictwo kulturowe lub duchowe narodów oraz kroków ogólnie dopuszczalnych w świetle norm prawa międzynarodowego w ramach odpowiedzi na bezprawne działanie innego państwa⁴⁰.

W Wytycznych DGRSZ wskazano **środki bezpieczeństwa (środki ostrożności)** możliwe do stosowania względem dóbr kultury⁴¹. Przepisy pozwalają dowódcy, we współpracy z terenowymi komórkami administracji odpowiedzialnymi za ochronę dóbr kultury, na samodzielne zabezpieczenie i ochronę dóbr kultury w zakresie posiadanych możliwości, poprzez zorganizowanie i przeprowadzenie ich transportu w celu ochrony przed działaniami zbrojnymi. **Dobra kultury wyłączone są z planowania działań zbrojnych do momentu zaistnienia konieczności wojskowej ich wykorzystania.** Takie wykorzystanie leży w gestii zarządzającego obszarem dowódcy, za zgodą przełożonego, z uwzględnieniem możliwości rażenia dóbr kultury przy użyciu broni. Ponadto w bezpośrednim otoczeniu dóbr kultury nie można umieszczać stanowisk dowodzenia, posterunków czy też punktów zaopatrzenia, a same dobra kultury nie mogą być użyte nawet w sytuacji zaistnienia konieczności wojskowej w przypadku znajdowania się w ich otoczeniu ludności cywilnej. Podstawy zastosowania broni oraz kierowania środków bojowych przeciwko dobrom kultury w czasie

³⁹ *Ibidem*, część II, par. 5.

⁴⁰ *Ibidem*, część II, par. 6–9.

⁴¹ W pełni korespondujące z odpowiednimi regulacjami MPHKZ omówionymi w rozdziałach 12 i 13.3.3.

zwalczania przeciwnika, gdy wymaga tego konieczność wojskowa, muszą zostać zawarte w rozkazie dziennym lub dzienniku działań bojowych⁴².

Wytyczne określają szereg zasad, które należy uwzględnić w stosunku do dóbr kultury podczas prowadzenia operacji wojskowych. Podstawowe to: **proporcjonalność, rozróżnianie, humanitaryzm i konieczność wojskowa**. Żołnierze zobowiązani są uczynić wszystko co leży w ich mocy, aby upewnić się, że atakowane obiekty nie są dobrami kultury oraz podjąć wszelkie możliwe środki ostrożności przy wyborze środków i metod ataku w celu uniknięcia, zminimalizowania lub przypadkowego uszkodzenia dóbr kultury. W razie planowanego ataku mogącego spowodować szkody, których rozmiary byłyby nadmierne w stosunku do oczekiwanej konkretnej i bezpośredniej korzyści wojskowej, zgodnie z wytycznymi należy się od niego powstrzymać, zaś w przypadku gdy okaże się, że celem jest dobro kultury – należy atak odwołać⁴³.

Do zadań dowódców wszystkich szczebli należy usunięcie lub objęcie właściwą ochroną ruchomych dóbr kultury w sąsiedztwie celów wojskowych oraz unikanie lokalizacji celów wojskowych w pobliżu dóbr kultury. Natomiast pododdziały w rejonie działań zobowiązane są do zakazywania i do zapobiegania nielegalnemu wywozowi oraz przemieszczaniu dóbr kultury. Pododdziały powinny także zapobiegać wszelkim działaniom, innym niż bezwzględnie niezbędne do zabezpieczenia, udokumentowania lub zachowania wykopalisk archeologicznych oraz przeciwdziałać wszelkim akcjom mającym na celu zatajenie lub zniszczenie dóbr kultury. Ponadto podczas prowadzenia działań należy uwzględnić zagadnienie wykorzystania dóbr kultury do celów innych niż militarne w przypadku, gdy powodem wykorzystania są względy cywilne. Dobra kultury mogą być także wykorzystane w celach humanitarnych (np. ochrona ludności cywilnej), po oznaczeniu znakiem czerwonego krzyża, jako szpitale polowe czy też miejsca opatrywania rannych i chorych. W stosunku do każdego dobra kultury, które nie zostało sklasyfikowane bądź oznaczone znakiem rozpoznawczym KH54, a znajduje się w rejonie odpowiedzialności wojsk, należy złożyć meldunek⁴⁴.

Powyższe zasady mają zastosowanie zarówno do dóbr kultury znajdujących się na własnym terytorium, jak również na obszarze innego kraju. W stosunku do dóbr kultury znajdujących się na terenie innego kraju, Siły Zbrojne RP zobowiązane są do powstrzymania się od stosowania środków odwetu i rek wizycji⁴⁵.

⁴² Wytyczne DGRSZ, część II, par. 10.1–10.5.

⁴³ *Ibidem*, część II, par. 11.

⁴⁴ *Ibidem*, część II, par. 12.

⁴⁵ *Ibidem*, część II, par. 13–14.

Wytyczne DGRSZ formułują także warunki utraty ochrony wzmocnionej przez dane dobro kultury, w przypadku gdy ochrona zostanie zawieszona lub cofnięta w oparciu o art. 14 Drugiego Protokołu do KH54 z 1999 r., gdy dane dobro kultury jest celem wojskowym ze względu na sposób jego wykorzystania lub atak na nie jest jedynym możliwym środkiem, który prowadziłyby do zakończenia jego wykorzystania do celów wojskowych (z wyjątkiem sytuacji gdy nie pozwalają na to wymogi natychmiastowej samoobrony). Ponadto utrata ochrony wzmocnionej w stosunku do dobra kultury następuje także w sytuacji, gdy siłom zbrojnym przeciwnika przekazano skutecznie – z uwzględnieniem rozsądnego okresu na zmianę sytuacji – ostrzeżenie z żądaniem zakończenia wykorzystywania dóbr kultury do celów militarnych⁴⁶.

W przypadku planowania i prowadzenia działań siły zbrojne zobowiązane są do przewidzenia, które z działań przyczynią się w największym stopniu do ewentualnego zniszczenia lub uszkodzenia dóbr kultury. Wśród najczęstszych zniszczeń wymienić należy: zniszczenia mechaniczne, zniszczenia lub uszkodzenia powodowane przekroczeniem naprężeń dynamicznych (na skutek np. wstrząsów czy drgań podłoża), zniszczenia na skutek pożarów w związku z użyciem bomb, pocisków czy też podpalenia bezpośredniego, uszkodzenia będące efektem działań bojowych z użyciem substancji chemicznych lub też zniszczenia ruchomych dzieł sztuki w rezultacie grabieży oraz umyślnego lub nieumyślnego uszkodzenia⁴⁷ [szerzej w rozdziale 2.3.]. Każdy z uczestników operacji powinien zostać poinformowany przez bezpośredniego dowódcę o odpowiedzialności karnej za naruszenie obowiązujących aktów prawnych dotyczących dóbr kultury⁴⁸.

Wytyczne konkretyzują także proces samego przygotowania personelu Dowództwa Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych i podległych struktur organizacyjnych do działań poza granicami państwa. Kadra kierownicza kontyngentu powinna odbyć szkolenie zapoznające z zasadami sporządzania – uwzględniającego dokumentację fotograficzną i opinie ekspertów – **raportu otwarcia i zamknięcia danej misji**, biorącego pod uwagę stan zachowania i rodzaj ewentualnych zniszczeń wśród dóbr kultury w rejonie odpowiedzialności Polskiego Kontyngentu Wojskowego. Cały personel powinien zostać przeszkolony z zasad ochrony dóbr kultury, a dowództwo – pozyskać aktualną bazę danych obiektów zabytkowych znajdujących się w rejonie, za który odpowiedzialny będzie **Polski Kontyngent**

⁴⁶ Ibidem, część II, par. 15. Szerzej nt. okoliczności zezwalających na podjęcie działań w stosunku do dóbr kultury w rozdziale 12.

⁴⁷ Ibidem, część II, par. 17.

⁴⁸ Ibidem, część II, par. 18.

Wojskowy. Dowódca kontyngentu przed rozpoczęciem operacji zobowiązany jest do wyznaczenia specjalistów ds. ochrony dóbr kultury. Przed wyjazdem w rejon operacji należy podjąć także szeroko rozumianą **współpracę z innymi podmiotami zaangażowanymi w ochronę dóbr kultury w danym rejonie**⁴⁹.

Wytyczne kończą wskazania w zakresie zalecanej tematyki szkoleń z ochrony dóbr kultury⁵⁰.

W 2020 r. utworzono we Wrocławiu Międzynarodowy Ośrodek Szkolenia i Badań nad Dziedzictwem Kultury w Zagrożeniu⁵¹. Do jego podstawowych zadań należy: 1) prowadzenie krajowych i międzynarodowych szkoleń oraz kursów dla żołnierzy oraz osób cywilnych w obszarze ochrony dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych; 2) prowadzenie analiz i badań w kierunku implementacji prawa międzynarodowego z zakresu ochrony dóbr kultury w formie projektów rozwiązań systemowych dla Sił Zbrojnych RP oraz 3) prowadzenie badań, analiz i konsultacji w celu wypracowania optymalnych rozwiązań w obszarze bezpieczeństwa dziedzictwa kulturowego dla rozwijania programów szkoleniowych na rzecz ochrony dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych⁵².

Analizując przepisy prawa międzynarodowego i krajowego dotyczące dóbr kultury, a także zadania realizowane przez Siły Zbrojne RP w czasie pokoju i konfliktu zbrojnego należy stwierdzić, że dowódca każdego szczebla dowodzenia musi mieć świadomość, że to na nim spoczywa ciężar przygotowania jego podwładnych do działań oraz odpowiedzialność z tytułu ewentualnego naruszenia obowiązujących aktów prawnych.

⁴⁹ *Ibidem*, część III, par. 1–5,

⁵⁰ Zgodnie z częścią IV Wytycznych DGRSZ w tematyce szkoleń należy ująć: współczesne zagrożenia dóbr kultury, prawne aspekty ochrony dóbr kultury (ze szczególnym uwzględnieniem MPHKZ i prawa polskiego), podstawowe zasady MPHKZ w ochronie dóbr kultury, rodzaje ochrony dóbr kultury i zasady jej utraty, zasady ochrony dziedzictwa kultury w działaniach SZ RP i PKW podczas operacji pokojowych i sojusznicznych poza granicami kraju, odpowiedzialność za naruszenia norm dotyczących ochrony dóbr kultury, doświadczenia płynące w relewantnym zakresie z ostatnich konfliktów zbrojnych, lista UNESCO i tymczasowa lista UNESCO oraz praktyczne ćwiczenia związane z monitorowaniem dziedzictwa kultury w danym rejonie.

⁵¹ Na mocy Decyzji nr 166/MON z 22.10.2019 r. w sprawie utworzenia Międzynarodowego Ośrodka Szkolenia i Badań nad Dziedzictwem Kultury w Zagrożeniu (Dz.Urz. MON z 2019 r. poz. 206).

⁵² *Ibidem*, § 2.

16.5. Inne służby mundurowe

Ochrona dóbr kultury jest zagadnieniem wielosektorowym i interdyscyplinarnym, wymagającym wszechstronnej wiedzy oraz znajdującym się w obszarze działania nie tylko instytucji właściwych do spraw dóbr kultury i dziedzictwa narodowego lub opisywanych już Sił Zbrojnych RP, ale także wielu służb mundurowych chroniących porządek prawny w kraju. Ochrona zabytków – jako jeden z elementów polityki państwa w zakresie bezpieczeństwa publicznego – należy głównie do resortu spraw wewnętrznych i administracji, który przez Policję, Straż Graniczną i Krajową Administrację Skarbową podejmuje działania prewencyjne, zmierzające do ograniczenia skali **przestępczości skierowanej przeciw dziedzictwu kulturowemu**.

16.5.1. Policja

Dla Policji przestępstwa przeciwko dobrom kultury, takie jak nielegalny obrót dziełami sztuki, kradzieże czy niszczenie należą do poważniejszych przestępstw, często posiadających wymiar międzynarodowy i wymagających współpracy z innymi podmiotami. W myśl art. 108 ustawy z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁵³ (dalej: u.o.z.o.z.) kto niszczy lub uszkadza zabytek, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do 8 lat, a jeśli działa nieumyślnie – podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. Powyższy przepis jasno wskazuje na konieczność ścigania osób dopuszczających się przestępstw przeciwko dobrom kultury. Ponadto ustawa przewiduje możliwość obciążenia sprawcy wykroczenia karą nawiązki za uszkodzenie obiektu. Przewiduje także karę za nielegalny wywóz zabytków poza granice kraju, poszukiwanie bez wymaganego pozwolenia, niszczenie, podrabianie czy też brak należytego zabezpieczenia zabytku przez właściciela⁵⁴.

Konieczność usystematyzowania przepisów dotyczących chociażby poszukiwania zabytków bez niezbędnych pozwoleń w dużej mierze wynika z całkowitego braku kontroli nad osobami używającymi wykrywaczy metalu. Obowiązek posiadania pozwolenia na poszukiwanie zabytków z wykorzystaniem urządzeń elektronicznych i technicznych⁵⁵ był ignorowany – zaś sam rynek kolekcjonerski znalazł o wartości historycznej jest

⁵³ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.

⁵⁴ Szerzej nt. przestępstw przeciwko dobrom kultury w rozdziale 6.

⁵⁵ Art. 36 u.o.z.o.z.

dość duży – co skutkowało wzrostem liczby osób poszukujących, często nie w pełni świadomie popełniających przestępstwo nielegalnego poszukiwania zabytków i ich przywłaszczania ściganego przez Policję z uwagi na fakt, iż taki zabytek jest własnością Skarbu Państwa. W związku z tym Policja na różnych szczeblach uczestniczy w realizacji programów ochrony zabytków, w tym np. zabytków sakralnych, daleko częściej niż inne rabowane, niszczone oraz nielegalnie wywożone poza granice kraju.

17.5.2. Krajowa Administracja Skarbowa

Kolejną jednostką, która wykonuje zadania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, jest **Krajowa Administracja Skarbowa (KAS)**, powstała wskutek połączenia: administracji podatkowej, Służby Celnej i kontroli skarbowej. Mimo iż Krajowa Administracja Skarbowa kojarzona jest głównie z działaniami o charakterze fiskalnym, zajmuje się również zadaniami z zakresu ochrony zabytków. Do jej obowiązków należy:

- 1) **rozpoznawanie, wykrywanie i zwalczanie przestępstw i wykroczeń** związanych z naruszeniem przepisów dotyczących towarów, którymi obrót podlega zakazom lub ograniczeniom na mocy przepisów prawa polskiego, przepisów prawa Unii Europejskiej lub umów międzynarodowych,
- 2) **zapobieganie** ww. przestępstwom i wykroczeniom,
- 3) **ściganie sprawców** ww. przestępstw i wykroczeń, jeżeli zostały ujawnione przez Służbę Celno-Skarbową⁵⁶.

Odgrywa ona zatem bardzo ważną rolę w zakresie przeciwdziałania nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę. W przypadku odkrycia nielegalnego wywozu zabytku, to **Służba Celno-Skarbowa** prowadzi postępowanie przygotowawcze w tej sprawie, przejmując uprawnienia procesowe Policji.

Porównywalnie istotnym zadaniem jest sama **kontrola graniczna**. Funkcjonariusze, dokonując kontroli, sprawdzają czy wywóz danego dzieła jest zgłoszony, czy wywoźący posiada odpowiednie pozwolenia, a ponadto – czy obiekt nie pochodzi z przestępstwa. To właśnie w przypadku kontroli i braku odpowiednich dokumentów zezwalających na przewóz, napotykaemy sytuację **nielegalnego przemytu**⁵⁷.

Zadaniem służby celnej jest również dokonanie oceny, czy przedmiot przewożony przez granicę jest zabytkiem. Wynika to z faktu opracowania

⁵⁶ Art. 2 ust. 1 pkt 14 ustawy z 16.11.2016 r. o Krajowej Administracji Skarbowej (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 422 ze zm.).

⁵⁷ Szerzej zjawisko to zostało opisane w rozdziale 5.

ściśle określonego katalogu **15 kategorii zabytków**, których wywiezienie poza granice kraju wymaga pozwolenia. Przykładem mogą być tu obrazy, których ocena wymaga określenia wieku, metody malarskiej (np. akwarele lub pastele) oraz wartości. To właśnie zadaniem funkcjonariusza celno-skarbowego na granicy jest ocena, czy dany przedmiot może zostać wywieziony poza granice kraju bez pozwolenia, czy też powinien zostać zatrzymany do wyjaśnienia w przypadku, gdy cechy obiektu wskazują na wymaganie pozwolenia⁵⁸.

Jeśli przewożony zabytek nie wymaga szczególnego pozwolenia, organ celny lub Straż Graniczna mogą zażądać okazania dokumentu potwierdzającego tę okoliczność. Dokumentami takimi mogą być: 1) ocena wskazująca na czas powstania zabytku, 2) wycena, 3) faktura zawierające dane pozwalające na identyfikację przedmiotu, 4) potwierdzenie wwozu zabytku na terytorium RP, wystawione na przejściach granicznych przez organ celny lub Straż Graniczną oraz 5) ubezpieczenie przewozu zabytku na terytorium RP⁵⁹. W rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 19.07.2019 r. ustalono wzór dokumentu oceny wskazującej czas powstania zabytku, dokumentu wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium RP⁶⁰. W przypadku dokumentów wyceny zabytku wystawionych przez podmioty wyspecjalizowane w obrocie zabytkami, funkcjonariusze KAS dość często muszą badać je pod kątem zaniżenia wartości zabytku oraz związanym z tym poświadczeniem nieprawdy. W przypadku odkrycia zaniżenia wartości danego przedmiotu – a w związku z tym próby nielegalnego wywozu – zadaniem KAS jest prowadzenie **postępowania w sprawie wywozu zabytku bez pozwolenia** zgodnie z art. 109 u.o.z.o.z. W sytuacji poświadczenia nieprawdy – funkcjonariusze KAS przekazują sprawę Policji.

Zadania realizowane przez KAS, a co za tym idzie kompetencje funkcjonariuszy omawianej formacji, są złożone. W trakcie dokonywanej kontroli funkcjonariusze określają nieprawidłowości, takie jak:

- **przemyt**, czyli brak zgłoszenia towarów i w związku z tym uszczuplenie należności podatkowych;

⁵⁸ A. Skaldowska, P. Gawroński, *Zabytki na granicy. Działania służby celnej w ujawnianiu nielegalnie przewożonych zabytków*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2015, nr 1–2, s. 89.

⁵⁹ Redakcja Departamentu Ceł, *Informacje dotyczące przywozu i wywozu zabytków*, 5.10.2020, <https://www.podatki.gov.pl/clo/informacja-dla-osob-fizycznych/towary-objete-ograniczeniami-i-zakazami/zabytki/> (dostęp: 20.02.2021).

⁶⁰ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 19.07.2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2019 r. poz. 1470).

- **zaniżanie wartości celnej** – wprowadzanie funkcjonariuszy w błąd przez importerów, podających niższą wartość kupionych dzieł sztuki i w związku z tym zaniżających należny podatek VAT;
- **fałszowanie lub zatajanie informacji** o autorach przewożonych obiektów oraz deklarowanie tylko pewnej ich części; w przypadku ujawnienia takiej sytuacji pracownicy KAS nioszą wartość celną towaru, od której naliczana jest wartość podatkowa.

W celu realizacji zadań związanych z ochroną dóbr kultury KAS powołała **koordynatorów**, odpowiedzialnych za powyższą tematykę w poszczególnych izbach administracji skarbowej. Zadaniem koordynatorów jest pogłębianie wiedzy oraz podnoszenie kwalifikacji np. poprzez udział w szkoleniach realizowanych przez KAS we współpracy z instytucjami, takimi jak muzea, Ministerstwo Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu czy też osobami uznawanymi za ekspertów na rynku dzieł sztuki. Koordynatorzy pomagają także funkcjonariuszom w identyfikacji, ocenie i wycenie przedmiotu wywożonego poza granice kraju. Ponadto przekazują oni informacje do **Bazy zabytków skradzionych lub wywiezionych niezgodnie z prawem**, prowadzą statystyki i zestawienia związane z naruszeniami przepisów w zakresie ochrony dóbr kultury oraz odpowiadają za współpracę dochodzeniowo-śledczą w przypadku zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa związanego z nielegalnym obrotem towarami podlegającymi zakazom i ograniczeniom. Wraz z funkcjonariuszami celno-skarbowymi, kontrolerzy weryfikują przywożone przedmioty pod względem ich legalności w bazie Interpolu oraz **Krajowym wykazie zabytków skradzionych lub wywiezionych niezgodnie z prawem**. KAS może pochwalić się całkiem pokaźnym dorobkiem w zwalczaniu nielegalnego obrotu dobrami kultury⁶¹.

Zadania służby celnej w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego w dużej mierze polegają na ochronie przed nielegalnym wywozem zabytków poza granice kraju⁶². KAS realizuje te zadania, współdziałając

⁶¹ W latach 2017–2021 KAS prowadziła 51 spraw dotyczących przemytu przedmiotów zabytkowych i kolekcjonerskich do Polski. W 2020 r. udaremniła wwóz na terytorium RP 966 zabytków oraz wywóz m.in. cennych archiwaliów (w tym dokumentów Służby Bezpieczeństwa), wskazane za: Ministerstwo Finansów – Krajowa Administracja Skarbowa, KAS z nowymi uprawnieniami w zakresie ochrony dóbr kultury, 25.05.2021, <https://www.gov.pl/web/kas/kas-z-nowymi-uprawnieniami-w-zakresie-ochrony-dobr-kultury> (dostęp: 1.10.2021).

⁶² 20.05.2021 r. Prezydent RP podpisał ustawę z 15.04.2021 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o Krajowej Administracji Skarbowej (Dz.U. z 2021 r. poz. 954), która rozszerzyła kompetencje naczelników urzędów celno-skarbowych w zakresie rozpoznawania, wykrywania i zwalczania nielegalnego przywozu dóbr kultury spoza Unii Europejskiej. Nowelizacja została dokonana w związku z procesem implem-

z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Narodowym Instytutem Muzealnictwa i Ochrony Zabytków (NIMOS), muzeami, wojewódzkimi urzędami ochrony zabytków, Policją oraz Strażą Graniczną.

16.5.3. Straż Graniczna

Kolejną służbą zaangażowaną w ochronę dziedzictwa kulturowego jest Straż Graniczna. Do jej kompetencji należą zadania, takie jak rozpoznawanie, wykrywanie, a także zapobieganie przestępstwom oraz wykroczeniom związanym z przekraczaniem granicy państwa lub przemieszczaniem przez granice państwa przedmiotów, w tym dóbr określonych w przepisach u.o.z.o.z. Głównym zadaniem Straży Granicznej jest więc działanie na terenie całego kraju, mające na celu zapobieżenie nielegalnemu przewozowi takich przedmiotów⁶³. Funkcjonariusze tej formacji realizują przypisane im zadania na przejściach granicznych lotniczych, morskich, drogowych i kolejowych, w ramach kontroli granicznej.

W Komendzie Głównej Straży Granicznej oraz oddziałach, tak jak i w przypadku KAS, wyznaczeni są **koordynatorzy ds. zwalczania przestępczości przeciwko zabytkom**, których głównym zadaniem jest współpraca z innymi instytucjami w zakresie prowadzenia szkoleń, monitorowania zagrożeń oraz analizy prawnej przestępczości dotyczącej szeroko pojętej tematyki ochrony zabytków.

Duży wpływ na zakres działań Straży Granicznej miał Układ z Schengen, znoszący m.in. wewnętrzną kontrolę graniczną w obrębie Unii Europejskiej oraz nowelizacja u.o.z.o.z., dokonana w 2010 roku, w zakresie wywozu zabytków. Nowelizacja ta wprowadziła zmiany, w myśl których większość przedmiotów zatrzymywanych na granicach przed rokiem 2010 mogła być wywieziona z kraju (np. zabytki, które dawniej stanowiły przedmiot przestępstwa). Doprowadziło to do zmniejszenia liczby przypadków wymagających zastosowania procedur wywozowych, a tym samym do spadku liczby spraw skłaniających do głębszego procesu analizy i weryfikacji.

Ponadto z biegiem lat następują zmiany realiów obrotu zabytkami, co powoduje konieczność stałego analizowania aktualnych form działań przestępczych w sferze ochrony zabytków. Działania Straży Granicznej skupiają się w głównej mierze na kwestiach związanych z przemytem i zapobieganiem mu. Uwzględnić tu należy fakt, że poprzez wywóz poza granice

wania do krajowego porządku prawnego rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/880 z 17.04.2019 r. w sprawie wprowadzania i przywozu dóbr kultury (Dz.Urz. UE L 151 z 7.06.2019 r., s. 1 i n.).

⁶³ Szerzej nt. nielegalnego obrotu obiektami dziedzictwa kultury w rozdziale 5.

kraju grupy przestępcze często próbują zalegalizować dzieła będące przedmiotem np. kradzieży (monety, obrazy).

Aby móc skutecznie realizować zadania związane z ochroną zabytków, Straż Graniczna cyklicznie realizuje szkolenia w postaci **kursów doszkalających dla pracowników**. Prowadzone szkolenia ukierunkowane są na rozpoznawanie przedmiotów o znaczeniu zabytkowym (np. broń biała), ruchomych dzieł sakralnych i identyfikację dzieł sztuki, numizmatów i innych materiałów archiwalnych. Jej działania muszą być również skoordynowane z organami ścigania innych państw. Pozwala to np. na poznanie szlaków przemytniczych, czy na prowadzenie wspólnych operacji przeciwko przestępczości wobec dziedzictwa narodowego, takich jak grabieże na obszarach podwodnych i lądowych. Podjęcie współpracy międzynarodowej umożliwia Straży Granicznej dokonywanie ustaleń zarówno w zakresie zabytkowego charakteru ujawnianych na granicy dzieł, jak i egzekwowanie wymogu stosowania odpowiednich procedur wywozowych wobec zabytków wwożonych na terytorium RP w ramach tranzytu, które następnie wywożone są poza granice UE.

Reasumując, należy stwierdzić, że ochrona dóbr kultury zajmuje istotne miejsce wśród zadań Sił Zbrojnych RP oraz innych służb mundurowych, w szczególności Policji, Straży Granicznej i Krajowej Administracji Skarbowej (a zwłaszcza jej Służby Celno-Skarbowej). Nie sposób jednak nie zauważyć, że kwestia bezpieczeństwa tychże dóbr zależy przede wszystkim od świadomości całego społeczeństwa. Jedynie przy zaangażowaniu oraz współpracy wszystkich służb państwowych, instytucji publicznych oraz środowisk pozarządowych będziemy w stanie przekazać kolejnym pokoleniom dziedzictwo kulturowe, wartościowe dla wszystkich narodów świata.

Pytania kontrolne:

1. Wymień akty prawa międzynarodowego regulujące zadania Sił Zbrojnych w zakresie ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego.
2. Wymień akty prawa krajowego regulujące zadania Sił Zbrojnych w zakresie ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego.
3. Jaką rolę mają pełnić w Siłach Zbrojnych RP specjaliści (doradcy) do spraw ochrony dóbr kultury?
4. Wymień zadania w zakresie ochrony dziedzictwa kultury spoczywające na Siłach Zbrojnych RP.
5. Wskaż podstawowe zadania z zakresu ochrony zabytków wykonywane przez Krajową Administrację Skarbową.

ROZDZIAŁ 17.

Realizacja zadań ochrony dóbr kultury w warunkach wojennych przez Rzeczpospolitą Polską podczas operacji w Iraku

17.1. Zarys sytuacji

Praktyczna realizacja zadań ochrony dziedzictwa kultury w ramach misji Wojska Polskiego w Iraku i Afganistanie obejmowała działania w kraju i poza jego granicami, w szczególności z udziałem żołnierzy wielu kontyngentów wojskowych. Istotną rolę wypełniało **Ministerstwo Kultury**, koordynator działań cywilnych ekspertów ochrony dziedzictwa kultury w warunkach wojennych¹. Działania te miały wieloraki charakter i były realizowane zgodnie ze zobowiązaniami międzynarodowymi i przyjętym programem. Obejmowały one czynności organizacyjne, szkoleniowe, miały charakter działań politycznych i dyplomatycznych. Odbywały się dyskusje i wymiany poglądów, zarówno w środowisku polskich ekspertów ochrony dziedzictwa kultury jak i w środowiskach międzynarodowych, w szczególności na forum organizacji międzynarodowych, wyspecjalizowanych w ochronie dziedzictwa kultury. Kluczową rolę w tych działaniach odgrywała znajomość zasad ochrony dziedzictwa kultury w warunkach wojennych, zawartych w przepisach przyjętych przez Polskę obowiązujących konwencji międzynarodowych, jak też innych postanowień ONZ i UNESCO².

¹ W latach 2003–2013 autor pełnił w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego funkcję organizatora i koordynatora działań w zakresie ochrony dziedzictwa kultury Iraku i Afganistanu w ramach misji Wojska Polskiego. W ramach obowiązków służbowych prowadził nabór kandydatów na stanowiska cywilnych ekspertów ochrony dziedzictwa kultury, koordynował ich działalność podczas misji w Iraku i Afganistanie, współpracował przy realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury z agendami rządowymi i instytucjami kultury, realizował zadania wynikające ze zobowiązań międzynarodowych. Współpracował z Ministerstwem Obrony Narodowej i Ministerstwem Spraw Zagranicznych, organizacjami pozarządowymi, organizacjami międzynarodowymi oraz innymi podmiotami.

² Jednym z najważniejszych aktów prawnych była Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 14.05.1954 r. (Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212), a w szczególności jej art. 4, odnoszący się do poszanowania dóbr kultury.

Stąd też praca, wykonana w warunkach wojennych przez **polskich ekspertów ds. ochrony dziedzictwa kultury** przy współudziale żołnierzy Wojska Polskiego, nie miała precedensu we współczesnych konfliktach zbrojnych. Swoimi dokonaniem zarówno w Iraku jak i w Afganistanie zasłużyli oni na upowszechnienie ich wysiłku na forum międzynarodowym, zarówno w środowisku wojskowym jak i cywilnym. Byli jedynymi specjalistami tak profesjonalnie wykonującymi zadania ochrony dziedzictwa kultury wśród wszystkich kontyngentów narodowych realizujących zadania militarne³. Znaleźli się w Babilonie, Ghazni oraz w innych miejscach, wykonując głównie zadania służące ratowaniu zagrożonego dziedzictwa kultury. Byli też ludźmi, którzy nie ulękli się ani też nie ugięli pod brzemieniem zadań i obowiązków, pod presją czasu i wobec przeciwności zdarzeń, realizując przydzielone im zadania najlepiej jak potrafili. Wiedzieli, że mogą liczyć na pomoc i wsparcie żołnierzy Wojska Polskiego, w szczególności zaś z komórek współpracy cywilno-wojskowej, jak również przedstawicieli Ministerstwa Kultury.

17.1.1. Zagrożenia dla dziedzictwa kultury w Iraku

Od początku wojny w Iraku w 2003 r. zabytki tego kraju były zagrożone, w szczególności toczącymi się operacjami prowadzonymi przez siły zbrojne. Dyskutowano o ich ratowaniu na forum międzynarodowym, szczególnie zaś w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw oświaty, nauki i kultury (UNESCO). Wiosną 2003 r. żołnierze amerykańskiej piechoty morskiej oraz wojsk lądowych znaleźli się na ulicach Bagdadu, a zabytkom starożytnej Mezopotamii zagroziły działania zbrojne. W czasie operacji militarnych ginęły bezcenne arcydzieła starożytnej sztuki, stanowiące dziedzictwo całej ludzkości. Grabiono najcenniejsze obiekty, często na zamówienie bogatych kolekcjonerów. Znane dotąd głównie historykom sztuki i muzealnikiem skarby z Muzeum Narodowego w Bagdadzie, ze względu na swą wartość artystyczną i historyczną, jak również na ogromną wartość rynkową, stawały się łupem zorganizowanych grup i zwykłych rabusiów. Stanowiąc zarazem symbol strat w dziedzictwie kultury początków XXI wieku wynikłych z działań militarnych, są przestrożą dla innych, co należy uczynić, aby uchronić to wyjątkowo cenne dziedzictwo kultury.

³ W ramach misji w Iraku zadania wykonywało 11 cywilnych specjalistów, zaś w Afganistanie 4 cywilnych specjalistów.

17.1.2. Inicjatywy Ministerstwa Kultury RP

W kwietniu i maju 2003 r. Ministerstwo Kultury, wraz z innymi agendami rządowymi i przy współudziale ekspertów ochrony dziedzictwa kultury, prowadziło rozmowy i konsultacje polityczne odnośnie do uczestnictwa ekspertów w ramach Polskiego Kontyngentu Wojskowego (PKW) w koalicji Międzynarodowych Sił Stabilizacyjnych w Republice Iraku. Decyzja o przystąpieniu do koalicji Międzynarodowych Sił Stabilizacyjnych była poprzedzona konsultacjami z naszymi sojusznikami z NATO: Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią oraz innymi europejskimi partnerami. Podstawę udziału RP w operacji sojuszniczej stanowiło postanowienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 6.06.2003 r. o **użyciu Polskiego Kontyngentu Wojskowego w składzie Międzynarodowych Sił Stabilizacyjnych w Republice Iraku**⁴. Charakter irackiej misji PKW różnił się od misji międzynarodowych jakie dotychczas wykonywali żołnierze Wojska Polskiego. Żołnierze wydzielonego kontyngentu polskich sił zbrojnych mieli po raz pierwszy wziąć udział w dużej operacji wojskowej w ramach sił koalicyjnych, której celem było „wymuszenie pokoju”. Uzasadnienie dla interwencji sił międzynarodowej koalicji stanowiły rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ, zobowiązujące Irak do podporządkowania się wszystkim standardom międzynarodowym i do wypełnienia zobowiązań rozbrojeniowych nałożonych przez ONZ.

17.1.3. Działania podejmowane na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku

Pierwszy komponent Polskiego Kontyngentu Wojskowego rozpoczął przemieszczanie się nad Zatokę Perską w 31.07.2003 r. Wydarzeniu temu nadano uroczysty charakter, żołnierze polscy byli żegnani przez prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego, ministra obrony narodowej Jerzego Szmajdzińskiego, parlamentarzystów, przedstawicieli władz samorządowych oraz swoje rodziny. Rozpoczęcie działań militarnych w Iraku stanowiło także ważny sygnał dla Ministerstwa Kultury, aby podjąć działania i przygotować koncepcję odpowiedzi na apel UNESCO w sprawie niesienia pomocy zagrożonym zabytkom Iraku. Z inicjatywy wiceministra Macieja Klimczaka, który wykonywał w tym czasie także obowiązki Generalnego Konserwatora Zabytków, do przygotowania koncepcji ochrony dziedzictwa kultury zostały włączone komórki organizacyjne ministerstwa – departamenty: Ochrony Zabytków, Dziedzictwa Narodowego, Współpracy

⁴ M.P. z 2003 r. Nr 30, poz. 410.

Międzynarodowej i Integracji Europejskiej oraz Biuro Spraw Obronnych, a także Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, jak również Ośrodek Dziedzictwa Archeologicznego. W ramach roboczych spotkań – dyskusji ekspertów – aspekt ochrony dziedzictwa kulturowego okazał się niezwykle ważny i stanowił podstawę do podjęcia kompleksowych działań. Dzięki temu Polska aktywnie uczestniczyła w działaniach na forum międzynarodowym na rzecz ochrony zagrożonego irackiego dziedzictwa kultury. Postawa ta wynikała zarówno ze szczególnego znaczenia dziedzictwa kultury Iraku dla kultury światowej, jak i regulacji wynikających z umów międzynarodowych, których stronami były Polska oraz Irak. Kluczowe pod tym względem były trzy akty prawa międzynarodowego⁵: Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 14.05.1954 r. (dalej: *Konwencja haska z 1954 r.*), Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i przeciwdziałania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kulturalnych z 17.11.1970 r.⁶, Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 16.11.1972 roku⁷.

17.2. Katalog działań ochronnych

W drugiej połowie 2003 r. i po zakończeniu operacji wojennej przeciwko wojskom Saddama Husajna **Ministerstwo Kultury RP podjęło szereg działań organizacyjnych na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku**. Założenia zatwierdzonego przez ministra kultury planu przyszłych przedsięwzięć, dotyczących ochrony dziedzictwa kultury, włączone zostały do opracowywanego dokumentu rządowego⁸. Z inicjatywy ministerstwa, przy współudziale polskiego środowiska archeologów, opracowany został **projekt programu udziału Polski w odbudowie Iraku w zakresie dziedzictwa kulturowego**⁹. Zawarto w nim m.in. propozycje dotyczące:

- zorganizowania misji ekspertów z zadaniem opracowania szczególnej dokumentacji stanu stanowisk archeologicznych i innych dóbr

⁵ Na przepisach tych trzech konwencji opierała się cała koncepcja udziału RP w realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury Iraku. Stanowiła ona także podstawę wystąpienia do ministra obrony narodowej o utworzenie w składzie PKW etatu eksperta-specjalisty do spraw ochrony dziedzictwa kultury.

⁶ Dz.U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106.

⁷ Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190, załącznik.

⁸ Dokument ten obejmował całość działań i zadań realizowanych przez RP w powojennej odbudowie Iraku.

⁹ Wstępny projekt został opracowany przez Marka Lemiesza oraz Krzysztofa Sałacińskiego, na jego bazie został przygotowany całościowy dokument.

kulturalnych, która zostałaby w przyszłości przekazana władzom irackim na potrzeby prac badawczych,

- sporządzenia raportu otwarcia, przedstawiającego stan zachowania obiektów zabytkowych i stanowisk archeologicznych,
- prowadzenia działań zabezpieczających zagrożonych obiektów zabytkowych,
- podjęcia przedsięwzięć organizacyjnych, mających na celu odbudowę i wyposażenie lokalnych struktur Służby Starożytności i Dziedzictwa Iraku oraz współdziałanie z tymi instytucjami w realizacji zadań zabezpieczenia i ochrony zagrożonego dziedzictwa kultury.

Program ochrony dóbr kultury Iraku w ramach realizowanej przez Wojsko Polskie misji zaprezentowany został w liście intencyjnym, wystosowanym 14.07.2003 r. przez ministra spraw zagranicznych RP Włodzimierza Cimoszewicza do Dyrektora Generalnego UNESCO¹⁰. Jego główne treści, przedstawione przez upoważnionego przedstawiciela naszego rządu, zostały przyjęte jako „specjalny polski program”, stanowiąc konkretną ofertę wkładu Polski w ochronę irackiego dziedzictwa kultury.

Kluczowym dokumentem, który przyczynił się do przyspieszenia działań w tym zakresie, był dokument rządowy przyjęty przez Radę Ministrów na posiedzeniu 1.07.2003 r.: **Koncepcja udziału Polski w odbudowie i restrukturyzacji Iraku**¹¹ (dalej: *Koncepcja*). Rząd RP zaprezentował w nim szczegółowe zamierzenia związane z realizacją postanowień rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1483 z 22.05.2003 r., która określała zobowiązania państw członkowskich w postkonfliktowym uregulowaniu sytuacji w Iraku. W Koncepcji sprecyzowane zostały zadania dla wiodących resortów, uczestniczących w programie na rzecz stabilizacji sytuacji w Iraku. Głównym koordynatorem działań z ramienia rządu został minister spraw zagranicznych. Ów dokument zobowiązywał określonych ministrów do podejmowania inicjatyw oraz przedsięwzięć organizacyjnych, finansowych, prawnych i czynił ich odpowiedzialnymi za realizację określonych zadań. Zadania ujęte w rozdziale IV, zatytułowanym „Działania w zakresie ochrony dóbr kulturalnych i dziedzictwa narodowego w Iraku”, obligowały ministra kultury do podejmowania konkretnych przedsięwzięć w tej sferze. W dokumencie podkreślono również, że potrzeba włączenia się RP w ochronę dóbr kultury Iraku wynika z roli Polski w ochronie światowego dziedzictwa kulturowego, wieloletnich doświadczeń w prowadzeniu prac

¹⁰ Projekt dokumentu opracował K. Sałaciński na polecenie ministra M. Klimczaka. Został on zaakceptowany oraz przekazany do MSZ celem tłumaczenia i podpisu przez ministra spraw zagranicznych.

¹¹ Dokument niepublikowany (archiwum autora).

archeologicznych w rejonie Bliskiego Wschodu przez polskich archeologów, a także z konieczności realizacji postanowień Konwencji haskiej z 1954 r.

17.2.1. Polski program ochrony dziedzictwa kultury Iraku

Intencją władz RP było, żeby udział polskiego kontyngentu wojskowego w misji stabilizacyjnej w Iraku był mocno i wyraźnie związany z ochroną tamtejszych zabytków i stanowił „specjalny polski program”, co było nawiązaniem do deklaracji złożonej na forum UNESCO. Chodziło o to, aby realizacja programu stała się istotnym elementem uczestnictwa naszych żołnierzy w działaniach stabilizacyjnych na terenie Iraku. Zadanie takie nie było dotychczas realizowane w ramach polskich kontyngentów wojskowych. W Koncepcji podkreślono, że „[u]dział polskich ekspertów i specjalistów w tych przedsięwzięciach – jak zapisano w dokumencie – powinien wpływać na kształtowanie pozytywnego wizerunku Polski wśród miejscowej ludności i zagranicy. Istnieje zatem wielka szansa realizacji polskich projektów w dziedzinie kultury, w tym ewentualnie w przyszłości, prac archeologicznych i konserwatorskich w tym rejonie”¹².

Sformułowane w dokumencie zadania zakładały realizację szeregu przedsięwzięć w zakresie ochrony dziedzictwa kultury na terenie Iraku. Za wiodące uznano działania:

- organizacyjne i popularyzatorskie,
- dokumentacyjne i ratownicze,
- zabezpieczające i konserwatorskie,
- edukacyjne i szkoleniowe.

Na ich urzeczywistnienie przewidziano kwotę 630 000 PLN do końca 2003 r. Środki te były przeznaczone na: świadczenia osobowe dla 10 specjalistów, ubezpieczenie, koszty transportu oraz zakup niezbędnego sprzętu do prowadzenia działań dokumentacyjnych, ratowniczych i zabezpieczających. Odpowiedzialność za wykonanie dyspozycji spoczęła na Ministerstwie Kultury, działającym w porozumieniu z Ministerstwem Obrony Narodowej i Ministerstwem Spraw Zagranicznych. Koncepcja stanowiła ważną podstawę do kompleksowych działań w sferze ochrony irackiego dziedzictwa w warunkach wojennych. Ponadto w końcowej części dokumentu rządowego określono szczegółowy tryb oraz terminy składania sprawozdań z wykonanych przedsięwzięć. Określał on także czynności przygotowawcze i organizacyjne podejmowane na terytorium RP. W ramach tych czynności podjęte zostały działania organizacyjne zmierzające do utworzenia w strukturze

¹² *Ibidem.*

PKW stanowiska eksperta do spraw ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku – doradcy Dowódcy Wielonarodowej Dywizji – na co zgodę wyraził minister obrony narodowej¹³.

Sprawa obsady stanowiska była przedmiotem konsultacji kierownictwa resortu kultury z gronem uznanych polskich archeologów¹⁴. Dowództwo Wojsk Lądowych uważało, że zadania ochrony dziedzictwa kultury powinny być realizowane w ramach struktur cywilno-wojskowych PKW. Takie rozwiązanie zostało też przyjęte w ramach obecności wojskowej w Iraku i w Afganistanie.

17.2.2. Rola Biura Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury w realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury

Ważną rolę w realizacji przedsięwzięcia spełniało Biuro Spraw Obronnych Ministerstwa¹⁵. Przygotowało ono **Harmonogram przedsięwzięć Ministerstwa Kultury w zakresie ochrony dziedzictwa narodowego Iraku w polskiej strefie stabilizacyjnej**¹⁶. Dokument ujmował najważniejsze zamierzenia, wynikające z zadań określonych w rozdziale IV Koncepcji, sposób i termin ich realizacji oraz wykonawców. Pełnił on ważną rolę w kompleksowym przygotowaniu resortu, ekspertów oraz innych podmiotów do realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury Iraku, od chwili wysłania żołnierzy I zmiany PKW do czasu wysłania pierwszego eksperta cywilnego w rejon misji¹⁷. Za kluczowe przedsięwzięcie w harmonogramie uznano zamiar skierowania do Iraku misji eksperckiej archeologów w celu oceny strat i sporządzenia „bilansu otwarcia” w polskiej strefie stabilizacyjnej. Do ważniejszych zamierzeń, realizowanych przez cały okres trwania misji, należało utworzenie w dowództwie Polskiego Kontyngentu Wojskowego stanowiska specjalisty ochrony dziedzictwa kultury i jego cykliczne

¹³ Podstawę stanowiło wystąpienie Ministra Kultury do Ministra Obrony Narodowej o utworzenie w strukturze PKW stanowiska cywilnego eksperta. Minister obrony narodowej Jerzy Szmajdziński wyraził zgodę na utworzenie w składzie kontyngentu stanowiska eksperta ochrony dziedzictwa kultury. Pierwszym ekspertem realizującym zadania w Iraku został Marek Lemiesz.

¹⁴ Kluczową rolę w przedstawianiu propozycji osób do udziału w misji odegrał Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego.

¹⁵ Decyzją kierownictwa Ministerstwa Kultury, Biuro Spraw Obronnych odpowiedzialne było za koordynowanie zadań w obszarze ochrony dziedzictwa kultury Iraku wynikających z dokumentu rządowego, przyjętego 1.07.2003 r. Autor artykułu został upoważniony do koordynowania działań oraz bieżącej współpracy z MON, MSZ i innymi agendami rządowymi, a także z organizacjami krajowymi i międzynarodowymi.

¹⁶ Dokument opracowany przez autora artykułu (archiwum autora).

¹⁷ Odbyło się to na początku października 2003 r.

obsadzanie w kolejnych zmianach PKW¹⁸, koordynowanie przedsięwzięć związanych z realizacją zadań ochrony irackiego dziedzictwa kulturowego w kraju i w strefie odpowiedzialności Wielonarodowej Dywizji oraz utrzymywanie stałych kontaktów w tym zakresie z odpowiednimi komórkami Ministerstwa Obrony Narodowej i Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

Poczyniono też starania o pozyskanie odpowiednich map wojskowych obejmujących środkowo-południową strefę stabilizacyjną w Iraku, znajdującą się w zakresie odpowiedzialności polskiego dowództwa Dywizji. Ważnym wydarzeniem było także powołanie na stanowisko generalnego konserwatora zabytków w Ministerstwie Kultury – podsekretarza stanu Ryszarda Miklińskiego¹⁹, któremu minister kultury Waldemar Dąbrowski powierzył zadanie nadzorowania realizacji przedsięwzięć resortu kultury, wynikających z dokumentu rządowego, przyjętego 1.07.2003 r.

17.2.3. Rola Biura Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury w realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury

Rozpoczęto prace mające na celu opracowanie kompleksowego programu zamierzeń resortu kultury w obszarze ochrony dziedzictwa Iraku w środkowo-południowej strefie stabilizacyjnej. Podstawą podjęcia nowych inicjatyw była **Informacja z 5.09.2003 r. Ministra Spraw Zagranicznych dotycząca rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1483 z 22.05.2003 roku w sprawie postkonfliktowego uregulowania w Iraku**²⁰. Zawierała ona dwa nowe fakty, które nadawały konkretny wymiar postanowieniom rezolucji w kwestiach politycznych, gospodarczych oraz w sprawie ochrony irackich dóbr kultury. Minister spraw zagranicznych informował członków rządu, że Komitet Sankcji przy Radzie Bezpieczeństwa, utworzony na mocy rezolucji nr 661 z 6.08.1990 r.²¹, uchwalił 29.07.2003 r. wskazówki dotyczące sposobu realizacji zobowiązań przez państwa członkowskie ONZ, w tym Polskę. W sferze odpowiedzialności za dobra kultury Komitet Sankcji

¹⁸ W ramach obecności wojskowej w Iraku, każdej zmianie PKW towarzyszył co najmniej jeden cywilny ekspert ochrony dziedzictwa kultury. Na etapie przygotowań do opuszczenia Babilonu przez żołnierzy Wielonarodowej Dywizji, zadania dotyczące ochrony dziedzictwa kultury Iraku, w tym przygotowanie raportu o aktualnym stanie stanowiska archeologicznego w Babilonie, wykonywało 3 cywilnych ekspertów ochrony dziedzictwa kultury: Mirosław Olbryś, Agnieszka Dolatowska, Tomasz Burda.

¹⁹ Obowiązki podsekretarza stanu Ryszard Mikliński wykonywał do końca października 2004 roku.

²⁰ Dokument niepublikowany, archiwum autora.

²¹ SC resolution 661 (1990): *The situation between Iraq and Kuwait* (6.08.1990); tekst dostępny na: [https://undocs.org/S/RES/661\(1990\)](https://undocs.org/S/RES/661(1990)).

zalecił rządowi państw: „podjęcie odpowiednich kroków w celu ułatwienia bezpiecznego zwrotu do irackich instytucji kultury, dóbr kulturalnych i innych przedmiotów własności kulturalnej, jak również przedmiotów o ważnym znaczeniu archeologicznym, historycznym, naukowym i religijnym, nielegalnie wywiezionych z Iraku od dnia przyjęcia rezolucji nr 661, to jest od dnia 6 sierpnia 1990 roku, a także ustanowienia zakazu handlu lub obrotu tymi przedmiotami i dobrami”²².

W związku z postanowieniami rezolucji, wskazówkami Komitetu Sankcji, a także wynikającymi z nich zobowiązaniami Polski, minister spraw zagranicznych, koordynujący działania rządu w kwestii Iraku, zaproponował przyjęcie przez Radę Ministrów decyzji zobowiązującej ministrów – wymienionych w informacji jako odpowiedzialnych za poszczególne działy gospodarki – do podjęcia działań zmierzających do realizacji tych zobowiązań²³. Minister kultury, w świetle przyjętych ustaleń Rady Ministrów, został zobowiązany do „zapewnienia ochrony dóbr kulturalnych w strefie stabilizacyjnej we współpracy z właściwymi organizacjami międzynarodowymi, a w szczególności z UNESCO i Interpolem”²⁴. Ponadto, w sprawie „bezpiecznego zwrotu do irackich instytucji dóbr kulturalnych wywiezionych z Iraku od 1990 r. oraz zakazu handlu i obrotu tymi dobrami”, minister finansów miał uruchomić procedury udaremniające ewentualny obrót irackimi dobrami kulturalnymi, natomiast zadaniem ministra kultury było wdrożenie procedury restytucji tych dóbr w przypadku ich odnalezienia na terenie naszego kraju²⁵.

Informacja MSZ wskazywała również nadrzędne zasady postępowania dotyczące realizacji zadań Polskiego Kontyngentu Wojskowego w zakresie bezpieczeństwa i stabilizacji w Iraku oraz odpowiedzialność, jaką Polska przyjęła na siebie w powierzonej strefie stabilizacyjnej. Za niezbędne uznano „zwrócenie szczególnej uwagi na cywilny komponent sił stabilizacyjnych, tak aby w realizacji zadań w Iraku mogły one aktywnie uczestniczyć przy ścisłej współpracy ze Specjalnym Przedstawicielem Sekretarza Generalnego ONZ (w zakresie jego niezależnej odpowiedzialności) oraz z Iracką Radą Zarządzającą, jak również z przedstawicielami lokalnej społeczności i irackich organizacji pozarządowych”²⁶. Ustalono, że w procesie odbudowy struktur i instytucji państwowych oraz administracji Iraku, a także zapewniania ochrony praw człowieka, nieodzowna jest współpraca dowództwa sił stabilizacyjnych

²² Dokument w archiwum autora.

²³ Wspomniana Informacja MSZ z 5.09.2003 r.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

z Tymczasowymi Władzami Koalicyjnymi, których zadania zostały określone w rezolucji oraz z Iracką Radą Zarządzającą i innymi instytucjami irackimi. Były to priorytety określające zasady działania dowództwa Wielonarodowej Dywizji oraz podległych jej wojskowych komponentów narodowych (w tym Polskiego Kontyngentu Wojskowego) operujących i realizujących zadania odbudowy i restrukturyzacji Iraku. Stało się oczywiste, że zasady te – zgodnie z ustaleniami Rady Ministrów – dotyczą sposobu wykonywania zadań, do których został zobowiązany minister kultury, podejmowanych zarówno w kraju jak i na terytorium Iraku. Opracowując rozszerzony program przedsięwzięć w obszarze ochrony irackich dóbr kultury, niezbędne było uwzględnienie wszystkich tych okoliczności. Podjęto także przygotowania do organizacji posiedzenia kierownictwa Ministerstwa Kultury, na którym miał być przyjęty całościowy program działań na lata 2003–2004.²⁷

Ważnym zadaniem stała się także obsada **stanowiska archeologa, eksperta do spraw ochrony dziedzictwa Iraku w strukturze Polskiego Kontyngentu Wojskowego**. Kandydatem na to stanowisko został Marek Lemiesz z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Przeszedł on pozytywnie postępowanie kwalifikacyjne w Dowództwie Wojsk Lądowych oraz przeszkolenie przygotowawcze do misji w Kielcach. Był młodym archeologiem z doświadczeniem misyjnym w rejonie Bliskiego Wschodu, zwłaszcza w Egipcie i Sudanie, a ponadto był podwładnym prof. Lecha Krzyżaniaka – dyrektora Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, osoby o dużym dorobku naukowym i z doświadczeniem nabytym w trakcie udziału w wielu międzynarodowych misjach archeologicznych²⁸.

Przyjęty dokument – **Plan zasadniczych przedsięwzięć wynikających z przyjętej przez Radę Ministrów 1.07.2003 r. Koncepcji udziału Rzeczypospolitej Polskiej w odbudowie i restrukturyzacji Iraku**²⁹ – ujmował kilka segmentów działań w rozbiciu na przedsięwzięcia:

- „przygotowawcze” – realizowane w kraju w okresie lipiec 2003 r. – wrzesień 2003 r.,
- „zasadnicze” – projektowane w kraju i na terytorium Iraku w terminie październik 2003 r. – marzec 2004 r.,
- „długoterminowe” w okresie kwiecień 2004 r. – wrzesień 2004 r.,
- „informacyjne, promocyjne i szkoleniowe” – planowane od października 2003 r. do września 2004 r.

²⁷ Program taki został zaakceptowany przez ministra kultury Waldemara Dąbrowskiego.

²⁸ W sierpniu 2003 r. autor zaprosił prof. Lecha Krzyżaniaka do ministerstwa i zaproponował mu przedstawienie propozycji kandydatur na cywilnych ekspertów ochrony dziedzictwa kultury w PKW w Iraku.

²⁹ Dokument niepublikowany, archiwum autora.

Integralnymi składnikami dokumentu były załączniki, które zawierały m.in. szczegółowo rozpracowane programy działania archeologów, specjalistów ochrony dziedzictwa w poszczególnych okresach realizacji zadań w strukturze PKW na terenie strefy stabilizacyjnej. Ponadto zamieszczono w nim propozycje obsady etatowej w następnych zmianach, wykaz niezbędnego sprzętu i wyposażenia archeologów, a także kalkulację kosztów.

Szczególnie cenny i kompletny merytorycznie był załącznik prezentujący **Program działań w zakresie ochrony dziedzictwa narodowego na terenie polskiej strefy stabilizacyjnej w Iraku**, opracowany przez Marka Lemiesza z udziałem autora niniejszego rozdziału³⁰. Pod względem formy dokument odpowiadał wojskowym wymogom. Przedstawiono w nim planowane przedsięwzięcia w ochronie dziedzictwa Iraku z podziałem na etapy: działania eksperta, archeologa i jego następców, warianty zastępcze oraz metodykę postępowania, uwzględniającą obowiązujące standardy międzynarodowe wynikające z postanowień rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ oraz konwencji, których Polska była stroną³¹.

Projekt Planu zasadniczych przedsięwzięć został przedstawiony i przedyskutowany 29.09.2003 r. na roboczym spotkaniu generalnego konserwatora zabytków Ryszarda Miklińskiego z udziałem dyrektorów komórek organizacyjnych ministerstwa. Zaproszony został także na to spotkanie Marek Lemiesz, który po zakończeniu szkolenia przygotowawczego oczekiwał na termin wylotu na misję. Zaprezentował on harmonogram działania i omówił najważniejsze zadania, jakie zostały mu powierzone do wykonania. Głównym celem i efektem kilkumiesięcznej pracy stało się opracowanie **Raportu otwarcia**. W zamierzeniu miał to być dokument ukazujący stan dóbr kultury Iraku, znajdujących się w środkowo-południowej strefie stabilizacyjnej w momencie przejęcia za nią odpowiedzialności przez polskie dowództwo Wielonarodowej Dywizji, ze szczególnym uwzględnieniem terenu Babilonu.

17.3. Koordynacja działań na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku

Po akceptacji Programu przyjęta została zasada obowiązująca przez cały czas trwania misji, zarówno w Iraku jak i w Afganistanie, że merytoryczną koordynację działań sprawuje Biuro Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury³². Podstawą pracy w tym zakresie jest utrzymywanie ze specjalistami

³⁰ Pierwszą wersję dokumentu przygotował Marek Lemiesz.

³¹ Projekt tego dokumentu można dziś uznać za wzór postępowania osób cywilnych i wojskowych w obszarze ochrony dziedzictwa kultury w warunkach działań militarnych.

³² Od 2007 r. zadania te wykonywał Wydział Spraw Obronnych i Ochrony Informacji Niejawnych.

ciągłej łączności telefonicznej i za pośrednictwem Internetu. Biuro otrzymuje również systematycznie okresowe meldunki i sprawozdania z realizacji zadań w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego. Na podstawie tych danych – po konsultacji z kierownictwem i komórkami organizacyjnymi ministerstwa, a także ze współdziałającymi resortami: obrony narodowej i spraw zagranicznych – są podejmowane decyzje i przekazywane na bieżąco naszym specjalistom w Iraku. System ten sprawdził się nawet w najtrudniejszych momentach misji³³.

7.10.2003 r. odbyło się posiedzenie kierownictwa Ministerstwa Kultury, na którym autor rozdziału przedstawił założenia Planu zasadniczych przedsięwzięć, natomiast Marek Lemiesz zaprezentował koncepcję realizacji programu działań w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego podczas planowanej misji w Iraku. Dokument został zaakceptowany i przyjęty do realizacji. Polski ekspert M. Lemiesz miał gotowy program działania, którego głównym celem było opracowanie Raportu otwarcia oraz podejmowanie działań na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku, jak również szkolenie poszczególnych komponentów wojskowych w tym obszarze. Polską działalność archeologiczną w Iraku poprzedziła także **praca Stanisława Jasiewicza**, konserwatora z Muzeum Narodowego w Warszawie, przy tworzeniu w latach 60. XX wieku nowoczesnej ekspozycji Muzeum Narodowego w Bagdadzie³⁴.

17.3.1. Współpraca polskich ekspertów ds. ochrony dóbr kultury z ekspertami irackimi

Niezależnie od działań organizacyjnych na potrzeby PKW realizowano szereg przedsięwzięć w kraju. W październiku 2003 r. do Polski przybyła delegacja intelektualistów irackich na zaproszenie dyrektora Instytutu Adama Mickiewicza – Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej w Warszawie, dr. Ryszarda Żółtanieckiego. Wzięli oni udział w konferencji naukowej „W kręgu problematyki Kurdów i Kurdystanu”, zorganizowanej 20–21.10.2003 r. przez Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, wygłaszając referaty i uczestnicząc w dyskusji. W ekipie naukowców

³³ Dzięki takim działaniom udało się zrealizować i udokumentować wiele przedsięwzięć, zarówno w kraju, jak i na arenie międzynarodowej, prowadzonych w obszarze ochrony dziedzictwa kultury Iraku.

³⁴ Autor rozdziału po otrzymaniu informacji, że S. Jasiewicz posiada cenną dokumentację zdjęciową zbiorów Muzeum Narodowego w Bagdadzie, zaprosił go do ministerstwa i zaproponował wyrażenie zgody na jej zdigitalizowanie oraz przekazanie Ministrowi Kultury Iraku.

i intelektualistów irackich znaleźli się: prof. dr hab. Adnan Abbas – kierownik Zakładu Arabistyki i Islamistyki w Katedrze Orientalistyki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza; prof. dr Munther Al-Fadhal – profesor prawa konstytucyjnego i doradca prawny do spraw systemów praw Bliskiego Wschodu na uczelniach w Bagdadzie i Sztokholmie oraz profesor kontraktowy na Międzynarodowym Wydziale Prawa w Londynie; prof. dr Izzadin Mustafa Rasool – profesor Uniwersytetu As-Sulaimaniyyi, prezes Związku Literatów Kurdyjskich w Iraku, poseł do Parlamentu Irackiego Kurdystanu i przewodniczący Komisji Edukacji i Szkół Wyższych w tym Parlamencie; prof. dr Azad Muhammad Amin Al-Nakishbandi – dziekan Wydziału Literatury Uniwersytetu Salahaddin, Erbil w Iraku oraz dr Majeed Jafar ze Szwecji i Mothafur Khatawi, dziennikarz i wydawca. Iraccy goście spotkali się również z gronem profesorskim i studentami trzeciego roku arabistyki w Instytucie Orientalistycznym Wydziału Neofilologii Uniwersytetu Warszawskiego, wymieniając poglądy i odpowiadając na pytania. Na zakończenie wizyty w naszym kraju z delegacją irackich intelektualistów spotkał się podsekretarz stanu Ryszard Mikliński, który poinformował ich o historii oraz zadaniach polskiego Ministerstwa Kultury. W trakcie spotkania autor rozdziału zapoznał Irakijczyków z zadaniami polskich archeologów w sferze ochrony irackiego dziedzictwa narodowego w misji stabilizacyjnej w ich kraju. Przedstawił także katalog przedsięwzięć służących przeciwdziałaniu przywozowi i obrotowi zabytkami na terenie Polski, które mogłyby pochodzić z Iraku, czemu służy też odpowiednie szkolenie prowadzone z polskimi żołnierzami udającymi się na misję. We wzajemnych kontaktach istniał stan zawieszenia. Przerwanie tego stanu i zaproszenie ludzi kultury z Iraku mogło zaowocować wieloma nowymi inicjatywami z obu stron.

17.3.2. Współdziałanie z ekspertami ochrony dziedzictwa kultury i innymi instytucjami

Pierwszy raport z realizacji zadań w Iraku otrzymał K. Sałaciński od M. Lemiesza 2.11.2003 r. Był bardzo rzeczowy i przedstawiał wstępnie obszar głównych zadań w obszarze ochrony dziedzictwa kultury. M. Lemiesz zwracał w nim uwagę na wielorakie problemy mające wpływ na realizację zadań: od trudności z łącznością, poprzez warunki bytowe, po trudności w korzystaniu z przydzielonego sprzętu, jak i napotykanie w realizacji zadań w warunkach bojowych. Informował ponadto o spotkaniu z dyrekcją Muzeum Narodowego w Bagdadzie i grupą zatrudnionych tam archeologów. W oparciu o przeprowadzone rozmowy podjął on działania dotyczące

przygotowania bazy danych na temat odbudowywanej struktury służby starożytności w terenie oraz w Bagdadzie, gdzie od kilku tygodni funkcjonuje Naczelna Rada Starożytności i Dziedzictwa. W raporcie wspomniano również o planach spotkania z szefem Irackiej Służby Starożytności i Dziedzictwa w Bagdadzie oraz z grupą ekspertów archeologicznych, a także o planowanej wizycie u gubernatora Al Hilli, któremu bardzo zależało na kontakcie z archeologiem odpowiadającym za dziedzictwo archeologiczne w jego prowincji. Pierwszy raport M. Lemiesza utwierdził autora rozdziału w przekonaniu, że podjęto słuszną decyzję, aby jak najlepiej przygotować się do realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury Iraku w ramach prowadzonych działań militarnych.

Ważnym ogniwem spinającym wszystkie działania resortów było powołanie w listopadzie 2003 r. w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, **specjalnego Zespołu zadaniowego do spraw Iraku**. Do jego obowiązków należało m.in. pozyskiwanie i gromadzenie informacji z wszystkich ministerstw o realizacji zadań, określonych w koncepcji udziału RP w odbudowie i restrukturyzacji Iraku. Ministerstwo Kultury na bieżąco informowało o nich zespół zadaniowy MSZ. Jednym z wykonanych przez nie zadań było wywiązanie się ze zobowiązań nałożonych przez Komitet Sankcji przy Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Minister Kultury skierował **list do antykwariuszy w sprawie podejmowania wszelkich działań mających na celu zapobieganie wykorzystywaniu polskiego rynku antykwarycznego do prowadzenia handlu zabytkami stanowiącymi dziedzictwo kulturowe Iraku, nielegalnie wywiezionymi z tego kraju**³⁵. Minister zwrócił się w nim do antykwariuszy, aby w dobrze pojętym interesie własnym i kraju wsparli inicjatywę ONZ, a także informowali właściwe organy ochrony zabytków o jakichkolwiek próbach wystawienia na sprzedaż dzieł sztuki lub rzemiosła artystycznego oraz zabytków archeologicznych, mogących pochodzić z Iraku. Problemowi zapobiegania ich przemytowi i nielegalnemu obrotowi poświęcone zostało także spotkanie w Ośrodku Ochrony Zbiorów Publicznych, w którym wzięli udział: podsekretarz stanu generalny konserwator zabytków Ryszard Mikliński oraz przedstawiciele: Komendy Głównej Policji, Komendy Głównej Straży Granicznej, Ministerstwa Finansów – Departamentu Kontroli Celnej, Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego i Ośrodka Ochrony Zbiorów Publicznych. W ramach spotkania omówione zostały dotychczasowe działania wszystkich służb, przedyskutowano

³⁵ List ten został opublikowany na łamach fachowego czasopisma „Cenne, Bezcenne, Utraczone” oraz w prasie krajowej. Znajduje się również w: *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł krajowych*, red. K. Góralczyk, K. Sałaciński, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.

możliwość pojawienia się na polskim rynku antykwarycznym obiektów nielegalnie wywiezionych z Iraku oraz ustalono procedury obowiązujące w przypadku wykrycia takiego obiektu. Podjęto **decyzję o potrzebie zorganizowania specjalistycznych szkoleń dla służb celnych, policji i straży granicznej.**

17.4. Działania podejmowane na forum międzynarodowym

Mając na względzie potrzebę informowania opinii publicznej, zwłaszcza międzynarodowej, o podejmowanych działaniach RP na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku, Ministerstwo Kultury przygotowało – a przedstawiciel resortu spraw zagranicznych przedstawił na forum UNESCO w Paryżu – ramowy projekt polskich działań w zakresie ratowania i ochrony zabytków Iraku w ramach PKW. Podkreślono w nim konieczność realizacji priorytetowego zadania: **utworzeniu w Polskim Kontyngencie Wojskowym stanowiska specjalisty do spraw kultury i dziedzictwa narodowego Iraku – doradcy dowódcy Wielonarodowej Dywizji.** Od lipca 2003 r. prowadzony był w Biurze Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury „Bank danych” o kandydatach na ekspertów do spraw ochrony kultury i dziedzictwa narodowego Iraku. Zgromadzono deklaracje kilkunastu kandydatów, którzy zgłosili gotowość udziału w irackiej misji ochrony zabytków (przeważnie archeolodzy i historycy sztuki). Ministerstwo dysponowało uzgodnionym ze wszystkimi merytorycznymi komórkami i podległymi jednostkami organizacyjnymi oraz zatwierdzonym przez ministra kultury **Planem zasadniczych przedsięwzięć wynikających z przyjętej przez Radę Ministrów 1.07.2003 r. Koncepcji udziału Rzeczypospolitej Polskiej w odbudowie i restrukturyzacji Iraku.** Dokument, ujmujący zadania sprecyzowane w rozdziale IV Koncepcji, stanowił harmonogram działań Ministerstwa Kultury w tym zakresie w perspektywie do września 2004 r. Stanowił on podstawę podejmowania określonych przedsięwzięć dotyczących ochrony dziedzictwa narodowego Iraku, zarówno w strefie stabilizacyjnej, jak i w kraju, przez odpowiedzialne za ich realizację struktury organizacyjne. Uzupełniał go **Program działań w zakresie ochrony dziedzictwa narodowego na terenie polskiej strefie stabilizacyjnej w Iraku,** będący „mapą działań” naszego eksperta do spraw ochrony dziedzictwa w strukturze Polskiego Kontyngentu Wojskowego. Na realizację zadań, jakie dokument Rady Ministrów nałożył na Ministerstwo Kultury w 2003 r., niezbędne było uruchomienie środków budżetowych przeznaczonych w ten cel. Odpowiednie wystąpienie ministra kultury w tej sprawie zostało skierowane do ministrów: spraw zagranicznych i finansów. Przygotowano również

Plan finansowego zabezpieczenia realizacji zadań w zakresie ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego Iraku w 2004 r.³⁶ – w ramach środka specjalnego. Podsekretarz stanu R. Mikliński, wyznaczony przez Ministra Kultury do koordynowania działań wynikających z dokumentu rządowego, uczestniczył w cyklu konsultacji i spotkań z Zespołem zadaniowym Ministerstwa Spraw Zagranicznych do spraw Iraku, którym kierował ambasador Jarosław Bratkiewicz. W ich trakcie omawiano wszystkie istotne sprawy wymagające szybkiej interwencji dyplomatycznej oraz weryfikowano na bieżąco stan zaawansowania zadań, do których zostały zobowiązane poszczególne resorty. W spotkaniach tych brał udział autor niniejszego rozdziału, jako dyrektor Biura Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury, upoważniony przez ministra kultury do roboczych kontaktów i współpracy z odpowiednimi komórkami ministerstw: Obrony Narodowej i Spraw Zagranicznych, Zespołem zadaniowym do spraw Iraku oraz kontaktów z mediami i organizacjami pozarządowymi realizującymi zadania związane z ochroną dziedzictwa kultury Iraku.

17.4.1. Współpraca polsko-iracka w dziedzinie kultury

Na uwagę zasługiwały też inicjatywy dotyczące odnowienia współpracy polsko-irackiej w sferze kulturalnej. Przykładem nowego otwarcia stało się spotkanie 18.12.2003 r. ministra kultury Waldemara Dąbrowskiego z prof. Saad Altai – rektorem Akademii Sztuk Pięknych w Bagdadzie, który gościł w Warszawie na zaproszenie Instytutu Adama Mickiewicza. W trakcie spotkania z irackim gościem minister podjął decyzję o przyjęciu trzech absolwentów bagdadzkiej ASP, specjalizujących się w konserwacji zabytków i archeologii, na ufundowane stypendia w warszawskiej ASP w pierwszym lub trzecim kwartale 2004 r. Kwestię wytypowania kandydatów pozostawiono w gestii władz irackich. Otwarcie w kontaktach z irackimi intelektualistami i naukowcami zaowocowało kolejnymi dwustronnymi kontaktami. Minister kultury Waldemar Dąbrowski 19.02.2004 r. spotkał się z ministrem kultury Irackiej Rady Zarządzającej Mufidem Al-Jazairi, przebywającym w naszym kraju na zaproszenie strony rządowej. Przedmiotem rozmów było rozszerzenie udziału Polski w wymianie kulturalnej i ochronie dziedzictwa narodowego Iraku. W spotkaniu ministrom towarzyszyli m.in.: Jarosław Bratkiewicz – szef Zespołu Zadaniowego do spraw Iraku MSZ, Maksymilian Celeda – dyrektor Departamentu Szkolnictwa Artystycznego, Elżbieta Sayegh – wicedyrektor Departamentu Współpracy

³⁶ Dokumnet niepublikowany (archiwum autora).

Zagranicznej i Integracji Europejskiej, płk Krzysztof Sałaciński – dyrektor Biura Spraw Obronnych, Mohammed N. Muthanna – chargé d'affaires ambasady Republiki Iraku.

Nawiązując do doświadczeń wzajemnych stosunków minister kultury W. Dąbrowski stwierdził, że Polska jest zainteresowana podtrzymaniem i rozwojem współpracy w szeroko rozumianej dziedzinie kultury w miarę postępowania stabilizacji wewnętrznej w Iraku. Polska jako kraj, który w przeszłości – zwłaszcza w okresie II wojny światowej – miał bolesne doświadczenia wojenne doskonale rozumie trudną i złożoną sytuację narodu irackiego. Zadeklarował, jeśli strona iracka wyrazi taką wolę, daleko idące wsparcie poprzez różnego rodzaju ekspertyzy, wymianę specjalistów i programy stypendialne, skierowane przede wszystkim do tych absolwentów irackich uczelni, którzy po powrocie do kraju będą nauczycielami i animatorami życia kulturalnego Iraku. Poinformował irackiego gościa o trwającej procedurze przyjęcia przez polskie uczelnie trzech irackich stypendystów, absolwentów uczelni artystycznych. Minister M. Al-Jazairi, dziękując za zaproszenie i słowa skierowane pod adresem jego kraju, nawiązał do długoletniej tradycji polsko-irackiej współpracy kulturalnej i naukowej oraz wyraził wolę jej reaktywacji. Jego zdaniem odbudowa Iraku nie ograniczyła się do odbudowy materialnej, ale objęła również duchową, w tym zwłaszcza kulturalną. Podkreślił, że przez ostatnie trzy dekady rządów dyktatorskich kultura w Iraku była spychana na margines, dlatego w tej dziedzinie potrzebna jest ogromna pomoc. Zaznaczył, że zna polską kulturę i osiągnięcia polskich twórców sztuki, filmu, teatru i naukowców na arenie międzynarodowej, co pozwala mu liczyć na pomoc ze strony polskich specjalistów. Wypowiedź wyraźnie podkreślała zainteresowanie Iraku szeroką obopólną współpracą kulturalną, opartą na dwustronnej umowie. Wśród priorytetowych potrzeb wymieniono kształcenie irackich kadr w dziedzinie sztuk pięknych, kinematografii, teatru, promocji nauki i techniki oraz bibliotekarstwa internetowego. Iracki minister wyraził też przeświadczenie, że już w czerwcu 2004 r. możliwe byłoby sformułowanie takiej współpracy. Kwestią podstawową dla przyszłych władz Iraku – według przedstawiciela Irackiej Rady Zarządzającej – była także odbudowa struktur ministerstwa kultury. Doceniając polskie doświadczenia w tej mierze, minister M. Al-Jazairi wyraził zainteresowanie zaproszeniem dwóch polskich ekspertów do pomocy w tworzeniu nowych struktur irackiego ministerstwa kultury. Rozmówcy zgodzili się, że polską pomocą powinny zostać objęte niemal wszystkie dziedziny irackiej kultury. Zaznaczono również, iż bez infrastruktury kulturalnej, a szczególnie bez animatorów życia kulturalnego nie można mówić o uregulowanej

sytuacji i powrocie do normalności w Iraku. Na zakończenie wizyty minister kultury W. Dąbrowski zaprosił ministra kultury Irackiej Rady Zarządzającej do udziału w międzynarodowej konferencji z okazji 50-lecia podpisania konwencji haskiej, która z inicjatywy polskiego Ministerstwa Kultury miała odbyć się w Warszawie 13–15.05.2004 r.

17.4.2. Działania na forum UNESCO

Inicjatywy podejmowane przez Ministerstwo Kultury w sferze ochrony irackiego dziedzictwa narodowego uwidoczniły się również na forum organizacji międzynarodowych. W pierwszej kolejności – w paryskiej siedzibie UNESCO przedstawiciel Ministra Spraw Zagranicznych RP, odpowiadając na apel ONZ, złożył deklarację o przystąpieniu Polski do programu ochrony zagrożonych irackich dóbr kultury. Zgodnie z zapewnieniem Komitetu do spraw ochrony zabytków Iraku, że kierownictwo UNESCO będzie informowane o postępach w realizacji „specjalnego polskiego programu”, minister kultury W. Dąbrowski uznał okres pół roku, jaki minął od złożenia polskiej deklaracji za wystarczający, aby skierować na ręce Koichiro Matsuury – Dyrektora Generalnego UNESCO **list informujący o polskim stanowisku oraz dokonaniach związanych z szeroko pojętą ochroną kultury w Iraku i w naszym kraju**. Polski minister kultury informował szefa Organizacji do spraw Oświaty, Nauki i Kultury ONZ, że na obszarze odpowiedzialności wojskowej pod polskim dowództwem w strefie operowania Międzynarodowej Dywizji Centrum Południowe – obejmującej prowincje: Karbala, Babil, An Najaf, Wasit i Al Qadisiyah – wykonano doraźne prace zabezpieczające wykopaliska archeologiczne wokół zabytkowych obiektów Babilonu: Pałacu Południowego i Pałacu Centralnego i wytyczono trasy dla zwiedzających. Zawiadamiał, że został uruchomiony monitoring archeologiczny prac ziemnych na terenie obozu wojskowego, że zabezpieczono ogrodzeniami stanowiska archeologiczne w prowincjach Babil i Wasit oraz zorganizowano ich ochronę przy pomocy patroli wojskowych. Minister podkreślił w liście, że nawiązana została **współpraca z Muzeum Archeologicznym w Babilonie**, której rezultatem jest m.in. opracowanie i uruchomienie – ze środków pozostających w dyspozycji dowódcy Międzynarodowej Dywizji – projektu odbudowy dachu i części zniszczonych pomieszczeń wystawienniczych i wyposażenie muzeum w sprzęt komputerowy. Zadanie to wykonywano przy współudziale irackich specjalistów i finansowano z funduszy polskiego Ministerstwa Kultury. Wspierano też, przy polskim udziale, **proces odtwarzania struktur irackiej Służby Starożytności**. Na miejscu koordynacją tych przedsięwzięć zajmował

się polski ekspert M. Lemiesz, akredytowany przy Polskim Kontyngencie Wojskowym. Warto dodać, że w drugiej zmianie PKW sprawami koordynacji ochrony dziedzictwa kulturowego zajmowało się trzech naszych specjalistów – archeologów: Agnieszka Dolatowska, Grzegorz Galbierczyk i Łukasz Olędzki, którzy podjęli pracę w strukturach Wielonarodowej Dywizji w końcu marca 2004 r.

Z inicjatywy M. Lemiesza – doradcy dowódcy do spraw ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku – wprowadzony został **program edukacyjny dla wszystkich oficerów i żołnierzy kontyngentów narodowych wchodzących w skład Międzynarodowej Dywizji**, obejmujący zagadnienia prawne z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego w warunkach wojennych. W ramach działań prewencyjnych przygotowano dla żołnierzy **specjalną broszurę** zawierającą podstawowe wiadomości o zabytkach Babilonu, zasady zachowania się na terenie zabytkowym oraz niezbędne informacje na temat odpowiedzialności karnej za próby nielegalnego zakupu i wywozu przedmiotów zabytkowych z Iraku. Wydana została również **instrukcja wyjaśniająca obowiązujące przepisy dotyczące ograniczeń w wywozie przedmiotów o wartości historycznej**. Podczas zmiany kontyngentu prowadzono **ściśłą kontrolę bagaży**. Jeśli chodzi o współpracę kulturalną, w styczniu 2004 r. w czasie pobytu w Iraku polska delegacja rządowa zadeklarowała tymczasowym władzom irackim wsparcie w zakresie odbudowy infrastruktury kulturalnej poprzez różnego rodzaju ekspertyzy, wymianę specjalistów, organizację programów stypendialnych dla archeologów i absolwentów uczelni artystycznych, a także dwustronne kontakty instytucji kulturalnych oraz przygotowanie wspólnych imprez kulturalnych.

Wynikiem dwustronnych rozmów była robocza wizyta ministra kultury Irackiej Rady Zarządzającej Mufida Al-Jazairi w Polsce 19.02.2004 r. Iracki gość z uznaniem odniósł się do polskich działań w sferze ochrony dziedzictwa na terenie polskiej strefy stabilizacyjnej w Iraku oraz kompleksowej propozycji współpracy w dziedzinie kultury. Obie strony uznały potrzebę reaktywowania oficjalnych kontaktów w dziedzinie kultury opartych na dwustronnej umowie, która otworzy Polsce możliwości jeszcze szerszego włączenia się w odbudowę infrastruktury kulturalnej Iraku. Wizyta przyspieszyła wymianę specjalistów oraz skorzystanie ze stypendiów ufundowanych przez polskie uczelnie artystyczne i instytucje kultury. Minister W. Dąbrowski podkreślił, że strona polska przywiązuje dużą wagę do wypełniania deklaracji i zobowiązań złożonych na forum UNESCO. Zadeklarował, iż zgłoszone projekty, jeśli proces stabilizacji sytuacji w Iraku na to pozwoli, zostaną w pełni zrealizowane, o czym Dyrektor Generalny UNESCO zostanie poinformowany w oddzielnym raporcie.

17.4.3. Międzynarodowa konferencja z okazji 50. rocznicy Konwencji haskiej z 1954 r.

Pod patronatem Dyrektora Generalnego UNESCO została zorganizowana w dniach 13–15.05.2004 r. w Warszawie **międzynarodowa konferencja „Dziedzictwo kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju” – w 50. rocznicę podpisania Konwencji haskiej z 1954 r.** Zgromadziła ona ponad 200 przedstawicieli z 20 krajów Europy i Ameryki Północnej, w tym reprezentantów organizacji międzynarodowych związanych z ochroną dziedzictwa kultury. Na jej forum po raz pierwszy dokonano publicznej prezentacji dokonań RP na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku. Konferencja zorganizowana została z inicjatywy Ministerstwa Kultury we współpracy z: Ministerstwem Obrony Narodowej, Ministerstwem Spraw Zagranicznych, prezydentem m. st. Warszawy, Polskim Komitetem ds. UNESCO, Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych, Komendą Główną Państwowej Straży Pożarnej, Biblioteką Narodową w Warszawie, Zamkiem Królewskim w Warszawie, Wyższą Szkołą Umiejętności Społecznych w Poznaniu, Stowarzyszeniem Bibliotekarzy Polskich. Z ramienia ministra kultury gospodarzem konferencji był podsekretarz stanu Generalny Konserwator Zabytków Ryszard Mikliński. Ministerstwo Obrony Narodowej reprezentował podsekretarz stanu Maciej Górski, zaś Ministerstwo Spraw Zagranicznych – podsekretarz stanu Bogusław Zalewski. Obok uczczenia rocznicy podpisania Konwencji Haskiej wykorzystano jubileusz dla kształtowania i rozwijania świadomości społecznej w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego w czasie wojen i pokoju. Istotne znaczenie nadano prezentacji funkcjonujących w wybranych krajach rozwiązań prawnych i organizacyjnych w tym zakresie. Zwrócono uwagę na zjawiska terroryzmu i konfliktów kulturowych jako nowe rodzaje niebezpieczeństwa dla sfery dziedzictwa kulturowego ludzkości. Obrady stały się płaszczyzną wymiany doświadczeń dotyczących współpracy międzynarodowej, regionalnej i lokalnej wobec współczesnych zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego. Wśród gości zagranicznych w obradach wzięli udział m.in.: Guido Carducci – przedstawiciel UNESCO, prof. Patrick Boylan – ekspert ICOM i UNESCO, lord Andrew McIntosh – minister do spraw mediów i dziedzictwa Wielkiej Brytanii, Zdenek Novak – pierwszy zastępca Ministra Kultury Republiki Czech, dr Nicholas P. Stanley Price – przedstawiciel ICCROM, Patrick Zahnd – szef Delegatury Międzynarodowego Czerwonego Krzyża na Europę Środkową, dr Gerard Sładek – ekspert UNESCO, Austria, Kathryn Zedde – Departament Dziedzictwa Kanadyjskiego, Kanada, Hans Schlupbach – Federalny Urząd Obrony Cywilnej, Szwajcaria, płk Giovanni Pastore – zastępca Szefa Komendy

Główniej Karabinierów, Włochy. Polskie środowiska naukowe i twórcze oraz pracowników sfery ochrony dziedzictwa kulturowego reprezentowało ponad 120 uczestników, wśród nich m.in.: dr hab. Daria Nałęcz – Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych, prof. Andrzej Rottermund – dyrektor Zamku Królewskiego w Warszawie, prof. Maciej B. Pawlicki, prof. Jan Pruszyński – Instytut Nauk Prawnych PAN, prof. Andrzej Koss – Międzynaczelniany Instytut Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki, Michał Jagiełło – dyrektor Biblioteki Narodowej w Warszawie, nadbrygadier Piotr Buk – zastępca Komendanta Głównego Państwowej Straży Pożarnej.

W trakcie trzech dni obrad odbyło się pięć sesji, na których zaprezentowano 19 referatów i 8 komunikatów w dwóch głównych panelach problemowych: „Konflikty zbrojne, kulturowe i terroryzm – nowe wyzwania w ochronie dziedzictwa kulturowego” oraz „Międzynarodowe, regionalne i lokalne inicjatywy na rzecz ochrony zagrożonego dziedzictwa kultury”. Obrady plenarne, odbywające się w auli Biblioteki Narodowej w Warszawie, zostały zainaugurowane wystąpieniem przedstawiciela UNESCO Guido Carducciego, który przedstawił referat „Ochrona dziedzictwa kultury na wypadek konfliktu zbrojnego z perspektywy 50. lat funkcjonowania Konwencji haskiej”. W pierwszym panelu problemowym poruszono następujące kwestie: „Ochrona dziedzictwa kulturowego w przypadku szczególnych zagrożeń” (Kanada), „Realizacja przez Polskę zadań na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku w ramach misji stabilizacyjnej” (Polska). Problematyka zaprezentowana przez M. Lemiesza i K. Sałacińskiego, po raz pierwszy na międzynarodowym forum ukazała panoramę działań polskiego dowództwa Wielonarodowej Dywizji, podejmowanych w celu ochrony irackiego dziedzictwa historycznego w warunkach konfliktu zbrojnego. Prelegenci przedstawili uczestnikom konferencji specyfikę pracy archeologów specjalistów ochrony dziedzictwa kulturowego zatrudnionych w strukturach Polskiego Kontyngentu Wojskowego oraz szeroki zakres działań podejmowanych w kraju. Prezentacja została przyjęta z dużym zainteresowaniem i wzbudziła pozytywny odzew w dyskusji. Do zagadnienia ochrony dziedzictwa w polskiej strefie stabilizacyjnej nawiązał w swoim wystąpieniu płk Giovanni Pastore, który ukazał specyfikę walki ze zorganizowanymi i uzbrojonymi bandami rabusiów podczas ochrony stanowisk archeologicznych. Wiodące wystąpienia drugiego panelu skoncentrowały się na następujących zagadnieniach: „Rola organizacji pozarządowych w ochronie dziedzictwa kulturowego” (Austria), „Wdrażanie środków cywilnych wynikających z art. 5 Drugiego Protokołu do Konwencji Haskiej z 1954 r.” (Szwajcaria), „Wojna – prawo międzynarodowe – dobro kultury – dziedzictwo” (Polska).

Dokładnie w 50. rocznicę podpisania Konwencji haskiej – 14.05.2004 r. na Zamku Królewskim w Warszawie odbyła się uroczysta sesja poświęcona uczczeniu jubileuszu oraz historycznym i współczesnym aspektom funkcjonowania postanowień Konwencji w wymiarze międzynarodowym. W przemówieniu inauguracyjnym sesję, wiceminister kultury, Generalny Konserwator Zabytków Ryszard Mikliński podkreślił, że obchody upamiętniające 50. rocznicę podpisania Konwencji stają się okazją do ponownego zwrócenia uwagi społeczności międzynarodowej na znaczenie ochrony dziedzictwa kulturowego. Referat wprowadzający do dyskusji – „Znaczenie Konwencji Haskiej z 1954 r. i jej II Protokołu dla ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego” – wygłosił prof. Patrick Boylan, przedstawiciel ICOM i UNESCO. Obrady Międzynarodowej Konferencji zostały uwieńczone przyjęciem „Komunikatu końcowego”, w którym jej uczestnicy m.in. postulowali zwiększenie uwrażliwienia społeczności międzynarodowej na problematykę współczesnych zagrożeń dziedzictwa kulturowego ludzkości oraz zaapelowali o respektowanie konwencji, stanowiących podstawowe normy ochrony i poszanowania przez ludzkość dóbr kultury.

17.4.4. Współpraca społeczna z Irakiem

W maju 2004 r. na zaproszenie polskiego Ministerstwa Kultury przebywała w Warszawie delegacja iracka z przewodniczącym Rady Starożytności i Dziedzictwa w Ministerstwie Kultury Iraku Abdelem Azizem Hameedem. Delegację przyjął wiceminister R. Mikliński. W trakcie wymiany poglądów o możliwościach nawiązania współpracy polsko-irackiej przewodniczący Abdel Aziz Hameed zaproponował współpracę w dziedzinie archeologicznej, szczególnie w prowadzeniu wspólnych projektów badawczych. Strona polska przyjęła tę propozycję i zaproponowała przygotowanie memorandum w tej sprawie, o którego podpisanie zabiegał szef irackiej delegacji. Dokument sankcjonujący szeroką współpracę polsko-iracką i wymianę w dziedzinie archeologii został podpisany w Bagdadzie w lipcu 2005 r., podczas wizyty ministra kultury W. Dąbrowskiego.

17.4.5. Dokumentacja dziedzictwa kulturowego – zdjęcia lotnicze

Ogromną wartość informacyjną posiadają **zdjęcia wykonane przez polskich archeologów w ramach oblotów stanowisk archeologicznych Iraku**. Zdjęcia stanowisk archeologicznych leżących w centralno-południowej strefie stabilizacyjnej, wykonane techniką lotniczą przez polskich archeologów, zostały zaprezentowane po raz pierwszy na terenie kraju na początku

października 2006 r. na wystawie planszowej „Z lądu i z powietrza... Babilon i inne stanowiska archeologiczne Centralnego Iraku. Zagrożenia, szanse, wyzwania...”, podczas Targów Konserwatorskich odbywających się w Pałacu Kultury i Nauki. Na wielkoformatowych fotografiach, obrazujących topografię starożytnych miast, pałaców, świątyń i cmentarzysk, ukazano tragiczną skalę zniszczeń, dokonanych w efekcie kompleksowej grabieży, prowadzonej w pierwszych miesiącach po zakończeniu operacji militarnej 2003 r. Jednocześnie jednak niektóre zdjęcia ukazały szanse, stojące przed archeologią Iraku w przyszłości – niektóre spośród obiektów zabytkowych zabezpieczono już ogrodzeniami, nastąpił też postęp prac wykopaliskowych, prowadzonych przez ekspedycję uniwersytetu z Diwanija w Wanań as-Sadoum (staroż. Marad) – były to pierwsze prace archeologiczne w całym Iraku od zakończenia działań wojennych. W tematykę wystawy wprowadzały plansze, ukazujące dzieje Mezopotamii, destrukcję dóbr kultury Iraku w ostatnich dziesięcioleciach, polskie działania na rzecz ochrony dóbr kultury tego kraju, a także historię i metodykę wykorzystania zdobytych fotografii lotnicznej do analizy danych archeologicznych. Ekspozycję uzupełniały plansze informacyjne, dostarczające szerokiej wiedzy na temat najważniejszych stanowisk archeologicznych na obszarze Mezopotamii utrwalonych na zdjęciach lotniczych. Przedstawiały one nie tylko starożytne miasta zlokalizowane w granicach Centralno-Południowej Strefy Stabilizacyjnej, jak Babilon, Umma, Borsippa, Kisz czy Nippur, ale także miejsca tak osobliwe, jak – położone na dalekim południu – Ur. Szczególne znaczenie miał przy tym fakt, że prezentacja plansz z fotogramami ukazującymi pejzaże księżycowych zniszczeń stanowisk archeologicznych stała się niemyym oskarżeniem trwającego na dużą skalę procederu grabieży bezcennego dziedzictwa archeologicznego, przy braku reakcji ze strony centralnych władz państwowych Iraku. Dopiero **działania rekonesansowe i dokumentacyjne polskich archeologów** prowadzone na szerszą skalę ujawniły tę tragiczną prawdę. Liczne, zrealizowane przez naszych specjalistów projekty obejmujące **zabezpieczenie najbardziej narażonych na grabież stanowisk, a także tworzenie od podstaw i uzbrajanie Policji Archeologicznej** mającej strzec i chronić narodowe dziedzictwo Iraku, zapoczątkowały odwracanie tych złych trendów.

17.5. Praktyczne aspekty realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury

Pod koniec października 2004 r. w Ministerstwie Kultury odbyło się posiedzenie **Polskiego Komitetu Doradczego (PKD)** – organu doradczego Rady Ministrów, właściwego w sprawach koordynacji działań dotyczących

ochrony zabytków w razie konfliktu zbrojnego. Zaproszony na posiedzenie Marek Lemiesz przedstawił członkom Komitetu prezentację, ukazującą realizację zadań w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w ramach misji stabilizacyjnej Wielonarodowej Dywizji. M. Lemiesz oraz archeolodzy specjaliści do spraw ochrony dziedzictwa kulturowego z II zmiany PKW: Łukasz Olędzki i Grzegorz Galbierczyk – poinformowali zebranych o głównych założeniach raportu, problematyce dokumentowania faktów archeologicznych oraz sposobach zabezpieczenia zabytków Babilonu przed ich przekazaniem władzom irackim. W dyskusji przeprowadzonej na kanwie prezentacji członkowie Komitetu: wiceminister Bogusław Zaleski (MSZ) i podsekretarz stanu Maciej Górski (MON) podkreślili potrzebę zamieszczenia w **raporcie o stanie Babilonu** (który miał stanowić podstawowy dokument w procedurze przekazania bazy Irakijczykom) pełnej dokumentacji zabytków na obszarze obozu wojskowego Alpha. Wskazano ponadto, że w procedurze tej powinni uczestniczyć eksperci międzynarodowi, przedstawiciel UNESCO, ambasador Polski w Iraku, dowódca Dywizji oraz Amerykanie i polscy archeolodzy specjaliści do spraw ochrony zabytków opracowujący raport. Opinia i sugestie wyrażone na posiedzeniu PKD zostały uwzględnione w pracach nad raportem. Ponadto przyjęto, że raport zostanie przekazany władzom irackim w momencie przekazywania Babilonu, jako dokument stanowiący swoisty protokół przekazania bazy wojskowej prawowitym właścicielom. Ustalono, że otrzyma go także Dyrektor Generalny UNESCO oraz minister kultury Tymczasowych Władz Koalicyjnych. Lista adresatów została później rozszerzona. Jakkolwiek raport powstawał pod koniec obecności dowództwa Dywizji i pododdziałów w Camp Babil, dokumenty gromadzono od momentu przejścia bazy od Amerykanów. W raporcie wykorzystano dokumentację zebraną od początku misji przez rzut rekonesansowy PKW, M. Lemiesza – eksperta do spraw archeologii i ochrony dziedzictwa kulturowego oraz jego następców w II i III zmianie PKW. Warto dodać, że dla celów upowszechniania i prezentacji przygotowano jego elektroniczną wersję w języku angielskim. „Polski” raport został zaprezentowany Dyrektorowi Generalnemu UNESCO Koachiro Matsuuri w paryskiej siedzibie organizacji. W swoim wystąpieniu podczas prezentacji dokumentu wyraził on uznanie przedstawicielom strony polskiej za starania na rzecz ochrony irackiego dziedzictwa. Podkreślił, że raport jest znaczącym wkładem naszych archeologów w dokumentowanie bezcennych w światowej skali zabytków Babilonu.

17.5.1. Reagowanie na negatywne opinie środowiska międzynarodowego

Poważnym sprawdzianem skuteczności działań Polski na arenie międzynarodowej w obszarze ochrony dziedzictwa kultury Iraku stała się **informacja o dewastowaniu zabytków historycznych Babilonu przez żołnierzy sił koalicji**. Oskarżenia padły także pod adresem polskich żołnierzy. Krajowe media, które uważnie śledziły iracką misję, w sposób wyważony i rzeczowy prezentowały działania i dokonania polskich ekspertów ochrony dziedzictwa kultury na terenie Iraku. Mocno włączyły się też w sprawę odpowiedzi na oskarżenia. W licznych dyskusjach uczestniczyli przedstawiciele współpracujących ze sobą w kwestii irackiej ministerstw: Obrony Narodowej, Spraw Zagranicznych i Kultury. Występujący na konferencjach prasowych dowódcy kolejnych zmian Wielonarodowej Dywizji Centrum Południe generałowie broni – Andrzej Tyszkiewicz i Mieczysław Bieniek informowali dziennikarzy, że Polski Kontyngent Wojskowy nie był wyposażony w czołgi, ani też nie dysponował transporterami opancerzonymi na gąsienicach. W jednym z wywiadów generalny konserwator zabytków, wiceminister R. Mikliński, poproszony o komentarz do wypowiedzi irackiego ministra kultury, Mufida Al-Jazairi, który oskarżył dowodzone przez Polaków siły koalicji o dewastowanie zabytków historycznego Babilonu, odpowiedział: „Zdecydowanie zaprzeczam, byśmy cokolwiek świadomie dewastowali. Jak już wspominałem, nie było najszcześniejszym pomysłem zbudowanie bazy na terenie stanowiska archeologicznego”³⁷. W Ministerstwie Kultury została zorganizowana konferencja prasowa z udziałem dowódców Wielonarodowej Dywizji oraz archeologów wykonujących zadania w Iraku. W jej trakcie zaprezentowano Raport o aktualnym stanie stanowiska archeologicznego Babilon, wykonany przez polskich archeologów tuż przed opuszczeniem Babilonu.

17.5.2. Prezentacje w Londynie i Paryżu

Sporządzony przez archeologów Agnieszkę Dolatowską, Mirosława Olbrysia i Tomasza Burdę „Raport o aktualnym stanie stanowiska archeologicznego Babilon...” przedstawiony został także na początku marca 2005 r. na spotkaniu w Ambasadzie RP w Londynie, zorganizowanym z udziałem

³⁷ M. Ogdowski, *Perła Babilon* – wywiad z R. Miklińskim (22.05.2005); <https://www.tygodnik-przeglad.pl/perla-babilon/> (dostęp: 1.09.2021).

dyplomatów, naukowców, czołowych archeologów brytyjskich, przedstawicieli mediów, środowisk opiniotwórczych z kręgów kultury, polityki i akademickich. Okazją do prezentacji stało się otwarcie, przygotowanej przez Biuro Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury przy współudziale Marka Lemiesza, **wystawy „Udział Polski w działaniach na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w ramach misji stabilizacyjnej”**. Obecni na prezentacji przedstawiciele Ministerstwa Kultury: podsekretarz stanu R. Mikliński i płk K. Sałaciński oraz towarzyszący im archeolodzy Agnieszka Dolatowska i Tomasz Burda odebrali gratulacje i usłyszeli wiele pochlebnych opinii na temat wystawy, raportu i sprawozdania z działań archeologów. Wyrazy uznania, adresowane również do kierownictwa Ambasady RP, były tym cenniejsze, że pojawiły się w środowisku nader wymagającym, na dodatek krytycznie nastawionym wobec polskiej obecności w Babilonie.

Bardzo pozytywnie zostało także przyjęte otwarcie wystawy oraz prezentacja raportu w Ambasadzie RP w Paryżu w połowie marca 2005 r. Przedsięwzięcie, na które przybyli zaproszeni dyplomaci i przedstawiciele środowisk naukowych wzbudziło bardzo duże zainteresowanie: uczestniczyło w nim ponad 140 osób, w tym Dyrektor Generalny UNESCO, który przekazał na ręce ministra Ryszarda Miklińskiego i Ambasadora RP w Paryżu Jana Tombińskiego podziękowanie za doskonałe przygotowanie prezentacji. Pogratulował polskim archeologom fachowości oraz rzetelności w dokumentowaniu stanu zabytków starożytnego Babilonu. W opinii wielu ekspertów i specjalistów od archeologii „polski” raport, stanowił precedensowy dokument wykonany w warunkach działań zbrojnych na tak dużą skalę. Podkreślano, że zastosowaną w Raporcie formą dokumentacji stanu zabytków architektury oraz stanowiska archeologicznego charakteryzują trudne do przecenienia walory poznawcze, może ona także stanowić wzór profesjonalnego działania w obszarze ochrony dziedzictwa kultury w warunkach wojennych.

Mając na względzie ograniczone możliwości prezentacji działań i dokonań na terenie kraju, poniżej przedstawiono najważniejsze z nich – podejmowane w kraju – w formie kalendarium.

17.6. Podsumowanie

Irackie i afgańskie doświadczenia w ochronie dziedzictwa kultury wpięły się trwale w historię udziału żołnierzy Wojska Polskiego w misjach wojskowych. Nowatorskie rozwiązania jakie realizowano w obszarze ochrony dziedzictwa kultury mogą stanowić wzór działań edukacyjnych,

prewencyjnych i ochronnych w misjach wojskowych dla żołnierzy z różnych regionów świata. Szczególnym doświadczeniem i osiągnięciem irackiej i afgańskiej misji w obszarze ochrony dziedzictwa kultury jest wypełnienie przez RP zobowiązań międzynarodowych w tym obszarze, które stanowią także podstawę do działań na terenie kraju. Jej dopełnieniem było wydanie Decyzji Nr 250/MON Ministra Obrony Narodowej z 4.08.2005 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych w działaniach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej³⁸ oraz Decyzji Nr 72/MON Ministra Obrony Narodowej z 6.03.2014 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych w resorcie obrony narodowej³⁹, stanowiących bezpośrednio wykonanie art. 7 Konwencji haskiej z 1954 r. Respektując postanowienia Konwencji, intencją rządu RP było, aby udział Polskiego Kontyngentu Wojskowego w misjach w Iraku i w Afganistanie był mocno i wyraźnie związany z ochroną dziedzictwa kultury i stanowił polski wkład w ochronę światowego dziedzictwa kultury. Temu służyły działania podejmowane zarówno w kraju, jak i na forum międzynarodowym, a także deklaracje złożone przez rząd RP na różnych forach UNESCO. Ich głównym zadaniem była cywilna osłona uczestnictwa polskich żołnierzy w działaniach stabilizacyjnych, szczególnie zaś ochrona tamtejszych zabytków oraz podejmowanie różnych działań prewencyjnych i zabezpieczających. Podstawy do udziału cywilnych ekspertów ochrony dziedzictwa kultury zostały zapisane w dokumencie rządowym, co niewątpliwie pozytywnie wpływało na kształtowanie wizerunku Polski jako kraju dbającego o dziedzictwo kultury. Zaś Biuro Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego wręcz wzorowo wykonywało zadania wynikające ze zobowiązań międzynarodowych, koordynacyjnej roli wobec ekspertów ochrony dziedzictwa kultury, w kontaktach z PKW, relacjach międzyresortowych i międzynarodowych.

Przedstawiony powyżej katalog działań na terenie kraju, prowadzonych w obszarze ochrony dziedzictwa kultury w ramach misji Wojska Polskiego w Iraku i Afganistanie, może stanowić wzór dla innych państw i powinien być szerzej niż dotychczas upowszechniany, zarówno w kraju, jak i na forum międzynarodowym.

Zadanie to z powodzeniem może wykonać Międzynarodowy Ośrodek Szkolenia i Badań nad Dziedzictwem Kultury w Zagrożeniu, który powstał

³⁸ Dz.Urz. MON z 2005 r. Nr 15, poz.135.

³⁹ Dz.Urz. MON z 2014 r. poz. 83.

w 2020 roku w strukturze MON dzięki wspólnej inicjatywie ministrów kultury i dziedzictwa narodowego oraz obrony narodowej⁴⁰.

KALENDARIUM

- Publikacja w tygodniku „Polityka” artykułu „Sezam wzięty” – o zniszczeniach w dziedzictwie kulturowym Bagdadu.
- Przygotowanie części dokumentacji archeologicznej (mapy topograficzne, opracowania, szkice polowe) na potrzeby realizacji zadań w polskiej strefie stabilizacyjnej w Iraku.
- Prezentacja w siedzibie UNESCO listu intencyjnego Rządu RP oraz ramowego projektu polskich działań w zakresie ratowania i ochrony zabytków w polskiej strefie stabilizacyjnej.
- List Ministra Spraw Zagranicznych RP Włodzimierza Cimoszewicza do Dyrektora Generalnego UNESCO, przedstawiający projekt polskich działań w zakresie ratowania i ochrony irackiego dziedzictwa kultury w powierzonej strefie stabilizacyjnej.
- Wstępne zdefiniowanie zadań w zakresie ochrony dziedzictwa kultury Iraku w dokumencie rządowym „Koncepcja udziału Rzeczypospolitej Polskiej w odbudowie i restrukturyzacji Iraku”.
- Opracowanie przez Biuro Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury harmonogramu przedsięwzięć w zakresie ochrony dziedzictwa kultury Iraku.
- Akceptacja harmonogramu przez podsekretarza stanu Macieja Klimczaka.
- Zgoda na koordynowanie przez Biuro Spraw Obronnych przedsięwzięć wynikających z harmonogramu.
- Upoważnienie dyrektora Biura Spraw Obronnych płk. Krzysztofa Sałacińskiego do roboczych kontaktów z Ministerstwem Obrony Narodowej i Ministerstwem Spraw Zagranicznych.

⁴⁰ Autor rozdziału od wielu lat inicjował działania na rzecz powstania takiej placówki. W 2018 r. w ramach roboczego spotkania pomiędzy MON a MKiDN, pod przewodnictwem ministrów Jarosława Sellina i Wojciecha Skurkiewicza, przedstawił Koncepcję powstania i funkcjonowania Ośrodka w strukturze MON. W 2019 r. wraz z gronem ekspertów przygotował projekt Porozumienia pomiędzy MON a MKiDN na rzecz ochrony dziedzictwa kultury w zagrożeniu oraz powołania Ośrodka. W 2021 r. przygotował także, przy współudziale ekspertów ochrony dziedzictwa kultury, projekt Strategii działania MKiDN i MON w latach 2021–2025 w związku z powstaniem i funkcjonowaniem Międzynarodowego Ośrodka Szkolenia i Badań nad Dziedzictwem Kultury w Zagrożeniu. Zaproponował także MON obecną nazwę Międzynarodowego Ośrodka Szkolenia i Badań nad Dziedzictwem Kultury w Zagrożeniu.

- Wystąpienie Ministra Kultury Waldemara Dąbrowskiego do Ministra Obrony Narodowej Jerzego Szmajdzińskiego w sprawie wprowadzenia do etatu polskiego kontyngentu wojskowego stanowiska doradcy do wódcy do spraw ochrony dziedzictwa kulturowego.
- Pismo Ministra Kultury Waldemara Dąbrowskiego do Ministra Spraw Zagranicznych Włodzimierza Cimoszewicza, zawierające program działań dotyczących przeciwdziałania wprowadzeniu na polski rynek dóbr kultury stanowiących dziedzictwo kulturowe Iraku.
- Wyznaczenie Ośrodka Ochrony Zbiorów Publicznych do koordynowania przedsięwzięć związanych z przeciwdziałaniem bezprawnemu wprowadzeniu na polski rynek antykwaryczny dóbr kulturalnych Iraku, pochodzących z kradzieży lub nielegalnego handlu.
- Zgoda Ministra Obrony Narodowej Jerzego Szmajdzińskiego na utworzenie etatu głównego specjalisty do spraw kultury i dziedzictwa narodowego – archeologa w strukturach Wielonarodowej Dywizji Centrum Południe (MND CS).
- Nabór i przygotowanie do wyjazdu kandydatów na cywilnych ekspertów Sił Koalicyjnych w Iraku. Prowadzenie banku danych o kandydatach na ekspertów (Biuro Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury we współpracy z Ośrodkiem Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego).
- Opracowanie przez Biuro Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury (przy współudziale Marka Lemiesza) oraz zatwierdzenie przez Ministra Kultury RP „Planu zasadniczych przedsięwzięć wynikających z przyjętej przez Radę Ministrów w dniu 1.07.2003 roku »Koncepcji udział Reczypospolitej Polskiej w odbudowie i restrukturyzacji Iraku«”.
- Upoważnienie podsekretarza stanu Generalnego Konserwatora Zabytków Ryszarda Miklińskiego do koordynowania w imieniu Ministra Kultury działań wynikających z dokumentu rządowego i planu resortu.
- Oficjalny apel Ministra Kultury RP Waldemara Dąbrowskiego do antykwariuszy w sprawie przeciwdziałania nielegalnemu handlowi irackimi zabytkami i dziełami sztuki.
- Spotkanie podsekretarza stanu R. Miklińskiego z grupą intelektualistów irackich, omówienie problemów ochrony dziedzictwa kultury Iraku oraz zadań Wielonarodowej Dywizji w tym zakresie.
- Rozpoczęcie przez Marka Lemiesza, archeologa z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, realizacji zadań ochrony dziedzictwa kulturowego, w strukturze Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Babilonie.
- Podjęcie zainicjowanych przez M. Lemiesza zadań ratowniczych i zabezpieczających na terenie Babilonu, obejmujących m.in.

zabezpieczenie dostępu do głównych części obiektów zabytkowych w Babilonie, zobowiązanie dowódców do edukowania żołnierzy w zakresie ochrony zabytków Iraku, uruchomienie monitoringu prac ziemnych na terenie obozu i stanowiska archeologicznego, opracowanie projektów prac remontowych w budynku Muzeum Babilońskiego, zabezpieczenie trasy turystycznej oraz dokonanie zakupu niezbędnego sprzętu dla Muzeum w Babilonie.

- Spotkanie podsekretarza stanu Ryszarda Miklińskiego z ambasadorem Ryszardem Krystosikiem, doradcą politycznym dowódcy Wielonarodowej Dywizji; ustalenie zasad uzupełnienia II zmiany polskiego kontyngentu o dwóch dodatkowych archeologów, omówienie katalogu działań dotyczących zasad współpracy i wymiany informacji.
- Spotkanie ministra kultury RP Waldemara Dąbrowskiego z delegacją intelektualistów irackich; zaproponowanie stronie irackiej przyjęcia na sześciomiesięczny staż w polskich uczelniach trzech irackich stypendystów.
- Interwencja polskiego archeologa u dowódcy Dywizji w sprawie zajęcia części Muzeum w Babilonie przez jednostkę armii amerykańskiej oraz prób niszczenia przez żołnierzy amerykańskich tymczasowych ogrodzeń wokół obiektów zabytkowych i wykorzystywanie zabezpieczonych rejonów na miejsca postoju sprzętu wojskowego.
- Wizyta ministra kultury Irackiej Tymczasowej Rady Zarządzającej Mufida Al-Jazairi w Polsce; spotkanie z ministrem kultury Waldemarem Dąbrowskim i określenie zasad wznowienia polsko-irackich kontaktów kulturalnych.
- Przyjęcie przez Radę Ministrów nowej wersji „Koncepcji udziału RP w odbudowie i restrukturyzacji Iraku”; zadania dla ministra kultury w wymiarze szkoleniowym oraz wznowienia wymiany kulturalnej.
- List Ministra Kultury RP Waldemara Dąbrowskiego do Dyrektora Generalnego UNESCO, prezentujący katalog polskich działań realizowanych na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku.
- Publikacja w tygodniku „Polityka” artykułu dotyczącego polskich działań związanych z ochroną dziedzictwa kultury Iraku.
- Międzynarodowa konferencja zorganizowana pod patronatem Dyrektora Generalnego UNESCO w Bibliotece Narodowej w Warszawie z okazji 50 lecia podpisania Konwencji z 14 maja 1954 r. o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, z udziałem przedstawicieli 22 państw i wielu organizacji międzynarodowych; przedstawienie uczestnikom konferencji prezentacji M. Lemiesza

i płk. K. Sałacińskiego nt. dokonań Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w ramach misji stabilizacyjnej.

- Wizyta w Warszawie i Poznaniu szefa irackiej Służby Starożytności dr Abdula Aziz Hamida (Muzeum Narodowe w Warszawie, Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu).
- Spotkanie podsekretarza stanu Ryszarda Miklińskiego z delegacją iracką pod przewodnictwem dr Abdul Aziz Hamida przewodniczącego Państwowej Rady Starożytności i Dziedzictwa Narodowego Iraku; omówienie spraw ochrony dziedzictwa kulturowego oraz zasad odnowienia wzajemnych kontaktów kulturalnych i wymiany doświadczeń archeologicznych.
- Spotkanie dyrektora Biura Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury płk. Krzysztofa Sałacińskiego z ambasadorem Australii w Polsce Patrickiem Lawlessem; przedstawienie aktualnej sytuacji w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w polskiej strefie stabilizacyjnej.
- Wizyta prezesa Rady Ministrów Marka Belki oraz ministra kultury Waldemara Dąbrowskiego w Bagdadzie; rozmowy z ministrem kultury Iraku oraz podpisanie „Memorandum w sprawie wymiany doświadczeń i nawiązania współpracy w zakresie ochrony dziedzictwa archeologicznego między Ministrem Kultury Rzeczypospolitej Polskiej a Ministrem Kultury Republiki Iraku”.
- Stały nadzór merytoryczny Biura Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury nad specjalistami wykonującymi zadania w Iraku (korespondencja, rozmowy telefoniczne, załatwianie potrzeb sprzętowych specjalistów).
- Prezentacja wystawy „Działania Polski na rzecz ochrony dóbr kultury w powojennym Iraku” podczas międzynarodowej konferencji Odbudowa pokoju w społeczeństwach postkonfliktowych – rola mediów i organizacji obywatelskich, odbywającej się w Krakowie w Willi Decjusza.
- Rozpoczęcie przez trzech irackich artystów stażu w zakresie konserwacji i restauracji dzieł sztuki; staż w Polsce realizowany był w ramach programu stypendialnego Ministra Kultury RP GAUDE POLONIA.
- Posiedzenie Polskiego Komitetu Doradczego – organu pomocniczego Rady Ministrów – z udziałem przedstawicieli Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Obrony Narodowej oraz innych resortów, na którym Marek Lemiesz i Łukasz Ołędzki zaprezentowali dokonania w zakresie ochrony dziedzictwa kultury w ramach misji stabilizacyjnej.

- Konferencja prasowa dla dziennikarzy na temat polskich działań na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku w ramach misji stabilizacyjnej, z udziałem Ryszarda Miklińskiego – Ministerstwo Kultury i Andrzeja Topika – Ministerstwo Obrony Narodowej; w konferencji uczestniczyli przedstawiciele Sztabu Generalnego oraz archeolodzy realizujący zadania w Polskim Kontyngencie Wojskowym.
- List Ministra Kultury RP Waldemara Dąbrowskiego do Ministra Kultury Iraku Mufida Al-Jazairi; przedstawienie katalogu działań Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku, prośba o wyznaczenie osób do komisji audytowej w Iraku.
- List Ministra Kultury RP do Dyrektora Generalnego UNESCO; przedstawienie katalogu działań Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku.
- Prośba Ministra Kultury RP do Dyrektora Generalnego UNESCO o wskazanie eksperta, przedstawiciela UNESCO, do uczestnictwa w komisji audytowej przekazania stanowiska archeologicznego w Babilonie stronie Irackiej.
- Spotkanie Ministra Kultury RP W. Dąbrowskiego z dyplomatami 22 państw koalicji oraz państw arabskich rejonu Bliskiego Wschodu, akredytowanych w Warszawie, zorganizowane przy współdziałaniu Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Ministerstwa Obrony Narodowej; przedstawienie wkładu Polski w ochronę dziedzictwa kulturowego Iraku oraz poinformowanie o przekazywaniu stronie irackiej bazy w Babilonie.
- Prezentacja płk. Krzysztofa Sałacińskiego oraz Łukasza Olędzkiego nt. dokonań Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w ramach misji stabilizacyjnej – dla studentów Wydziału Archeologii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Koncert świąteczno-noworoczny w Filharmonii Bałtyckiej w Gdańsku dla rodzin żołnierzy pełniących służbę w Międzynarodowych Siłach Stabilizacyjnych w Iraku oraz otwarcie, przez małżonkę prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Jolantę Kwaśniewską, wystawy „Działania Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego w powojennym Iraku”.
- Przygotowanie wystawy planszowej „Działania Polski na rzecz ochrony dóbr kulturalnych w powojennym Iraku. Zadania realizowane przez specjalistów w ramach Wielonarodowej Dywizji Centrum Południe” – wersja angielska i arabska.
- Prezentacja dokonań Polski w sferze ochrony dziedzictwa kultury Iraku w ramach misji stabilizacyjnej przez płk. Krzysztofa Sałacińskiego

i Kazimierza Nicińskiego dla kierowniczej kadry Ministerstwa Kultury, dyrektorów bibliotek tworzących narodowy zasób biblioteczny i dyrektorów instytucji kultury.

- Pismo ambasadora Stanisława Smolenia do prof. Johna Curtisa; zwrócenie uwagi na nieścisłości w raporcie i potrzebę doprecyzowania dokumentu.
- Konferencja prasowa podsekretarza stanu Generalnego Konserwatora Zabytków R. Miklińskiego dla dziennikarzy krajowych i zagranicznych, na temat publikacji prasowych dotyczących zniszczeń w Babilonie, z udziałem dowódców I i II zmiany Polskiego Kontyngentu Wojskowego gen. broni Andrzeja Tyszkiewicza i gen. broni Mieczysława Bieńka oraz archeologów Łukasza Ołędzkiego i Agnieszki Dolatowskiej. Konferencję transmitowały na żywo stacje telewizyjne TVP 3 i TVN 24.
- Otwarcie – przygotowanej przez Biuro Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie – wystawy pt. „Działania Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w ramach misji stabilizacyjnej”; w otwarciu wystawy wziął udział dowódca I zmiany Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku gen. broni Andrzej Tyszkiewicz oraz Ambasador RP w Bagdadzie Ryszard Krystosik.
- Prezentacja gł. specjalisty Kazimierza Nicińskiego i Marka Lemiesza nt. dokonań Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku w ramach misji stabilizacyjnej dla koła naukowego archeologów Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Prezentacja płk. K. Sałacińskiego oraz gł. specjalisty K. Nicińskiego nt. dokonań Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w ramach misji stabilizacyjnej dla młodzieży szkół warszawskich w Centralnej Bibliotece Wojskowej.
- List Ministra Kultury RP Waldemara Dąbrowskiego do Dyrektora Generalnego UNESCO; przekazanie „Raportu o obecnym stanie stanowiska archeologicznego Babilon (teren obozu wojskowego)” oraz zadeklarowanie prezentacji dokonań Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku.
- Wydanie na płycie CD przez Biuro Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury „Raportu o aktualnym stanie stanowiska archeologicznego Babilon (teren obozu wojskowego Alpha)” i wykazu projektów zrealizowanych na rzecz ochrony irackiego dziedzictwa kulturowego.
- Prezentacja dokonań Polski w ochronie dziedzictwa kultury Iraku w Ambasadzie RP w Londynie przez Agnieszkę Dolatowską i Tomasza Burdę.

- Otwarcie wystawy „Działania Polski na rzecz ochrony dóbr kultury w powojennym Iraku” oraz wystąpienie okolicznościowe podsekretarza stanu Ryszarda Miklińskiego dla środowiska archeologicznego Wielkiej Brytanii. Udział w spotkaniu prof. Johna Curtisa.
- Prezentacja dokonań Polski w zakresie ochrony dziedzictwa kultury Iraku w Ambasadzie RP w Paryżu z udziałem Dyrektora Generalnego UNESCO. Prezentację przygotowało Ministerstwo Kultury RP przy współudziale Ambasady RP w Paryżu i Stałego Przedstawiciela RP w UNESCO. Otwarcie wystawy „Działania Polski na rzecz ochrony dóbr kultury w powojennym Iraku” i wystąpienie okolicznościowe podsekretarza stanu R. Miklińskiego.
- Wystosowanie listu Ministra Kultury RP, wraz z materiałami informacyjnymi: „Raportem o aktualnym stanie stanowiska archeologicznego Babilon (teren obozu wojskowego Alpha)” i zestawieniem projektów z realizacji zadań na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku w ramach misji stabilizacyjnej, do przedstawicieli rządu, parlamentu, przewodniczących klubów i kół poselskich, ambasad, środków masowego przekazu, wydziałów archeologii uniwersytetów oraz muzeów archeologicznych.
- Przekazanie do redakcji czasopisma „Ochrona Zabytków” artykułu o dokonaniach Polski związanych z ochroną zabytków w ramach misji wojskowej w Iraku.
- Wizyta studyjna w Polsce przedstawicieli władz lokalnych odpowiedzialnych za ochronę dziedzictwa kulturalnego Iraku; spotkanie z podsekretarzem stanu R. Miklińskim; wizyta zorganizowana przy współudziale Ministerstwa Spraw Zagranicznych.
- Rozpoczęcie półrocznego stażu dwóch irackich archeologów w Polsce: w Ośrodku Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego w Warszawie oraz w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.
- Prezentacja w siedzibie UNESCO wystawy planszowej, w wersji angielskiej i francuskiej, dotyczącej działań Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w ramach misji stabilizacyjnej.
- Wizyta ministra kultury Waldemara Dąbrowskiego w Iraku; spotkanie z ministrem kultury Iraku oraz podpisanie w Bagdadzie „Memorandum w sprawie wymiany doświadczeń i nawiązania współpracy w zakresie ochrony dziedzictwa archeologicznego między Ministrem Kultury Republiki Iraku a Ministrem Kultury Rzeczypospolitej Polskiej”.
- Wykonanie dokumentacji fotograficznej stanowisk archeologicznych w Centralnym Iraku przez Adama Jeglińskiego, archeologa wykonującego zadania w IV zmianie Polskiego Kontyngentu Wojskowego;

dokumentacja umożliwiła ocenę zachowania zabytków, zdefiniowanie pomocy i dostarczenie naukowcom irackim i polskim wiedzy niezbędnej do realizacji zadań zabezpieczających i ratowniczych.

- Prezentacja płk. K. Sałacińskiego nt. dokonań Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku podczas międzynarodowej konferencji w Chorwacji.
- Posiedzenie Polskiego Komitetu Doradczego, organu międzyresortowego do spraw ochrony zabytków; przedstawienie sprawozdania „Aktualny stan dwustronnych stosunków oraz realizacji zadań ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle wizyty delegacji rządowej RP w Iraku”.
- Prezentacja wystawy „Działania Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w ramach misji stabilizacyjnej” na I Targach Konserwatorskich w Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie.
- Podjęcie działań przez Ministerstwo Kultury i Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w celu przygotowania wystawy „Z ładu i z powietrza. Babilon i inne stanowiska archeologiczne Centralnego Iraku. Zagrożenia. Szanse. Wyzwania”.
- Udział M. Lemiesza i K. Sałacińskiego w seminarium, zorganizowanym przez Ministerstwo Obrony Litwy, dla żołnierzy litewskich przygotowujących się do misji w Afganistanie; prezentacja dokonań Polski w ochronie dziedzictwa kultury Iraku.
- Przekazanie prof. J. Russellowi materiałów dotyczących stanowiska archeologicznego w Babilonie przez Ministerstwo Kultury.
- Przesłanie ministrowi kultury Iraku kopii katalogu zdjęć lotniczych stanowisk archeologicznych, wykonanych przez polskich archeologów.

Pytania kontrolne:

- 1.** Przedstaw stan implementacji zobowiązań międzynarodowych w obszarze ochrony dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego przez Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię w 2003 roku – państwa okupujące Irak w rozumieniu rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1483 z 22.05.2003 r.
- 2.** Opisz rolę Ministerstwa Kultury RP w realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury Iraku podczas misji stabilizacyjnej Wojska Polskiego.
- 3.** Przedstaw katalog działań rządu RP podejmowanych na forum międzynarodowym w obszarze ochrony dziedzictwa kultury Iraku w latach 2003–2005.
- 4.** Wskaż najważniejsze obszary działań cywilnych ekspertów ochrony dziedzictwa kultury w ramach Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku.

- 5.** Jaką rolę, Twoim zdaniem, odegrało Biuro Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury RP w realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury Iraku?
- 6.** Wymień działania podejmowane przez Polskę na niwie kultury a w stosunkach z Irakiem w latach 2003–2005.
- 7.** Wyjaśnij dlaczego dokumentacja wykonana przez polskich cywilnych ekspertów ochrony dziedzictwa kultury w postaci zdjęć lotniczych była istotnym elementem realizacji zadań ochronnych.
- 8.** Wyjaśnij pojęcie „raport otwarcia”.
- 9.** Przedstaw działania RP podjęte na forum UNESCO w obszarze ochrony dziedzictwa kultury Iraku.

ROZDZIAŁ 18.

Ochrona dziedzictwa kultury podczas misji wojskowych – polskie doświadczenia z Iraku i Afganistanu

18.1. Wprowadzenie

Grabież dzieł sztuki, niszczenie cennych budowli czy obiektów kultu religijnego stanowiły nieodłączny element wojennych realiów niemal od zarażenia historii, równoległe jednak nie ustawano w próbach powstrzymania tych zjawisk – skutecznych metod ochrony skarbów kultury i historii poszukiwali już renesansowi i oświeceniowi teoretycy prawa humanitarnego, jednak zasady prowadzenia działań wojennych uregulowały dopiero XIX- i XX-wieczne konwencje międzynarodowe¹.

W obliczu narastającej od schyłku ubiegłego stulecia fali aktów globalnego terroryzmu, a przede wszystkim w dobie współczesnych krwawych wojen na podłożu etnicznym czy religijnym, przybierających nierzadko formę konfliktów asymetrycznych (Bośnia, Kosowo, Irak, Afganistan, Mali czy Syria), niemal regułą już jest, że zabytki czy świątynie stają się przedmiotem intencjonalnej „weaponizacji”²: są traktowane jako jedna z kategorii celów szczególnie wrażliwych, której unicestwienie ma pozbawiać przeciwnika przede wszystkim cennych wartości duchowych oraz odzierać

¹ Szczegółowe omówienie tego zagadnienia – zob. S. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Warszawa 1958; A. Kołodziejska, *Kształtowanie się poglądów na ochronę dóbr kultury na wypadek wojny na przestrzeni dziejów: zarys problematyki*, „Rocznik Lubelski” 2010, nr 36, s. 145–167; R. O’Keefe, *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, Nowy Jork 2006, s. 5–91; P. Verri, *The Condition of Cultural Property in Armed Conflicts: From Antiquity to World War II*, „International Review of the Red Cross” 1985, nr 245, s. 67–85. Temat omawiany również w rozdziale 12.

² Termin coraz powszechniej stosowany; por. R. Burns, *Weaponizing Monuments*, „International Review of the Red Cross” 2017, nr 99, s. 937–957 oraz M. Press, *How Antiquities Have Been Weaponized in the Struggle to Preserve Culture*, Hyperallergic, 7.12.2017, <https://hyperallergic.com/415471/how-antiquities-have-been-weaponized-in-the-struggle-to-preserve-culture/> (dostęp: 12.04.2021).

z tożsamości historycznej. Deklaracja UNESCO dotycząca świadomego niszczenia dziedzictwa kulturowego stwierdza dobitnie, iż „zniszczenie dóbr kultury należących do jakiegokolwiek społeczności oznacza destrukcję dziedzictwa kulturowego całej ludzkości, gdyż kultura każdego społeczeństwa stanowi wkład w kulturę świata”³.

W okresie tzw. zimnej wojny, w świecie podzielonym na dwa wrogie bloki polityczne i zagrożonych nuklearną zagładą, za priorytet uważano opracowanie planów i procedur zabezpieczenia rodzimej spuścizny narodowej. Tymczasem przebieg misji pokojowych na Bałkanach i stabilizacyjnych na Bliskim Wschodzie wykazał dobitnie, iż społeczność międzynarodowa, podobnie jak dotychczasowe instrumenty MPHKZ czy wyspecjalizowane agendy pozarządowe, częstokroć okazywały się bezradne w konfrontacji z zupełnie nowymi zjawiskami, jak **terroryzm kulturowy, motywowana ideologicznie destrukcja zabytków i medializacja takich aktów wandalizmu**⁴ czy kontrolowana przez władze grabież i wyprzedaż ruchomych dóbr kultury. Nie brak dziś opinii całkiem sceptycznych wobec efektywności ratowania dziedzictwa kulturowego w realiach współczesnego pola walki, krytyce poddaje się też skuteczność części zapisów Konwencji haskiej z 14.05.1954 r. o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego⁵ (dalej: *Konwencja haska z 1954 r. lub KH54*).

W podejmowanych w ostatnich dekadach operacjach międzynarodowych wskazać jednak można kilka pozytywnych dla ochrony dziedzictwa historycznego konsekwencji, z których najważniejszą jest niewątpliwie – odzwierciedlona w kolejnych dokumentach doktrynalnych – **zmiana postrzegania tego problemu przez Pakt Północnoatlantycki**. Większość dowódców już nie bagatelizuje znaczenia kwestii ochrony dóbr kultury dla osiągnięcia zakładanych celów w poszczególnych liniach operacyjnych. Już w roku 2002 Dyrektywa NATO nr AJP-9 przeniosła odpowiedzialność za pozyskiwanie informacji i doradztwo w zakresie dziedzictwa na strukturę współpracy cywilno-wojskowej (CIMIC i *Civil Affairs*)⁶.

³ UNESCO, *Declaration Concerning the Intentional destruction of Cultural Heritage*, UNESCO Doc 32 C/Resolutions, 29 Sep. to 17 Oct. 2003, Resolution 33, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17718&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (dostęp: 15.06.2021).

⁴ S. Nankivell, *Speaking of sledgehammers: Analysing the discourse of heritage destruction in the media*, Cambridge 2016, https://www.academia.edu/33036711/MPhil_Dissertation_Speaking_of_Sledgehammers_Analysing_the_Discourse_of_Heritage_Destruction_in_the_Media_?auto=download (dostęp 5.02.2021).

⁵ Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212.

⁶ AJP-9. NATO Civil-Military Cooperation (CIMIC) Doctrine, 2003, <http://www.nato.int/ims/docu/ajp-9.pdf> (dostęp 23.09.2021); J.D. Kila, *The Role of NATO and Civil-Military Affairs*, [w:] *Antiquities under siege. Cultural heritage protection after the Iraq war*, red. L. Rothfield, Lanham-Nowy Jork 2008, s. 175 i n.

Analitycy wojskowi są na ogół zgodni, iż **wysłanie Polskich Kontyngentów Wojskowych (PKW) do Iraku i Afganistanu** pociągnęło za sobą szereg korzyści, z których najważniejsze to przyspieszenie profesjonalizacji naszej armii, wytyczenie kierunków jej modernizacji technicznej, pozyskanie doświadczeń cennych dla szkolenia bojowego żołnierzy, wreszcie wydatne zwiększenie tempa integracji Sił Zbrojnych RP ze strukturami NATO. Spełniając te wymogi, nasz kraj stał się cenionym partnerem w działaniach związanych z bezpieczeństwem geopolitycznym⁷. Nie należy jednak zapominać, iż również w sferze percepcji ochrony dóbr kultury w Wojsku Polskim zawdzięczamy misjom spektakularną transformację, która nie byłaby możliwa bez wkładu, jaki wniosło kilkunastu specjalistów Ministerstwa Kultury, realizujących w latach 2003–2011 zadania na terenach post-konfliktowych. Doświadczenia te doczekały się, jak dotąd, zaledwie kilku publikacji⁸ i wymagać będą w przyszłości bardziej kompleksowej analizy.

⁷ S. Koziej, *Remis, sukces i porażka gospodarcza misji w Iraku*, Wirtualna Polska, 28.10.2008 r., <https://wiadomosci.wp.pl/remis-sukces-i-porazka-gospodarcza-misji-w-iraku-6037103493149313a> (dostęp: 15.05.2021). Por. też M. Koziański, *Działania stabilizacyjne Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku*, Słupsk 2007.

⁸ Przede wszystkim zob. K. Niciński, K. Sałaciński, *Misja w ruinach Babilonu. Fakty i dokumenty*, Warszawa 2007 (oraz późniejszą, uzupełnioną reedycję tych samych autorów: *Misja Babilon. Fakty i dokumenty*, Warszawa 2008). Por. też Ł. Olędzki., *Polish activity on behalf of the protection of the cultural heritage of Iraq (2003–2006)*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq*, red. P.G. Stone, J. Farchakh Bajjaly, Heritage Matters Series 1, Woodbridge 2008, s. 241–258; M. Olbryś, *The Polish contribution to protection of the archaeological heritage in central south Iraq, November 2003 to April 2005*, „Conservation and Management of Archaeological Sites” 2007, nr 7, s. 88–104; idem, *Możliwości i ograniczenia pracy archeologa w czasie otwartego konfliktu zbrojnego – doświadczenia z Iraku 2004/2005*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe u progu XXI wieku. Szanse i wyzwania*. Kraków 24–28 maja 2006, red. M.A. Murzyn, J. Purchla, Kraków 2007, s. 236–243; idem, *Specyfika realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle doświadczeń misji Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku (2003–2008)*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji Haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015, s. 255–273; K. Niciński, K. Sałaciński, *Ochrona dziedzictwa kultury Iraku w ramach polskiej misji stabilizacyjnej*, „Ochrona Zabytków” 2004, nr 3–4, s. 155–178; M. Lemiesz, *Ochrona dziedzictwa kulturowego na obszarach post-konfliktowych. Działania polskich archeologów w ramach misji stabilizacyjnej ISAF i lokalnych struktur rządowych w Islamskiej Republice Afganistanu 2010–2014*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych...*, s. 275–307. Inicjatywę w Iraku były też przedmiotem rozprawy doktorskiej K. Góralczyk, *Ochrona dóbr kultury przez polski kontyngent wojskowy podczas międzynarodowych działań stabilizacyjnych w Iraku (2003–2008)*, Warszawa 2011 [niepubl. maszynopis, archiwum ASzWoj].

18.2. Irak

18.2.1. Utworzenie zespołu specjalistów ds. ochrony dóbr kultury

Udział polskich żołnierzy w II wojnie w Zatoce Perskiej (*Iraqi Freedom*), a następnie ich obecność w międzynarodowej operacji stabilizacyjnej, nie miały żadnych odpowiedników we wcześniejszych doświadczeniach naszego wojska, wyniesionych z misji pokojowych ONZ – tak z uwagi na skalę zaangażowanych środków, jak i stricte kinetyczny charakter większości realizowanych działań. Legitymizując uczestnictwo w powojennych działaniach w Iraku, USA i ich sojusznicy powoływali się na serię rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ⁹. Najważniejsza z nich, rezolucja nr 1511 z 16.10.2003 r., upoważniała Siły Koalicyjne do utrzymania bezpieczeństwa i stabilizacji politycznej¹⁰. Dokumenty te nadały misji ramy międzynarodowe, ale zarazem automatycznie przyznały uczestniczącym w niej kontyngentom status legalnego okupanta terytorium Republiki Iraku¹¹. Nadzór administracyjny nad procesem odbudowy powojennego Iraku do czerwca 2004 r. sprawowały Tymczasowe Władze Koalicyjne (*Coalition Provisional Authority, CPA*), następnie władzę w kraju przejął iracki Rząd Tymczasowy.

Obszar odpowiedzialności, przejęty we wrześniu 2003 r. przez Dywizję Wielonarodową Centrum-Południe (*Multinational Division Center-South, MND-CS*) pod polskim dowództwem, obejmował początkowo 5 prowincji (*muhafaza*) środkowego Iraku: Babil, Karbala, Al-Kadisijja, An-Nadżaf i Wasit¹², liczący 65 058 km² i zamieszkaany przez niemal 5 milionów ludności, w większości szyickiej¹³. W kolejnych miesiącach strefa ta była stopniowo

⁹ Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1441 z 8.11.2002 r.; Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1483 z 22.05.2003 r.; Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1546 z 8.06.2004 r.; Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1637 z 8.11.2005 r.; Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1723 z 28.11.2006 r. Zob. J. Barcik, *Casus iracki jako przejaw nowej koncepcji okupacji „umiędzynarodowionej”*, „Sprawy Międzynarodowe” 2004, nr 4, s. 30–47.

¹⁰ Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1511 z 16.10.2003 r. Na rezolucji tej bazował dokument, sankcjonujący militarny udział Polski, tj. *Postanowienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 6.06.2003 r. o użyciu Polskiego Kontyngentu Wojskowego w składzie Międzynarodowych Sił Stabilizacyjnych w Republice Iraku* (M.P. z 2003 r. Nr 30, poz. 410).

¹¹ Taka sytuacja prawna Koalicji była o tyle znacząca, że stosunek sił okupacyjnych do dóbr kultury regulują postanowienia art. 5 Konwencji haskiej z 1954 r. oraz art. 9 Drugiego Protokołu do ww. Konwencji z 1999 r. (drugi z tych dokumentów wówczas nie był jeszcze przez Polskę ratyfikowany).

¹² Wszystkie nazwy geograficzne wg: Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju, *Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata. Wydanie II zaktualizowane*, Warszawa 2019, http://ksng.gugik.gov.pl/pliki/wykaz_polskich_nazw_geograficznych_2019.pdf (dostęp: 4.07.2021).

¹³ M. Lasoń., *Polska misja w Iraku. Użycie sił zbrojnych jako środka polityki zagranicznej Rzeczypospo-*

redukowana – w kwietniu 2004 r. odłączono od niej An-Nadżaf, następnie (2006) pod kontrolą Dywizji pozostały Wasit i Al-Kadisija, ostatecznie zaś jedynie ta ostatnia prowincja¹⁴.

Powstały w ówczesnym Ministerstwie Kultury RP latem 2003 r. pomysł powołania **zespołu ekspertów**, którzy na mocy art. 7 ust. 2 Konwencji haskiej z 1954 r.¹⁵ mieliby działać przy strukturach wojskowych w Iraku, od początku pilotowany był i koordynowany z kraju przez Biuro Spraw Obronnych resortu kultury, kierowane przez płk. Krzysztofa Sałacińskiego¹⁶. W działania na tym polu czynnie zaangażowały się inne instytucje, m.in. Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (OODA) oraz Centrum Misji Pokojowych WP. Podkreślić należy też otwartą na współpracę postawę Ministerstwa Obrony Narodowej, która okazała się niezastąpiona choćby podczas funkcjonowania bazy wojskowej w Babilonie¹⁷.

Zarówno Polska, jak i Irak są sygnatariuszami szeregu umów międzynarodowych regulujących kwestię ochrony dziedzictwa. W 1959 r. oba kraje podpisały też bilateralną umowę o współpracy kulturalnej¹⁸. W dniu rozpoczęcia operacji irackiej Polska była jedynym spośród większych koalicjantów międzynarodowych, który ratyfikował Konwencję haską¹⁹, nie

litej Polskiej na przykładzie interwencji w Iraku 2003–2008, Kraków 2010, s. 201; P. Siwiec, Polska misja stabilizacyjna w Karbali. Zmiana pierwsza, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2004, nr 4, s. 224; G. Jasiński, Kronika Wojska Polskiego. Polski Kontyngent Wojskowy w Iraku 2003–2008, Warszawa 2011. Czasem podawana jest też nieco większa powierzchnia Strefy – 65 632 km².

- ¹⁴ Szerszy kontekst działań PKW Irak omawiają: R. Jakubczak i in., *Działania stabilizacyjne Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku*, Słupsk 2007; *Irak 2003–2008 – Misja dla pokoju: materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z inicjatywy i pod patronatem honorowym Ministra Obrony Narodowej przez Akademię Obrony Narodowej 26–27 listopada 2008 roku*, „Zeszyty Naukowe AON” 2008, nr 34; P. Hudyma, *Udział wojsk polskich w misjach zagranicznych o charakterze pokojowym i stabilizacyjnym, w latach 1953–2008*, Poznań 2011, s. 107–127, https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/2645/1/praca_dr.pdf (dostęp: 16.05.2021); M. Lorenc, *Udział Polski w interwencji w Iraku*, [w:] *Irak między wojną a pokojem*, red. T. Brańka i in., Toruń 2010, s. 75–102.
- ¹⁵ Nakaz powołania zespołu „osób o specjalnych kwalifikacjach, którego zadaniem będzie czuwanie nad poszanowaniem dóbr kulturalnych i współpraca z władzami cywilnymi, do których należy opieka nad tymi dobrami”.
- ¹⁶ Szerzej nt. przedsięwzięć realizowanych w kraju na szczeblu międzyresortowym i dyplomatycznym w rozdziale 17.
- ¹⁷ Szerzej w podrozdziale 18.2.7.
- ¹⁸ K. Góralczyk, *Polskie prace archeologiczne prowadzone w ostatnim półwieczu w Iraku. Kampanie archeologiczne drugiej połowy XX wieku oraz działania zabezpieczające prowadzone przez polskich archeologów w trakcie misji stabilizacyjnej na obszarze podlegającym Polskiemu Kontyngentowi Wojskowemu po roku 2003 – zarys zagadnienia*, [w:] *Starożytność chrześcijańska. Materiały zebrane*. Tom 3, red. J.C. Kałużny, Wyd. Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2012, s. 233 i n.
- ¹⁹ M. Olbryś, *Specyfika realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle*

istniały jednak żadne wewnątrz-wojskowe regulacje dla obszaru ochrony dóbr kultury. Dopiero dzięki wykorzystaniu wniosków, płynących z pierwszego roku pracy polskich specjalistów przy PKW Irak, w sierpniu 2005 r. ukazała się Decyzja Nr 250/MON Ministra Obrony Narodowej w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury²⁰, która po raz pierwszy wprowadzała standardy postępowania dla personelu Wojska Polskiego, przebywającego na misjach stabilizacyjnych²¹.

Ponieważ w owym czasie z Iraku docierały dopiero pierwsze alarmujące informacje nt. sytuacji tamtejszego dziedzictwa, na etapie formułowania wstępnej wizji zadań w tzw. „polskiej strefie” bardzo przydatne okazały się uwagi, przekazane przez kilku wybitnych badaczy archeologii bliskowschodniej²², natomiast zespół OODA przygotował wzór karty inwentaryzacyjnej dla stanowisk archeologicznych²³. Ostateczna wersja **programu działań w Iraku**²⁴ przede wszystkim zakładała ściślejsze zintegrowanie wydelegowanego przez ministerstwo zespołu ze strukturami PKW, zapewniającymi asystę w zakresie logistyki i bezpieczeństwa, podczas gdy na resorcie kultury ciążyć miała odpowiedzialność za zarezerwowanie środków na niezależną od priorytetów wojska realizację zadań. Akcentowano znaczenie ochrony zabytków dla wizerunku naszych żołnierzy, a także ko-

doświadczeń misji Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku (2003–2008), [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych...*, s. 267.

²⁰ Decyzja Nr 250/MON Ministra Obrony Narodowej z 4.08.2005 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w działaniach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.Urz. MON z 2005 r. Nr 15, poz. 135). Decyzję uzupełniała Instrukcja w sprawie zasad ochrony dóbr kultury w działaniach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej. Regulacje powyższe zostały już po zakończeniu omawianych działań zastąpione dokumentem zaktualizowanym (Decyzja Nr 72/MON z 6.03.2014 r.). Szerzej w rozdziale 16.

²¹ Dokument ten nadawał zespołowi cywilnych specjalistów niezbędne umocowanie prawne – do tego momentu bowiem jego rolę spełniał wyłącznie list rekomendacyjny, określający charakter zadań przydzielonego do misji archeologa; List Ministra Kultury RP W. Dąbrowskiego do Dowódcy Dywizji Wielonarodowej gen. A. Tyszkiewicza z 22.10.2003 r., sygn. L.dz. BSO/KS/428/263/03 [archiwum MKDNIŚ].

²² R.F. Mazurowski, *Ramowy projekt ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w Polskiej Strefie Stabilizacyjnej*, Warszawa 2003 [niepubl. maszynopis, archiwum MKDNIŚ]. W dobie kiełkującego Internetu nieocenione okazały się wskazówki przekazane przez prof. P. Bielińskiego (UW) i dr. R. Kolińskiego (UAM), jak również pomoc prof. S. Zawadzkiego (UAM) w korzystaniu z map TAVO (*Tübinger Atlas der Vorderen Orients*) przy nanoszeniu topograficznych lokalizacji stanowisk.

²³ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego. Polska Strefa Stabilizacyjna w Iraku, Warszawa 2003 oraz Instrukcja do Karty Stanowiska Archeologicznego w Polskiej Strefie Stabilizacyjnej w Iraku, Warszawa 2003 [niepubl. maszynopisy, archiwum MKDNIŚ].

²⁴ M. Lemiesz, *Wstępny program działań w zakresie ochrony dziedzictwa narodowego na terenie Polskiej Strefy Stabilizacyjnej w Iraku*. Paździennik 2003 – marzec 2004, Warszawa 2003 [niepubl. maszynopis, archiwum MKDNIŚ].

nieczność stałej współpracy z Irakijczykami, władzami koalicyjnymi oraz UNESCO i innymi agencjami pozarządowymi.

Za punkt odniesienia przyjęto zapisy Konwencji haskiej z 1954 r. odnoszące się do terenów okupowanych, które pozwalały na zdefiniowanie głównych obszarów zadaniowych:

- 1) przeprowadzenie inspekcji dóbr kultury, zlokalizowanych w rejonie odpowiedzialności PKW, pod kątem ich inwentaryzacji na potrzeby tzw. „Raportu otwarcia”²⁵;
- 2) zapewnienie wsparcia dla miejscowych placówek służby starożytności w zakresie organizacji, wsparcia technicznego, sprzętowego i szkoleniowego oraz zapewnienia efektywnej ochrony stanowisk archeologicznych przed grabieżą;
- 3) bezpośrednia działalność informacyjna, szkoleniowa i ekspercko-doradcza, prowadzona w ramach struktur Kontyngentu i Dywizji Wielonarodowej;
- 4) przeciwdziałanie nielegalnemu obrotowi ruchomymi dobrami kultury oraz próbom nabywania i wywozu takich obiektów przez personel PKW.

Jak wykazały następne miesiące, dobór tych głównych kierunków – choć w pewnym stopniu miał charakter intuicyjny – w zasadzie pokrywał się z przedsięwzięciami podejmowanymi przez innych, cywilnych i wojskowych aktorów na teatrze irackim. Natomiast zastana na miejscu skomplikowana sytuacja (zwłaszcza w samym Babilonie) negatywnie zrewidowała szanse na realizację części punktów, zaplanowanych w dalszej perspektywie. Nie doszło do uruchomienia pogotowia archeologicznego, nie było też szans na wydelegowanie któregoś z polskich ekspertów do struktur CPA ani na wydanie wspólnej, polsko-irackiej publikacji poświęconej ratowaniu dziedzictwa Mezopotamii²⁶.

Omówiony wyżej program zatwierdzony został przez ówczesnego Ministra Kultury RP, Waldemara Dąbrowskiego, a następnie włączony do oficjalnego dokumentu rządowego określającego zakres pomocy dla Iraku pn.

²⁵ M. Lemiesz, *Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie Centralno-Południowej Strefy Stabilizacyjnej w Iraku. Raport otwarcia pierwszego etapu działań 2003–2004*, Warszawa 2004 [niepubl. masyzynopsis, archiwum MKDNiS].

²⁶ Szczegółowo okoliczności powstania „polskiego programu” oraz jego założenia omawiają K. Niciński, K. Sałaciński, *Misja w ruinach...* s. 20–30; zob. także: K. Sałaciński, M. Lemiesz, *Realizacja przez Polskę zadań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego w Iraku w ramach misji stabilizacyjnej*, [w:] *Dziedzictwo kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju. Konferencja międzynarodowa w 50. rocznicę podpisania Konwencji z 14 maja 1954 r. o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego*. Warszawa 13–15 maja 2004 r., red. J. Nowicki, K. Sałaciński, Warszawa 2004, s. 28 i n.

„Koncepcja udziału RP w odbudowie i restrukturyzacji Iraku” jako punkt IV, zatytułowany: *Działania w zakresie ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego Iraku*²⁷.

W latach 2003–2008 zadania w Strefie Stabilizacyjnej wypełniało łącznie **10 archeologów**, reprezentujących kilka polskich ośrodków naukowych, mających tradycje prowadzenia prac w regionie Bliskiego Wschodu (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, poznańskie Muzeum Archeologiczne, Uniwersytet Warszawski i Uniwersytet Jagielloński). Wszyscy oni jeszcze w kraju odbyli podstawowe szkolenie dla personelu cywilnego, zapewniane przez Centrum Szkolenia na Potrzeby Sił Pokojowych w Kielcach. Pierwszego specjalistę na teatrze działań przydzielono do pionu G-9 Dywizji Wielonarodowej, planującego działania na styku sił zbrojnych i lokalnej ludności, natomiast od II zmiany PKW archeolog wchodził w skład zespołu specjalistów funkcjonalnych Polskiej Grupy CIMIC. Na ogół każdej kolejnej zmianie kontyngentu towarzyszył 1 ekspert Ministerstwa Kultury, jednak w okresie szczególnego nasilenia prac inwentaryzacyjnych w Babilonie (2004 r.) ekipa powiększona została aż do 4 osób²⁸. Warunki pracy należały do trudnych: poza nieustannym zagrożeniem ze strony ugrupowań antykoalicyjnych oraz eskalującym chaosem politycznym wśród utrudnień wymienić można spartańskie warunki bytowania, rozbudowaną biurokrację pionu sztabowego Dywizji i czasochłonny system raportowania. Do tego wspomnieć należy o niezrozumieniu roli archeologów przez część wojskowych, o szeregu problemów logistycznych, konieczności nieustannego improwizowania, wreszcie o obowiązku noszenia munduru, który niewątpliwie nie ułatwiał relacji z irackimi cywilami²⁹.

Co warto podkreślić, polski kontyngent był jedynym komponentem narodowym podczas irackiej misji stabilizacyjnej, w którego składzie przewidziano **stały etat specjalistów ds. dóbr kultury**. W przypadku innych krajów Koalicji inicjatywy na polu ochrony dziedzictwa pozostawały raczej domeną instytucji cywilnych, podczas gdy wojsko (czy nawet pojedynczy żołnierze) angażowało się w takie zadania epizodycznie³⁰.

²⁷ Koncepcja udziału RP w odbudowie i restrukturyzacji Iraku, 1.07.2003 r. [archiwum MKDniS].

²⁸ K. Niciński, K. Sałaciński, *Ochrona dziedzictwa...*, s. 163 i n.; eidem, *Misja Babilon...*, s. 63. Sylwetki archeologów realizujących działania w Iraku w: K. Niciński, K. Sałaciński, *Misja w ruinach...*, s. 185–196.

²⁹ O warunkach pracy cywilnych specjalistów PKW Irak szerzej M. Olbryś, *Możliwości i ograniczenia pracy archeologa w czasie otwartego konfliktu zbrojnego – doświadczenia z Iraku 2004/2005*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe u progu XXI wieku. Szanse i wyzwania*. Kraków 24–28 maja 2006, red. M.A. Murzyn, J. Purchla, Kraków 2007.

³⁰ Zob. np. R. Teijgeler, *Archaeologist under Pressure: Neutral or Cooperative in Wartime*, [w:] *Cultu-*

18.2.2. Specyfika irackiego teatru działań

Ze względu na dogodne położenie i warunki klimatyczne dorzecza Tygrysu i Eufratu starożytna Mezopotamia odegrała rolę jednej z kolebek cywilizacji – tu narodziły się pismo, prawodawstwo i astronomia. Współczesny Irak jest uznawany za jeden z najbogatszych pod względem zabytków regionów globu, a wiążący się z tymi zasobami potencjał turystyczny stanowić mógłby jeden z głównych, po wydobyciu ropy naftowej i rolnictwie, sektorów ekonomii.

W chwili rozpoczęcia II wojny w Zatoce w **oficjalnym rejestrze Państwowej Rady Starożytności i Dziedzictwa**³¹ w Bagdadzie figurowało ok. 10 000 zinwentaryzowanych miejsc historycznych, z których tylko niewielka część (jak Ur, Niniwa, Babilon czy Uruk) została w przeszłości dokładnie przebadana. Ponieważ regularnym rozpoznaniem terenowym objęto tylko ok. 15% powierzchni Iraku, szacunki ekspertów oceniają realną liczbę stanowisk archeologicznych nawet na 100 000, a do tego dodaje się co najmniej 30 000 zabytków architektonicznych³². Paradoksalnie, do roku 2003 zaledwie dwa obiekty (antyczna Hatra – 1985 r. oraz ruiny asyryjskiej stolicy w Aszur – 2003 r.) spełniły kryteria pozwalające na wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, a na tzw. Listę Informacyjną (*Tentative List*) trafiły Niniwa, Nimrud, Uchajdir i Wasit³³.

Do końca lat 80. XX w. Irak należał do bliskowschodnich liderów w trosce o relikty przeszłości, choć polityka konserwatorska w dużym stopniu była uwarunkowana oficjalną propagandą reżimu Saddama Husajna, wykorzystującą związaną z zabytkami narrację historyczną. Rozbudowane struktury służby starożytności dysponowały dobrze wykwalifikowanymi kadrami (28 tys. pracowników) i znacznymi środkami budżetowymi,

ral heritage, ethics, and the military, red. P.G. Stone, Woodbridge 2011, s. 86–112; J. Curtis, *Relations between Archaeologists and the Military in the Case of Iraq*, [w:] *Cultural heritage, ethics...*, s. 193–199; D.C. Siebrandt, *US Military Support of Cultural Heritage Awareness and Preservation in Post-Conflict Iraq*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military* (Heritage Matters Series 3), red. L. Rush, Woodbridge 2010, s. 126–137; D.C. Pinckney, *Time not on my Side: Cultural Resource Management in Kirkuk, Iraq*, [w:] *Archaeology, cultural property...*, s. 117–125.

³¹ Założona w 1923 r. iracka instytucja państwowa, odpowiedzialna za ochronę zabytków i politykę konserwatorską; ang. *State Board of Antiquities and Heritage* (SBAH).

³² M. Gibson, *Fate of Iraqi Archaeology*, *Science* 299 (2003), s. 1848, http://orcp.hustoj.com/wp-content/uploads/2016/01/2003-Science_Fate-of-Iraqi-Archaeology.pdf (dostęp: 26.06.2021); I. Fethi, *Iraq's Cultural Heritage: Loss and Destruction – The Case for Restoration and Reconstruction*, [w:] *Heritage at Risk 2004/2005*, s. 122, <http://www.international.icomos.org/risk/2004/iraq2004.pdf> (dostęp 31.10.2021).

³³ [Http://whc.unesco.org/en/statesparties/iq](http://whc.unesco.org/en/statesparties/iq) (dostęp: 16.05.2021).

a poza stołecznym Muzeum Narodowym działało 13 placówek regionalnych. Irak ratyfikował wszystkie główne konwencje międzynarodowe z zakresu ochrony dóbr kultury³⁴ (Konwencja haska z 1954 r., Konwencja UNESCO w sprawie zakazu i przeciwdziałania nielegalnemu wywozowi, przywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 1973 r.³⁵ oraz Konwencja o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1974 r.³⁶). Uchwalone jeszcze w 1936 r. prawo o ochronie zabytków zostało w roku 2002 znowelizowane jako Prawo nr 55 o starożytnościach i dziedzictwie Iraku³⁷ z surową penalizacją przestępstw przeciwko dziedzictwu narodowemu.

Sankcje gospodarcze i izolacja Iraku na forum międzynarodowym po nieudanej inwazji na Kuwejt spowodowały nie tylko wycofanie zagranicznych ekspedycji badawczych, ale również **narastające niedoinwestowanie resortu zabytków i odpływ wykwalifikowanych pracowników**, a w rezultacie – brak skutecznego nadzoru nad wielkimi rządowymi projektami infrastrukturalnymi oraz **zaniedbanie zabezpieczenia stanowisk archeologicznych**³⁸. Do tych zjawisk doszło jeszcze zakładanie przez armię iracką obiektów wojskowych w bezpośrednim sąsiedztwie budowli zabytkowych (np. lotnisko obok zikkuratu w Ur)³⁹. W latach 90. XX w. przez kraj (zwłaszcza ogarniętą zbrojnym wystąpieniem Kurdów północ) przetoczyło się kilka fal grabieży prowincjonalnych muzeów i cenniejszych stanowisk. Na listach strat znalazły się wówczas unikalne płaskorzeźby z pałaców w Nimrud, Niniwie i Dur Szarukkin (Chorsabad)⁴⁰.

³⁴ Za: <https://en.unesco.org/countries/iraq/conventions> (dostęp: 16.05.2021).

³⁵ Konwencja UNESCO w sprawie zakazu i przeciwdziałania nielegalnemu wywozowi, przywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, przyjęta w Paryżu 17.11.1970 r. (Dz.U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106).

³⁶ Konwencja o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu 16.11.1972 r. (Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190).

³⁷ *Law No. 55 of 2002 for the Antiquities & Heritage of Iraq*, <http://cchag.org/html/09476/pdf/iraq-antiquities-law-2002.pdf> (dostęp: 15.06.2016). Zob. też Ch. Irsheid, *The Protection of Cultural Property in the Arab World*, „International Journal of Cultural Property” 1997, nr 6, s. 19 i n.

³⁸ J. Russel, *Efforts to protect archaeological sites and monuments in Iraq 2003–2004*, [w:] *Catastrophe! Looting and destruction of Iraq's past* (Oriental Institute Museum Publications 28), Chicago 2008, red. G. Emberling i K. Hanson, s. 29–33, R. Koliński, *Strzaskana przeszłość, niepewna przyszłość. Zabytki i muzea Iraku 1990–2010*, [w:] *Nowy Irak w perspektywie budowania demokratycznego państwa federacyjnego*, red. A. Abbas, Poznań 2006, s. 217; J. Farchakh, *Iraq: 10 ans d'archeologie sous embargo*, „Archéologia” 2001, nr 374, s. 22–41.

³⁹ P. Green, *Cultural Resources Data for Heritage Protection in Contingency Operations*, [w:] *Archaeology, cultural property...*, s. 108.

⁴⁰ *The Impact of War on Iraq's Cultural Heritage: Operation Desert Storm*, <https://www.aiamilitary-panel.org/profiles/cptraining/iraq08-01enl.html> (dostęp: 12.05.2021); M. Nisbett, *The end of history? The impact of the Gulf Wars (1990–1991 and 2003-pre-*

Drugim źródłem zagrożeń dla irackiego dziedzictwa stały się **działania wojenne**. Dwukrotnie podczas nalotów na instalacje jądrowe w Osiraku poważnie uszkodzona została słynna sasanidzka brama Tak Kisra w Ktezifoncie⁴¹. Z biernością wkraczających w 2003 r. do Bagdadu oddziałów amerykańskich wiązała się dramatyczny epizod złupienia ekspozycji i magazynów Muzeum Narodowego. Wciąż istnieją pewne rozbieżności co do faktycznych rozmiarów strat, na ogół przyjmuje się, iż utracono niespełna 14 000 eksponatów, wśród nich jednak 40 bezcennych arcydzieł starożytnej sztuki, jak alabastrowa Biała Głowa czy słynna waza kultowa z Uruk⁴². Podobnie zgubne skutki przyniosło zajęcie kilku stanowisk historycznych przez Siły Koalicyjne⁴³.

W marcu i kwietniu 2003 r. uaktywniły się w Iraku Centralnym i Południowym dobrze **zorganizowane grupy nielegalnych kopaczy**, których łupem padło co najmniej 150 stanowisk o łącznej powierzchni od 15 do 20 km². W ręce przestępców wpaść mogło do 600 tysięcy artefaktów, których łączną wartość ocenia się na kilkaset milionów dolarów⁴⁴. Skala dokonania

sent) on Iraq's cultural heritage, Sheffield 2007; P. Zimansky, E.C. Stone, *Mesopotamia in the aftermath of the Gulf War*, „Archaeology” 1992, nr 45, s. 24.

⁴¹ A. Dittmann, H. Almohamad, *Devastation of Cultural Heritage and Memory in Syria and Iraq: Component of a Multi-level Provocation Strategy?*, „International Journal of Humanities and Social Science” 2015, nr 5, s. 33.

⁴² M. Polk, A. Schuster, *The Looting of the Iraq Museum, Baghdad: The Lost Legacy of the Ancient Mesopotamia*, Nowy Jork 2005; L. Rothfield, *The Rape of Mesopotamia. Behind the Looting of the Iraq Museum*, Chicago-Londyn 2009; D. George, *The Looting of the Iraq National Museum*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq...*, s. 97–107; D. George, M. Gibson, *The Looting of the Iraq Museum Complex*, [w:] *Catastrophe! Looting...*, s. 19–27; M. Bogdanos, W. Patrick, *Złodziej z Bagdadu. Pasjonująca opowieść o poszukiwaniu zrabowanych skarbów w ogarniętym wojną Iraku*, Poznań 2006.

⁴³ Poza omówionym niżej przykładem Babilonu wskazać można kilka innych: **Ur** (A. Hamdani, *The Damage Sustained to the Ancient City of Ur*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq...*, s. 151–155; E. Vulliamy, *Troops Vandalise Ancient City of Ur*, „Observer”, 17.05.2003, <https://www.globalpolicy.org/component/content/article/167/35497.html> (dostęp: 6.10.2014)) oraz **Kisz** (D.C. Siebrandt, *Military Occupation of Heritage Sites: Orientalism, Archaeology and the Iraq War*, Geelong 2016, s. 129–133, <https://dro.deakin.edu.au/eserv/DU:30103240/siebrandt-militaryoccupation-2017.pdf> (dostęp: 11.07.2021)) czy zniszczenie minaretu w **Samarra** (G. Corn, *Snipers in the Minaret – What is the Rule?* *The Law of War and the Protection of Cultural Property: A Complex Equation*, „The Army Lawyer” 2005, nr 7, s. 28–40; *Ancient Minaret Damaged in Iraq*, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4401577.stm (dostęp: 6.10.2014).

⁴⁴ E. Stone, *Patterns of looting in southern Iraq*, „Antiquity” 2008, nr 82, s. 125–138; eadem, *Archaeological Site Looting: The Destruction of Cultural Heritage in Southern Iraq*, [w:] *Catastrophe! Looting...*, s. 65–80; M. Gibson, *Art Loss in Iraq. Cultural Tragedy in Iraq. A Report on the Looting of Museums, Archives and Sites*, https://www.ifar.org/upload/pdf/8470e61407a5fdifar_iraqtragedy.pdf (dostęp: 25.07.2015); J. Farchakh Bajjaly, *Le massacre du patrimoine irakien*, „Archéologi” 2003,

nych wówczas spustoszeń była powodem, dla którego w dwa lata później World Monuments Fund podjęła bezprecedensową decyzję o włączeniu całego Iraku na **listę 100 Najbardziej Zagrożonych Stanowisk**⁴⁵.

Środkowy Irak jest pod względem reliktyw przeszłości obszarem niezwykle bogatym, a do tego został w miarę gruntownie spenetrowany podczas kilku dużych prospekcji powierzchniowych⁴⁶. Według wyliczeń dokonanych w oparciu o oficjalne irackie rejestry, w strefie odpowiedzialności Dywizji Wielonarodowej znalazły się **1 503 obiekty klasyfikowane jako dobra kultury**, w przeważającej liczbie stanowiska archeologiczne różnej chronologii i proveniencji (odpowiednio: Babil – 423, Karbala – 45, Al-Kadisija – 500, An-Nadżaf – 74, Wasit – 461)⁴⁷. Dwa obiekty wczesnośredniowieczne – miasto Wasit i twierdza Kasr al-Uchajdir w prowincji Karbala – umieszczone zostały na Liście Informacyjnej UNESCO⁴⁸.

Babilon, w okresie swej świetności (VII-VI w. p.n.e.) słynący z Wieży Babel (zikkurat Etemenanki), Bramy Isztar czy Wiszących Ogrodów, należał do największych miast starożytności, a obecnie stanowi jedno z najważniejszych stanowisk archeologicznych na świecie⁴⁹, pomimo kontrowersyjnie ocenianych efektów prac rekonstrukcyjnych z czasów Saddama Husajna⁵⁰. Podobne znaczenie dla nauki ma sumeryjskie Nippur (Nibru, współcz. Tell Niffar)⁵¹. Zachowane pozostałości kilkunastu innych mezopotamskich

nr 402, s. 12–35; U. Löw, *Raubgrabungen im Irak*, „Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft” 2003, nr 135, s. 57–80; A. Leligdowicz, *Archeologia Iraku: wojna, straty, perspektywy*, „Z Otchłani Wieków” 2008, nr 63, s. 142–162.

⁴⁵ World Monuments Fund. *Highlights of 2006 World Monuments Watch. List of 100 Most Endangered Sites*, http://www.wmf.org/pdf/WMW_2006_highlights.pdf (dostęp: 16.05.2008); *Heritage watchdog: All Iraq at risk*, Al Jazeera News 22.06.2005, <https://www.aljazeera.com/news/2005/6/22/heritage-watchdog-all-iraq-at-risk> (dostęp: 11.06.2021).

⁴⁶ M. Gibson, R.M. Adams, *The City and Area of Kish*, Miami 1972; R.M. Adams, *Heartland of Cities. Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago 1981; R.M. Adams i H.J. Nissen, *The Uruk Countryside. The Natural Setting of Urban Societies*, Chicago 1972.

⁴⁷ K. Sałaciński, M. Lemiesz, *Realizacja...*, s. 32. Ponieważ lokalizacja dwóch obiektów może zawierać błąd, wymieniana bywa też liczba 1 501 stanowisk – por. np. M. Olbryś, *The Polish contribution...*, s. 89. M. Olbryś realną liczbę stanowisk na obszarze odpowiedzialności MND-CS ocenił na ok. 2 600; zob. idem, *Specyfika...*, s. 259.

⁴⁸ <http://whc.unesco.org/en/statesparties/iq> (dostęp: 16.05.2021).

⁴⁹ W. Andrae, *Babylon. Die versunkene Weltstadt und ihr Ausgräber* Robert Koldewey, Berlin 1952; *Babylon: Myth and Reality*, red. I.L. Finkel i M.J. Seymour, Oksford 2009; J. Oates, *Babylon*, Londyn 1986; S. Dalley, *The City of Babylon: A History c. 2000BC – AD116*, Cambridge 2021; *Babylon: Wissenskultur in Orient und Okzident*, red. E. Cancik-Kirschbaum i in., Berlin-Boston 2011.

⁵⁰ M. Olbryś, *Projekt archeologicznego odrodzenia Babilonu*, „Ochrona Zabytków” 1996, nr 49, s. 8–20.

⁵¹ V.E. Crawford, *Nippur, the Holy City*, „Archaeology” 1959, nr 12, s. 74–83; D.E. McCown i R.C. Haines, *Nippur I: Temple of Enlil, Scribal Quarter, and Soundings*, Chicago 1967; M. Gibson, *Nippur*

miast środkowego Iraku, jak Borsippa (Birs Nimrud, prow. Babil)⁵², Dżamdat Nasr (prow. Babil)⁵³, Kisz (Tell al-Ingarra i Tell el-Ochajmir, prow. Babil)⁵⁴, Kissura (Tell Abu Hatab, prow. Al-Kadisijja)⁵⁵, Szurupak (Tell Fara, prow. Al-Kadisijja)⁵⁶ czy Isin (Iszan Bahrijat, prow. Al-Kadisijja)⁵⁷, zaliczyć można do czołowych obiektów w skali całego Bliskiego Wschodu. Oryginalny obraz dziedzictwa kulturowego „polskiej strefy” uzupełniały główne ośrodki religijne irackich szyitów w An-Nadżaf⁵⁸, Karbali i Kufa, a także wyjątkowy zespół synagogi i meczetu przy grobowcu Ezechiela w Al-Kifl⁵⁹.

and Iraq at time of war, http://www.oi.uchicago.edu/OI/AR02-03/02-03_Nippur.html (dostęp: 15.06.2005). O zniszczeniach na obu tych stanowiskach szerzej pisze M. Olbryś, *Relikty stolic starożytnej Mezopotamii: Nibru/Nippur i Babilon wobec konfliktu 2003–2005*, „Z Otchłani Wieków” 2005, nr 60, s. 212–222.

- ⁵² H.C. Rawlinson, *On the Birs Nimrud, or the Great Temple of Borsippa*, „The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland” 1961, nr 18, s. 1–34; R. Koldewey, *Die Tempel von Babylon und Borsippa: nach den Ausgrabungen durch die Deutsche Orient-Gesellschaft*, Lipsk 1911; W. Allinger-Csollich, *Birs Nimrud I. Die Baukörper der Ziqqurat von Borsippa, ein Vorbericht*, „Baghdader Mitteilungen” 1991, nr 22, s. 383–499.
- ⁵³ R. Matthews, *Secrets of the Dark Mound: Jemdet Nasr 1926–1928* (Iraq Archaeological Reports 6), Warminster 2002.
- ⁵⁴ P.R.S. Moorey, *Kish Excavation 1923–1933*, Oksford 1978.
- ⁵⁵ W. Andrae, *Die Umgebung von Fara und Abu Hatab*, „Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft” 1903, nr 16, s. 24–30; idem, *Ausgrabungen in Fara und Abu Hatab. Bericht über die Zeit vom 15. August 1902 bis 10. Januar 1903*, „Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft” 1903, nr 17, s. 4–35.
- ⁵⁶ E. Heinrich, *W. Andrae, Fara, Ergebnisse der Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Fara und Abu Hatab*, Berlin 1931; H.P. Martin, *Fara: A reconstruction of the Ancient Mesopotamian City of Shuruppak*, Birmingham 1988.
- ⁵⁷ *Isin-Išan Bahriyāt I. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1973–1974*, red. B. Hrouda, Monachium 1977 (oraz następne tomy).
- ⁵⁸ Y. Yasser Tabbaa i S. Mervin, *Najaf, the Gate of wisdom. History, Heritage and Significance of the Holy City of the Shi’a*, Paryż 2014. Największy istniejący cmentarz szyicki Wadi as-Salam w An-Nadżaf od 2011 r. również znajduje się na Liście Informacyjnej, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5578/> (dostęp: 20.06.2021).
- ⁵⁹ Wpisany na Listę Informacyjną UNESCO w 2010 r.: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5497/> (dostęp: 13.07.2021). W ostatnich latach ślady kultu judaistycznego są sukcesywnie usuwane: *Synagogue at Ezekiel’s tomb dismantled*, <https://www.jewishrefugees.org.uk/2020/10/synagogue-at-ezekiels-tomb-dismantled.html> (dostęp: 13.07.2021).

18.2.3. Prace inwentaryzacyjne i prospekcja powietrzna

Kluczowym zadaniem, którego pomyślna realizacja była nieodzowna dla planowania obszarów priorytetowych dla dalszych przedsięwzięć w sferze irackiego dziedzictwa, było dokonanie **inwentaryzacji** zlokalizowanych na obszarze odpowiedzialności MND-CS obiektów, mieszczących się w definicji dobra kultury – przede wszystkim stanowisk archeologicznych jako kategorii dominującej, ale również zabytkowej architektury oraz zbiorów muzealnych i archiwalnych. Jeszcze na etapie prac przygotowawczych w Polsce udało się przeprowadzić kwerendę źródłową, dzięki której skatalogowane przed laty stanowiska archeologiczne 5. prowincji zostały naniesione na mapy przeglądowo-topograficzne 1:250 000⁶⁰.

Przyjęto, że rekonesans tego rodzaju należy do repertuaru środków zachowawczych, przewidzianych w art. 5 ust. 2 Konwencji haskiej z 1954 r. Stworzenie własnej bazy danych dóbr kultury pozwalało na weryfikację ich liczebności i rozmieszczenia, zaktualizowanie informacji nt. kondycji substancji zabytkowej oraz wskazanie ewentualnych źródeł zagrożeń. Jest to przykład **niedestrukcyjnej dokumentacji archeologicznej**, polegającej na identyfikacji obiektów w terenie oraz rejestracji ich stanu. Jak się wydaje, w realiach post-konfliktowych przyjęcie takiej metodyki stanowi najlepsze dostępne rozwiązanie ratownicze dla dziedzictwa w zagrożeniu, a przy tym wpisuje się we współczesną doktrynę konserwatorską i koncepcję *preservation by record*⁶¹. Natomiast działania specjalistów Dywizji, co należy zaakcentować, nie uruchamiały jakichkolwiek procesów badawczych, jako że MPHKG (w tym wypadku zwłaszcza art. 9 pkt 2 Drugiego Protokołu do KH54⁶²) w zasadzie zabrania prowadzenia na terenach

⁶⁰ M. Lemiesz, Notatka. Przygotowanie lokalizacji topograficznej stanowisk archeologicznych na terenie Polskiej Strefy Stabilizacyjnej w Iraku, 24.09.2003 [archiwum autora]. Pokażna liczba obiektów starożytnych i średniowiecznych zmusiła do podjęcia trudnej decyzji o pominięciu świątyń i nekropoli o późniejszej chronologii.

⁶¹ J. Foyle, *Is it time to rethink our ideas about preserving world heritage?*, „Financial Times”, 22.05.2015, <https://www.ft.com/content/545458d4-fae9-11e4-9aed-00144feab7de> (dostęp: 12.05.2021); E. Cunliffe, *Heritage Destruction. Lessons from the Middle East and North Africa for Post-Conflict Countries*, [w:] *Catastrophe and Challenge: Cultural Heritage in Post-Conflict Recovery. Proceedings of the Fourth International Conference on Heritage Conservation and Site Management. December 5–7, 2016, BTU Cottbus*, red. P. Schneider, Cottbus-Senftenberg 2017, s. 113–125; J. Hugget, *Preservation by record*, *Introspective Digital Archaeology*, 25.05.2015, <https://introspectivedigitalarchaeology.com/2015/05/25/preservation-by-record/> (dostęp: 5.05.2021).

⁶² Drugi Protokół sporządzony w Hadze 26.03.1999 r. do Konwencji o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze 14.05.1954 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 248).

objętych działaniami zbrojnymi lub okupacją jakichkolwiek prac wykopaliskowych, za wyjątkiem szczególnych sytuacji i pod warunkiem akceptacji przez lokalne władze.

Stosunkowo stabilna do połowy 2004 r. sytuacja militarna w środkowym Iraku umożliwiła przeprowadzenie inspekcji we wszystkich regionalnych muzeach Strefy. Udało się również przeprowadzić wstępną inwentaryzację większości spośród 28 stanowisk, jakie typowano do zabezpieczenia w pierwszej kolejności⁶³. Wprawdzie ogólna ocena wypadła nieco korzystniej niż ewaluacje dla południa kraju, niemniej jednak zaobserwowane zostały efekty oddziaływania na zabytki tych samych, głównie negatywnych, czynników. Przeważały oczywiście skutki działalności człowieka: stanowiska oporu zakładane przez żołnierzy irackich (Hanaruba, prow. Karbala i Babilon), stacjonowanie Sił Koalicyjnych (zikkurat w Tell al-Ingarra, prow. Babil oraz – ponownie – Babilon), samowola budowlana (cegielnia w Birs Nimrud, prow. Babil), dewastacja ogrodzeń (Tell el-Ochajmir, prow. Babil), grabież biur konserwatorskich i muzeów (Al-Kut i Babilon) bądź ich przejęcie przez lokalną milicję (Kufa). Wśród zagrożeń naturalnych dominowało oddziaływanie erozji i warunków pogodowych (Babilon), oraz wydm piaskowych (Tell Niffar, prow. Al-Kadisija)⁶⁴. W jednej tylko prow. Al-Kadisija wg opinii Irakijczyków różnorodnym ryzykiem objętych miała być przynajmniej jedna czwarta stanowisk⁶⁵.

Odrębnym problemem okazał się **stan służb konserwatorskich**. Po grabieniu większości prowincjonalnych urzędów starożytności nie dysponowały one niemal niczym, w pomieszczeniach brakowało nawet podstawowych mebli. W *muhafazie* Al-Kadisija, stosunkowo najlepiej przez Polaków rozpoznanej, zatrudnionych było 9 inspektorów zabytków i ok. 90 dozorców, a lokalna jednostka tzw. Policji Archeologicznej liczyła 100 ludzi z 9 autami. Zespół ów miał sprawować pieczę nad pół tysiącem stanowisk⁶⁶.

Wraz z wybuchem powstania Muktady As-Sadra w połowie 2004 r. i nasilającymi się atakami na żołnierzy MND-CS radykalnie ograniczona została efektywność tradycyjnej prospekcji. Archeolodzy II i III zmiany PKW zainicjowali więc wykorzystanie technik **tzw. archeologii lotniczej**⁶⁷, która

⁶³ M. Lemiesz, *Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie...*, s. 13–30.

⁶⁴ M. Olbryś, *The Polish contribution...*, s. 89–91; K. Niciński, K. Sałaciński, *Ochrona dziedzictwa...*, s. 163–165.

⁶⁵ M. Olbryś, *The Polish contribution...*, s. 95.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 96.

⁶⁷ Metoda omówiona w: *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych*, red. K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022, t. I, załącznik.

zresztą rozwijana była w pocz. XX w. właśnie na Bliskim Wschodzie⁶⁸. Przeprowadzona przez Polaków prospekcja powietrzna była jedną z zaledwie dwóch tego rodzaju (poza operacją włoskich karabinierów pn. „Babilonia Antiqua” w prow. Zi Kar⁶⁹), zrealizowanych w Iraku po zakończeniu amerykańskiej inwazji. W jej rezultacie powstało bogate archiwum zdjęciowe, które utrwała zarówno dynamikę przeobrażeń krajobrazowych, jak i najróżniejsze przejawy interakcji, zachodzącej między tkanką historyczną a współczesnym kontekstem kulturowym.

Efektywna współpraca z Samodzielną Grupą Powietrzno-Szturmową zaowocowała serią oblotów śmigłowcowych, które ostatecznie objęły 57 najważniejszych starożytnych zespołów miejskich w prowincjach Babil i Diwanija oraz na pustynnej granicy z regionem Zi Kar (m.in. Iszan Bahrijat, Tell Fara, Tell Abu Hatab, Tell Fara i Tell Niffar)⁷⁰. Interpretacja wykonanych z powietrza fotografii pozwala stwierdzić, iż co najmniej 15 stanowisk ucierpiało na skutek zaawansowanej aktywności grabieżczej, której śladem są setki nieregularnych wkopów o głębokości dochodzącej nawet do 6 m. Stopień zniszczenia poszczególnych obiektów oceniono na od 50 do 80% całkowitej powierzchni⁷¹. Podobnie jak w innych regionach Iraku, w metodycznym rabunku można dopatrzeć się stosunkowo dobrej znajomość topografii ruin. Przynajmniej część tych spustoszeń można wiązać z działalnością jednej grupy, operującej na południe od Ad-Diwanija⁷².

Ponieważ każdy z lotów musiał być starannie przygotowywany

⁶⁸ A. Poidebard, *La trace de Rome dans le desert de Syrie. Le Limes de Traian à la Conquête Arabe. Recherches Aériennes (1925–1932)*, Paryż 1934; G.A. Beazeley, *Surveys in Mesopotamia during the war*, „The Geographical Journal” 1920, nr 540, s. 109–127; O.G.S. Crawford, *Air Photographs of the Middle East*, „Geographical Journal” 1929, nr 73, s. 497–509; N. Glueck, *An aerial reconnaissance of southern Transjordan*, „Bulletin of the American School of Oriental Research” 1937, nr 66, s. 27–28; R. Bewley i D. Kennedy, *Historical Aerial Imagery in Jordan and the Wider Middle East*, [w:] *Archaeology from Historical Aerial and Satellite Archives*, red. S. Hanson, I.A. Oltean, Nowy Jork 2014, s. 221–242.

⁶⁹ U. Zottin, *Italian Carabineers and the Protection of Iraqi Cultural Heritage*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq...*, s. 236 i n.; J. Russel, *op. cit.*, s. 34–37.

⁷⁰ Szczegółowo polską prospekcję omawiają: T. Burda, *Archeologiczna apokalipsa. Wykorzystanie fotografii lotniczej w ocenie zniszczeń na stanowiskach archeologicznych w Iraku*, [w:] *Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, red. J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski, Poznań 2005, s. 263–268 oraz M. Lemiesz, A. Dolatowska, K. Sałaciński, *From the land and the air. Babylon and other archaeological sites of the Central Iraq in the aerial photographs*, Warszawa-Poznań 2006; zob. też K. Niciński, K. Sałaciński, *Misja w ruinach...*, s. 70–76; M. Olbryś, *The Polish contribution...*, s. 93.

⁷¹ T. Burda, *Archeologiczna apokalipsa...*, s. 264–267. Autor zastrzega, że – ponieważ w obawie przed możliwym ostrzałem zdjęcia wykonywano z wysokości kilkunastu metrów, przy dużej prędkości przelotowej i pod znacznym kątem – oceny procentowe mają jedynie charakter orientacyjny.

⁷² Ł. Ołędzki, *Polish activity...*, s. 248.

i poprzedzony przestudiowaniem dostępnych obrazów satelitarnych terenu, niejako przy okazji zweryfikowano błędne współrzędne geograficzne wielu lokalizacji. W ten sposób m.in. w 2007 r. jeden ze specjalistów sporządził dla służby starożytności zaktualizowaną mapę 96 najważniejszych stanowisk archeologicznych *muhafazy* Al-Kadisijja. Innym przykładem wykorzystania atutów helikoptera była „Operacja Świątynia” (2007 r.), w trakcie której pracujący dla PKW archeolog przeprowadził tzw. *rapid assessment* i inspekcję stanu zachowania ruin średniowiecznej bramy w Wasit, położonej w trudno dostępnym drogą lądową i nieprzyjaznym rejonie prowincji⁷³.

18.2.4. Realizacja projektów

Najrozległym obszarem działalności polskich archeologów w ramach struktur MND-CS okazała się realizacja szeregu projektów, związanych z szeroko rozumianą ochroną dziedzictwa kulturalnego. Było to wypadkową zastanej na teatrze działań ogromnej skali potrzeb, ale również określonego postrzegania przez przełożonych roli cywilnych specjalistów. Zwłaszcza podczas pierwszych dwóch zmian PKW Irak liczba zrealizowanych projektów stanowić miała o wymiernym efekcie współpracy cywilno-wojskowej⁷⁴.

Środki finansowe przeznaczone na odbudowę Strefy Stabilizacyjnej pochodziły prawie wyłącznie z bezpośredniego **programu funduszowego Dowódcy Dywizji Wielonarodowej** (*Commander’s Emergency Response Program, CERP*⁷⁵). Jedynie koszt rozbudowy biur konserwatorskich w Ad-Diwanija (2006 r.) został pokryty z **tzw. rezerwy celowej polskiego MSZ** (*Poland’s Development Co-operation Programme*). Warunkiem powodzenia projektów był osobisty nadzór nad wszystkimi etapami procedury, od przygotowania szczegółowej specyfikacji technicznej i kalkulacji budżetu aż po finalny odbiór zadania od wykonawcy. Działania te nie mogły odbywać się w próżni – na bieżąco konsultowano je z SBAH i lokalną służbą starożytności jako końcowymi beneficjentami. O sposobie wydatkowania funduszy informowane

⁷³ M. Zieliński, *Operacja „Świątynia”*, <http://archiwum2013.mon.gov.pl/pl/arttykul/2794.html> (dostęp: 12.03.2021).

⁷⁴ O ile podejście takie może sprawdzać się w sferze odbudowy infrastruktury, w obszarze ochrony dziedzictwa kultury może mieć niefortunne konsekwencje: zmuszony do przygotowania nominacji projektowych specjalista I zmiany do grudnia 2003 r. nie mógł wystarczająco skutecznie zapobiegać wszystkim skutkom dewastacji Babilonu.

⁷⁵ ATP 1–06.2. *The Commanders’ Emergency Response Program*, Waszyngton 2017, https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/pdf/web/ARN7910_ATP%201–06x2%20FINAL%20WEB.pdf (dostęp: 23.06.2021).

były także Władze Koalicyjne, a od poł. 2004 r. – iracki resort kultury⁷⁶.

Całkowita wartość 48 projektów, wykonanych pomiędzy listopadem 2003 r. a marcem 2008 r., sięgnęła kwoty 1 766 192 dolarów⁷⁷. Uwagę zwraca zmieniająca się dynamika tej pomocy: o ile 12 projektów ukończonych do października 2004 r. zamknęło się w kwocie 300 000 dolarów, to tylko podczas II zmiany Kontyngentu kwota ta podwoiła się, a realizowano już zadania na kolejne 150 000⁷⁸. Największe środki oczywiście pochłonęły przedsięwzięcia tzw. „twarde”, związane z infrastrukturą muzealną i zabezpieczeniem miejsc historycznych.

Inna prawidłowość dotyczyła rozłożenia akcentów pomocy, co odzwierciedlało po części zmieniającą się sytuację w strefie odpowiedzialności. Znaczna liczba projektów wykonanych w roku 2004 na terenie Babilonu poprzedzała jego przekazanie władzom irackim⁷⁹, a w obliczu rozpoczętego wycofywania Dywizji Wielonarodowej z prow. Babil zintensyfikowano wsparcie materialne dla tamtejszych konserwatorów starożytności i policji. Z kolei znaczne fundusze wyasygnowane na ochronę dóbr kultury położonych wokół Ad-Diwanijja miały zapobiec narastającym w okolicy przypadkom grabieży.

Odbudowę obiektów muzealnych i regionalnych placówek służby starożytności w pierwszej kolejności realizowano na terenie włączonym w granice bazy wojskowej w Babilonie. Ułatwiało to nadzór nad pracami rewitalizacyjnymi w budynkach zdewastowanych wskutek plądrowania oraz późniejszej obecności militarnej, jak Muzeum Babilonu i Muzeum Hammurabiego, inspektorat starożytności oraz hale magazynowe. Obiekty te podłączono do sieci wodociągowej, a w obrębie rezerwatu historycznego zamontowane zostały stalowe bramy oraz parasole przeciwsłoneczne i kosze⁸⁰. W późniejszym okresie ciężar podobnych przedsięwzięć przeniesiony został do prowincji Al-Kadisijja i Wasit (kompleksowe renowacje inspektoratów w obu miastach, muzeum w Al-Kut oraz wartowni policyjnej w Tell Niffar).

⁷⁶ K. Niciński, K. Sałaciński, *Wojsko Polskie w ochronie dziedzictwa Iraku 2003–2008*, Warszawa 2008, s. 15 i n.

⁷⁷ M. Olbryś, *Specyfika realizacji...*, s. 263 podaje inną wartość: 1 876 571 USD. Pełne zestawienie projektów zamkniętych do początku 2005 r. w: T. Burda, *Wykaz projektów realizowanych przez specjalistów ds. archeologii i ochrony dziedzictwa kulturowego w Polskim Kontyngencie Wojskowym w Iraku w okresie od listopada 2003 do lutego 2005*, Warszawa 2005, <http://www.mkidn.gov.pl/media/docs/Projekty-Wykaz.pdf> (dostęp 3.05.2021).

⁷⁸ T. Burda, *Wykaz projektów...*, s. 32.

⁷⁹ Tylko projekty zrealizowane w Babilonie pochłonęły 0,5 mln dolarów: M. Olbryś, *Specyfika...*, s. 264.

⁸⁰ K. Niciński, K. Sałaciński, *Ochrona dziedzictwa...*, s. 171.

W zakresie postanowień Konwencji haskiej z 1954 r. o „zakazie wszelkich aktów kradzieży, rabunku lub bezprawnego przywłaszczenia” (art. 4 ust. 3) oraz podjęciu „natychmiastowych środków zachowawczych” w celu zachowania dóbr kultury (art. 5 ust. 2) mieszczą się realizacje **technicznych zabezpieczeń**, jakie instalowano na najbardziej zagrożonych dewastacją stanowiskach archeologicznych. Lokalizacje te wytypowane zostały zgodnie z sugestiami prowincjonalnych biur konserwatorskich oraz w oparciu o wnioski z rekonesansu. Większość przedsięwzięć z omawianej grupy wiązała się z koniecznością przeprowadzania w terenie pomiarów geodezyjnych w celu oszacowania przebiegu i długości ogrodzeń.

Spektrum stosowanych środków było bardzo zróżnicowane – od systemu złożonego z centrum monitoringu i kamer CCTV (Babilon) poprzez prowizoryczne, łatwe do późniejszego demontażu zasieki z koncertyny⁸¹ (Tell el-Babil k. Barnum) lub ustawiane w większych odstępach wieże obserwacyjne (Birs Nimrud) aż po odbudowę (wcześniej poprzewracanych) słupów betonowych z siatką (Tell el-Ochajmir)⁸². Najpopularniejszym rozwiązaniem okazał się jednak stalowy płot z bramą oraz klimatyzowany kontener dla dozorców i policjantów, wyposażony w ujęcie wody i źródło prądu. Na terenie *muhafazy* Al-Kadisija powstała sieć kilku takich stałych posterunków na najważniejszych stanowiskach (np. Al-Hamza, Wana as-Sadum⁸³ i Tell al-Wilaja).

Oparciem dla działań pomocowych w zakresie zakupów sprzętowych (grupa tzw. „projektów miękkich”) dla instytucji odpowiadających za ochronę zabytków, był art. 5 ust. 1 Konwencji haskiej z 1954 r., który na stronę okupującą nakłada obowiązek popierania wysiłków odpowiednich władz narodowych w celu zapewnienia opieki dobrom kulturalnym. W latach 2004–2005 do placówek konserwatorskich w Babilonie, An-Nadżaf i Karbali trafiło po kilka zestawów komputerowych, drukarek, skanerów i aparatów cyfrowych. Ostatni z tych ośrodków otrzymał także profesjonalny sprzęt geodezyjny i urządzenia multimedialne. Podpisane kontrakty obejmowały nie tylko dostarczenie sprzętu i *software’u* wg specyfikacji, ale również zorganizowanie podstawowego kursu obsługi tych urządzeń. W ramach kilku innych projektów, zrealizowanych w Ad-Diwanija i Afak,

⁸¹ Rodzaj zasieków ze zwojów drutu stalowego o blaszkowatych zadziórach. Tego samego rozwiązania użyto w 2003 r. (jeszcze przed przybyciem do Iraku polskich archeologów) przy zabezpieczeniu ruin w Niffar (inicjatywa płk. F. Carmony z kontyngentu hiszpańskiego Dywizji, sfinansowana przez CPA Al-Hilla).

⁸² K. Niciński, K. Sałaciński, *Ochrona dziedzictwa...*, s. 172.

⁸³ Projekt został w 2005 r. odebrany osobiście przez Ministra Spraw Zagranicznych R. Sikorskiego podczas jego wizyty w Iraku.

dostarczony został sprzęt informatyczny oraz 6 samochodów, ułatwiających irackim inspektorom pracę w terenie.

W efekcie **współpracy nawiązanej z ośrodkami akademickimi** na terenie strefy odpowiedzialności podobną pomoc (komputery, aparaty fotograficzne, projekторы multimedialne, kserokopiarki, skanery, klimatyzatory, a nawet generatory prądu oraz stanowiska internetowe i meble do sal wykładowych) przekazano do prężnie rozwijających się katedr archeologii na uniwersytetach w Ad-Diwanijsa i Al-Hilla, gdzie kształcą się nowe kadry dla krajowych struktur konserwatorskich. Dla pierwszej od lat irackiej ekspedycji wykopaliskowej w Wana as-Sadum (staroż. Marad) z funduszy Dywizji zakupiony został samochód i dwa mikrobusy.

Wiosną 2004 r. polscy specjaliści MND-CS włączyli się w inicjatywę pn. *Archaeological Sites Protection*, w skali całego Iraku koordynowaną przez Tymczasowe Władze Koalicyjne, a zakładającą utworzenie od podstaw **Policji Archeologicznej** w ramach *Facilities Protection Service (FPS)*⁸⁴. Inicjatywa ta odwoływała się do postanowień art. 5 ust. 1 Konwencji haskiej z 1954 r. o popieraniu wysiłków lokalnych władz, mających na celu zapewnienie opieki nad dobrami kultury. W Babilonie sformowany został, a następnie wyszkolony przez polskich instruktorów wojskowych⁸⁵ oddział 150 funkcjonariuszy, dla których MND-CS zakupiła umundurowanie i podstawowy ekwipunek: środki ochrony osobistej i łączności, lornetki, latarki i detektory metalu. Identyczne wyposażenie indywidualne przekazano także dla jednostki FPS w Al-Kadisjsa.

Niejako na marginesie zaangażowania w ochronę dziedzictwa na liście zrealizowanych z funduszu CERP projektów znalazła się restauracja dwóch niedużych **obiektów sakralnych**: meczetu imama Ibn Alego w Dżamdża oraz mauzoleum al-Aahta w Al-Kasim⁸⁶. Wprawdzie pozbawione walorów historycznych, jednak odgrywają one istotną rolę w życiu religijnym miejscowej społeczności szyickiej⁸⁷.

⁸⁴ J. Russell, *op. cit.*, s. 37–41. Formacja ta zastąpić miała *haras* – dozorców zabytków, rekrutowanych dotąd wśród lokalnych społeczności. Pilotażowy program zrealizowano w Zi Kar, jednak późniejsze działania napotkały na szereg przeszkód, zwłaszcza związanych z pozyskaniem broni.

⁸⁵ T. Burda, *Wykaz projektów...*, s. 33.

⁸⁶ K. Niciński, K. Sałaciński, *Ochrona dziedzictwa...*, s. 172.

⁸⁷ Jeden z oskarżonych w tzw. „aferze bakszyszowej” oficerów utrzymywał, iż projekty z tej grupy nie zostały zrealizowane, a stanowić miały swoistą „przykrywkę” dla finansowania działań WSI w Iraku. Zeznania te jednak zostały podważone protokołami odbioru prac oraz ich dokumentacją zdjęciową – por. A. Marszałek, R. Gruca, *Wirtualne kontrakty w Iraku*, *Dziennik.pl*, 13.10.2007, <https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/213452,wirtualne-kontrakty-w-iraku.html> (dostęp: 16.07.2021).

18.2.5. Prewencja prób nielegalnego wywozu dóbr kultury

Typowym dla każdego rejonu post-konfliktowego zjawiskiem jest powszechna dostępność zabytków ruchomych, przywłaszczonych w następstwie **rozkopywanie miejsc archeologicznych**. W przypadku Iraku, w połączeniu z **nieszczelnością celną granic** nagminnym procederem stał się wywóz tego rodzaju obiektów, także przez żołnierzy i pracowników Sił Koalicyjnych. Problem ów okazał się szczególnie dotkliwy w przypadku kontyngentów USA i Wielkiej Brytanii oraz cywilnych obywateli tych krajów⁸⁸.

Przeciwdziałanie temu procederowi w roku 2003 regulował art. 1 ust. 1 I Protokołu Konwencji haskiej z 1954 r., ale również polskie prawodawstwo, zwłaszcza art. 108a ustawy z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁸⁹ czy też art. 125 kodeksu karnego⁹⁰. W momencie wejścia Polski do Unii Europejskiej mocy nabrało Rozporządzenie Rady (UE) nr 1210/2003 z 7.07.2003 r. dotyczące niektórych szczególnych ograniczeń w stosunkach gospodarczych i finansowych z Irakiem⁹¹. Ponadto zarówno Irak, jak Polska są sygnatariuszami Konwencji dotyczącej środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 17.11.1970 r.⁹² Niebagatelny wydaje się też aspekt wizerunkowy: ewentualny udział personelu PKW aktach świadomego przemytu dóbr kultury stawiałby pod znakiem zapytania etyczny sens zaangażowania naszego kraju w ochronę irackiego dziedzictwa.

⁸⁸ Wprawdzie niewiele przypadków udało się udowodnić i zakończyć procesami sądowymi, jednak do dziś władze federalne regularnie dokonują zwrotów rewindykacyjnych zatrzymanych przedmiotów: *Iraq Reclaims 1,000 Artifacts Smuggled Into U.S. Over Past Two Years*, http://www.alternet.org/story/99379/iraq_reclaims_1,000_artifacts_smuggled_into_u.s._over_past_two_years (dostęp: 17.10.2014); *Americans with illegal Iraq War souvenirs largely not prosecuted*, „Chicago Tribune”, 14.04.2015, <https://www.chicagotribune.com/nation-world/chi-iraq-war-souvenirs-20150417-story.html> (dostęp: 12.05.2021); J. Arraf, *542 antiquities looted in Iraq war return home. Where are the rest?*, „The Christian Science Monitor”, 7.09.2010, <https://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2010/0907/542-antiquities-looted-in-Iraq-war-return-home.-Where-are-the-rest> (dostęp: 12.05.2021); E. Ramirez, *An Author Went to Iraq, and Now Will Stand Trial for Theft*, „New York Times”, 2.08.2004, <https://www.nytimes.com/2004/08/02/nyregion/an-author-went-to-iraq-and-now-will-stand-trial-for-theft.html> (dostęp: 23.09.2014).

⁸⁹ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.

⁹⁰ Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm.). Zgodnie z art. 125 § 1 „Kto na obszarze okupowanym, zajęтым lub na którym toczą się działania zbrojne, naruszając prawo międzynarodowe, niszczy, uszkadza lub zabiera dobro kultury, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10”. Z kolei § 2 ww. artykułu przewiduje minimum 3 lata w przypadku, gdy dotyczy to dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury.

⁹¹ Dz.Urz. UE L 169 z 8.07.2003 r.

⁹² Dz.U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106.

Miejszem, w którym stosunkowo szybko wśród oferowanych na sprzedaż pamiątek zaczęły pojawiać się drobne zabytki ruchome, jak monety różnej proveniencji, nieduże naczynia gliniane i szklane, terakotowe plakietki, a nawet fragmenty tabliczek z pismem klinowym, był bazar przy tzw. Bramie Ronson bazy w Babilonie. W pierwszych miesiącach stacjonowania Dywizji Wielonarodowej rzeczywiście były one nabywane przez żołnierzy. Od końca 2003 r. polscy specjaliści we współpracy z Żandarmerią Wojskową uruchomili regularne monitorowanie – głównie *incognito* – oferty na stoiskach, w rezultacie czego dokonano kilku rekwizycji, a paru handlarzy pozbawiono przepustek umożliwiających wstęp na teren bazaru. Aby skuteczniej ograniczyć ewentualne zainteresowanie zakupami historycznych artefaktów, we współpracy z SBAH doprowadzono do wyremontowania i otwarcia koncesjonowanego sklepu z pamiątkami i replikami zabytków.

Dzięki **operacjom przeciw nielegalnemu handlowi zabytkami**, podjętym przez wspieraną przez archeologów jednostkę polskiej żandarmerii w Babilonie (2004 r.), a następnie w Ad-Diwanijsa (2007 r.), z rąk paserów zdołano odzyskać kilkadziesiąt obiektów (w tym kolekcję numizmatów), które zwrócone zostały władzom irackim. Elementami działań prewencyjnych była również dystrybucja 10 000 ulotek o zakazie wywozu zabytków do Polski, a także prowadzone w pododdziałach pogadanki na ten temat. Cykliczne dyżury archeologów pozwalały każdemu zainteresowanemu wyjaśnić wątpliwości co do zakupionych uprzednio przedmiotów, a posiadaczom autentyków objętych restrykcją wywozową dawały szansę na ich anonimowy zwrot.

Rozkazem Dowódcy Dywizji w styczniu 2004 r. powołana została grupa zadaniowa w celu zorganizowania i przeprowadzenia kompleksowej akcji **kontroli bagażu powracającego do kraju personelu PKW**⁹³. Zespół taki był później desygnowany przy okazji każdej kolejnej akcji rotacyjnej, a w jego składzie przewidziany był zawsze etat dla archeologa. W tym okresie jednym z pierwszoplanowych problemów odbudowywanego Iraku był brak odpowiednich uregulowań w omawianej materii. Art. 22, 41 i 44 Prawa o starożytnościach i dziedzictwie nr 55 z 2003 r. zakazywały obrotu zabytkami, jednak nie precyzowały, co należy uznać za takowe. Podobnie trudny do interpretacji był zapis w wydanym przez Władze Koalicyjne Rozporządzeniu nr 16 o kontroli granic⁹⁴, a wcześniejsze irackie przepisy celne

⁹³ Rozkaz nr 19/2004 Dowódcy PKW Irak gen. A. Tyszkiewicza w sprawie przeprowadzenia kontroli bagażu personelu rotowanego do kraju (z uwzględnieniem ruchomych dóbr kultury) oraz załącznik do rozkazu: Kategorie dóbr kultury objęte zakazem wywozu z 7.01.2004 r. [archiwum MKiDN].

⁹⁴ Coalition Provisional Authority Order No.16: *Temporary control of Iraqi Borders*, CPA/ORD/1

wykazywały daleko idącą rozbieżność z obowiązującym wówczas polskim Kodeksem celnym⁹⁵. W związku z tym przyjęto datę 1945 r. jako wyznaczającą umowną granicę definicji zabytku ruchomego⁹⁶.

W ramach każdej kolejnej zmiany Kontyngentu specjaliści ds. dziedzictwa prowadzili **specjalistyczne szkolenia dla funkcjonariuszy polskiej żandarmerii**, które obejmowały prawne aspekty ochrony dóbr kultury oraz w podstawowym zakresie zapoznawały z metodami rozpoznawania dostępnych na lokalnym czarnym rynku historycznych artefaktów. Wykorzystywano przy tym opracowane na potrzeby kursu prezentacje oraz oryginalne zabytki. Samą akcją kontrolną realizowano zarówno w głównych bazach na terenie centralnego Iraku, jak i w obozach rotacyjnych (także położonych na terytorium Kuwejtu). Obejmowała ona kontrolę przewożonego jako cargo bagażu zasadniczego, a także rewizję przed samym wylotem kolejnych grup personelu. Obecni przy tych czynnościach archeolodzy służyli wiedzą rzeczoznawczą w przypadku wykrycia podejrzanych obiektów⁹⁷. Warto podkreślić, iż nasz kontyngent był jedynym spośród uczestniczących w operacji Sił Koalicyjnych, który wprowadził takie środki zaradcze – obowiązujące od początku do końca obecności wojskowej w Iraku – do tego sukcesywnie usprawniane.

Efekty akcji kontrolnej wystawiają dobrą ocenę poczuciu odpowiedzialności żołnierzy: nie stwierdzono żadnej próby intencjonalnej kontrabandy cennych obiektów poza kilkoma, traktowanymi jako rodzaj sentymentalnej pamiątki, ułamkami starożytnych cegieł mułowych. Natomiast dzięki działaniom informacyjnym wśród rotowanych pododdziałów, a także ogłaszanej każdorazowo abolicji, w ciągu 4 lat dzięki dobrowolnym zwrotom odzyskano łącznie kilkadziesiąt artefaktów. Poza tabliczką z tekstem klinowym i glinianą figurką, pozostałe (nieduże fragmenty inskrybowanych cegieł, nowożytne monety czy brytyjskie pałasze kawaleryjskie) odznaczały się znikomą wartością antykwaryczną, jednak mieściły się w definicji

December 2003/16, rozdz. 12.3: „Authorized officers also shall confiscate any antiquities or cultural items suspected of being illegally exported”.

⁹⁵ Dz.U. z 1997 r. Nr 23, poz. 117 ze zm. W Iraku jako zabytek traktowano każdy przedmiot starszy niż 200 lat, natomiast w Polsce za obiekty archeologiczne uznaje się przedmioty mające nie mniej niż 100 lat, a w przypadku dzieł sztuki – przynajmniej 50 lat, o ile posiadają określoną wartość.

⁹⁶ Wynikało to z braku odpowiedniej ekspertyzy prawnej. Należy pamiętać, iż w wypadku działań w Iraku czasem konieczne było pryncypialne podejmowanie decyzji *ad hoc*, co z perspektywy czasu można ocenić krytycznie.

⁹⁷ K. Niciński, K. Sałaciński, *Polscy specjaliści-archeolodzy w Iraku. Ochrona zabytków w Strefie Stabilizacyjnej*, [w:] *Dokumenty i materiały z posiedzeń Polskiego Komitetu Doradczego w latach 2004–2005*, „Biuletyn” 2005, nr 1, s. 32 i n.; Ł. Olędzki, *op. cit.*, s. 249 i n.; M. Olbryś, *The Polish contribution...*, s. 94.

dobra kultury, z tego więc względu podlegały rekwizycji⁹⁸.

18.2.6. Edukacja i działania popularyzacyjne

Bogactwo irackiej spuścizny kulturowej, z którą pełniący służbę w Iraku żołnierze polscy stykali się niemal na każdym kroku – podczas wykonywania rutynowych zadań patrolowych, a nawet przebywając w bazie w Babilonie – wymagało aktywności na jeszcze jednym polu: działalności edukacyjnej i informacyjnej na potrzeby struktur wojskowych, zgodnie z zaleceniem zawartym w art. 7 Konwencji haskiej z 1954 r., który nakazuje wprowadzenie w siłach zbrojnych rozwiązań zapewniających przestrzeganie postanowień tego aktu. Oczywiście podniesienie świadomości żołnierzy w zakresie elementarnych zasad MPHKZ w obszarze ochrony zabytków obliczone było na wyeliminowanie ewentualnych przypadków dewastacji lub grabieży tego dziedzictwa.

Ponieważ podstawowe wiadomości z zakresu historii rejonu odpowiedzialności uwzględniał program szkolenia zorganizowanego jeszcze w Polsce, uzupełnieniem tej wiedzy było wydanie kilku **mini-przewodników po starożytnym Babilonie**, pomyślanych jako kompendium wiedzy dla mieszkańców ulokowanej tam bazy⁹⁹. Na potrzeby Dowództwa MND-CS specjaliści przygotowali serię szkoleniowych prezentacji multimedialnych, które dotyczyły problematyki irackiego dziedzictwa, jego ochrony prawnej oraz zagrożeń, wynikających ze stacjonowania wojska na terenie stanowiska archeologicznego¹⁰⁰.

Pracujący w strukturach PKW archeolodzy regularnie uczestniczyli w **konferencjach CIMIC** oraz **spotkaniach z zagranicznymi ekspertami** i przedstawicielami korpusu dyplomatycznego, do ich obowiązków należało też utrzymywanie kontaktów z przedstawicielami mediów irackich i zachodnich, a także z akredytowanymi przy PKW korespondentami polskimi. Częstotliwość spotkań i konferencji prasowych wzrosła wraz z pojawieniem się oskarżeń o zniszczenie babilońskich zabytków. W okresie funkcjonowania bazy w Babilonie wprowadzono tradycję grupowego zwiedzania ruin w dni świąteczne. Występujący w roli przewodników polscy archeolodzy dbali o to, aby – poza walorem rekreacyjnym – nie były one też pozbawione aspektu poznawczego, a przy okazji stanowiły pretekst do

⁹⁸ Ze względu na klauzulę niejawności nie jest możliwe podanie bliższych szczegółów. Wszystkie przedmioty zostały protokolarnie przekazane stronie irackiej.

⁹⁹ *Babilon. Brama Bogów*, Babilon 2004; M. Lemiesz, *Babilon – Bramy Bogów*, Babilon 2004. Nakład tej drugiej broszury, wydanej przez zespół Psy-Ops, wyniósł 3000 egzemplarzy.

¹⁰⁰ M. Olbryś, *Specyfika...*, s. 266 i n.; K. Niciński, K. Sałaciński, *Polscy specjaliści-archeolodzy...*, s. 31 i n.; K. Niciński, K. Sałaciński, *Ochrona dziedzictwa...*, s. 173.

zaznajamiania z założeniami konwencji międzynarodowych. Popularność tej specyficznej formy turystyki okazała się tak duża, że „wycieczki” (przy okazji zadań wykonywanych w różnych częściach strefy) zaczęto organizować także do miejsc znanych z historii, jak Nippur lub Marad.

18.2.7. Casus Babilonu

Poza tym, że należy do głównych stanowisk archeologicznych starożytności, Babilon odgrywa kluczową rolę dla świadomości historycznej narodu irackiego, pozostając przedmiotem dumy i symbolem dawnej potęgi. Wymowa ta była z premedytacją wykorzystywana przez Saddama Husajna, który z ruin uczynił rodzaj parku historycznego, będącego celem masowej, motywowanej ideologicznie turystyki. Niestety, działania te sprawiły, że Babilon nie mógł pretendować do Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO.

W kwietniu 2003 r. Babilon został zajęty przez oddziały amerykańskie, a wkrótce po tym większa część starożytnego założenia urbanistycznego znalazła się w granicach wytyczonej tu **bazy Camp Alpha (Camp Babil)** o powierzchni ok. 150 ha. Z perspektywy lat krok ten jest dziś tłumaczony przez niektórych wojskowych nie tyle względami strategicznymi, co zamiarem zapewnienia zabytkom ochrony przed grabieżą jaka spotkała inne stanowiska regionu, czasem przywołuje się też rzekomą zgodę SBAH¹⁰¹. Stopniowa rozbudowa infrastruktury mieszkalnej, umocnień, do tego koncentracja na niewielkiej przestrzeni kilku tysięcy ludzi i sprzętu od początku stanowiły poważne źródło zagrożenia dla substancji zabytkowej¹⁰². Już w lipcu tego samego roku doradca archeologiczny Piechoty Morskiej alarmował o destrukcji spowodowanej przez stacjonujących w Babilonie *marines*¹⁰³. Wraz z przekazaniem Camp Alpha w ręce, nieświadomego konsekwencji, Dowództwa Dywizji Wielonarodowej (3.08.2003 r.) skala problemu jeszcze

¹⁰¹ US Colonel Offers Iraq an Apology of Sorts for Devastation of Babylon, <http://www.aina.org/news/20060414201153.htm> (dostęp: 4.10.2014); J. Charles, US marines offer Babylon apology, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4908940.stm (dostęp: 4.10.2014). Motywy takie odrzucane są przez część badaczy podkreślających, że siły amerykańskie nic dla zabezpieczenia zabytków nie zrobiły – zob. np. Z. Bahrani, *The Battle for Babylon*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq...* s. 169. Z kolei D.C. Siebrandt uważa, że okupacja Babilonu przez Siły Koalicyjne miała charakter demonstracji typowego dla XIX-wiecznego kolonializmu i zachodniej supremacji „monopolu na Mezopotamię”, a wynikała z braku zrozumienia kulturowego – zob. eadem, *Military Occupation...*, s. 142–156.

¹⁰² Ł. Olędzki, *Polish activity...*, s. 251.

¹⁰³ H. McDonald, *Tour of the MEF modifications at Camp Babylon made 25th July 03 and added to on 29th July, Bagdad 2003* [niepubl. maszynopis, non vid]. Na opinie tej specjalistki powoływał się rzecznik dowództwa amerykańskiego, podając motywy lokalizacji bazy: *U.S. reportedly damaged ancient Babylon*, NBC News, 15.01.2005, <https://www.nbcnews.com/id/wbna6829036> (dostęp: 3.07.2021).

nasiliła się, osiągając punkt krytyczny. Liczba żołnierzy w bazie w krótkim czasie wzrosła do ok. 2 500, w związku z czym kontraktor Departamentu Obrony (firma Kellog, Brown & Root, KBR) zaczął intensywnie ją rozbudowywać, a polska komenda zintensyfikowała prace fortyfikacyjne, powołując się na wyższą konieczność wojskową oraz priorytet bezpieczeństwa mieszkańców Camp Alpha¹⁰⁴.

Wstępny raport dla Dowódcy Dywizji nt. aktualnej sytuacji obiektów historycznych w granicach bazy (ze wskazaniem najważniejszych przykładów zniszczeń spowodowanych pracami ziemnymi i niekontrolowanym dostępem do zabytków) sporządzony został wkrótce po dołączeniu do Kontyngentu pierwszego z polskich specjalistów, jednak z początku nie spotkał się ze zrozumieniem na poziomie MND-CS¹⁰⁵. Dopiero dzięki wydatnemu poparciu, udzielonemu przez amb. Ryszarda Krystosika (ówczesnego doradcę politycznego Dywizji), a także zaangażowaniu resortów spraw zagranicznych i kultury, udało się przekonać Dowództwo do zaakceptowania kilku doraźnych rozwiązań, które miały zatrzymać część negatywnych oddziaływań, a możliwie jak najdalej ograniczyć inne¹⁰⁶. **Program prewencyjny dla Camp Babil** zaczęto wdrażać jeszcze na przełomie lat 2003/2004 i pozwolił on na częściowe ustabilizowanie sytuacji, choć oczywiście nie wyeliminował zasadniczego problemu: samej obecności wojska.

Rozkazem Dowództwa MDN-CS wprowadzony został do procedur zarządzania bazą obowiązek konsultowania wszelkich prac z polskimi specjalistami, za ich pośrednictwem zaś – z dyrekcją Muzeum Babilonu. Uruchomiono **regularny monitoring**, który skupił się na kilku strefach wzmożonego nadzoru (miejsca największych szkód lub z prawdopodobieństwem ich wystąpienia). Polegał on na weryfikacji w terenie informacji

¹⁰⁴ J. Farcharkh Bajjaly, *Babylon: A Case Study in the Military Occupation of an Archaeological Site*, [w:] *Of the Past, for the Future: Integrating Archaeology and Conservation*, red. N. Agnew, J. Bridgland, Los Angeles 2006, s. 240–246. Ł. Olędzki pracę w atmosferze nieprzyjaznej ze strony części zagranicznych ekspertów, w obliczu różnych nacisków oraz konfliktu interesów wojskowych i norm konserwatorskich, przyrównuje do znalezienia się nagle „pomiędzy Scyllą a Charybdą”; zob. idem, *op. cit.*, s. 250 i n.

¹⁰⁵ Dywizja otrzymała w tym czasie podobne sygnały z kilku źródeł. Wielokrotnie w Dowództwie interweniowała dyrektorka babilońskiego museum; por. M. Moussa, *The Damage Sustained to the Ancient City of Babel as a Consequence of the Military Presence of Coalition Forces in 2003*, [w:] *The Destruction of cultural heritage in Iraq...*, s. 143–150; Z. Bahrani, *op. cit.*, s. 170 i n. Swoje memorandum do Komendanta Camp Babil skierował dr R. Koliński, kierujący ekspedycją, jaka w tym czasie przebywała w Babilonie, oczekując na zezwolenie na podjęcie prac wykopaliskowych; por. R. Koliński, *10 weeks in Babylon*, „British School of Archaeology in Iraq Newsletter” 2004, nr 13, s. 12–16.

¹⁰⁶ K. Niciński, K. Sałaciński, *Misja Babilon...*, s. 52–56.

przekazywanych przez służby inżynieryjne i KBR¹⁰⁷, a także na regularnych inspekcjach – do końca istnienia Camp Alpha zaangażowanych w nie było na stałe 2 naszych archeologów, których wspierali iraccy inspektorzy zabytków¹⁰⁸. Wykorzystywali oni również śmigłowiec, dokonując kilku oblotów dokumentacyjnych nad obozem.

Najważniejszym elementem prewencji było **ograniczenie do minimum wszelkich prac ziemnych**, jak wykopy i niwelacje, na rzecz metod możliwie najmniej destrukcyjnych. Niszczące układ stratygraficzny warstw kulturowych rowy¹⁰⁹ zastąpiono, ustawianymi na powierzchni gruntu, workami z piaskiem, betonowymi panelami T-wall oraz zaporami gabionowymi typu Hesco. Ziemię do wypełniania tych ostatnich zaczęto pozyskiwać poza obszarem archeologicznym, zaprzestając niszczenia koparkami okolicznych *telli*¹¹⁰. Naprawa ogrodzeń oraz ustawienie zasieków i tablic ostrzegawczych zamknęły dostęp personelu Dywizji do większości obiektów zabytkowych, a w części udostępnionej do zwiedzania wytyczono ścieżki¹¹¹.

Zastana w Camp Alpha sytuacja wymagała bezwzględnie przeprowadzenia kompleksowej akcji inwentaryzacyjnej. W trakcie I i II zmiany PKW podjęcie działań na taką skalę było praktycznie niewykonalne, jako że gros czasu pochłaniały wspomniane wyżej obowiązki na terenie bazy, a także inwentaryzacja i zabezpieczanie innych dóbr kultury w strefie odpowiedzialności. Zadaniu temu ostatecznie podołał zespół trojga polskich archeologów, którzy do listopada 2004 r. przygotowali **raport o stanie babilońskich zabytków** – w ostatecznym kształcie liczący kilkaset stron oraz zawierający ponad 1000 zdjęć i planów sytuacyjnych, szczegółowy katalog wszystkich obiektów zabytkowych wraz z obszerną ewidencją zniszczeń¹¹². Na potrzeby prac dokumentacyjnych teren starożytnego stanowiska podzielony został na 11 stref oraz 15 wydzielonych budowli, a wyniki obserwacji

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 95.

¹⁰⁸ Dzięki wizjom lokalnym np. w porę zablokowane zostały próby przekopania koparką ruin świątyni Etemenanki lub rekwizycji pomieszczeń muzealnych przez oddział Military Police.

¹⁰⁹ W kilku przypadkach, podyktowanych koniecznością wojskową, określona w art. 4 ust. 2 Konwencji haskiej z 1954 r., specjaliści nie mieli możliwości przerwania prac ziemnych. Por. M. Olbryś, *Specyfika...*, s. 271.

¹¹⁰ Typ stanowiska archeologicznego w formie pagórka, uformowanego przez nawarstwiające się osadnictwo.

¹¹¹ G. Galbierczyk, M. Lemiesz, Ł. Olędzki, K. Sałaciński, *Działania Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku w ramach misji stabilizacyjnej*, Warszawa 2004, s. 20 i n; Ł. Olędzki, *op. cit.*, s. 251 i n.

¹¹² M. Olbryś, A. Dolatowska, T. Burda, *Report on the current condition of the Babylon Archaeological Site (the Military Camp Alpha Site)*, Babilon 2004, <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/kultura-i-dziedzictwo/ochrona-dziedzictwa-kulturowego/ochrona-dziedzictwa-kulturowego-iraku.php> (dostęp 16.12.2014).

zarejestrowane w terenie uzupełnione zostały interpretacją zdjęć satelitar-nych i lotniczych w ujęciu chronologicznym¹¹³. Raport przekazany został na ręce przedstawicieli irackiej Rady Starożytności, a kopię przesłano Dy- rektorowi Generalnemu UNESCO¹¹⁴.

Zaobserwowane przejawy degradacji obejmowały:

- różnorodne czynniki naturalne, destrukcyjne dla budynków z cegły mułowej (erozja, zasolenie gleby, wody gruntowe i opady atmosferycz- ne),
- efekty Saddamowskiego Projektu Archeologicznego Odrodzenia Babi- lonu (sztuczne wzgórze z rezydencją, współczesne rekonstrukcje bu- dowl¹¹⁵),
- ślady niedbałości irackich ekip wykopaliskowych (niezabezpieczone wykopy, porzucony materiał ceramiczny),
- stanowiska armii irackiej (kilkadziesiąt rowów strzeleckich i prowizorycznych schronów)¹¹⁶,
- skutki rabunku, dokonanego przez mieszkańców pobliskiego Al-Hilla w marcu 2003 r. (dewastacja biur, ekspozycji muzealnej i archiwów, spalenie portyku w teatrze hellenistycznym, uszkodzenia reliefów de- korujących Bramę Ishtar),
- destrukcyjne dla pierwotnej przestrzeni historycznego miasta funk- cjonowanie bazy amerykańskiej: niwelacja reliktyw zabudowy pod łą- dowisko, zainstalowanie wież obserwacyjnych i wyrobisk piasku na *tellach*, wkopanie w ziemię zbiorników na wodę i paliwo (zanieczysz- czenie warstw przypowierzchniowych gleby, wytyczenie parkingów i składowisk kontenerów w bezpośrednim sąsiedztwie zabytkowych budynków, znaczny ruch pojazdów spalinowych na terenie ruin,
- efekty pobytu Dywizji Wielonarodowej: powiększenie lądowiska, wy- kopanie rowów przy bramach bazy, ok. 300 tys. m² wysypanego żwi- ru, kolekcjonowanie przez żołnierzy cegieł i ceramiki jako pamiątek z Iraku¹¹⁷.

¹¹³ Kwestia następstwa czasowego odegrała niebagatelną rolę w odpieraniu późniejszych zar- zutów o niektóre poczynania, niesłusznie przypisywane Dywizji Wielonarodowej.

¹¹⁴ Szerzej raport omawiają: K. Niciński, K. Sałaciński, *Misja w ruinach...*, s. 121–127.

¹¹⁵ Założeniem odbudowy było spektakularne odtworzenie całych brył budynków lub uczytelnienie ich planów poprzez posadowienie współczesnych ścian na starożytnych fundamentach.

¹¹⁶ Obecność takich obiektów, zgodnie z interpretacją art. 8 pkt 3 Konwencji haskiej z 1954 r., mogła wówczas wyłączać Babilon spod ochrony prawnej jako „ośrodek zabytkowy użytko- wany w celach wojskowych”.

¹¹⁷ K. Niciński, K. Sałaciński, *Ochrona dziedzictwa...*, s. 165–167; G. Galbierczyk, M. Lemiesz, Ł. Ołędzki, K. Sałaciński, *op. cit.*, s. 18 i n.

Polski raport stał się jednym z głównych źródeł, na których oparto się obszerne opracowanie, sporządzone dla amerykańskiego Departamentu Stanu¹¹⁸. Ten najpełniejszy bilans strat, poparty drobiazgową analizą zdjęć satelitarnych wykonanych w różnych momentach istnienia Camp Babil¹¹⁹, przyjął zaproponowaną przez polski zespół chronologiczną klasyfikację zniszczeń. Metodyka ta różni się zasadniczo od podejścia reprezentowanego np. przez prof. J. Curtisa (British Museum), który w swoim raporcie nt. Babilonu¹²⁰ wszystkie szkody zaistniałe od 2003 r. przypisuje bliżej niesprecyzowanym „Amerykanom i ich koalicjantom”¹²¹. Raport Curtisa i jego apel o międzynarodowe śledztwo w sprawie Babilonu zyskały duży rozgłos medialny¹²².

Latem 2004 r. do mediów irackich i zachodnich zaczęły przenikać oskarżenia kierowane pod adresem Sił Koalicyjnych o niszczenie zabytków Iraku, w pobliżu których stacjonują. Wśród przykładów wymieniano też Babilon. W związku z tym Dowództwo Koalicyjne powołało w Bagdadzie **specjalną komisję roboczą**, *Babylon Working Group*, której zadaniem miało być wyjaśnienie zasadności owych zarzutów. Do prac tego kolegium, obok przedstawicieli armii amerykańskiej i irackiego Ministerstwa Kultury, zaproszono również polskich specjalistów Dywizji jako dysponujących bezpośrednio wiedzą nt. sytuacji w bazie, dając im możliwość reprezentowania interesów naszego kraju, który stanął w obliczu poważnych oskarżeń o naruszenie prawa międzynarodowego. Członkowie komisji pięciokrotnie przeprowadzili w Babilonie wizję lokalną, szacując skalę zniszczeń i analizując ich przyczyny¹²³.

¹¹⁸ J. Russell, *Report on Damage to the Site of Babylon, Iraq compiled by John Malcolm Russell, Ph.D. for the Cultural Heritage Center Bureau of Educational and Cultural Affairs Department of State. April 2010*, Londyn 2010.

¹¹⁹ M. Moussa i in., *Raport o aktualnym stanie Stanowiska Archeologicznego Babilon*, Babilon 2006 (arab.); E.C. Stone, *Assessment of Damage to Babylon based on Digital Globe Satellite Imagery*, Nowy Jork 2008.

¹²⁰ J. Curtis, *Report on Meeting at Babylon 11–13 December 2004. International Coordination Committee for the Safeguarding of the Cultural Heritage of Iraq. Sub-Committee on Babylon*, Londyn 2005. Autor zaproszony został przez władze irackie do sporządzenia własnego raportu nt. Babilonu.

¹²¹ Raport Curtisa z oceną polskiej strony zestawiają K. Niciński, K. Sałaciński, *Ochrona dziedzictwa...*, s. 156–159; eidem, *Polscy specjaliści...*, s. 14–17.

¹²² R. McCarthy, *Babylon wrecked by war*, „The Guardian”, 15.01.2015, <https://www.theguardian.com/world/2005/jan/15/iraq.arts1> (dostęp: 3.07.2021); *U.S.-Led Troops Have Damaged Babylon, British Museum Says*, „New York Times”, 16.01.2005, <http://www.nytimes.com/2005/01/16/world/middleeast/usled-troops-have-damaged-babylon-british-museum-says.html> (dostęp: 11.09.2014).

¹²³ W ostatnim posiedzeniu komisji udział wzięli, specjalnie przybyli do Iraku, przedstawiciele MON i MK. Szczegółowo tło dyplomatyczne sytuacji przedstawia amb. S. Smoleń, *Dyplomacja a ochrona dóbr kultury w konfliktach zbrojnych – casus stacjonowania Polskiego Kontyngentu*.

W obliczu kryzysu wizerunkowego PKW w Iraku, określanego dziś eufemistycznie mianem „afery babilońskiej”¹²⁴, a także biorąc pod uwagę realne zagrożenie atakiem na Camp Alpha ze strony bojówek szyickich, w czerwcu 2004 r. Dowódca MND-CS wydał rozkaz (Frago 632), nakazujący przystąpienie do akcji szybkiej **zmiany lokalizacji głównej bazy Dywizji (Camp Echo w Ad-Diwanijsa)**. Jednocześnie też zawarta została z władzami w Bagdadzie oficjalna umowa¹²⁵, na mocy której polskim archeologom zlecono przeprowadzenie – we współpracy z irackimi kolegami – konserwatorskiego nadzoru nad wyłączeniem Babilonu z użytkowania przez wojsko, likwidacją infrastruktury militarnej i przekazaniem terenu w ręce SBAH.

Sfera ta całkowicie zdominowała pracę specjalistów podczas III zmiany. W ramach technicznych prac rewitalizacyjnych, do jakich *Babylon Working Group* zobowiązała stronę polską, przy pomocy helikoptera usunięto betonowe zapory z odcinka Drogi Procesyjnej, a także przeprowadzono degradację chemicznych zanieczyszczeń gleby. Na prośbę strony irackiej Dywizja pozostawiła część kontenerów, ogrodzeń i wież strażniczych. Działania te odbywały się wg zaakceptowanego przez wszystkie strony harmonogramu w 4 kolejnych etapach, w ramach których od listopada FPS przejmowało od żołnierzy kontrolę nad poszczególnymi strefami stanowiska historycznego¹²⁶. Ostatnie wojskowe pojazdy opuściły teren dawnej bazy 22.12.2004 r., a z końcem roku Babilon przekazany zostało protokolarnie Ministerstwu Kultury w Bagdadzie¹²⁷. Moment ten z pewnością wyznacza swoistą cezurę czasową w działaniach polskich specjalistów, po której nastąpić mogło większe otwarcie na aktywność w innych *muhafazatach* Strefy¹²⁸.

Na prośbę irackiego resortu kultury o powołanie międzynarodowej grupy eksperckiej, pod auspicjami UNESCO utworzony został Podkomitet ds. Ochrony, Konserwacji i Zarządzania Stanowiskiem Archeologicznym w Babilonie¹²⁹, który realizować miał 3-fazowy program ewidencjonowa-

tu *Wojskowego w Babilonie (od września 2003 r. do grudnia 2004 r.)*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych...*, s. 309–315.

¹²⁴ A. Krzemińska, *Biada, biada, Babilon upada*, „Polityka” z 12.02.2005 r., <https://www.polityka.pl/archiwumpolityki/1820692,1,biada-biada-babilon-upada.read> (dostęp: 7.09.2014); R. Sidorski, *Czy Polacy zniszczyli Babilon?*, *HistMag*, 11.07.2009, <https://histmag.org/Czy-Polacy-zniszczyli-Babilon-3170> (dostęp: 12.04.2021); zob. też K. Niciński, K. Sałaciński, *Misja w ruinach...*, s. 176 i n.

¹²⁵ *Memorandum of Agreement. Babylon Cultural Discussion and Base Camp Mitigation Issues*, 13.12.2004, Bagdad 2004 [niepubl. dokument].

¹²⁶ K. Niciński, K. Sałaciński, *Ochrona dziedzictwa...*, s. 169 i n; eidem, *Misja w ruinach...*, s. 133–150 (szczegółowe omówienie).

¹²⁷ M. Olbryś, *The Polish contribution...*, s. 93 i n.

¹²⁸ K. Góralczyk, *Polskie prace...*, s. 241.

¹²⁹ Ang. *Sub-committee for the Protection, Conservation and Management of the Archaeological Site of*

nia obecnego stanu zachowania reliktyw Babilonu i przeprowadzenia prac rewitalizacyjnych. *World Monuments Fund* w ramach projektu „The Future of Babylon” opracował w 2015 r. **długofalowy plan zarządzania krajobrazem kulturowym**¹³⁰. Wszystkie te posunięcia nastawione były na uzyskanie nominacji do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa¹³¹. Opublikowany w 2009 r. raport UNESCO nt. Babilonu, zamykający sprawę dokonanych w przeszłości zniszczeń, ma charakter bardzo ogólny i stanowi efekt kompromisu dyplomatycznego¹³².

18.3. Afganistan

18.3.1. Specjaliści ds. ochrony dziedzictwa kulturowego przy PKW Afganistan

Podstawą udziału polskiego kontyngentu w operacji stabilizacyjnej w Afganistanie było Postanowienie Prezydenta RP¹³³, wynikające ze zobowiązań sojuszniczych zawartych w Traktacie Północnoatlantyckim. Od 30.10.2008 r. **Polskie Siły Zadaniowe** (*Task Force White Eagle, TFWE*), wchodzące w skład Międzynarodowych Sił Wspierania Bezpieczeństwa (*International Security Assistance Force, ISAF*)¹³⁴, odpowiadały za prow. (wilajet) Ghazni, położoną na pld. zachód od Kabulu¹³⁵.

Babylon.

¹³⁰ A. Peruzzetto, J. Allen, G. Haney, *The future of Babylon: Management, conservation planning and cultural landscape at Babylon*, „Mesopotamia” 2011, nr 46, s. 53–57; *Site Management Plan. Babylon Cultural Landscape and Archaeological City*, Nowy Jork 2015, <http://openarchive.icomos.org/1821/1/babylon-site-management-plan-excerpt.pdf> (dostęp 3.01.2020). Zob. też M. Olbryś, *Przyszłość dziedzictwa kultury Iraku – czy są szanse na zrównoważony rozwój?*, [w:] *Muzeum Bezpieczne* (Muzeologia 17), red. H. Jędras, P. Jaskanis, Kraków 2018, s. 109 i n.

¹³¹ Nastąpiło to ostatecznie w 2019 r.; zob. Babylon, <https://whc.unesco.org/en/list/278/> (dostęp: 4.06.2021).

¹³² UNESCO International Coordination Committee for the Safeguarding of the Cultural Heritage of Iraq. Sub-Committee on Babylon, *Final Report on Damage Assessments in Babylon*, Paryż 2009, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000183134> (dostęp: 23.10.2021). Dokument rozróżnia jedynie straty sprzed 2003 r. oraz dokonane przez „Siły Koalicji”. Problemu Babilonu nie można rozpatrywać bez zwrócenia uwagi na sposób, w jaki irackie dziedzictwo postrzega środowisko międzynarodowe, a także z pominięciem szerszego kontekstu geopolitycznego – na aspekty te zwraca uwagę Ł. Olędzki, *Polish activity...*, s. 254 i n.

¹³³ Postanowienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 listopada 2001 r. o użyciu Polskiego Kontyngentu Wojskowego w składzie Sił Sojuszniczych w Islamskim Państwie Afganistanu, Republice Tadżykistanu i Republice Uzbekistanu oraz Morzu Arabskim i Oceanie Indyjskim (M.P. z 2001 r. Nr 42, poz. 674).

¹³⁴ Podstawą utworzenia ISAF była Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1386 z 20.12.2001 r.

¹³⁵ Szerzej nt. misji stabilizacyjnej w Afganistanie oraz polskim zaangażowaniu: R. Surdacki, *Udział Wojska Polskiego w misji stabilizacyjnej w Afganistanie w latach 2001–2013*, „Polityka i Bezpieczeństwo” 2013, nr 4, s. 68–86; P. Hudyma, *op. cit.*, s. 146–164. Konsolidacja polskich sił

W przypadku Afganistanu również należało liczyć się z koniecznością realizacji zobowiązań na polu ochrony dziedzictwa kulturowego, jakie na Polskę nakładają akty MPMKZ¹³⁶. Dopiero jednak na początku 2010 r., w trakcie przygotowywania VII zmiany PKW, z inicjatywy Dowództwa Operacyjnego Sił Zbrojnych (DOSZ) powołano **stanowisko cywilnego doradcy ds. kulturowych** w składzie etatowym nowo utworzonej Grupy ds. Zarządzania i Rozwoju Dystryktów (Gds.ZiRD)¹³⁷. Zabezpieczenie zabytków stanowiło jednak tylko jeden z przydzielonych mu obszarów zadaniowych¹³⁸, podczas gdy większość obowiązków dotyczyła wykorzystania wiedzy orientalistycznej dla skuteczniejszej współpracy wojska z ludnością cywilną¹³⁹.

Zmiana organizacyjna nastąpiła podczas rotacji IX (maj-sierpień 2011 r.) i X (październik 2011-marzec 2012 r.), gdy następne dwie specjalistki ds. dziedzictwa kulturowego przydzielone zostały do amerykańsko-polskiego **Zespołu Odbudowy Prowincji** (Provincial Reconstruction Team, PRT)¹⁴⁰. Ponieważ zadania PRT były zorientowane na proces przywracania równowagi ekonomiczno-społecznej rejonu odpowiedzialności, zapewnienie wsparcia dla służby zdrowia i edukacji czy na odbudowę infrastruktury drogowej i energetycznej, taka afiliacja ułatwiała pracę w ramach procedur finansowo-projektowych¹⁴¹.

Prawie równocześnie z pojawieniem się naszych żołnierzy w Ghazni opracowany został w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego (MKiDN) **wstępny plan ochrony dziedzictwa kulturowego** tej prowincji¹⁴².

w jednej prowincji, oprócz względów strategiczno-logistycznych, miała mieć również wymiar wizerunkowy i prestiżowy.

¹³⁶ Jedyną jak dotąd próbę podsumowania polskich działań zawiera: M. Lemiesz, *Ochrona dziedzictwa kulturowego na obszarach post-konfliktowych...*, s. 275–307.

¹³⁷ Grupa odpowiadała za monitorowanie sytuacji ekonomiczno-społecznej poszczególnych dystryktów prowincji. Zob. <http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/1765?t=Jak-zarzadzac-dystryktem> (dostęp: 19.11.2014) oraz http://www.isaf.wp.mil.pl/pl/1_1159.html (dostęp: 19.11.2014).

¹³⁸ M. Lemiesz, *Przedsięwzięcia z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego prow. Ghazni realizowane w ramach VII zmiany PKW Afganistan (maj-listopad 2010)*, Ghazni 2010 [maszynopis, archiwum MKiDN].

¹³⁹ M. Lemiesz, *Human Terrain po polsku. Analiza i praktyczne wykorzystanie informacji kulturowej w działaniach niekinetycznych PKW w Republice Afganistanu na przykładzie Grupy ds. Zarządzania i Rozwoju Dystryktów (maj-listopad 2010)*, [w:] *Bezpieczeństwo dla rozwoju. Komunikacja międzykulturowa w operacjach reagowania kryzysowego*. Wydanie pokonferencyjne, red. A. Czupryński, L. Elak, H. Schreiber, Warszawa 2012, s. 135–142.

¹⁴⁰ M. Chrapek, *Zespół specjalistów PRT FOB Ghazni. X zmiana PKW. Sprawozdanie z działalności specjalisty ds. archeologii w zespole specjalistów PRT*, Ghazni 2012 [maszynopis, archiwum MKiDN].

¹⁴¹ Zob. P. Chabielski, *Przygotowanie personelu Zespołu Specjalistów PRT*, „Przegląd Wojsk Lądowych” 2012, nr 2, s. 87–93; idem, *Zespół Specjalistów PRT Ghazni w Islamskiej Republice Afganistanu*, „Kwartalnik Bellona” 2013, nr 4, s. 136–159.

¹⁴² M. Lemiesz, *Wstępny plan działań polskiego specjalisty ds. ochrony dziedzictwa kulturowego przy PRT*

Powtarzał on w zasadzie założenia wypracowane niegdyś dla Iraku i wykorzystywał doświadczenia zdobyte podczas tamtej misji, choć w większym stopniu odwoływał się już do litery Drugiego Protokołu do KH54, do którego przyjęcia wówczas Polska czynnie się przygotowywała. Plan obejmował:

- 1) opracowanie listy dóbr kultury w rejonie działania PKW oraz inwentaryzację jak największej liczby tych obiektów (art. 5 Drugiego Protokołu do KH54, nakazujący stronom ich zewidencjonowanie w ramach środków przygotowawczych, jak również art. 9 ust. 1b ww. Protokołu – zabezpieczenie i udokumentowanie dziedzictwa terenów okupowanych),
- 2) podjęcie działań na rzecz technicznego zabezpieczenia zagrożonych dewastacją stanowisk archeologicznych (odniesienie do przytaczanych wcześniej: art. 4 ust. 3 oraz art. 5 ust. 2 KH54 oraz odniesienie do art. 9 ust. 1 Drugiego Protokołu, który nakazuje zapobieżenie „wszelkiemu nielegalnemu wywozowi, innemu przemieszczaniu lub przenoszeniu własności dóbr kulturalnych” oraz „wszelkim zmianom w dobrach kulturalnych lub zmianom w korzystaniu z takich dóbr”);
- 3) zapewnienie pomocy lokalnym strukturom podległym afgańskiemu Ministerstwu Informacji i Kultury (*Ministry of Information and Culture, MoIC*), zwłaszcza w zakresie renowacji infrastruktury oraz zakupów wyposażenia (art. 5 ust. 1 KH54),
- 4) bezpośrednią działalność informacyjną, edukacyjną i ekspercką w ramach Kontyngentu i ISAF (art. 7 KH54),
- 5) przeciwdziałanie nielegalnemu wywozowi dóbr kultury z Afganistanu (w tym wypadku: art. I ust. 1 I Protokołu do KH54, art. 9 ust. 1a Drugiego Protokołu, jak również art. 125 polskiego kodeksu karnego oraz wcześniej przytaczaną Konwencję UNESCO z 17.11.1970 r.).

Oceniając sytuację organizacyjną specjalistów realizujących zadania w Afganistanie, podkreślić należy jedną zasadniczą różnicę: jako zatrudnieni bezpośrednio przez DOSZ, nie mogli liczyć na efektywne wsparcie koordynacyjne w resorcie kultury, lecz musieli polegać głównie na własnej operatywności i samodzielnych inicjatywach. Ponadto typowe dla NATO przeniesienie odpowiedzialności za tzw. działania niskiego priorytetu (w tym za kwestię dziedzictwa) na **struktury współpracy cywilno-wojskowej** – o czym można było przekonać się właśnie w realiach afgańskich – pozbawiło naszych archeologów jakiegokolwiek mocy doradczej w sytuacjach, gdy zachodziła konieczność zinterpretowania wyższej konieczności wojskowej, bądź gdy MPMKZ nakazywało **uwzględnienie dóbr**

Ghazni w ramach V zmiany PKW Irak (maj-listopad 2009), Warszawa 2008 [maszynopis, archiwum MKiDN].

kultury w planowaniu operacyjnym¹⁴³.

Konsekwencją powyższej tendencji było niewłączenie etatu dla archeologa lub innego specjalisty z zakresu dziedzictwa do składu **misji studyjnych**, które na przełomie lata i jesieni 2008 r. przygotowywały przejęcie przez TFWE kontroli nad Ghazni. Na skutek tego DOSZ praktycznie nie dysponował w owym czasie jakąkolwiek ekspertyzą zasobów kulturowych dla rejonu odpowiedzialności, choć przecież na konieczność pozyskiwania informacji nt. dóbr kultury ze źródeł cywilnych, także na etapie planowania, wskazuje się dziś coraz częściej¹⁴⁴. Tym bardziej trudne do wytłumaczenia jest, że gdy w rok później analiza taka, wraz z mapą stanowisk, została sporządzona na potrzeby MKiDN¹⁴⁵, próby zainteresowania nią czynników wojskowych nie przyniosły skutków.

Misja w Afganistanie, niestety, dostarczyła kilku przykładów skutków, jakie pociąga za sobą niedocenienie wagi omawianej kwestii na teatrze działań. I tak np. w polskie ręce przekazana została baza FOB Warrior w dystr. Gelan, której większa część infrastruktury znajdowała się wewnątrz pierścienia murów zabytkowego kompleksu obronnego (prawdopodobnie safawidzkiego fortu z XVIII w.)¹⁴⁶. Innym efektem niezapewnienia wojsku właściwego doradztwa były zaniedbania, jakie pojawiły się przy okazji prowadzonych przez PRT Ghazni w latach 2009–2010 projektów budowlanych. Do najważniejszych należały: brak nadzoru konserwatorskiego nad pracami w historycznym śródmieściu (niszczące stratyografię kulturową wykopy), wykonanie współczesnego muru wokół grobu Al-Biruniego („perskiego Arystotelesa”), a także budowa Centrum dla Kobiet w bezpośrednim sąsiedztwie mauzoleum Rauzy ud-Dina Alego Lala, w rezultacie której wyburzono odcinek oryginalnego ogrodzenia, jak również naruszono pierwotną oś architektoniczną założenia ogrodowego¹⁴⁷.

Wprowadzie pełnomocnictwa urzędowe **Departamentu Informacji**

¹⁴³ Np. zwraca na ten problem uwagę J.D. Kila, *The Role...*, s. 178.

¹⁴⁴ Idem, *Cultural Property Protection in the Event of Armed Conflict: Deploying Military Experts or Can White Man Sing the Blues*, [w:] *Archaeology from Historical Aerial...*, s. 52.

¹⁴⁵ M. Lemiesz, *Dziedzictwo kulturowe Afganistanu. Historia, stan obecny, perspektywy. Studium*, Poznań-Warszawa 2009 [niepubl. maszynopis, archiwum MKiDN].

¹⁴⁶ W 2010 r. archeolog miał okazję przeprowadzić w FOB Warrior wizję lokalną, która potwierdziła znaczne uszkodzenia budynków, wzniesionych z mało trwałych brył mułu (*pachsa*, *pachsa*). Obecnością polskich żołnierzy w zabytkowej fortecy interesowali się dziennikarze amerykańscy, nie doszło jednak do ich wizyty.

¹⁴⁷ Zespół specjalistów PRT Ghazni (część polska). *Podsumowanie roku 2009*, s. 4–5, 8, 13 i 15 [prezentacja pdf, archiwum autora]; M. Lemiesz, *TFWE Ghazni GdsRZD. Notatka służbowa z wyjazdu w dn. 22.07.2010 – inspekcja mauzoleum w Ali Lala k. Ghazni oraz QA/QC projektów „Park dla kobiet” w Ghazni i Centrum Edukacyjne w Qalehye Jows* [niepubl. maszynopis, archiwum autora].

i Kultury w Ghazni były o wiele skromniejsze niż w przypadku irackiej służby starożytności, a z uwagi na warunki bezpieczeństwa również współpraca układała się nieco mniej sprawnie, udawało się jednak organizować w miarę regularnie spotkania robocze, na których afgańscy koledzy¹⁴⁸ przekazywali cenną wiedzę nt. strat poniesionych przez zabytki prowincji. Nieocenioną pomocą służyła polskim specjalistom dr Laura Tedesco, realizująca z ramienia ambasady USA inicjatywę w sferze afgańskiego dziedzictwa kulturowego. Pośredniczyła ona w nawiązaniu kontaktów i przekazywaniu informacji o realizowanych zadaniach do MoIC, biura UNESCO w Kabulu oraz Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente (IsIAO) w Rzymie¹⁴⁹.

18.3.2. Dziedzictwo kulturowe – charakterystyka

Obszar dzisiejszego Afganistanu odgrywał w dziejach rolę swoistego pomostu wymiany handlowo-kulturowej pomiędzy Persją, Chinami, światem śródziemnomorskim, Środkową Azją i subkontynentem indyjskim. Uformowała ona unikalną mozaikę grup etnicznych, religii i cywilizacji, które pozostawiły po sobie niepowtarzalne bogactwo duchowe i materialne. Jednak ta spuścizna kulturowa na przestrzeni ostatnich czterech dekad poniosła **nieodwracalne straty**, na skalę porównywalną może tylko z Irakiem czy Syrią. W trakcie toczącej się wojny domowej przestała funkcjonować jakakolwiek opieka konserwatorska nad zabytkami, w efekcie czego miejscowa ludność oraz lokalni watażkowie na własną rękę prowadzili grabież światowej klasy stanowisk archeologicznych, jak w przypadku ruin grecko-baktryjskiego miasta Ajchanom¹⁵⁰ czy nielegalnej eksploracji tzw. II skarbu z Mir Zakah – prawdopodobnie największego znanego depozytu starożytnych monet¹⁵¹. Trwające latami walki o Kabul doprowadziły do zburzenia większej części miasta i dewastacji unikalnych zbiorów Muzeum

¹⁴⁸ Zaslugą niektórych było ocalenie przed zniszczeniem przez talibów zabytków buddyjskich w okolicy.

¹⁴⁹ Nominalnie spadkobierca włoskiej koncesji badawczej w Ghazni.

¹⁵⁰ N.H. Dupree, *Cultural heritage and national identity in Afghanistan*, „Third World Quarterly” 2002, vol. 23 nr 5, s. 984; A.W. Feroozi, Z. Tarzi, *The Impact of War upon Afghanistan’s Cultural Heritage*, (AIA, Publications and New Media, March 2004), s. 3–5, http://www.archaeological.org/pdfs/papers/AIA_Afghanistan_address_lowres.pdf (dostęp 20.01.2022).

¹⁵¹ O. Bopéarachchi, *Recent discoveries of coin hoards from Central Asia and Pakistan. New numismatic evidence on the pre-Kushan history of the Silk Road*, s. 3 i n., https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/recent_discoveries_of_coin_hoards_from_central_asia_and_pakistan.pdf (dostęp: 20.04.2021); idem, *The Destruction of Afghanistan’s Cultural Heritage*, „International Institute for Asian Studies Newsletter” 2002, nr 27, s. 13 i n.

Narodowego¹⁵². Do rangi bezprecedensowego aktu wandalizmu kulturowego urosło wysadzenie w powietrze w marcu 2001 r. skalnych posągów Buddy w dolinie Bamian. Epizod ten był zresztą tylko jedną z reperkusji wydanego przez mułłę Omara edyktu o niszczeniu wyobrażeń niezgodnych z zasadami Islamu¹⁵³.

Zapoczątkowane zaraz po upadku władzy talibów **odtworzenie służb konserwatorskich** nigdy nie nadało za intensywnym tempem odbudowy państwowej administracji i rozwoju infrastrukturalnego kraju. Afgański Instytut Archeologii¹⁵⁴ nie był w stanie skutecznie poradzić sobie z problemem nielegalnego rozkopywania miejsc historycznych czy gigantycznymi rozmiarami trwającego od lat przemytu zabytków ruchomych na zagraniczne rynki antykwaryczne¹⁵⁵. Przez długie lata w polityce resortu kultury kwestia narodowego dziedzictwa odgrywała właściwie rolę marginalną, ustępując tematami takim jak niezależność mediów czy swoboda wypowiedzi artystycznej¹⁵⁶. Stopniowa destabilizacja sytuacji politycznej, w ślad za którą postępuje proces odzyskiwania przez ugrupowania rebelianckie kontroli nad kolejnymi prowincjami, może w najbliższych latach doprowadzić do masowej zagłady tysięcy zabytków i dzieł sztuki.

¹⁵² C. Grissman, *The recent history of the Kabul Museum*, „SPACH Newsletter” 2001, nr 7, s. 4–9; idem, *The Kabul Museum. Its turbulent years*, [w:] *Art and archaeology of Afghanistan: its fall and survival. A multi-disciplinary approach* (Handbuch der Orientalistik 14), red. J. van Krieken-Pieters, Lejda-Boston 2006, s. 61–78; O.K. Massoudi, *The National Museum of Afghanistan*, [w:] *Afghanistan. Crossroads of the Ancient World*, red. F. Hiebert, P. Cambon, Londyn 2011, s. 35–44.

¹⁵³ F. Francioni, F. Lenzerini, *Afghan cultural heritage and international law: the case of the Buddhas of Bamiyan*, [w:] *Art and archaeology...*, s. 265–294; eidem, *The Destruction of the Buddhas of Bamiyan and International Law*, „European Journal of International Law” 2003, nr 14, s. 619–651; N.H. Dupree, *Cultural heritage...*, s. 985; M. Falser, *The Bamiyan Buddhas, performative iconoclasm and the ‘image’ of heritage*, [w:] *The Image of Heritage. Changing Perception, Permanent Responsibilities* (Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration. 6–8 March 2009 Florence, Italy), red. S. Giometti, A. Tomaszewski, Florencja 2011, s. 157–169.

¹⁵⁴ Afghanistan Institute of Archaeology (AIA), wbrew nazwie, jest podległą MoIC służbą starożytności.

¹⁵⁵ J. Kakissis, *Bit By Bit, Afghanistan Rebuilds Buddhist Statues*, NPR 27.07.2011, <http://www.npr.org/2011/07/27/137304363/bit-by-bit-afghanistan-rebuilds-buddhist-statues?ft=1&f=1004> (dostęp: 19.01.2022); C. Wyndham, *Reconstructing Afghan identity. Nation-building, international relations and the safeguarding of Afghanistan’s Buddhist heritage*, [w:] *Museums, Heritage and International Development* (Routledge Studies in Culture and Development), red. P. Basu, W. Modest, Milton Park 2014, s. 122–142; S. Salahuddin, *Afghan empire’s last symbols under threat*, „Reuters, Science&Space”, 15.08.2007, <https://www.reuters.com/article/us-afghan-empire-idUSISL13480620070815> (dostęp: 18.10.2021).

¹⁵⁶ Za przykład może posłużyć, przyjęta w roku 2007, rządowa strategia polityki kulturalnej (Islamic Republic of Afghanistan. Ministry of Information and Culture Strategy for Afghanistan National Development Strategy (with Focus on Prioritization, Kabul 2007), w której dziedzictwu kulturowemu poświęcono zaledwie kilka zdań.

Określenie faktycznej liczebności dóbr kultury na terenie Islamskiej Republiki Afganistanu nie wydaje się możliwe. Stopień rozpoznania badawczego poszczególnych części kraju jest bardzo nierównomierny, a wiele obszarów w ogóle nie zostało nigdy objętych jakimkolwiek rekonesansem. W ewidencji stanowisk historycznych Afganistanu, opublikowanej w roku 1982¹⁵⁷, figuruje zaledwie 1 280 pozycji, zapewne jednak należałoby mówić o przynajmniej kilku tysiącach¹⁵⁸, skoro tylko ekspedycje francuskie działające przed interwencją sowiecką na północy zdołały zarejestrować kolejne ich setki¹⁵⁹.

W 1979 r. Afganistan ratyfikował Konwencję UNESCO o ochronie światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego z 1972 r., a już po upadku talibów (2005 r.) Konwencję dotyczącą środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 1970 r., ponadto w 2009 r. – Konwencję w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r.¹⁶⁰. Do chwili obecnej na Liście Światowego Dziedzictwa znalazły się jedynie dwa obiekty: minaret w Dżam (prow. Ghor) oraz krajobraz kulturowy dol. Bamijan, natomiast na Liście Informacyjnej – zespoły miejskie w Heracie i Balch, a także kompleks ogrodów Bagh-i Babur w Kabulu oraz jeziora i formacje geologiczne Bandi Amir (Band-e Amir)¹⁶¹.

Tradycyjnie od lat 60. XX wieku okolica Ghazni pozostawała obszarem zainteresowania włoskich ekspedycji badawczych¹⁶². W granicach strefy odpowiedzialności TFWE oficjalny rejestr wymienia **61 miejsc historycznych**,

¹⁵⁷ *Archaeological Gazetteer of Afghanistan. Catalogue des sites archéologiques d'Afghanistan*, red. W. Ball, Paryż 1982. Rejestry tego katalogu nierzadko odnoszą się do większych zespołów historycznych, obejmujących *de facto* obiekty różnej kategorii i datowania. Ponadto nie uwzględnia on zabytków młodszych niż z XVI w.

¹⁵⁸ F. Hiebert, *The lost worlds of Afghanistan*, [w:] *Afghanistan. Crossroads...*, s. 56 – wspomina o 1500 znanych i hipotetycznych lokalizacjach, co wydaje się liczbą zbyt niską.

¹⁵⁹ B. Lyonnet, *Prospection archéologique en Bactriane orientale (1974–1978) vol. 2: Céramique et peuplement du chalcolithique à la conquête arabe* (Mémoires de la mission archéologiques française en Afghanistan, vol. VII), Paryż 1997 oraz J.-C. Gardin, *Prospection archéologique en Bactriane orientale (1974–1978) vol. 3: Description des sites et notes de synthèses* (Mémoires de la mission archéologiques française en Afghanistan, vol. VII), Paryż 1998.

¹⁶⁰ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu 17.10.2003 r. (Dz.U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018).

¹⁶¹ Dane za: UNESCO. *Afghanistan*, <https://en.unesco.org/countries/afghanistan> oraz: UNESCO *World Heritage Convention. Afghanistan*, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/AF/> (dostęp: 20.08.2021).

¹⁶² Włochy podjęły próbę odzyskania koncesji terenowej w Ghazni, jednak względy bezpieczeństwa nie pozwoliły na rozpoczęcie regularnych prac. Zob. R. Guinta, *Islamic Ghazni. An ISIAO Archaeological Project in Afghanistan. A Preliminary Report (July 2004 – June 2005)*, „East and West” 2005, nr 55, s. 473–484.

co statystycznie stanowi ok. 5% ogólnej liczby afgańskich dóbr kultury. Do najcenniejszych należą pozostałości średniowiecznego zespołu urbanistycznego Ghazna, jednej z największych metropolii świata muzułmańskiego¹⁶³, a także buddyjsko-hinduistyczny kompleks klasztorny w Tepe Sardar¹⁶⁴, ponadto relikty najwcześniejszego (górnym paleolit) na terenie Afganistanu osadnictwa w Daszti Nawur¹⁶⁵. Sporą koncentrację skalnych klasztorów buddyjskich (*wihara*) na północy prowincji (dystrykty Dżagori, Malistan i Nawur) być może należałoby interpretować jako pozostałość regionalnego sanktuarium, przypominającego nieodległe Bamian¹⁶⁶. Chronologia zabytków tego terenu w przeważającej mierze odzwierciedla okresy jego szczególnej prosperity, przypadające na czasy państwa Szachi oraz imperium Ghaznawidów (VII-XII w.)¹⁶⁷.

18.3.3. Rekonesans archeologiczno-konserwatorski i inwentaryzacja dóbr kultury

Zadanie zewidencjonowania dóbr kultury, zlokalizowanych na terenie prow. Ghazni, podzielone zostało na kilka etapów. Pierwszy obejmował sporządzenie katalogu dotychczas publikowanych stanowisk archeologicznych¹⁶⁸ wraz z ich opisem, bibliografią oraz geo-koordynatami i lokalizacją na zdjęciach satelitarnych¹⁶⁹. Pomimo wzrostu aktywności ugrupowań

¹⁶³ A. Bombaci, *Summary report on the Italian archaeological mission in Afghanistan I. Introduction to the excavations at Ghazni*, „East and West” 1959, nr 10, s. 1–22; U. Scerato, *Summary report on the Italian archaeological mission to Afghanistan II: The two first excavation campaigns at Ghazni 1957–8*, „East and West” 1959, nr 10, s. 23–56; R. Orazi, *The mausoleum of Muhammad Sharif Khan near Ghazni: architectural survey with a view to restoration*, „East and West” 1977, nr 27, s. 255–276. Zob. też: *Archaeological Gazetteer...*, poz. 358, s. 105; W. Ball, *The monuments of Afghanistan. History, archaeology and architecture*, Londyn 2008, s. 190–193; E. Knobloch, *The archaeology and architecture of Afghanistan*, Stroud 2002, s. 107–116.

¹⁶⁴ M. Taddei, G. Verardi, *Tapa Sardar: secondo preliminary report*, „East and West” 1978, nr 28, s. 33–136; *Archaeological Gazetteer...*, poz. 1180, s. 275; W. Ball, *The monuments...*, s. 270 i n.; E. Knobloch, *The archaeology...*, s. 100.

¹⁶⁵ *Archaeological Gazetteer...*, poz. 266, s. 86; R.S. Davis, L. Dupree, *New Prehistoric Localities in the Dasht-i Nawur*, „Afghanistan” 1976, nr 29, s. 13–37; L. Dupree, *New Paleolithic Localities near Dasht-i Nawur*, „Afghanistan Journal” 1975, nr 2, s. 105–107.

¹⁶⁶ G. Verardi, *Report on a visit to some rock-art and monasteries in the province of Ghazni*, „East and West” 1977, nr 27, s. 129–150.

¹⁶⁷ M. Lemiesz, *Dziedzictwo kulturowe...*, s. 181–183.

¹⁶⁸ M. Lemiesz, *Cultural Heritage of Ghazni Province. List of Archaeological Sites at Risk 2010. Version 4.0 (updated) as for 16JUN2012*, Warszawa 2012 [niepubl. maszynopis, archiwum MKDNIŚ].

¹⁶⁹ W połowie ubiegłej dekady, wraz z rozwojem metod prospekcji strat, powodowanych przez Kalifat Islamski, wypracowane zostały ogólnie dziś przyjęte normy dla takich baz danych

rebelianckich i ograniczeń w poruszaniu się konwojów ISAF, w latach 2010–2011 specjaliści PKW dokonali wizji lokalnej w ok. 25% miejsc z listy. W wielu przypadkach po raz pierwszy od ponad 30 lat pozyskano aktualne dane nt. stanu zachowania zabytków oraz spustoszeń, spowodowanych przez naturę, działania wojenne lub aktywność rabunkową. W **pracach inwentaryzacyjnych** udało się przetestować autorski formularz (*Archaeological Site Inventory Form*)¹⁷⁰, dostosowany do specyfiki Afganistanu, który umożliwił przeprowadzenie w terenie tzw. *rapid assessment* zgodnie z podstawowymi standardami międzynarodowymi¹⁷¹.

Zgoła nieoczekiwanych rezultatów dostarczyły wstępne rekonesanse, przeprowadzone w sierpniu i wrześniu 2010 r przez archeologów PKW w dystryktach Nawur i Dżagori. Choć głównym celem była inspekcja kilku stanowisk archiwalnych, w oparciu o informacje pozyskane od miejscowej ludności hazarskiej w ciągu zaledwie 2 dni udało się odnaleźć w terenie 6 dalszych obiektów, nigdy wcześniej nie dokumentowanych przez naukowców. Wśród nich znalazły się m.in. jaskinie ze śladami osadnictwa, kilka zespołów rytów skalnych, a nawet formy tak czytelne w krajobrazie, jak wzgórze z ruinami twierdzy lub ufortyfikowanego klasztoru¹⁷².

oraz procedury ich pozyskiwania – por. np. R. Bewley i in., *Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa (EAMENA). Approach and Possible Solutions*, [w:] *Post-Conflict Archaeology and Cultural Heritage. Rebuilding Knowledge, Memory and Community from War-Damaged Material Culture*, red. P. Newson, R. Young, Routledge, Nowy Jork 2017, s. 123–137 oraz R. Bewley i in., *Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa: Introducing the EAMENA Project*, [w:] *CAA2015. Keep the Revolution Going: Proceedings of the 43rd Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, red. S. Campana i in., Siena 2016, s. 919–932. W 2010 r. polscy specjaliści do takiej metodologii nie mieli dostępu.

¹⁷⁰ M. Lemiesz, *Archaeological Site Inventory Form* [formularz, archiwum autora]. Kwestionariusz ten spotkał się z zainteresowaniem zarówno centrali Human Terrain System w Fort Leavenworth, jak i MoIC, w którym trwały wówczas prace nad ujednoczonym tzw. Narodowym Katalogiem Stanowisk. Formularz opublikowany w: *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Kazusy i instrukcje*, red. K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.

¹⁷¹ Możliwości takiej, niestety, nie oferował Protokół Monitorowania Dziedzictwa Archeologicznego, stanowiący Załącznik nr 2 do Decyzji Nr 250/MON Ministra Obrony Narodowej z 4.08.2005 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w działaniach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.Urz. MON z 2005 r. Nr 15, poz. 135). Formularz opracowany dla CIMIC (prawdopodobnie bez udziału odpowiednich ekspertów) „w celu przesyłania informacji o dziedzictwie kulturalnym oraz gromadzenia ich w komputerowej bazie danych” ma szereg mankamentów i nie uwzględnił wielu kategorii dóbr kultury oraz istotnych czynników destrukcyjnych.

¹⁷² Zgodnie z zaleceniami Afgańskiego Instytutu Archeologii, mającymi na celu ograniczenie dostępu do informacji mogących narazić stanowiska historyczne na grabież, w tekście nie podano toponimów ani współrzędnych geograficznych tych stanowisk.

Poza TFWE próby prospekcji terenowych w powojennym Afganistanie podejmowały tylko zespoły z Niemiec i Litwy¹⁷³.

Wykorzystywany już z powodzeniem w działaniach w Iraku rekonesans z pokładu helikoptera pozwalał monitorować sytuację obiektów położonych na terenie samego miasta Ghazni, jak tamtejsza cytadela czy obszar ruin średniowiecznych. Pracujący dla Kontyngentu archeolodzy otrzymali jednak tym razem zupełnie nowe narzędzie, jakim są **systemy FalconView i TIGR** (*Tactical Ground Reporting System*), przeznaczone do wspomagania procesów decyzyjnych na szczeblu operacyjnym. Wprawdzie próby zastosowania cywilnych portali satelitarnych do analizy topografii wybranych rejonów Afganistanu („Google archaeology”) mają dłuższą tradycję¹⁷⁴, jednak programy wykorzystywane przez wojskowe komórki kartograficzne mają więcej atutów: zapewniają dostęp do obrazów odznaczających się wyższą rozdzielczością i lepszą jakością odwzorowania, a ponadto pozwalają komponować je z mapami topograficznymi.

Posługując się przeglądarką TIGER i przeszukując wycinki terenu o powierzchni ok. 6–8 ha, jedna ze specjalistek zdołała zidentyfikować na zdjęciach co najmniej 16 wcześniej nieznanymi struktur historycznych, jak fortece, meczety lub wzgórza *tepe*¹⁷⁵. Większość z nich położona była w dystryktach praktycznie niedostępnych dla archeologów, o niestabilnym poziomie bezpieczeństwa (Karabach, Mokur i Gelan), a dwa obiekty zlokalizowano w rejonie Nawa, pozostającym w owym czasie pod całkowitą kontrolą rebeliantów¹⁷⁶.

Do przejścia władzy przez talibów w 2021 r. zewidencjonowanie pomników dziedzictwa kulturowego stanowiło jeden z zasadniczych priorytetów MoIC w Kabulu. Zgromadzone przez specjalistów PKW informacje nt.

¹⁷³ *Die Arbeit des DAI in Herat, Afghanistan*, http://www.auswaertiges-amt.de/sid_100303241D-64018737FD56AC9AF5C434/DE/Aussenpolitik/KulturDialog/Kulturerhalt/Herat/Uebersicht_node.html (dostęp: 20.10.2014); U. Franke i T. Urban, *Areia antique – Ancient Herat: summary of the work carried out by the DAI-Mission in collaboration with the Institute of Archaeology, Ministry of Information and Culture, Kabul: August-September 2006*, Berlin 2006; A. Luchtanas, R. Butrimaitė, *Pirmoji Lietuvos archeologinė ekspedicija Afganistane*, „Lietuvos istorijos studijos (Mokslo darbai)” 2008, nr 21, s. 121–130. Zob. też A. Luchtanas, *Misja Afganistan*, „Archeologia Żywa” 2008, nr 40, s. 20–22.

¹⁷⁴ D.C. Thomas, F.J. Kidd, S. Nikolovski, C. Zipfel, *The Archaeological Sites of Afghanistan in Google Earth*, „Aerial Archaeology Research Group Newsletter” 2008, nr 37, s. 22–30; D. Thomas, C. Zipfel, *A new look at Bust: Google Earth and archaeological sites of Afghanistan*, poster, https://edoc.tips/download/a-new-look-at-bust-google-earth-and-archaeological-sites-in_pdf (dostęp: 21.08.2021).

¹⁷⁵ Pagórkowate formy antropogeniczne, odpowiednik *tellu*.

¹⁷⁶ Prace inwentaryzacyjne omawia M. Lemiesz, *Ochrona dziedzictwa kulturowego na obszarach...*, s. 285–288

obszaru odpowiedzialności TFW E jeszcze w 2010 r. przekazane zostały UNESCO, a także trafiły do bazy danych przygotowywanej przez Cultural Resources Program. Od roku 2019 cały przygotowany przez Polaków dla Ghazni katalog dostępny jest poprzez platformę **Afghan Heritage Mapping Project**. Ten realizowany przez Chicago Oriental Institute program ma na celu udostępnienie środowisku naukowemu bazy GIS afgańskich dóbr kultury oraz stworzenie geomatycznego narzędzia przestrzennej analizy zagrożeń¹⁷⁷.

18.3.4. Projekty pomocowe

W związku z proklamowaniem Ghazni przez ISESCO Światową Stolicą Kultury Islamu na rok 2013 rząd afgański wyasygnował wielomilionowy budżet na realizację 65 zadań, z których część dotyczyła renowacji zabytków architektury i miejsc kultu¹⁷⁸. W obchody te miało się również wpisać opracowanie polskich propozycji projektowych. W ich doborze kierowano się dosyć oczywistym kluczem: miały dotyczyć obiektów istotnych dla świadomości kulturowej mieszkańców a zarazem kreować pozytywny wizerunek naszego kraju, jako dbającego o poszanowanie spuścizny kulturowej regionu¹⁷⁹. Źródłem finansowania projektów realizowanych w Afganistanie przez wojsko była tzw. rezerwa celowa Ministerstwa Spraw Zagranicznych, a od 2013 r. – środki przyznawane przez Ministerstwo Obrony Narodowej.

Jedynym przedsięwzięciem, które udało się zrealizować do końca, było **zabezpieczenie ruin klasztoru w Tepe Sardar** (2012 r.). W toku wcześniejszych wizji lokalnych zarejestrowano tam rozległą degradację substancji zabytkowej, powstałą na skutek bratobójczych walk, wandalizmu ekstremistów religijnych oraz rozkopywania terenu przez zamieszkującą w okolicy społeczność nomadów kuczki. Po konsultacjach z miejscowymi władzami i prowadzącymi niegdyś badania w Sardar archeologami włoskimi, zastosowany został system ogrodzeń najmniej inwazyjny – stalowe słupy utrzymujące siatkę, a także wieże obserwacyjne i bramy. Całkowity koszt

¹⁷⁷ Witryna www projektu: <https://oi.uchicago.edu/research/camel/afghan-heritage-mapping-partnership> (dostęp: 12.06.2021). Przedsięwzięcie jest finansowane z funduszy Departamentu Stanu i Ambasady USA w Kabulu. Zob. też G.J. Stein, *Cultural heritage preservation work in Afghanistan and Central Asia*, Oriental Institute Annual Report 2019–2020, University of Chicago, 2020, s. 21–31; E. Boak, *From conflict archaeology to archaeologies of conflict: remote survey in Kandahar, Afghanistan*, „Journal of Conflict Archaeology” 2019, nr 14, s. 143–162.

¹⁷⁸ F. Bezhan, *Worry Replaces Hope in Race to Restore Ancient Afghan City*, „Radio Free Europe. Radio Liberty”, 13.06.2012, <http://www.rferl.org/content/ghazni-islamic-city-of-culture-restoration-efforts-in-trouble/24613318.html> (dostęp: 11.08.2021).

¹⁷⁹ M. Lemiesz, *Przedsięwzięcia z zakresu...*, s. 9–17; M. Chrapek, *Zespół specjalistów...*, s. 1 i n.

tego projektu wyniósł ponad pół miliona złotych (ok. 163 800 dolarów)¹⁸⁰. Kwotę tę można porównać ze środkami, jakie na wsparcie dla afgańskiego dziedzictwa przeznaczyły np. Litwa (4 sezony prac inwentaryzacyjnych w prowincji Ghor: ok. 100 000 euro)¹⁸¹ czy Czechy (zakup sprzętu komputerowego i druk publikacji naukowej, łączny koszt: ok. 75 000 dolarów)¹⁸², choć wydaje się, iż akurat oba wspomniane kraje potrafiły – w kontekście wizerunkowo-medialnym – zdecydowanie lepiej wykorzystać swój wkład.

Trudno wyjaśnić przyczyny, dla których Departament Pomocy Rozwojowej MSZ zaniechał sfinansowania kilku innych nominacji projektowych, pomimo wcześniejszego nimi zainteresowania¹⁸³. Być może wpływ na zmianę decyzji mogły mieć, rozpowszechniane w tym samym czasie w części rodzimych mediów, dezinformujące wzmianki o rzekomej budowie przez polskie wojsko bliżej nieokreślonego muzeum w Ghazni, które doczekały się nieprzychylnych komentarzy z ust kilku orientalistycznych autorytetów¹⁸⁴.

W rzeczywistości jedna z (odrzuconych zresztą) propozycji dotyczyła budowy Centrum Edukacji Historycznej dla Dzieci i Młodzieży – nowoczesnej placówki, której zadaniem byłoby animowanie różnorodnych programów edukacyjno-artystycznych, ukierunkowanych na modelowanie wspólnej świadomości historycznej młodych obywateli Afganistanu. Jako lokalizację ośrodka miejscowe władze zasugerowały sąsiedztwo odnawianego właśnie przez UNESCO Muzeum Sztuki Islamu w mauzoleum Abdur Razzaq w Rauza¹⁸⁵, którego otwarcie planowano na kwiecień 2013 r.

Inny projekt wiązał się z rewitalizacją ruin średniowiecznego Ghazna pod kątem kryteriów, jakie obiekt zabytkowy powinien spełnić, aby претендовать do umieszczenia na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Prace

¹⁸⁰ Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *Polska współpraca na rzecz rozwoju. Raport roczny 2012*, Warszawa 2013, s. 89; Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *Afganistan. Projekty zespołu specjalistów PRT Ghazni zrealizowane w 2012 roku*, poz. 8, Warszawa 2013.

¹⁸¹ E. Račius, *Trials and tribulations of the Lithuanian participation in the NATO ISAF mission*, [w:] *Statebuilding in Afghanistan: Multinational contributions to reconstruction* (Routledge Studies in Intervention and Statebuilding), red. N. Hynek, P. Marton, Londyn 2011, s. 263.

¹⁸² *Czechs Sponsoring Archaeology in Afghanistan*, Prague Daily Monitor 24.10.2013; *Prague Museum to Exhibit Buddhist Artefacts from Afghanistan*, Prague Daily Monitor 25.02.2014. Oficjalne źródła czeskiego MSZ podawały niższą kwotę: nieco ponad 5 tys. dolarów: *The Czech Republic contributes to the development and stabilization of Afghanistan. Annual Report 2010–2011. Provincial Reconstruction Team of the Czech Republic. Logar Province, Afghanistan*, s. 22, http://www.mzv.cz/public/f3/87/6f/803830_720905_PRT_vyrocka_2010_2011_EN_v2.pdf (dostęp: 14.08.2021).

¹⁸³ M. Lemiesz, *Ochrona dziedzictwa kulturowego na obszarach...*, s. 290–292.

¹⁸⁴ Jako przykład zupełnego niezrozumienia tematu podać można: E. Żemła, *Polska armia przygotowuje kulturalną stolicę islamu. Muzeum oraz reintegracja talibów – to plany polskich oficerów z Ghazni*, „Rzeczpospolita”, 10.01.2011, <https://www.rp.pl/sluzby/art6864831-polska-armia-przygotowuje-kulturalna-stolice-islam> (dostęp: 11.05.2021).

¹⁸⁵ R. Giunta, *The new museum at Ghazni (a brief guide to the Islamic collection)*, Kabul 2013.

te miały obejmować rozminowanie terenu, usunięcie złomowiska wraków czołgów i ciężarówek, uprzątnięcie cytadeli Bala Hissar oraz umieszczenie tablic informacyjnych i banerów, promujących wspólne dziedzictwo historyczne¹⁸⁶. Wśród pozostałych niezrealizowanych pomysłów znalazł się np. druk serii komiksów adresowanych do dzieci, a poświęconych dziejom i kulturze regionu (wg projektów rysownika D. Podlińskiego¹⁸⁷), ekspertyza i prace renowacyjne przy jednej z wież uznawanych za symbole Ghazni, cykl szkoleń dla lokalnej administracji nt. inwentaryzacji zabytków, a także uruchomienie warsztatu produkcji tradycyjnych kafli ceramicznych.

Wspomnieć wreszcie trzeba o przedsięwzięciu, które nie spotkało się z zainteresowaniem w Warszawie, choć wstępnie swego poparcia udzieliły i władze prowincji, i MoIC, a Siły Powietrzne RP zobowiązały się nawet do zapewnienia transportu. Kolekcja ok. 40 zabytków z Ghazni (rzeźby, reliefy i przedmioty sztuki użytkowej), przechowywanych czasowo w magazynach w Kabulu, miała trafić do jednego z polskich muzeów, gdzie eksponaty poddane zostałyby kompleksowej konserwacji, a następnie udostępnione jako okolicznościowa ekspozycja czasowa, aby ostatecznie wrócić do Ghazni jako trzon nowo tworzonej kolekcji muzealnej.

18.3.5. Zapobieganie nielegalnemu obrotowi zabytkami oraz działania edukacyjne

Dzięki kombinacji aktualizowanych obrazów satelitarnych i zdjęć wykonanych z drona, w latach 2010 i 2011 specjaliści TFW regularnie monitorowali obszar średniowiecznego miasta w Ghazni, dzięki czemu udało się zidentyfikować strefy szczególnego zagrożenia nielegalnymi wykopaliskami rabunkowymi, prowadzonymi od kilku lat przez mieszkańców pobliskich wsi¹⁸⁸. Jednym z rezultatów tego procederu był napływ artefaktów na bazar, działający na terenie FOB Ghazni. Jeszcze w 2010 r. we współpracy z Komendą Bazy podjęto kroki zaradcze, które obejmowały wydanie **zakazu sprzedaży monet, ceramiki i innych przedmiotów zabytkowych**, jak również przygotowanie odpowiednich ulotek, ostrzegających przed takimi zakupami. Ponadto od VII zmiany PKW polscy archeolodzy **prowadzili monitoring sklepów i stoisk**, a od 2011 r. w tych działaniach wspierali ich funkcjonariusze Żandarmerii Wojskowej i amerykańskiej *Military Police*.

¹⁸⁶ W 2011 r. ten ostatni pomysł został wykorzystany z powodzeniem przez amerykański Departament Stanu.

¹⁸⁷ M. Lemiesz, *Ochrona dziedzictwa kulturowego na obszarach...*, rys. 13, s. 305.

¹⁸⁸ Informacje potwierdzone przez źródła wojskowe wskazywały na to, iż sprawcy płacili haracz jednemu z miejscowych ugrupowań zbrojnych, powiązanych z ruchem Hizb-i Islami.

Wprawdzie braki kadrowe uniemożliwiły udział specjalistów w kontroli bagażu personelu powracającego do kraju, jednak na potrzeby polskiej żandarmerii opracowana została **instrukcja wywozowa** i kilka obszernych materiałów szkoleniowych, zaznajamiających z prawnymi uwarunkowaniami przeciwdziałania nielegalnemu wywozowi dóbr kultury, a także z najpopularniejszymi ich rodzajami, jakie mogą być dostępne na czarnym rynku¹⁸⁹. Informacje te udostępniane były też w formie ulotek oraz materiałów w sieci MilWan.

Działania na polu edukacyjnym obejmowały serię szkoleń dla dowództwa Zgrupowania Bojowego Alfa IX i X zmiany, których tematem były newralgiczne pod względem występowania dóbr kultury rejony w strefie odpowiedzialności. O zabytkach Afganistanu traktowały też materiały przygotowywane dla mediów¹⁹⁰. Na potrzeby przedsięwzięć popularyzujących, jakie podejmował Departament Kultury w Ghazni, powielono ulotki i pocztówki, a także zredagowano kilka audycji nt. lokalnej historii, nadawanych w 2012 r. w stacji radiowej Hamdrad.

Z kolei udział w pracach Zespołu ds. Zbierania Doświadczeń VII zmiany zaowocował przygotowaniem na potrzeby szkolenia przedmisyjnego **plansz graficznych**, ułatwiających identyfikację typowych dla afgańskiego teatru działań dóbr kulturalnych (meczety, skalne klasztory, podziemne systemy irygacyjne karez), których zniszczenie może naruszać MPHKZ lub lokalne normy zwyczajowe. Inną testowaną metodą, opartą o przekaz treści w maksymalnie uproszczonej i skondensowanej formie (nawiązującej do *Dos&Don'ts*), miał być zestaw kart do gry o szeroko rozumianej tematyce kulturowej¹⁹¹, zaprojektowany na wzór talii edukacyjnych wydawanych w Iraku i Afganistanie przez amerykański *Legacy Resource Management Program*¹⁹².

Niejako na marginesie działań edukacyjnych podczas VII zmiany PKW przeprowadzone zostało na grupie 30 podoficerów badanie ankietowe, dotyczące głównie kwestii utrudnionego dialogu międzykulturowego i jego

¹⁸⁹ M. Lemiesz, *TFWE Ghazni GdsRZD. Ochrona dóbr kultury w ramach akcji kontroli bagażu VII zmiany Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Republice Afganistanu. Materiał szkoleniowy dla Żandarmerii Wojskowej*, 4.10.2010 [archiwum autora]; *Field Message No. 91–11-IX 21.07.2011. Dobra kultury objęte zakazem wywozu z Afganistanu* [dokument niepubl.].

¹⁹⁰ Np. M. Lemiesz, *Miasto dwóch wież*, http://isaf.wp.mil.pl/pl/1_1113.html (dostęp: 10.10.2014, link nieaktywny).

¹⁹¹ M. Lemiesz, *Ochrona dziedzictwa kulturowego na obszarach...*, s. 292–294, 306 (rys. 14).

¹⁹² J. Zeidler, L. Rush, *In-Theatre Training through Cultural Heritage Playing Cards. A US Department of Defense Example*, [w:] *Archaeology, Cultural Property...*, s. 73–85; *CPP Playing Cards*, <https://www.aiamilitarypanel.org/milchag/what-we-do/in-theater-training-aids/cpp-playing-cards/> (dostęp: 15.07.2021). Zob. podrozdział 14.2.8.

wpływu na skuteczność realizacji działań stabilizacyjnych¹⁹³. Kilka pytań kwestionariusza odnosiło się jednak do percepcji problematyki ochrony dóbr kultury, co w zamierzeniu stanowić miało kontynuację badań nad tą samą problematyką jakie jeszcze przed rozpoczęciem operacji irackiej podjęło Wojskowe Biuro Badań Społecznych¹⁹⁴. Wyniki okazały się niejednoznaczne: stosunkowo dobra orientacja respondentów co do ważniejszych obiektów zabytkowych w granicach obszaru odpowiedzialności kontrastowała z raczej powierzchowną znajomością głównych założeń Konwencji haskiej.

W 2011 r. wkład PKW w ochronę spuścizny historycznej Afganistanu doczekał się jeszcze jednego zaskakującego akcentu. Podczas jednej z operacji, prowadzonych w prow. Paktika, żołnierze Zgrupowania Sił Specjalnych odzyskali z rąk rebeliantów kamienną główkę Buddy, która wg ekspertyzy okazała się być fragmentem statuetki w tzw. stylu Gandhary (II/III w.). W grudniu przedstawiciele PKW w obecności Ambasadora RP oficjalnie przekazali cenne znalezisko na ręce afgańskiego Ministra Kultury Sayeda M. Rahina¹⁹⁵.

18.4. Wnioski

Trudno nie zgodzić się z padającym w „Edenie” Stanisława Lema stwierdzeniem, iż „wojna jest najgorszym sposobem gromadzenia wiedzy o obcej kulturze”. Obecność militarna – również polska – na obszarach o bogatym dziedzictwie historycznym, choć wynika z określonych decyzji podejmowanych na najwyższych szczeblach politycznych, zawsze nieść będzie ze sobą potencjalne zagrożenie dla dóbr kultury. Zapewnienie im ochrony przed zniszczeniem i zaborem jest tylko jednym z wielu zadań, jakim muszą podołać siły zbrojne uczestniczące we współczesnych operacjach stabilizacyjnych. Jednak w niektórych sytuacjach, w określonych realiach kulturowych i geo-politycznych, rola działań w tym obszarze może wykraczać znacznie poza demonstrowanie poszanowania prawa międzynarodowego. Mogą one

¹⁹³ M. Lemiesz, *Human Terrain...*, s. 137 i n. Należy zastrzec, iż ankiety tej w żadnym wypadku nie można uznawać za reprezentatywną dla całości Sił Zbrojnych, gdyż nie spełnia ona warunków prowadzenia badań społecznych w wojsku, określonych Decyzją Ministra Obrony Narodowej nr 78/MON z 15.02.2008 r. (Dz.Urz. MON z 2008 r. Nr 4, poz. 26 ze zm.).

¹⁹⁴ J. Łatacz, *Percepcja ochrony dóbr kultury w siłach zbrojnych RP*, [w:] *Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej w działaniach na rzecz ochrony dóbr kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju*, red. R. Bzinkowski, Warszawa 2002, s. 185–200.

¹⁹⁵ M. Chrapek, *Zespół specjalistów...*, s. 2; doniesienia prasowe: MD, *Afganistan: Sukcesy w cieniu tragedii*, „Portal Ludzi Akcji, Special Ops”, 23.12.2011, <http://www.special-ops.pl/aktualnosc/id460,afganistan-sukcesy-w-cieniu-tragedii> (dostęp: 21.08.2021).

ułatwiać pozyskiwanie poparcia ze strony ludności cywilnej, a nawet być ważnym elementem strategii typu *counter-insurgency*, jeśli uwzględnić potwierdzane wielokrotnie związki grabieży zabytków z finansowaniem aktów terroru. Wydaje się, że polskie misje w Iraku i Afganistanie pomogły zrozumieć te współzależności.

Jednym z głównych mankamentów realizacji programów w ramach PKW Irak i Afganistan był brak skoordynowanego działania specjalistów cywilnych, struktur wojskowych oraz dyplomacji. Rozbieżne priorytety i nie do końca tożsame cele tych trzech partnerów szczególnie uwidoczniły się w przypadku misji w drugim z wymienionych krajów, w rezultacie powodując znikomą skuteczność „działań twardych” (**projektów infrastrukturalnych**) w sferze dziedzictwa. Co więcej, aktywność Kontyngentu na tym polu bywała odbierana przez instytucje cywilne i organizacje pozarządowe jako wchodzenie w ich kompetencje. Walory podejścia znanego jako „**strategia 3D**” (*Development, Defence and Diplomacy*), „strategia 4 części” albo **comprehensive approach**, już jakiś czas temu docenili wojskowi holenderscy i amerykańscy¹⁹⁶.

Pośrednim rezultatem tej niedostatecznej współpracy było także **słabe wykorzystanie medialne** polskich inicjatyw na rzecz ochrony dziedzictwa terenów post-konfliktowych, a także niewystarczająco skuteczna polityka informacyjna, prowadzona na forum dyplomatycznym¹⁹⁷. Sporo pojawiających się w ostatnim czasie podsumowań dotyczących ochrony spuścizny kulturowej powojennego Iraku zupełnie pomija epizod polskich specjalistów¹⁹⁸. Niektórzy analitycy – zwłaszcza w kontekście Babilonu – koncentrują się wyłącznie na jednoznacznie krytycznych opiniach, a pozytywne rezultaty pracy archeologów PKW próbują przypisywać innym¹⁹⁹.

Co unaocznily wydarzenia w Camp Babil, siły zbrojne nie zawsze są przygotowane do rozwiązywania skomplikowanych, niemilitarnych

¹⁹⁶ J.D. Kila, *Cultural Property Protection in the Event of Armed Conflict: Deploying Military Experts or Can White Men Sing the Blues?*, [w:] *Archaeology, Cultural Property...*, s. 54; J. Zeidler, L. Rush, M. Bogdanos, *Strategic Plan for DoD Cultural Property Protection Training & Planning*, San Antonio 2011, http://aiamilitarypanel.org/wp-content/uploads/2011/01/Zeidler_AIA-StratPlan_Jan111.pdf (dostęp: 11.09.2014).

¹⁹⁷ Zwracają na to uwagę K. Niciński, K. Sałaciński, *Polscy specjaliści...*, s. 33 i n.

¹⁹⁸ Por. np. F. Rosén, *NATO and Cultural Property. Report of the NATO Science for Peace and Security Project: Best Practices for Cultural Property Protection in NATO-led Military Operations*, Kopenhaga 2017, s. 26–28; E. Cunliffe, P. Fox, P.G. Stone, *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: Unnecessary Distraction or Mission – Relevant Priority?*, „NATO Open Publications” 2018, nr 2–4, s. 10 i n., <https://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/open201804-cultural-property.pdf> (dostęp: 17.05.2021).

¹⁹⁹ Z. Bahrani, *op. cit.*, *passim*. Por. również niektóre sformułowania zawarte w dysertacji D.C. Siebrandt, *Military Occupation...*, s. 109 i n. oraz 115.

scenariuszy. Jeśli pokusić się o wskazanie jakichkolwiek pozytywnych następstw „afery babilońskiej”, to bezsprzecznie najważniejszym powinno być docenienie potencjalnej **doradczo-analitycznej funkcji specjalistów ds. dziedzictwa** na teatrze działań (choć w świetle przytoczonych wyżej przykładów z Afganistanu można powątpiewać w to, czy odpowiednie wnioski zostały wyciągnięte). Bezpowrotnie jednak minął czas, gdy sam fakt nominalnej obecności archeologów u boku wojska miał legitymizować działania niezgodne z założeniami MPHKKZ. Ponadto na przestrzeni 9-letniej współpracy udało się przełamać wiele dysonansów świadomościowych i organizacyjnych, jakie w sposób nieunikniony musiały wystąpić na styku hermetycznego świata naukowego oraz hierarchicznych, biurokratyzowanych struktur wojskowych.

Na ocenę wyborów etycznych, przed jakimi stawać musieli polscy specjaliści pracujący dla kontyngentów wojskowych, już zawsze dyskretnym cieniem kłaść się będą **głosy krytyczne** wobec zaangażowania naukowców w współpracę z armią i ich obecności podczas operacji militarnych na świecie (sporadycznie uznawanej wręcz za wspieranie autorytetem imperialistycznej agresji), a nawet postrzeganie prób wprzęgnięcia w działania asymetryczne antropologii społecznej (koncepcja *human terrain* oraz programy *cultural awarness*). Niemniej jednak, otwarcie demonstrowana jeszcze kilkanaście lat temu niechęć naszych krajowych środowisk akademickich wobec aktywności wojska w ochronie dziedzictwa, wyrażane arbitralnie i nie zawsze ze znajomością tematu sceptyczne opinie, wreszcie przeświadczenie, iż pobyt archeologa na terenie post-konfliktowym w charakterze uczestnika misji stabilizacyjnej stanowić może rodzaj konkurencji w wyścigu o przyszłe koncesje wykopaliskowe, od jakiegoś czasu wyraźnie ustępują niezobowiązującemu, choć rosnącemu zainteresowaniu, co potwierdza popularność szkoleń, organizowanych przez Polski Komitet Błękitnej Tarczy. Być może należy to zawdzięczać również pozytywnym ocenom działalności polskich specjalistów, wyrażanym przez ekspertów czy dziennikarzy²⁰⁰.

Współpraca z siłami zbrojnymi w zakresie zabezpieczania dóbr kultury wydaje się dziś nieunikniona jako element praktycznej implementacji MPHKKZ, a Konwencja haska z 1954 r. nadaje jej kontekst absolutnie legalny. W pełni można się zgodzić z konkluzją, iż działania te wpisują się również w aktualny trend postrzegania archeologii jako dyscypliny już nie

²⁰⁰ Np. J. Kila, *The Role of NATO...*, s. 183–186; W. Pastuszka, *Czy Polacy zniszczyli Babilon?*, *Archeowieści*, 11.01.2009, https://archeowieści.wordpress.com/2009/01/11/czy-polacy-zniszczyli-babilon/?utm_source=Histmag.org&utm_medium=article-3170 (dostęp: 23.05.2021). Szczególnie warto przytoczyć opinię prof. K. Zeidlera w: K. Niciński, K. Sałaciński, *Misja w ruinach...*, s. 177.

tylko zorientowanej na odkrywanie przyszłości, ale także na zarządzanie nią i zachowanie istniejącej jeszcze bazy źródłowej²⁰¹. Co warte podkreślenia, nie potwierdziły się wyrażane niegdyś obawy, iż fakt obecności polskich archeologów w operacjach wojskowych mógłby w przyszłości uniemożliwić cywilną współpracę badawczą z tymi krajami²⁰².

Niestabilna sytuacja na Bliskim Wschodzie, w Azji Centralnej lub na Ukrainie sprawia, że doświadczenia zdobyte niegdyś przez specjalistów Kontyngentów w Iraku i Afganistanie wciąż jeszcze mogą okazać się przydatne w przyszłych operacjach międzynarodowych, podobnie jak wypracowane procedury czy liczące tysiące pozycji archiwum dokumentacji opisowo-fotograficznej, stanowiące cenny zasób o wciąż rosnącej wartości konserwatorskiej. Pracujący w składzie wojska cywilni eksperci ds. dóbr kultury będą zawsze **gwarantem pełniejszego wykonania postanowień MPHKG** w tym obszarze. Natomiast działania prowadzone bezpośrednio w warunkach post-konfliktowych, u samego źródła grabieży i aktów wandalizmu wobec zabytków, dla każdego archeologa mają inne jeszcze fenomenalne znaczenie: eliminują dewastację stanowisk historycznych oraz nielegalny obrót artefaktami, w rezultacie czego te ostatnie nie zostają odebrane od swego pierwotnego kontekstu badawczego.

Pytania kontrolne:

1. Scharakteryzuj w kilku zdaniach specyfikę dziedzictwa kulturowego Iraku i Afganistanu.
2. Jaka instytucja krajowa organizowała i koordynowała działania polskich specjalistów przy kontyngentach wojskowych w Iraku i Afganistanie.
3. Wymień struktury wojskowe, przy których afiliowani byli specjaliści ds. ochrony dóbr kultury podczas pracy na teatrze działań.
4. Wskaż przepisy MPHKG, na podstawie których Siły Zbrojne RP zobligowane były do podjęcia działań w celu zabezpieczenia dziedzictwa kulturowego na obszarach powierzonych w ramach misji stabilizacyjnych w Iraku i Afganistanie.
5. Wyjaśnij rolę, jaką pełni inwentaryzacja stanu zachowania dóbr kultury w rejonie

²⁰¹ M. Olbryś, *Specyfika...*, s. 272. Por. też *Międzynarodowe zasady ochrony i konserwacji dziedzictwa archeologicznego*, red. Z. Kobyliński, Warszawa 1998, s. 181–207.

²⁰² Co więcej, byli specjaliści PKW w Iraku i Afganistanie są dziś zapraszani do współprowadzenia projektów archeologiczno-konserwatorskich w tych krajach; zob. M. Kowalczyk, M. Olbryś, *The citadel in North Mesopotamian Erbil (Iraq): challenges for the preservation and adaptation to new function of an Ottoman period house*, [w:] *Stories told around the fountain. Papers offered to Piotr Bieliński on His 70th Birthday*, red. A. Pieńkowska i in., Warszawa 2019, s. 333–354 oraz M. Lemiesz, *Demony Mes Ainak: odkrywając buddyjską przeszłość Afganistanu* [złożony do druku].

działania wojska uczestniczącego w operacji stabilizacyjnej.

6. Wymień główne obszary wsparcia dla lokalnych struktur ochrony zabytków, jakie realizowane były w Iraku.
7. Wyjaśnij pokrótce, jakie były przyczyny tzw. „afery babilońskiej” w 2004 r.
8. Wskaż różnorodne czynniki, jakie wg raportu polskich specjalistów wpłynęły na zniszczenie substancji zabytkowej Babilonu.
9. Wymień formy działalności edukacyjnej, prowadzonej dla personelu Polskich Kontyngentów Wojskowych.
10. Wymień metody przeciwdziałania handlowi zrabowanymi zabytkami archeologicznymi na terenie baz wojskowych w Babilonie i Ghazni.

Wykaz rysunków i tabel

Rysunki

- Rys. 1. Kwalifikacja prawna obszarów morskich (s.111)
- Rys. 2. Wody i obszary morskie przedstawione na przekroju (s. 112)
- Rys. 3. Obszar, dno mórz i oceanów poza granicami jurysdykcji państwowej według Międzynarodowej Organizacji Dna Morskiego z siedzibą w Kingston na Jamajce (s. 113)
- Rys. 4. Model analizy zagrożeń hybrydowych autorstwa C. Pawlak i J. Keplin (s. 162)
- Rys. 5. Proces ochrony dóbr kultury wg prof. B.J. Rouby (s. 377)
- Rys. 6. Znak ochronny dóbr kultury przyjęty w Pakcie Roericha z 1935 r. (s. 444)
- Rys. 7. Znaki ochronne dóbr kultury przyjęte przez KH54 (ochrona ogólna – jedna tarcza i ochrona specjalna – trzy tarcze) (s. 449)
- Rys. 8. Znak ochronny dla dóbr kultury objętych ochroną wzmocnioną (s. 465)
- Rys. 9. Przykład elementów personelu wojskowego i zaangażowania pozamilitarnych aktorów w CPP (s. 592)

Tabele

- Tab. 1. Zakres terytorialny zastosowania przepisów KoPM 1982 i Konwencji UNESCO 2001 dotyczących podwodnego dziedzictwa kulturowego (s. 131)
- Tab. 2. Ważniejsze, wybrane obiekty ruchome dziedzictwa narodowego i tożsamości narodowej państw wschodniej flanki NATO (s. 157)
- Tab. 3. Ważniejsze, wybrane obiekty dziedzictwa narodowego i tożsamości narodowej Białorusi i Ukrainy (s. 158)
- Tab. 4. Przykładowe znaki umowne stosowane w części graficznej planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (s. 326)
- Tab. 5. Katalog technologicznych działań (zabiegów) konserwatorskich (s. 378)
- Tab. 6. Nowoczesne techniki nieinwazyjnej prospekcji i dokumentacji dóbr kultury – zestawienie tabelaryczne (s. 406)
- Tab. 7. Propagowane przez NATO podejście do CPP podczas operacji wojskowych (s. 515)
- Tab. 8. Zestawienie podstawowych obowiązków wielonarodowych sił zbrojnych w zakresie CPP (na przykładzie standardów NATO) (s. 528)

Bibliografia¹

I. AKTY PRAWNE

1. Akty prawa międzynarodowego²

Traktaty międzynarodowe

Konkordat wormacki. Akt cesarski z 23.09.1122 r. (***)

Traktat z Münster – Traktat pokoju pomiędzy Cesarstwem Rzymskim a Francją z 24.10.1648 r. (***)

Konwencja o ochronie kabli podmorskich z 14.03.1884 r. (Dz.U. z 1935 r. Nr 17, poz. 97)

IV Konwencja Haska wraz z „Regulaminem dotyczącym praw i zwyczajów wojny lądowej” z 18.10.1907 r. (Dz.U. z 1927 r. Nr 21, poz. 161) (***)

VII Konwencja haska z 1907 r., dotycząca przerabiania w czasie wojny statków handlowych na okręty (Dz.U. z 1936 r. Nr 6, poz. 65)

IX konwencja haska dotycząca bombardowania przez morskie siły zbrojne w czasie wojny z 18.10.1907 r. (Dz.U. z 1936 r. Nr 6, poz. 66) (***)

Traktat pokoju pomiędzy Polską a Rosją i Ukrainą, podpisany w Rydze 18.03.1921 r. (Dz.U. R.P. z 1921 r. Nr 49, poz. 300) (***)

Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie 10.02.1925 r. (Dz.U. R.P. z 1925 r. Nr 72, poz. 501) (***)

Traktat o ochronie instytucji artystycznych i naukowych oraz zabytków historycznych (Pakt Roericha), podpisany w Waszyngtonie 15.04.1935 r. (***)

Karta Narodów Zjednoczonych z 26.06.1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90)

¹ Opracowana przez K. Góralczyk i M. Szuniewicz-Stępień.

² Dokumenty, które w całości lub w części zostały opublikowane w zbiorach materiałów źródłowych zostały oznaczone gwiazdkami: (*) *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł krajowych*, red. K. Góralczyk, K. Sałaciński, M. Szuniewicz-Stępień, AMW, Gdynia 2022 i (**) *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł międzynarodowych*, red. K. Góralczyk, M. Lemiesz, M. Szuniewicz-Stępień, AMW, Gdynia 2022. Zbiory odnajdzie Czytelnik na stronach internetowych Partnerów Projektu: Stowarzyszenie Willa Decjusza w Krakowie, Instytut Kultury Willa Decjusza w Krakowie, Akademia Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni.

- Porozumienie międzynarodowe w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisane w Londynie 8.08.1945 r. wraz z Kartą Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze (Dz.U. z 1947 r. Nr 63, poz. 367) (**)
- Traktat Północnoatlantycki, Waszyngton, 4.04.1949 r. (Dz.U. z 1999 r. Nr 87, poz. 970)
- Konwencja genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny z 12.08.1949 r. (Dz.U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171) (**)
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.)
- Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 14.05.1954 r. wraz z regulaminem wykonawczym do tej konwencji oraz protokoł o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, Haga 14.05.1954 r. (Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212) (**)
- Europejska konwencja kulturalna z 19.12.1954 r. (Dz.U. z 1990 r. Nr 8, poz. 44)
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 16.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167)
- Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszenia dóbr kultury z 17.11.1970 r. (Dz.U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106) (**)
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 16.11.1972 r. (Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190) (**)
- SME 6008. Convenzione internazionale per la protezione dei beni culturali in caso di conflitto armato, Rzym 1973
- Konwencja w sprawie ochrony archeologicznego, historycznego i artystycznego dziedzictwa narodów amerykańskich (tzw. Konwencja z San Salvador) z 16.06.1976 r. (**)
- Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12.08.1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I) z 8.06.1977 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 41, poz. 175) (**)
- Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12.08.1949 r. dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół II) z 8.06.1977 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 41, poz. 175) (**)
- Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza, Montego Bay 10.12.1982 r. (Dz.U. z 2002 r. Nr 59, poz. 543)
- Umowa między Polską Rzeczpospolitą Ludową i Arabską Republiką Syryjską o pomocy prawnej w sprawach cywilnych i karnych, podpisanej w Damaszku 16.02.1985 r. (Dz.U. z 1985 r. Nr 2, poz. 16)
- Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy z 3.10.1985 r. (Dz.U. z 2012 r., poz. 210)
- Porozumienie o współpracy i pomocy wzajemnej w sprawie zatrzymywania i zwrotu dóbr kultury nielegalnie przewożonych przez granice państw, sporządzone w Płowdiw 22.04.1986 r. (**)

- Agreement Concerning the Wreck of the CSS Alabam z 3.10.1989, „UN Law of the Sea Bulletin” 1992, No. 26
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona) z La Valetta z 16.01.1992 r. (Dz.U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564)
- Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską podpisany w Warszawie 28.07.1993 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr. 51, poz. 318) (*)
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o grobach i miejscach pamięci ofiar wojen i represji, podpisana 22.02.1994 r. (Dz.U. z 1994 r. Nr 112, poz. 543)
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o ochronie miejsc pamięci i spoczynku ofiar wojny i represji politycznych z 21.03.1994 r. (Dz.U. z 1994 r. Nr 112, poz. 545)
- Konwencja UNIDROIT dotycząca skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dóbr kultury, sporządzona w Rzymie 24.06.1995 r. (**)
- Porozumienie między ONZ a Libanem dotyczące statusu INIFIL z 15.12.1995 r.
- Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego z 17.07.1998 r. (Dz.U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708) (**)
- Drugi Protokół sporządzony w Hadze z 26.03.1999 r. do Konwencji o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze 14.05.1954 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 248) (**)
- Międzynarodowa konwencja o zwalczaniu finansowania terroryzmu z 9.12.1999 r. (Dz.U. z 2004 r. Nr 263, poz. 2620)
- Europejska konwencja krajobrazowa z 20.10.2000 r. (Dz.U. z 2006 r. Nr 14, poz. 98)
- The Agreement Concerning the Shipwrecked Vessel RMS Titanic z 2000 r.
- Konwencja UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego z 2.11.2001 r. (Dz.U. z 2021 r. poz. 130) (**)
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa audiowizualnego, przyjęta w Strasburgu 8.11.2001 r. (Dz.U. z 2021 r. poz. 1886)
- Agreement Between the Government of the United States of America and the Government of the French Republic regarding the Wreck of La Belle z 31.03.2003 r.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 17.10.2003 r. (Dz.U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018) (**)
- Konwencja Ramowa Rady Europy na temat wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa sporządzona w Faro 27.10.2005 r. (**)
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego z 20.10.2005 r. (Dz.U. z 2007 r. Nr 215, poz. 1585)
- Konwencja Rady Europy na temat przestępstw związanych z dobrami kultury przyjęta w Nikozji 19.05.2017 r. (**)
- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana) z 13.12.2007 r. (Dz.Urz. UE C 326 z 26.10.2012 r.)
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Rumunii o grobach wojennych, podpisana w Warszawie 25.05.2018 r. (M.P. z 2019 r. poz. 196)

Akty prawa unijnego

- Rozporządzenie Rady (UE) nr 1210/2003 z 7.07.2003 r. dotyczące niektórych szczególnych ograniczeń w stosunkach gospodarczych i finansowych z Irakiem (Dz. Urz. UE L 169 z 8.07.2003 r. ze zm.) (**)
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 116/2009 z 18.12.2008 r. w sprawie wywozu dóbr kultury (wersja skonsolidowana, Dz.Urz. UE L 39 z 10.02.2009 r.) (**)
- Rozporządzenie Rady (UE) nr 36/2012 z 18.01.2012 r. w sprawie środków ograniczających w związku z sytuacją w Syrii (Dz.Urz. UE L 16 z 19.01.2012 r.)
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1295/2013 z 11.12.2013 r. ustanawiające program „Kreatywna Europa” (2014–2020) i uchylające decyzje nr 1718/2006/WE, nr 1855/2006/WE i nr 1041/2009/WE (Dz.Urz. UE L 347 z 20.12.2013 r.)
- Rozporządzenie Rady (UE) nr 1332/2013 z 13.12.2013 r. zmieniające rozporządzenie (UE) nr 36/2012 w sprawie środków ograniczających w związku z sytuacją w Syrii (Dz.Urz. UE L 335 z 14.12.2013 r.)
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/60/UE z 15.05.2014 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego, zmieniająca rozporządzenie (UE) nr 1024/2012 (Dz. Urz. UE L 159 z 28.05.2014 r.) (**)
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/880 z 17.04.2019 r. w sprawie wprowadzania i przywozu dóbr kultury (Dz.Urz. UE L 151 z 7.06.2019 r.) (**)
- Rozporządzenie wykonawcze Komisji UE 2019/947 z 24.09.2019 r. w sprawie przepisów i procedur dotyczących eksploatacji bezałogowych statków powietrznych (Dz.Urz. UE L 152 z 11.06.2019 r.)

Rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ

- Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii, przyjęty rezolucją Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 827 z 25.05.1993 r. (**)
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1386 z 20.12.2001 r.
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 1441 z 8.11.2002 r.
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr S/RES/1483 (2003): „Sytuacja między Irakiem i Kuwejtem” z 22.05.2003 r. (**)
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1511 z 16.10.2003 r.
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 1546 z 8.06.2004 r.
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 1637 z 8.11.2005 r.
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 1723 z 28.11.2006 r.
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 1970 (2011) z 26.02.2011 r.
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 1973 (2011) z 17.03.2011 r.
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 2100 (2013) z 25.04.2013 r.
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 2199 (2015) z 12.02.2015 r.

- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 2227 (2015) z 29.06.2015 r.
 Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 2253 (2015) z 17.12.2015 r.
 Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 2322 (2016) z 12.12.2016 r.
 Rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr S/RES/2347 (2017) pt. „Utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa” z 24.03.2017 r. (***)

2. Akty prawa krajowego

Akty prawa nieobowiązujące

- Dekret Rady Regencyjnej z 31.10.1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (**)
 Rozporządzenie Rady Ministrów z 20.02.1922 r. w przedmiocie rozciągnięcia mocy obowiązującej dekretu o opiece nad zabytkami sztuki i kultury na obszar b. dzielnicy pruskiej (Dz.U. R. P. z 1922 Nr 14, poz. 122) (**)
 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 6.03.1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz.U. R. P. z 1928 r. Nr 29, poz. 265 ze zm.) (**)
 Rozporządzenie Rady Ministrów z 23.09.1932 r. o sposobie chronienia przedmiotów zabytkowych, będących własnością Państwa (Dz.U. R. P. z 1932 r. Nr 89, poz. 750) (**)
 Rozporządzenie z 21.10.1932 r. o granicy morskiej państwa (Dz.U. z 1932 r. Nr 92, poz. 789)
 Prawo celne państwa z 27.10.1933 r. (Dz.U. z 1933 r. Nr 84, poz. 610)
 Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 23.09.1944 r. Kodeks Karny Wojska Polskiego (Dz.U. z 1944 r. Nr 6, poz. 27) (**)
 Uchwała Nr 666 Prezydium Rządu z 20.08.1955 r. w sprawie planowej akcji usunięcia pozostałości zniszczeń wojennych w miastach i osiedlach (M.P. z 1955 r. Nr 92, poz. 1189) (**)
 Ustawa z 15.02.1962 r. o ochronie dóbr kultury (t.j. Dz.U. z 1999 r. Nr 98, poz. 1150 ze zm.) (**)
 Zarządzenie Nr Pf 27 Ministra Kultury i Sztuki z 10.05.1982 r. w sprawie zasad i organizacji ochrony dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego (**)
 Zarządzenie Nr 23 Ministra Kultury i Sztuki z 25.04.1995 r. w sprawie ochrony dóbr kultury na wypadek zagrożenia bezpieczeństwa państwa i konfliktu zbrojnego (Dz.Urz. MKiS z 1995 r. Nr 4, poz. 14) (**)
 Rozporządzenie Ministra Kultury z 15.10.2003 r. w sprawie zabezpieczania zbiorów w muzeach przed pożarami, kradzieżami i innymi niebezpieczeństwami grożącymi zniszczeniem lub utratą muzealiów oraz sposobów przygotowania zbiorów do ewakuacji w razie powstania zagrożenia (Dz.U. z 2003 r. Nr 193, poz. 1892) (**)
 Decyzja Nr 250/MON Ministra Obrony Narodowej z 4.08.2005 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w działaniach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.Urz. MON z 2005 r. Nr 15, poz. 135) (**)

Akty prawa obecnie obowiązującego

Ustawy

- Ustawa z 28.03.1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2337)
- Ustawa z 14.06.1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 735)
- Ustawa z 23.04.1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1740 ze zm.)
- Ustawa z 17.06.1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji, (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1427 ze zm.)
- Ustawa z 21.11.1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 372 ze zm.)^(*)
- Ustawa z 20.05.1971 r. Kodeks wykroczeń (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 281 ze zm.)^(*)
- Ustawa z 26.06.1974 r. Kodeks pracy (t.j. Dz.U. z 2020 poz. 1320 ze zm.)^(*)
- Ustawa z 14.07.1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 164)
- Ustawa z 8.03.1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 713 ze zm.)
- Ustawa z 21.03.1991 r. o obszarach morskich Rzeczypospolitej Polskiej i administracji morskiej (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 2135 ze zm.)
- Ustawa z 24.08.1991 r. o ochronie przeciwpożarowej (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 869)^(*)
- Ustawa z 24.08.1991 r. o Państwowej Straży Pożarnej (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1123 ze zm.)^(*)
- Ustawa z 25.10.1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 194)
- Ustawa z 4.02.1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1231 ze zm.)
- Ustawa z 7.07.1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1333 ze zm.)^(*)
- Ustawa z 8.08.1996 r. o Radzie Ministrów (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 178)
- Ustawa z 21.11.1996 r. o muzeach (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 902)^(*)
- Ustawa z 9.01.1997 r. Kodeks celny (t.j. Dz.U. z 2001 r., Nr 75, poz. 802 ze zm.)
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.)^(*)
- Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm.)^(*)
- Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks postępowania karnego (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 534)
- Ustawa z 27.06.1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1479)^(*)
- Ustawa z 21.08.1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1990 ze zm.)
- Ustawa z 22.08.1997 r. o ochronie osób i mienia (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 838 ze zm.)^(*)
- Ustawa z 5.06.1998 r. o samorządzie powiatowym (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 920)
- Ustawa z 5.06.1998 r. o samorządzie województwa (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1668 ze zm.)
- Ustawa z 24.07.1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz.U. z 1998 r. Nr 96, poz. 603 ze zm.)

- Ustawa z 21.05.1999 r. o broni i amunicji (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 955)
- Ustawa z 10.09.1999 r. – Kodeks karny skarbowy (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 19)
- Ustawa z 27.04.2001 r. – Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1219 ze zm.)
- Ustawa z 18.09.2001 r. Kodeks morski (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2175)
- Ustawa z 3.07.2002 r. Prawo lotnicze (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1970 ze zm.)
- Ustawa z 18.04.2002 r. o stanie kłęski żywiłowej (t.j. Dz.U. z 2017 r. poz. 1897) (**)
- Ustawa z 30.08.2002 r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 2325 ze zm.)
- Ustawa z 27.03.2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 293 ze zm.)
- Ustawa z 24.04.2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1057 ze zm.)
- Ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710) (**)
- Ustawa z 17.10.2003 r. o wykonywaniu prac podwodnych (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 612)
- Ustawa z 11.03.2004 r. o podatku od towarów i usług (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 685 ze zm.)
- Ustawa z 19.03.2004 r. Prawo celne (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1382 ze zm.)
- Ustawa z 16.04.2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 55 ze zm.)
- Ustawa z 26.04.2007 r. o zarządzaniu kryzysowym (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 159) (**)
- Ustawa z 3.10.2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 247 ze zm.)
- Ustawa z 5.12.2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 2069).
- Ustawa z 23.01.2009 r. o wojewodzie i administracji rządowej w województwie (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1464 ze zm.)
- Ustawa z 5.08.2010 r. o ochronie informacji niejawnych (Dz.U. z 2019 r. poz. 742 ze zm.)
- Ustawa z 15.07.2011 r. o kontroli w administracji rządowej (Dz.U. z 2020 r. poz. 224)
- Ustawa z 20.02.2015 r. o rzeczach znalezionych (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 908)
- Ustawa z 15.05.2015 r. o substancjach zubożających warstwę ozonową oraz o niektórych fluorowanych gazach cieplarnianych (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 2065)
- Ustawa z 9.10.2015 r. o rewitalizacji (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 485)
- Ustawa z 16.11.2016 r. o Krajowej Administracji Skarbowej (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 422 ze zm.)
- Ustawa z 25.05.2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1591)
- Ustawa z 20.07.2017 r. Prawo wodne (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 624 ze zm.)
- Ustawa z 6.03.2018 r. – Prawo przedsiębiorców (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 162)
- Ustawa z 15.04.2021 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o Krajowej Administracji Skarbowej (Dz.U. z 2021 r. poz. 954)

Rozporządzenia

- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 16.08.1999 r. w sprawie warunków technicznych użytkowania budynków mieszkalnych (Dz.U. z 1999 r. Nr 74, poz. 836 ze zm.) ^(*)
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 12.04.2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1065) ^(*)
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 25.06.2002 r. w sprawie szczegółowego zakresu działania Szefa Obrony Cywilnej Kraju, szefów obrony cywilnej województw, powiatów i gmin (Dz.U. z 2002 r. Nr 96, poz. 850) ^(*)
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 20.02.2003 r. w sprawie szczegółowych zasad udziału pododdziałów i oddziałów Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w zapobieganiu skutkom klęski żywiołowej lub ich usuwaniu (Dz.U. z 2003 r. Nr 41, poz. 347) ^(*)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 9.02.2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków (Dz.U. z 2004 r. Nr 30, poz. 259) ^(*)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 1.04.2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz.U. z 2004 r. Nr 71, poz. 650)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 9.04.2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz.U. z 2004 r. Nr 75, poz. 706) ^(*)
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 27.04.2004 r. w sprawie Polskiego Komitetu Doradczego (Dz.U. z 2004 r. Nr 102, poz. 1066) ^(*)
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 28.04.2004 r. w sprawie trybu ustalania właściciela mienia wydobytego z morza (Dz.U. z 2004 r. Nr 110, poz. 116)
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 24.08.2004 r. w sprawie uzyskiwania pozwoleń na przeszukiwanie wraków statków lub ich pozostałości (t.j. Dz.U. z 2004 r. Nr 197, poz. 2025)
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 15.06.2004 r. w sprawie warunków i trybu planowania i finansowania zadań wykonywanych w ramach przygotowań obronnych państwa przez organy administracji rządowej i organy samorządu terytorialnego (Dz.U. z 2020 r. poz. 1911)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 25.08.2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2004 Nr 212, poz. 2153) ^(*)
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 30.08.2004 r. w sprawie zakresu, form i sposobu ewidencjonowania zabytków w muzeach (Dz.U. z 2004 r. Nr 2020, poz. 2073) ^(*)
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 13.12.2004 r. w sprawie określania sposobu postępowania z mieniem wydobytym z morza (Dz.U. z 2004 r. Nr 271, poz. 2689)
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 24.10.2005 r. w sprawie czynności kontrolno-rozpoznawczych przeprowadzanych przez Państwową Straż Pożarną (Dz.U. z 2005 r. Nr 225, poz. 1934).

- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 24.07.2009 r. w sprawie przeciwpożarowego zaopatrzenia w wodę oraz dróg pożarowych (Dz.U. z 2009 r. Nr 124, poz. 1030) (*)
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 7.06.2010 r. w sprawie ochrony przeciwpożarowej budynków, innych obiektów budowlanych i terenów (Dz.U. z 2010 r. Nr 109, poz. 719 ze zm.) (*)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 18.04.2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz.U. z 2011 r. Nr 89, poz. 510)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 26.05.2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 56) (*)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 4.07.2012 r. w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1308) (*)
- Rozporządzenie Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej z 26.03.2013 r. sprawie wyłączenia zastosowania niektórych przepisów ustawy – Prawo lotnicze do niektórych rodzajów statków powietrznych oraz określenia warunków i wymagań dotyczących używania tych statków (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 497)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 2.09.2014 r. w sprawie zabezpieczania zbiorów muzeum przed pożarem, kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem lub utratą (Dz.U. z 2014 r. poz. 1240) (*)
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 2.12.2015 r. w sprawie uzgadniania projektu budowlanego pod względem ochrony przeciwpożarowej (Dz.U. z 2015 r. poz. 2117) (*)
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 8.10.2015 r. w sprawie szkolenia obronnego (Dz.U. z 2015 r. poz. 1829)
- Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z 25.07.2016 r. w sprawie zakresu przedsięwzięć wykonywanych w poszczególnych stopniach alarmowych i stopniach alarmowych CRP (Dz.U. z 2016 r. poz. 1101 ze zm.) (*)
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 3.07.2017 r. w sprawie szczegółowej organizacji krajowego systemu ratowniczo- (Dz.U. z 2017 r. poz. 1319) (*)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 16.08.2017 r. w sprawie pozwoleń na czasowy wywóz za granicę muzealiów, które nie stanowią zabytków oraz są wpisane do inwentarza muzealiów w muzeach będących instytucjami kultury (Dz.U. z 2017 r. poz. 1693)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 21.05.2018 r. w sprawie wymagań, jakim powinna odpowiadać ochrona przechowywanego i przewożonego zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa (Dz.U. z 2018 r. poz. 1134) (*)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 2.08.2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań

- konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 81) ^(*)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 19.07.2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2019 r. poz. 1470)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 26.03.2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego (Dz.U. z 2020 r. poz. 540)

Akty prawa wewnętrznego (resortowego)

- Zarządzenie Nr 51 Ministra Kultury i Sztuki z 31.10.1991 r. w sprawie utworzenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów (Dz.Urz.MKiDN z 2013 r. poz. 69 ze zm.)
- Decyzja Ministra Obrony Narodowej nr 308/MON z 23.06.2008 r. w sprawie zatwierdzenia i wprowadzenia dokumentów normalizacyjnych dotyczących obronności i bezpieczeństwa państwa (Dz.Urz. MON z 2008 r. poz. 166)
- Decyzja Nr 288/MON Ministra Obrony Narodowej z 29.07.2011 r. w sprawie wprowadzenia do użytku służbowego „Wytocznych w sprawie ochrony wojskowych nieruchomości zabytkowych” (Dz.Urz. MON z 2011 r. Nr 16, poz. 225 ze zm.) ^(*)
- Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 1.03.2012 r. w sprawie Regulaminu Rady do Spraw Narodowego Zasobu Bibliotecznego (Dz.Urz. MKiDN z 2012 r. poz. 6)
- Decyzja Nr 184/MON Ministra Obrony Narodowej z 13.06.2012 r. w sprawie organizacji systemu kształcenia i szkolenia z „Międzynarodowego Prawa Humanitarnego Konfliktów Zbrojnych” w resorcie obrony narodowej (Dz.Urz. MON z 2012 r., poz. 221)
- Decyzja Nr 72/MON Ministra Obrony Narodowej z 6.03.2014 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych w resorcie obrony narodowej (Dz.Urz. MON z 2014 r. poz. 83) ^(*)
- Zarządzenie nr 24 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 14 listopada 2016 r. w sprawie zabezpieczenia i ochrony zasobu archiwalnego Archiwów Państwowych ^(*)
- Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 8.12.2017 r. w sprawie organizacji i sposobu wykonywania zadań w ramach powszechnego obowiązku obrony (Dz.Urz. MKiDN z 2017 r. poz. 80)
- Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 3.07.2018 r. w sprawie nadania statutu Narodowemu Instytutowi Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów (Dz.Urz. MKiDN z 2018 r. poz. 45)

- Decyzja Nr 166/MON Ministra Obrony Narodowej z 22.10.2019 r. w sprawie utworzenia Międzynarodowego Ośrodka Szkolenia i Badań nad Dziedzictwem Kultury w Zagrożeniu (Dz.Urz. MON z 2019 r. poz. 206) ^(*)
- Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 30.01.2020 r. w sprawie nadania statutu Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa (Dz.Urz.MKiDN z 2020 r. poz. 5)
- Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 28.07.2020 r. w sprawie opracowania planów operacyjnych funkcjonowania w warunkach zewnętrznego zagrożenia bezpieczeństwa państwa i w czasie wojny w dziale kultura i ochrona dziedzictwa narodowego (Dz.Urz. MKiDN z 2020 r. poz. 46) ^(*)
- Decyzja Nr 163/MON Ministra Obrony Narodowej z 27.11.2020 r. w sprawie zadań i koordynacji szkolenia z międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych w resorcie obrony narodowej (Dz.Urz. MON z 2020 r. poz. 189) ^(*)
- Zarządzenia Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z 31.03.2021 r. w sprawie ustalenia regulaminu organizacyjnego Ministerstwu Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu (Dz.Urz. MKDiNS z 2021 r. poz. 26 ze zm.)
- Zarządzenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z 10.08.2021 r. w sprawie utworzenia zespołu zarządzania kryzysowego (Dz.Urz. MKDiNS z 2021 r. poz. 61)

Inne dokumenty o charakterze urzędowym

- Nota posła RP do Rządu Kanadyjskiego w sprawie zwrotu polskich zabytków i dzieł sztuki, Ottawa, 20.04.1949 r. ^(*)
- Uchwała Nr 666 Prezydium Rządu z 20.08.1955 r. w sprawie planowej akcji usunięcia pozostałości zniszczeń wojennych w miastach i osiedlach ^(*)
- Pismo okólnie 1/57 Dyrektora Centralnego Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków ustalające wytyczne dot. kierowania do prokuratora spraw o ściganie przestępstw przeciwko opiece nad zabytkami ^(*)
- Pismo Biura Prezydijskiego Generalnej Prokuratury z 31.01.1957 r. ^(*)
- Porozumienie zawarte w 2.02.1993 r. między Generalnym Konserwatorem Zabytków i Komendantem Głównym Policji w sprawie współdziałania w zapobieganiu i zwalczaniu przestępczości skierowanej przeciwko dobrom kultury ^(*)
- Informacja o lustracji stanu dóbr kultury w niektórych województwach objętych powodzią z 28.08.1997 r. ^(*)
- Porozumienie Komendanta Głównego Straży Granicznej i Generalnego Konserwatora Zabytków z 13.08.2001 r. w sprawie współdziałania organów Straży Granicznej i organów ochrony dóbr kultury ^(*)
- Postanowienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 6.06.2003 r. o użyciu Polskiego Kontyngentu Wojskowego w składzie Międzynarodowych Sił Stabilizacyjnych w Republice Iraku (M.P. z 2003 r. Nr 30, poz. 410)
- List intencyjny wystosowany 14.07.2003 r. przez Ministra Spraw Zagranicznych RP Włodzimierza Cimoszewicza do Dyrektora Generalnego UNESCO

- Koncepcja udziału Polski w odbudowie i restrukturyzacji Iraku z 1.07.2003 r. (niepubl.)
- Harmonogram przedsięwzięć Ministerstwa Kultury w zakresie ochrony dziedzictwa narodowego Iraku w polskiej strefie stabilizacyjnej (niepubl.)
- Informacja z 5.09.2003 r. Ministra Spraw Zagranicznych dotycząca rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1483 z 22.05.2003 r. w sprawie postkonfliktowego uregulowania w Iraku
- Program polskich działań w zakresie ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego Iraku – Plan zasadniczych przedsięwzięć wynikających z przyjętej przez Radę Ministrów 1.07.2003 r. Koncepcji udziału Rzeczypospolitej Polskiej w odbudowie i restrukturyzacji Iraku ^(*)
- List Ministra Kultury RP do Dowódcy Dywizji Wielonarodowej Centrum-Południe w sprawie przydzielenia eksperta ds. dziedzictwa kulturowego Iraku z 22.10.2003 r. ^(**)
- Plan finansowego zabezpieczenia realizacji zadań w zakresie ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego Iraku w 2004 r.
- List Ministra Kultury RP do Dyrektora Generalnego UNESCO dotyczący sprawozdania z działań Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w ramach Wielonarodowej Dywizji Centrum-Południe (MND CS) z 3.11.2004 r. ^(**)
- Porozumienie z 3.11.2004 r. pomiędzy Ministrem Finansów, Ministrem Kultury, Komendantem Głównym Policji i Komendantem Głównym Straży Granicznej w sprawie współdziałania w zwalczaniu nielegalnego wywozu za granicę lub przywozu z zagranicy zabytków ^(*)
- Porozumienie Generalnego Konserwatora Zabytków i Komendanta Głównego Policji z 10.03.2005 r. w sprawie współdziałania w zakresie zapobiegania i zwalczania przestępczości skierowanej przeciwko zabytkom ^(*)
- Memorandum w sprawie wymiany doświadczeń i nawiązania współpracy w zakresie ochrony dziedzictwa archeologicznego między Ministrem Kultury Rzeczypospolitej Polskiej a Ministrem Kultury Republiki Iraku z 26.07.2005 r. ^(**)
- Wytoczne Szefa Obrony Cywilnej Kraju z 17.10.2008 r. w sprawie zasad ewakuacji ludności, zwierząt i mienia na wypadek masowego zagrożenia ^(*)
- Porozumienie Generalnego Konserwatora Zabytków i Komendanta Głównego Policji z 8.02.2018 r. w sprawie współdziałania w zakresie zapobiegania i zwalczania przestępczości skierowanej przeciwko zabytkom oraz innym dobrom kultury ^(*)
- Krajowy Plan Zarządzania Kryzysowego. Aktualizacja 2020, część A, Warszawa 2020
- Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej zatwierdzona postanowieniem Prezydenta RP z 12.05.2020 r. ^(*)
- Pismo Generalnej Konserwator Zabytków do wojewódzkich konserwatorów zabytków w sprawie zasad konserwatorskich, ochrony zabytkowej zieleni i zagospodarowania historycznych układów zabytków z 23.07.2021 r. ^(*)

II. INNE DOKUMENTY

1. Dokumenty typu *soft law*

- Deklaracja Brukselska dotycząca praw i zwyczajów wojny z 27.06.1874 r. (**)
- Tzw. Karta Ateńska – Konkluzje Konferencji w Atenach w 1931 r.; Rezolucja przyjęta przez Międzynarodową Komisję Współpracy Intelktualnej; Zalecenie Zgromadzenia Ligi Narodów przyjęte 10.10.1932 r. (**)
- Zalecenie UNESCO w sprawie środków zakazu oraz zapobiegania nielegalnemu eksportowi, importowi i transferowi własności dóbr kultury z 21.11.1964 r. (**)
- Międzynarodowa Karta konserwacji i restauracji zabytków architektury i miejsc historycznych (tzw. Karta Wenecka), przyjęta przez ICOMOS w 1965 r.
- Deklaracja Amsterdamska z 1975 r.
- Zalecenia dotyczące ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym (Rekomendacja Warszawska) z 1976 r.
- Karta z Burra – Karta ICOMOS Australia w sprawie miejsc o znaczeniu kulturowym z 1979 r.
- Karta Florencka – Międzynarodowa karta ogrodów IFLA-ICOMOS z 1981 r.
- Karta Waszyngtońska – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS (Toledo/Waszyngton 1987 r.)
- Karta Lozańska – Karta Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym ICAHM-ICOMOS (Sztokholm 1989 r. /Lozanna 1990 r.)
- Rezolucja Europa Nostra w sprawie zniszczenia dziedzictwa architektonicznego i przyrodniczego Jugosławii z 1991 r.
- Rezolucja Instytutu Archeologicznego Ameryki w sprawie dziedzictwa kulturowego Iraku zagrożonego działaniami zbrojnymi z 19.09.1992 r.
- Zalecenia w sprawie dziedzictwa kulturowego Mostaru przyjęte przez Podkomisję ds. Dziedzictwa Architektonicznego i Artystycznego Komisji Kultury i Edukacji Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 17.12.1992 r.
- Deklaracja w sprawie ochrony zagrożonego wyginieciem dziedzictwa turecko-osmańskiego i muzułmańskiego na Bałkanach, przyjęta w Stambule w maju 1993 r.
- Dokument z Nara o autentyczności z 1994 r.
- Karta ochrony dziedzictwa architektury wernakularnej (Meksyk 1999 r.)
- Międzynarodowa Karta Turystyki Kulturowej (Meksyk 1999 r.)
- Zasady ochrony historycznych budynków drewnianych (Meksyk 1999 r.)
- Międzynarodowy Kodeks Etyki Pośredników w Obrocie Dobrami Kultury z 1999 r.
- Karta Krakowska – pryncypia konserwacji i restauracji dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego (Kraków 2000 r.)
- Powszechna deklaracja UNESCO o różnorodności kulturowej (Paryż 2001 r.)
- Rezolucja w sprawie ochrony dziedzictwa kulturowego Afganistanu przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Państw-Stron Konwencji Światowego Dziedzictwa z 31.10.2001 r.

- Rezolucja Instytutu Archeologicznego Ameryki w sprawie dziedzictwa kulturowego Iraku zagrożonego działaniami zbrojnymi z 21.03.2003 r.
- Deklaracja UNESCO w sprawie zamierzonego niszczenia dziedzictwa kulturowego z 17.10.2003 r.
- Zasady analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego (Victoria Falls 2003 r.)
- Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr A/RES/58/17: Zwrot lub restytucja dóbr kultury do krajów pochodzenia z 19.12.2003 r.
- Deklaracja z Xi'An w sprawie konserwacji otoczenia budowli, miejsc i obszarów stanowiących dziedzictwo z 2005 r.
- Karta ICOMOS ochrony szlaków kulturowych (Quebec 2008 r.)
- Deklaracja w sprawie zachowania *genius loci* (ducha miejsca) (Quebec 2008 r.)
- Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ A/RES/64/78: Zwrot lub restytucja mienia kulturowego do krajów ich pochodzenia z 7.12.2009 r.
- Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego (Paryż 2011 r.)
- Wspólne wytyczne ICOMOS-TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (zasady dublińskie) (Paryż 2011 r.)
- Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych (Paryż 2011 r.)
- Karta Ochrony Historycznych Ruin z 2012 r.
- Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa z 2012 r. (**)
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie niszczenia zabytków kultury przez ISIS/Daisz (2015/2649(RSP)) z 30.04.2015 r. (**)
- Rezolucja Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nr 2057 (2015): Dziedzictwo kulturowe w sytuacjach kryzysowych i pokryzysowych z 22.05.2015 r. (**)
- Zalecenie Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nr 2071 (2015) pt. „Dziedzictwo kulturowe w sytuacjach kryzysowych i pokryzysowych” z 22.05.2015 r. (**)
- Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego nr A/RES/70/76: Zwrot lub restytucja dóbr kultury do krajów pochodzenia z 17.12.2015 r. (**)
- Komitet Ministrów, Dziedzictwo kulturowe w sytuacjach kryzysowych i pokryzysowych. Odpowiedź na zalecenie: Zalecenie 2071 (2015) z 18.01.2016 r. (**)
- Deklaracja Stambulska o ochronie światowego dziedzictwa z 11.07.2016 r. (**)
- Rezolucja Rady Praw Człowieka nr 33/20: Prawa kulturalne i ochrona dziedzictwa kulturowego z 30.09.2016 r. (**)
- Rekomendacje Krakowskie w sprawie ochrony dziedzictwa kultury z 24.11.2016 r. (**)
- Deklaracja z Abu Zabi o zagrożonym dziedzictwie w kontekście konfliktów zbrojnych z 3.12.2016 r. (**)
- Rekomendacja Warszawska w sprawie odbudowy i rekonstrukcji dziedzictwa kulturowego z 8.05.2018 r. (**)
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie transgranicznych roszczeń o zwrot dzieł sztuki i dóbr kultury zagrabionych podczas konfliktów zbrojnych i wojen z 17.01.2019 r. (**)

- Deklaracja z Rio de Janeiro w sprawie zmniejszenia ryzyka pożarowego dziedzictwa kulturowego z 2019 r. (***)
- Deklaracja Komitetu ochrony dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego Drugiego Protokołu do Konwencji haskiej z 1954 r. o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego – zapewnienie ochrony dóbr kultury w Górskim Karabachu i okolicach oraz powołanie niezależnej misji technicznej z 20.11.2020 r. (**)
- Karta ICOMOS Polska – Karta Ochrony Fortyfikacji z 18.05.2021 r.

2. Wyroki sądowe

Wyroki trybunałów międzynarodowych

- International Military Tribunal of Nuremberg, Trial Part 22 (22.8.-1.10.1946)
- Decyzja Izby Odwoławczej MTKJ z 2.10.1995 r. w sprawie IT-94-1-AR72: Prokurator v. *Dusko Tadić*
- Wyrok Izby Orzekającej Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii z 2.03.2000 r. w sprawie *Błaskić* (IT-95-14-T)
- Wyrok Izby Orzekającej MTKJ z 2.04.2001 r. w sprawie *Radislaw Krstić* (IT-98_33-T)
- Wyrok Izby Apelacyjnej MTKJ z 17.12.2004 r. w sprawie *Dario Kordić i Mario Čerkez* (IT-95-14/2)
- Wyrok Izby Orzekającej MTKJ z 31.01.2005 r. w sprawie *Strugar* (IT-01-42) (**)
- Wyrok Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości z 26.02.2007 r. w sprawie *Bośnia i Hercegowina v. Serbia i Czarnogóra* (Case concerning application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide)
- Wyrok Izby Orzekającej MTKJ z 29.05.2013 r. w sprawie *Prlić et al.* (IT-04-74)
- Wyrok MTK z 27.09.2016 r. w sprawie *Ahmad Al Faqi Al Mahdi* (ICC-01/12-01/15-171) (***)

Wyroki sądów krajowych

- Wyrok Sądu Okręgowego w Krakowie z 10.07.1948 r. w sprawie karnej przeciwko *Wilhelmowi Ernestowi Palézieux* (**)
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z 28.11.2012 r., I SA/Gd 1171/12
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 5.11.2014 r., II OSK 2329/14
- Wyrok Sądu Okręgowego w Siedlcach z 24.04.2015 r., II Ka 142/15
- Wyrok Sądu Okręgowego w Jeleniej Górze z 28.04.2015 r., VI Ka 148/15
- Wyrok Sądu Okręgowego w Siedlcach z 21.11.2016 r., II Ka 531/16
- Wyrok Sądu Rejonowego w Toruniu z 20.03.2017 r., XII W 387/16
- Wyrok Sądu Rejonowego w Wąbrzeźnie z 28.07.2017 r., II K 305/16
- Wyrok Sądu Okręgowego w Toruniu z 29.03.2018 r., IX Ka 688/17
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 27.06.2018 r., II Aka 90/18
- Wyrok Sądu Rejonowego w Miastku II Wydział Karny z 15.11.2018 r., II K112/18

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 20.12.2018 r., II OSK 149/17
Wyrok Sądu Okręgowego w Koszalinie II Wydział Karny z 30.09.2019 r., II K 70/19
Wyrok Sądu Rejonowego Gdańsk-Południe w Gdańsku z 6.12.2019 r., X K 501/18

3. Dokumenty wojskowe

Rzeczpospolita Polska

Wytyczne Szefa Wojskowej Inspekcji Architektoniczno-Budowlanej MON w sprawie prowadzenia ewidencji obiektów zabytkowych usytuowanych na terenach będących w zarządzie Ministra Obrony Narodowej z 1996 r. (*)

Vademecum Żołnierza Irak, Warszawa 2003;

Vademecum Żołnierza. Afganistan, Warszawa 2003

Rozkaz nr 19/2004 Dowódcy PKW Irak gen. A. Tyszkiewicza w sprawie przeprowadzenia kontroli bagażu personelu rotowanego do kraju (z uwzględnieniem ruchomych dóbr kultury) oraz załącznik do rozkazu: kategorie dóbr kultury objęte zakazem wywozu z 7.01.2004 r.

Pismo Dowódcy Dywizji Wielonarodowej Centrum-Południe w sprawie wizyty polskiej delegacji w Iraku oraz lotniczej wizytacji zabytków prowincji Al-Kadisijja z 20.09.2005 r. (**)

Pismo Dowódcy Dywizji Wielonarodowej Centrum-Południe w sprawie wizyty polskiej delegacji w Iraku oraz lotniczej wizytacji zabytków prowincji Al-Kadisijja z 14.11.2005 r. (**)

Podręcznik Normalizacji Obronnej PDNO-02-A075:2008 – Planowanie obronne. Struktura i redagowanie planu operacyjnego przez organy administracji publicznej, zatwierdzony decyzją Ministra Obrony Narodowej nr 308/MON z 23.06.2008 r. (Dz.Urz. MON z 2008 r. poz. 166)

Materiały edukacyjne, VII zmiana Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Afganistanie z 2010 r. (**)

Materiał szkoleniowy dla Żandarmerii Wojskowej przy Polskim Kontyngencie Wojskowym w Afganistanie z zakresu prewencji nielegalnego obrotu ruchomymi dobrami kultury z 4.10.2010 r. (**)

Rozkaz dowódcy IX zmiany Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Afganistanie w sprawie zakazu wywozu ruchomych dóbr kultury z 21.07.2011 r.

Wytyczne Dowódcy Operacyjnego Rodzajów Sił Zbrojnych z 17.10.2014 r. w sprawie ochrony dóbr kulturalnych (*)

Rozkaz nr 26 Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych z 22.01.2015 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych w Dowództwie Generalnym Rodzajów Sił Zbrojnych i podległych strukturach organizacyjnych

Rozkaz nr 36 Szefa Inspektoratu Wsparcia Sił Zbrojnych z 4.02.2015 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w Inspektoracie Wsparcia SZ i podległych strukturach organizacyjnych (*)

NATO

- Decyzja Komitetu Wojskowego NATO MC 362/1: NATO Rules of Engagement (*Military Decision*) z 30.06.2003 r.
- AJEPP-3 (STANAG 2583): *Environmental Management System in NATO Operations* (2011) NATO, *Cultural Property Protection in the Operations Planning Process*, JALLC/CG/12/285 (NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre, 20.12.2012)
- Civil-Military Cooperation Centre of Excellence (CCOE), *CIMIC Field Handbook*, 3rd ed., Haga 2013
- Doktryna AJP-3.4.9, *NATO Allied Joint Doctrine for civil-military cooperation* (8.02.2013). *Agreement between the North Atlantic Treaty Organization and the Islamic Republic of Afghanistan on the Status of NATO Forces and NATO personnel conducting mutually agreed NATO-led activities in Afghanistan* (30.09.2014)
- AJEPP-4 (STANAG 7141): *Joint NATO Doctrine for Environmental Protection During NATO-Led Military Activities and Annex A [Environmental Doctrine]*. Edition 6 (15.05.2014)
- Doktryna AJEPP-4 dotycząca ochrony środowiskowej podczas operacji militarnych NATO z 15.05.2014 r. (AJEPP-4. *Joint NATO Doctrine for Environmental Protection during NATO-led Military Activities*)
- AJEPP-7 (STANAG 2594): *Best Environmental Protection Practices for Sustainability of Military Training Areas* (2014)
- AJEPP-6 (STANAG 6500): *NATO Camp Environmental File During NATO-Led Operations* (2015)
- Civil-Military Cooperation Centre of Excellence (CCOE), *CIMIC Field Handbook*, 4ed., Haga 2016
- AJEPP-2 (STANAG 2582): *Environmental Protection Best Practices and Standards for Military Camps in NATO Operations* (2016)
- Final Approval of the NATO Policy for the protection of civilians* (10.06.2016), PO-(2016)0407(INV)
- NATO, *SACEUR's Annual Guidance on Education, Training, Exercises and Evaluation 2018* (SAGE 18), 23.08.2016.
- Final Approval of the Action Plan for the implementation of the NATO Policy for the protection of civilians* (6.02.2017)
- MC 0469//1 – *NATO Military Principles and Policies for Environmental Protection (EP)*
- NATO STANAG 7141: *Joint NATO Doctrine for environmental protection during NATO-led military activities* (8.03.2018)
- NATO Standard AJP-3.19 *Allied Joint Doctrine For Civil-Military Cooperation*, Edition A, Version 1.11.2018
- NATO Bi-Strategic Command Directive 086–005: *Implementing cultural property protection in NATO operations and missions* (1.04.2019), SH/PD/J9/CL/SG/10–001345/1 (nie-publ.)
- NATO, STANAG 2449: *Training in the Law of Armed Conflict* (26.06.2019)

Inne państwa

- Dyrektywa włoskiego Sztabu Generalnego SMD-UGAG-002/12 o ochronie dóbr kultury na wypadek konfliktów zbrojnych z 2012 r.
- Standardy środowiskowe Centralnego Dowództwa Stanów Zjednoczonych – Rozporządzenie nr 200–2: Contingency Environmental Standards z 22.07.2019 r.
- Wytoczne Sił Zbrojnych Austrii w sprawie ochrony dóbr kultury (*Richtlinie für den militärischen Kulturgüterschutz*) z 2009 r.
- Brytyjski podręcznik prawa wojennego (*The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict*) z 2004 r.
- Przewodnik dla amerykańskiej formacji Civil Affairs dotyczący bloku „sztuka, zabytki i archiwa” z 2007 r.
- „Podręcznik prawa wojennego” Departamentu Obrony Stanów Zjednoczonych dla amerykańskich sił zbrojnych z 12.06.2015 r.
- Praktyki zarządzania w zabezpieczeniu stanowisk archeologicznych na terenach Departamentu Obrony Stanów Zjednoczonych – *Legacy Project 06–303* z 2007 r.
- Department of Defense. Law of War Manual. June 2015*, Waszyngton 2015
- Environmental Considerations for Overseas Contingency Operations. Air Force Handbook 10–222*, vol. 4
- SMD/G-014/1. *Manuale di diritto umanitario – Usi e Convenzioni di guerra*, Rzym 1991
- Overseas Environmental Baseline Guidance Document. DoD 4715.05-G*, Waszyngton 2007
- Regulation Number 200–2. Environmental Quality. CENTCOM Contingency Environmental Guidance*, MacDill AFB 2009

4. Pozostałe materiały

- Rozkaz Napoleona do wojsk francuskich przed lądowaniem w Aleksandrii podczas kampanii egipskiej z 22.06.1798 r. (**)
- Nota wicehrabiego Castlereagh w sprawie rewindykacji dzieł sztuki, wywiezionych przez wojska napoleońskie z 11.09.1815 r. (**)
- Rozkaz Generalny nr 100, tzw. Kodeks Liebera z 24.04.1863 r. (**)
- Moynier G., *Prawa i zwyczaje wojny lądowej* – tzw. Podręcznik Oksfordzki z 9.09.1880 r. (**)
- Règlement sur le régime légal des navires et de leurs équipages dans les ports étrangers*, Institut de Droit International, Session de La Haye – 1898
- Manuel des lois de la guerre maritime dans les rapports entre belligérants*, Institut de Droit International, Session d'Oxford (1913)
- Dekret Rady Komisarzy Ludowych o opiece nad zabytkami i dziełami sztuki należącymi do narodu polskiego z 30.01.1918 r. (**)
- Zarządzenie Komisariatu Ludowego ds. Oświaty o zwrocie ewakuowanego z Polski mienia kulturalnego, artystycznego, naukowego i historycznego polskiemu ludowi pracującemu z 20.06.1918 r. (**)
- Orędzie biskupów hiszpańskich o wojnie w Hiszpanii z 1.07.1937 r. (**)

- List Hermanna Göringa w sprawie konfiskaty i wywozu mienia żydowskiego i maońskiego z 1.05.1941 r. (***)
- Deklaracja Londyńska przeciw aktom wywłaszczenia na terenach okupowanych z 5.01.1943 r. (***)
- Dyrektywa gen. Dwighta Eisenhowera w sprawie ochrony zabytków podczas działań wojennych we Włoszech z 29.12.1943 r. (***)
- List gen. Dwighta Eisenhowera w sprawie ochrony dziedzictwa kulturowego na zachodnioeuropejskim teatrze działań z 26.05.1944 r. (***)
- Raport Amerykańskiej Komisji ds. Ochrony i Ratowania Zabytków Artystycznych i Historycznych w Europie (tzw. Komisji Robertsa) z 30.06.1946 r. (***)
- Konstytucja o Liturgii Świętej *Sacrosanctum Concilium* z 4.12.1963 r. (**)
- Instrukcja Episkopatu Polski o ochronie zabytków i kierunkach rozwoju sztuki kościelnej z 16.04.1966 r. (**)
- Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej wydane przez Konferencję Episkopatu Polski (obowiązujące od 1.04.1973 r.) (**)
- Kodeks Prawa Kanonicznego z 25.01.1983 r.
- Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)
- UNESCO, Committee on the Protection of Cultural Property in the event of Armed Conflict, *Guidelines for the implementation of the 1999 Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Event of Armed Conflict*, Paryż 1999
- Dekrety mułły Mohammada Omara dotyczące ochrony dziedzictwa Afganistanu z 1999 r. (***)
- UN Secretary-General Bulletin 1999/13 'Observance by United Nations Forces of International Humanitarian Law', ST/SGB/1999/13 (6.08.1999)
- Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego. Polska Strefa Stabilizacyjna w Iraku, Warszawa 2003 oraz Instrukcja do Karty Stanowiska Archeologicznego w Polskiej Strefie Stabilizacyjnej w Iraku, Warszawa 2003
- Lemiesz M., *Wstępny program działań w zakresie ochrony dziedzictwa narodowego na terenie Polskiej Strefy Stabilizacyjnej w Iraku. Październik 2003 – marzec 2004*, Warszawa 2003
- McDonald H., *Tour of the MEF modifications at camp Babylon made 25th July 03 and added to on 29th July*, Bagdad 2003
- Lemiesz M., *Notatka. Przygotowanie lokalizacji topograficznej stanowisk archeologicznych na terenie Polskiej Strefy Stabilizacyjnej w Iraku*, 24.09.2003
- Coalition Provisional Authority Order No.16: *Temporary control of Iraqi Borders*, CPA/ORD/1 December 2003/16
- Mazurowski R.F., *Ramowy projekt ochrony dziedzictwa kulturowego Iraku w Polskiej Strefie Stabilizacyjnej*, Warszawa 2003
- Zasady użycia siły – ROE CARD MND (C-S) – Annex E to OPORD No 003, SEP 03 Camp Babilon*
- Sprawozdanie z wizji lokalnej specjalistów CIMIC na stanowiskach archeologicznych w Barnum, Birs Nimrud i Tell el-Ochajmir, Irak z 27.02.2004 r. (***)

- Interwencja polskich specjalistów CIMIC w sprawie zajęcia gmachu Muzeum Babilonu przez oddziały amerykańskie z 16.04.2004 r. (***)
- Destrukcja i grabież stanowisk archeologicznych Iraku Południowego, ekspedycja National Geographic Society z 2004 r. (***)
- Notatka służbowa dla Ministerstwa Kultury w sprawie kontroli bagażu II zmiany Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku z 17.08.2004 r. (***)
- Protokół ze spotkania Babylon Working Group w sprawie przekazania terenu stanowiska archeologicznego w Babilonie z 10.11.2004 r. (***)
- Wstępny harmonogram przejmowania bazy w Babilonie z 2.11.2004 r. (***)
- Inwentaryzacja zabytków w „Raporcie o aktualnym stanie zachowania stanowiska archeologicznego w Babilonie” z 30.11.2004 r. (***)
- Memorandum of Agreement. Babylon Cultural Discussion and Base Camp Mitigation Issues*, 13.12.2004, Bagdad 2004
- Lemiesz M., *Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie Centralno-Południowej Strefy Stabilizacyjnej w Iraku. Raport otwarcia pierwszego etapu działań 2003–2004*, Warszawa 2004
- M. Lemiesz, *MINREP 27FEB2004, MND CS, Camp Babil* 2004
- Komunikat końcowy uczestników Międzynarodowego Seminarium na temat: „Organizacja i planowanie ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych”, Centralne Muzeum Morskie w Gdańsku 15–19.05.2005 r. (***)
- Olbryś M., Dolatowska A. i Olędzki Ł., *Report on the current condition of the Babylon Archaeological Site (the Military Camp Alpha Site)*, MND CS, Babilon 2004
- Boba-Dyga B., *Program prac konserwatorskich dla rzeźby wolnostojącej Komedianci autorstwa Romana Tarkowskiego znajdującej się na terenie Parku Krakowskiego w Krakowie*, Kraków 2005
- Assessment of Polish CIMIC Group of Specialists*, Ad Diwanyah, February-March 2005
- Dokumentacja konserwatorska powykonawcza z I etapu prac: B. Boba-Dyga, *Konserwacja i rekonstrukcja figury barokowej Matki Boskiej Łaskawej usytuowanej przy ul. Jagiellońskiej w Krakowie*, Kraków 2007
- Lemiesz M., *Wstępny plan działań polskiego specjalisty ds. ochrony dziedzictwa kulturowego przy PRT Ghazni w ramach V zmiany PKW Irak (maj – listopad 2009)*, Warszawa 2008
- Anlage zum Militärstrategischen Konzept.*, GZ S92150/29-MilStrat/2008 z 7.10.2008 r.
- Dokumentacja konserwatorska powykonawcza z II etapu prac: B. Boba-Dyga, *Prace konserwatorskie przy Figurze Matki Boskiej Łaskawej usytuowanej na Plantach Krakowskich przy ul. Jagiellońskiej w Krakowie*, Kraków 2008
- Environmental Aspects of the Military Compounds (Phase II)*. NATO/SPS Short Term Projects Report No. 283, 2008
- UNESCO International Coordination Committee for the Safeguarding of the Cultural Heritage of Iraq. Sub-Committee on Babylon. *Final Report on Damage Assessments in Babylon*, Paryż 2009
- Lemiesz M., *Dziedzictwo kulturowe Afganistanu. Historia, stan obecny, perspektywy*. Studium, Poznań-Warszawa 2009
- Zespół specjalistów PRT Ghazni (część polska). Podsumowanie roku 2009 (prezentacja multimedialna)*

- Notatka służbowa – spotkanie z przedstawicielami Departamentu Informacji i Kultury w Ghazni oraz inspekcja stanowiska Tepe Sardar z 24.06.2010 r. (***)
- Uchwała nr XCVII/1326/10 Rady Miasta Krakowa w sprawie akceptacji Porozumienia pomiędzy Wojewodą Małopolskim a Prezydentem Miasta Krakowa w sprawie powierzenia Prezydentowi Miasta Krakowa prowadzenia niektórych spraw z zakresu właściwości Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z 28.04.2010 r.
- Lemiesz M., *TFWE Ghazni GdsRZD*. Notatka służbowa z wyjazdu w dn. 22.07.2010 – inspekcja mauzoleum w Ali Lala k. Ghazni oraz QA/QC projektów „Park dla kobiet” w Ghazni i Centrum Edukacyjne w Qalehye Jows
- Lemiesz M., *Przedsięwzięcia z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego prow. Ghazni realizowane w ramach VII zmiany PKW Afganistan (maj-listopad 2010)*, Ghazni 2010
- Field Message No. 91–11-IX* 21.07.2011. *Dobra kultury objęte zakazem wywozu z Afganistanu*
- Raport z wizji lokalnej austriackiego Komitetu Błękitnej Tarczy i Międzynarodowej Wojskowej Grupy Roboczej ds. Zasobów Kulturowych w Libii z 28–30.09.2011 r. (***)
- Kila J.D., von Habsburg K., Walda H., Schuler T., *Mission Report. Civil-Military Assessment Mission for Libyan Heritage by Blue Shield and IMCuRWG. September 28 to 30, 2011*, Wiedeń 2011
- Zasady postępowania z materiałami archiwalnymi. Ochrona zasobu archiwalnego*, wybór i oprac. M. Borowski, A. Czajka, A. Michaś, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2011
- Chrapek M., *Zespół specjalistów PRT FOB Ghazni. X zmiana PKW. Sprawozdanie z działalności specjalisty ds. archeologii w zespole specjalistów PRT*, Ghazni 2012
- Dziedzictwo kulturowe prowincji Ghazni. Lista stanowisk archeologicznych w zagrożeniu – wersja zaktualizowana z 2012 r.* (***)
- Richtlinien für den Zivil-Militärischen Verbindungsdienst (ZMVD)*. BMLVS GZ S93342 /1-S IV/2012 z 2.03.2012 r.
- Lemiesz M., *Cultural heritage of Ghazni province. List of archaeological sites at risk 2010. Version 4.0 (updated) as for 16JUN2012*, TF White Eagle, Ghazni/Warszawa 2012
- Council of the European Union, *European Union Concept for EU-led Military Operations and Missions*, CSDP/PSDC 750 (19.12.2014)
- Model law on the protection of cultural property in the event of armed conflict. Legislation for common-law States seeking to implement their obligations under the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its 1954 and 1999 Protocols* (2014)
- Koło ratunkowe. Reagowanie w przypadku katastrofy*, Generalne Laboratorium Konserwacji Archiwaliów, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Główne Akt Dawnych, 2014 (druk ulotny)
- Pierwsza pomoc dla dziedzictwa kulturowego. Instrukcja działań ratunkowych*, Centrum Metodyki Konserwacji Muzeum Techniki w Brnie dla Czeskiego Komitetu Błękitnej Tarczy, zesp. aut. P. Jirásek, J. Josef, I. Kopecká, M. Mrázek, A. Selucká, I. Štěpánek, tłum. I. Sikora-Chmielewska, 2014 (druk ulotny)

- Oświadczenie Dyrekcji Generalnej do spraw Starożytności i Muzeów (DGAM) „Syryjskie dziedzictwo kulturowe. Trzy i pół roku cierpienia” z 21.07.2014 r. (**)
- Wzmocnienie działania UNESCO na rzecz ochrony kultury i promocja pluralizmu kulturowego w razie konfliktu zbrojnego z 2.11.2015 r. (**)
- Wytyczne operacyjne dla Konwencji o ochronie Podwodnego Dziedzictwa Kulturowego z 2015 r. (**)
- Protokół ustaleń między Rządem Republiki Włoskiej i UNESCO” w sprawie włoskiej „Grupy Zadaniowej w ramach Globalnej Koalicji UNESCO Unite4Heritage” dla inicjatyw na rzecz krajów stojących w obliczu sytuacji kryzysowych, które mogą mieć wpływ na ochronę i zabezpieczenie kultury oraz promowanie pluralizmu kulturowego z 16.02.2016 r. (**)
- Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, UN Doc. A/71/317 (9.8.2016)
- Boba-Dyga B., *Aktualizacja programów prac konserwatorskich dla 18 rzeźb oraz wytyczne dotyczące postumentu i lokalizacji rzeźby Para na terenie parku Krakowskiego w Krakowie*, Kraków 2017
- EEAS, *Revised Issues Paper – Preservation and Protection of Cultural Heritage in CSDP Missions and Operations* (11930/1/17 Rev. 1) (7.09.2017)
- Council of the European Union, *Council Decision (CFSP) 2017/1869 of 16 October 2017 on the European Union Advisory Mission in support of Security Sector Reform in Iraq (EUAM Iraq)*
- Leoni E., *Geospatial Accuracy Matters! A preliminary study about an impact on CP in Afghanistan*, Paper presented at Penn Cultural Heritage Conference (2017)
- Krajowa Administracja Skarbowa, *Informator turystyczny Służby Celno-Skarbowej dla biur podróży i pilotów wycieczek*, Warszawa 2017
- Zespół Departamentu Prawno-Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP, *IV Raport z implementacji i upowszechniania Międzynarodowego Prawa Humanitarnego w Rzeczypospolitej Polskiej w latach 2015–2018*
- Council of the European Union, *Council Conclusions on Strengthening Civilian CSDP*, Brussels, 28.05.2018 r. (9288/18)
- Council of the European Union, *Council Decision (CFSP) 2018/1545 of 15 October 2018 amending Decision (CFSP) 2017/1869 on the European Union Advisory Mission in support of Security Sector Reform in Iraq (EUAM Iraq)*
- Abramowicz D., Radecki D., *Miastko skarbów. Mityczna micha i dubajski łącznik „Dziennik Bałtycki”* z 16.11.2018 r.
- Dorawa Z., *Sądowy finał sprawy poszukiwaczy skarbów*, „Gazeta Miastecka” z 13.11.2018 r.
- Louvre PRESS KIT, *Inauguration of the Louvre Conservation Center*, 8.10.2019, Liévin
- Feć-Sfora K., *Konserwacja i rekonstrukcja patynowanej rzeźby ze zbrojonego betonu Komedianci Romana Tarkowskiego w oparciu o badania autorskiej techniki i technologii na przykładzie dziesięciu rzeźb Artysty, 2020*, (praca magisterska – niepubl.)
- Fox P., *CPP estimate – cultural property protection input to the operational planning process*, 2020 (niepubl.)

- UNESCO, *Guidelines for the Implementation of the 1999 Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, Paris 2020
- Konkluzje Rady UE w sprawie zarządzania ryzykiem w obszarze dziedzictwa kulturowego z 25.05.2020 r. (***)
- UNESCO, Committee on the Protection of Cultural Property in the event of Armed Conflict, *Amendments to the Guidelines for the Implementation of the 1999 Second Protocol: Enhanced protection*, C54/20/15.COM/11 (Paris, 29.10.2020) – Annex 2
- Komitet ds. ochrony kultury w czasie konfliktu zbrojnego – Mechanizm monitorowania i nadzoru w sprawie wdrożenia Drugiego Protokołu z 1999 r. z 30.11.2020 r. (***)
- Konkluzje Rady w sprawie podejścia UE do dziedzictwa kulturowego podczas konfliktów i kryzysów z 21.06.2021 r. (***)

III. LITERATURA

- Abbe A, Halpin S.M., *The Cultural Imperative for Professional Military Education and Leader Development*, „Parameters” 2010, nr 39(1), DOI: 10.55540/0031-1723.2491
- Adamczak W., *Usuwanie wraków w świetle konwencji z 2007 r.*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2009, t. 21
- Adams R.M., *Heartland of Cities. Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago 1981
- Adams R.M., Nissen H.J., *The Uruk Countryside. The Natural Setting of Urban Societies*, Chicago 1972
- Ahern J., *Cultural-Heritage Aspect of Stability Ops: The U.S. Army Reserve Civil Affairs’ Role*, „The Officer” 2010, nr 04–05
- Ahern J., *The Cultural Heritage Aspect of Stability Operations: The Role of US Army Reserve Civil Affairs*, „Cultural Resources Update” 2009, nr 6(11)
- Ahern J., *Cultural-Heritage Aspect of Stability Ops: The U.S. Army Reserve Civil Affairs’ Role*, „The Officer” 2010, nr 04–05
- Allinger-Csollich W., *Birs Nimrud I. Die Baukörper der Ziqqurat von Borsippa, ein Vorbericht*, „Baghdader Mitteilungen” 1991, nr 22
- Andrae W., *Ausgrabungen in Fara und Abu Hatab. Bericht über die Zeit vom 15. August 1902 bis 10. Januar 1903*, „Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft” 1903, nr 17
- Andrae W., *Babylon. Die versunkene Weltstadt und ihr Ausgräber Robert Koldewey*, Berlin 1952, DOI: 10.1515/9783111507194
- Andrae W., *Die Umgebung von Fara und Abu Hatab*, „Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft” 1903, nr 16
- Antoniak P., Cherka M., Elżanowski F. M., Wąsowski K. A., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, red. M. Cherka, Wolters Kluwer Business, Warszawa 2010
- Arimatsu L., Choudhury M., *Protecting Cultural Property in Non-International Armed Conflicts: Syria and Iraq*, „International Law Studies” 2015, nr 91

- Ashley Roach J., *France Concedes United States Has Title to CSS Alabama*, „The American Journal of International Law” 1991, vol. 85, DOI: 10.2307/2203075
- Aznar M.J., *The Contiguous Zone as an Archaeological Maritime Zone*, „The International Journal of Marine and Coastal Law” 2014, vol. 29, DOI: 10.1163/15718085-12341305
- Aznar M.J., Varmer O., *The Titanic as Underwater Cultural Heritage: Challenges to its Legal International Protection*, „Ocean Development and International Law” 2013, vol. 44(1), DOI: 10.1080/00908320.2013.750978
- Bajjaly J.F., *Babylon: A Case Study in the Military Occupation of an Archaeological Site, [w:] Of the Past, for the Future: Integrating Archaeology and Conservation*, red. N. Agnew, J. Bridgland, Los Angeles 2006
- Ball W. (red.), *Archaeological Gazetteer of Afghanistan. Catalogue des sites archéologiques d’Afghanistan*, Paryż 1982
- Ball W., *The monuments of Afghanistan. History, archaeology and architecture*, Londyn 2008
- Banaszek Ł., *Lotniczy skaning laserowy w polskiej archeologii. Czy w pełni wykorzystywany jest potencjał prospekcyjny metody?*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2014, nr 19, DOI: 10.14746/fpp.2014.19.10
- Banaszek Ł., *Przeszłe krajobrazy w chmurze punktów*, Poznań 2015;
- Banaszek Ł., Rączkowski W., *Potencjał danych ALS w badaniach archeologicznych, [w:] Podręcznik dla uczestników szkoleń z wykorzystania produktów LiDAR*, red. P. Wężyk, Warszawa 2015
- Bar E., Fałdrowicz J., *Dokumentowanie zabytków architektury metodami fotogrametrycznymi i skaningu laserowego*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis” 2010, nr 34
- Barcik J., *Casus iracki jako przejaw nowej koncepcji okupacji „umiędzynarodowionej”*, „Sprawy Międzynarodowe” 2004, nr 4
- Barcik J., Srogosz T., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014
- Baścik M., *Kopalnia soli w chmurze punktów*, „Geodeta. Magazyn geoinformacyjny” 2013, nr 3 (dodatek)
- Bąkowski T., *Uzgodnienia projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w trybie art. 106 k.p.a., [w:] Ochrona zabytków militarnych Helu*, red. A. Gruszczyńska, B. Konieczna, Toruń 2006
- Beazeley G.A., *Surveys in Mesopotamia during the war*, „The Geographical Journal” 1920, vol. 540, DOI: 10.2307/1781584
- Bederman D.J., *Rethinking the Legal Status of Sunken Warships*, „Ocean Development and International Law” 2000, vol. 31(1–2), DOI: 10.1080/009083200276085
- Belder L.P., *The legal protection of cultural heritage in international law and its implementation in Dutch Law*, Utrecht 2013
- Berends J., *Cultural property protection makes sense. A way to improve your mission*, 2nd ed., CCOE – NATO CIMIC Centre of Excellence, Haga 2020
- Bewley R. i in., *Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa (EAMENA). Approach and Possible Solutions, [w:] Post-Conflict Archaeology and Cultural Heritage. Rebuilding Knowledge, Memory and Community from War-Damaged Material Culture*, red. P. Newson, R. Young, Nowy Jork 2017

- Bewley R. i in., *Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa: Introducing the EAMENA Project*, [w:] CAA2015. *Keep the Revolution Going: Proceedings of the 43rd Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, S. Campana i in. (red.), Siena 2016, DOI: 10.4324/9781315472737-8
- Bewley R., Kennedy D., *Historical Aerial Imagery in Jordan and the Wider Middle East*, [w:] *Archaeology from Historical Aerial and Satellite Archives*, red. W.S. Hanson, I.A. Oltean, Nowy Jork 2014
- Bewley R., Rączkowski W. (red.), *Aerial Archaeology. Developing Future Practice* (NATO Science Series 337), Amsterdam 2002
- Bezpieczne muzeum*, red. H. Jędras, P. Jaskanis, Kraków 2018
- Białek W., *Ochrona dóbr kultury w razie zagrożeń ze szczególnym uwzględnieniem powodzi. Materiały z międzynarodowych warsztatów*, Polski Komitet Doradczy do spraw Ochrony Dóbr Kultury w Razie Konfliktu Zbrojnego, Urząd Zarządzania Kryzysowego i Ochrony Ludności, Warszawa-Wrocław-Kłodzko-Brzeg 1998, Warszawa 1998
- W. Białek, *Polski Komitet Doradczy do Spraw Ochrony Dóbr Kultury*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2000, nr 3,
- Białek W., *Wandalizm, terroryzm i kradzieże wobec dóbr kultury*, „Ochrona i konserwacja Zabytków” 1999, nr 10
- Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2019
- Błaś A., Boć J., Jeżewski J., *Administracja publiczna*, Wrocław 2003
- Boak E., *From conflict archaeology to archaeologies of conflict: remote survey in Kandahar, Afghanistan*, „Journal of Conflict Archaeology” 2019, nr 1, DOI: 10.1080/15740773.2019.1731144
- Boba-Dyga B., *Charakterystyka materiałów i narzędzi konserwatorskich znajdujących istotne zastosowanie w pracach przy elewacjach zabytkowych, w oparciu o ofertę Kremer Pigmente*, [w:] *Problemy konserwacji elewacji budowli zabytkowych. Materiały z sesji naukowej – Kraków, 9–10 maja 1996*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” T. 5, Kraków 1996
- Boba-Dyga B., *Znaczenie i sposoby dokumentacji konserwatorskiej w obliczu zmian w postępowaniu wobec zabytków architektury*, „Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki” 2016, vol 21
- Boba-Dyga B., Bojęś-Białasik A., Feć-Sfora K., *Odkrycia i aranżacja konserwatorska wystroju wnętrza z okresu od XVII do XIX wieku w północnym pomieszczeniu I piętra w budynku przy ul. św. Jana 12 w Krakowie. Znaczenie badań w pracach konserwatorsko-budowlanych*, „Rocznik Krakowski” 2021, t. 87
- Bochenek M., Czajka A., *Przeprowadzka zasobu archiwalnego. Zalecenia i dobre praktyki*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2020
- Boć J., *Prawo administracyjne*, Wrocław 2002
- Bogdanowska M., Boba-Dyga B., Rojkowska-Tasak H., Furtak M., *Wytyczne i zalecenia ochrony tynków szlachetnych doby modernizmu*, „Renowacje i zabytki” 2021, t. I, s. 110 i n.
- Bogdanos M. i Patrick W., *Złodzieje z Bagdadu. Pasjonująca opowieść o poszukiwaniu zrabowanych skarbów w ogarniętym wojną Iraku*, Poznań 2006

- Bombaci A., *Summary report on the Italian archaeological mission in Afghanistan I. Introduction to the excavations at Ghazni, „East and West”* 1959, nr 10
- Bonaparte N., *Mowy i rozkazy*, tłum. K. Znamierowski, Warszawa 2002
- Boparachchi O., *The Destruction of Afghanistan’s Cultural Heritage*, „International Institute for Asian Studies Newsletter” 2002, nr 27
- Boroń A., Rzonca A., Wróbel A., *Metody fotogrametrii cyfrowej i skanowania laserowego w inwentaryzacji zabytków*, „Roczniki Geomatyki” 2007, t. 5, z. 8
- Borowiak M., *Niszczyciel eskortowy ORP Kujawiak*, Oświęcim 2018
- Borowiak M., *Podwodni tropiciele: tajemnica wraku niszczyciela eskortowego ORP Kujawiak*, Warszawa 2016
- Bowden M., *Pitt Rivers: the life and archaeological work of Lieutenant-general Augustus Henry Lane Fox Pitt Rivers*, Cambridge/Nowy Jork 1991
- Boylan P.J., *Review of the Convention for the protection of cultural property in the event of conflict*, UNESCO, Paryż 1993
- Bowen E.F.W., Tofel B.B., Parcak S., Granger R., *Algorithmic Identification of Looted Archaeological Sites from Space*, „Frontiers in ICT” 2017, nr 4, DOI: 10.3389/fict.2017.00004
- Brodie N., Contreras D., *The economics of the looted archaeological site of Bâb edh-Dhrâ’: A view from Google Earth*, [w:] *All the Kings Horses: Looting, Antiquities Trafficking and the Integrity of the Archaeological Record*, red. P.K. Lazrus, A.W. Barker, Waszyngton 2012
- Brown M., *Good Training and Good Practice: Protection of the Cultural Heritage on the UK Defence Training Estate*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military* (Heritage Matters Series 3), red. L. Rush, Woodbridge 2010
- Brammertz S., Hughes K.C., Kipp A., Tomljanovich W.B., *Attacks against cultural heritage as a weapon of war: prosecutions at the ICTY*, „Journal of Criminal Justice” 2016, nr 14 (5), DOI: 10.1093/jicj/mqw066
- Buczyłowski E., *Instytucje wspierające ochronę dóbr kultury w czasie pokoju i w czasie wojny*, „Obronność. Zeszyty naukowe” 2018, nr 4(28)
- Budziszewski J., Wysocki J., *Nowe możliwości detekcji materialnych śladów historii terenów leśnych – lotnicze skanowanie laserowe (LiDAR)*, [w:] *Archaeologia Hereditas. Konserwacja zapobiegawcza środowiska 1*, red. Z. Kobyliński, J. Wysocki, Warszawa-Zielona Góra 2012
- Budyn-Kulik M., *Komentarz do art. 125*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2019
- Buła D., *Zamek Książ inaczej*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Aspirantów Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie” 2015 (Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń – bezpieczeństwo użytkowania obiektów zabytkowych)
- Bunsch E. i in. (red.), *Cyfrowa fotografia w dokumentacji muzealnej*, Warszawa 2013
- Burda T., *Archeologiczna apokalipsa. Wykorzystanie fotografii lotniczej w ocenie zniszczeń na stanowiskach archeologicznych w Iraku*, [w:] *Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, red. J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski, Poznań 2005
- Büchel R., *Protection of cultural property: reflections from a civilian and a military point of view*, [w:] *Protection of cultural property in the event of armed conflict – a challenge in peace support operations*, red. E.R. Micewski, G. Sladek, Wiedeń 2002

- Burbridge D.J., *The integration of cultural property protection into NATO Environmental Protection Policy: an example of good practice*, „NATO – Legal Gazette” 2017, issue 38: Cultural Property Protection: NATO and other perspectives
- Burns R., *Weaponizing Monuments*, „International Review of the Red Cross” 2017, nr 99, DOI: 10.1017/S1816383118000462
- Bzinkowski R. (red.), *Ochrona dóbr kultury w czasie pokoju oraz zagrożenia wojennego w działaniach Wojska Polskiego*, Warszawa 2006
- Bzinkowski R. (red.), *Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej w działaniach na rzecz ochrony dóbr kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju*, Warszawa 2002
- Bzinkowski R., Stankiewicz K., Langowska T. (red.), *Rola i zadania sił zbrojnych w zakresie ochrony dóbr kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju. Materiały szkoleniowe*, Kraków 13–17 listopada 2000 r., Warszawa 2001
- Caffio F., *Glossario di Diritto del Mare*, supplemento alla Rivista Marittima, Rzym 2007
- Cancik-Kirschbaum E. i in. (red.), *Babylon: Wissenskultur in Orient und Okzident*, Berlin-Boston 2011, DOI: 10.1515/9783110222128
- Casana J., *Satellite Imagery-Based Analysis of Archaeological Looting in Syria*, „Near Eastern Archaeology” 2015, nr 78, DOI: 10.5615/neareastarch.78.3.0142
- Casana J., Cothren J., *The CORONA Atlas Project: Orthorectification of CORONA Satellite Imagery and Regional-Scale Archaeological Exploration in the Near East*, [w:] *Mapping Archaeological Landscapes from Space*, red. D.C. Comer, M.J. Harrower, Nowy Jork 2013, DOI: 10.1007/978-1-4614-6074-9_4
- Casana J., Cothren J., Kalayci T., *Swords into Ploughshares: Archaeological Applications of CORONA Satellite Imagery in the Near East*, „Internet Archaeology” 2012, nr 32, DOI: 10.11141/ia.32.2
- Casana J., Laugier E.J., *Satellite imagery-based monitoring of archaeological site damage in the Syrian civil war*, „PLoS ONE” 2017, nr 12, DOI: 10.1371/journal.pone.0188589
- Casana J., Panahipour M., *Notes on a Disappearing Past: Satellite-Based Monitoring of Looting and Damage to Archaeological Sites in Syria*, „Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies” 2014, nr 2, DOI: 10.5325/jeasmedarcherstu.2.2.0128
- Chabielski P., *Przygotowanie personelu Zespołu Specjalistów PRT*, „Przegląd Wojsk Lądowych” 2012, nr 2
- Chabielski P., *Zespół Specjalistów PRT Ghazni w Islamskiej Republice Afganistanu*, „Kwartalnik Bellona” 2013, nr 4
- Chainoglou K., *The protection of intangible cultural heritage in armed conflict: Dissolving the boundaries between the existing legal regimes?* „Santander Art and Culture Law Review” 2017
- Chamberlain K., *Military necessity under the 1999 Second Protocol*, [w:] *Protecting cultural property in armed conflict an insight into the 1999 Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the protection of cultural property in the event of armed conflict*, red. N. Van Voudenberg, L. Lijnzaad, Leiden-Boston 2010
- Chen F., Masini N., Yang R., Milillo P., Feng D., Lasaponara R., *A Space View of Radar Archaeological Marks: First Applications of COSMO-SkyMed X-Band Data*, „Remote Sensing” 2015, nr 7, DOI: 10.3390/rs70100024

- Cherka M. (red.), *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2010
- Chlebowicz P., *Działania ISIS wymierzone przeciwko światowemu dziedzictwu kulturowemu*, „*Studia Prawnoustrojowe*” 2019, nr 43, DOI: 10.31648/sp.4590
- Chmielnicki P. (red.), *Ustawa o samorządzie gminnym. Komentarz*, Warszawa 2013
- Chrońmy oryginały, *Notes Konserwatorski* nr 4, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2000
- Cichoń M., *Towaroznawstwo opakowań*, Kraków 1984
- Cieślak Z., Lipowicz I., Niewiadomski Z., *Prawo administracyjne. Część ogólna*, Warszawa 2002
- Ciołkosz A., Miszalski J., Olędzki J.R., *Interpretacja zdjęć lotniczych*, Warszawa 1999
- Clarke H., *Operation Heritage*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military* (Heritage Matters Series 3), red. L. Rush, Woodbridge 2010
- Codes of conduct for the guards qualified in patrolling archaeological sites. Recovery modalities of archaeological objects*, Nasirija 2003
- Comer D., Harrower M., *Mapping Archaeological Landscapes from Space*, Nowy Jork 2013, DOI: 10.1007/978-1-4614-6074-9
- Corn G., *Snipers in the Minaret – What is the Rule? The Law of War and the Protection of Cultural Property: A Complex Equation*, „*The Army Lawyer*” 2005, nr 7
- Cowley D. (red.), *Remote Sensing for Archaeological Heritage Management* (EAC Occasional Paper No. 5), Bruksela 2011
- Crane B. i in., *Military Cultural Resources Analysis Database User Manual*. ORCID: OCO-NUS Cultural Heritage Site Data Development, 2014
- Crawford O.G.S., *Air Photographs of the Middle East*, „*Geographical Journal*” 1929, nr 73, DOI: 10.2307/1785332
- Crawshaw A., *Oblique Aerial Photography – Aircraft, Cameras and Films*, [w:] *Luftbildarchaeologie in Ost- und Mitteleuropa* (Forschungen zur Archaeologie im Land Brandenburg 3), red. J. Kunnow, Poczdam 1995
- Crawford V.E., *Nippur, the Holy City*, „*Archaeology*” 1959, nr 12
- Crutchley S., Crow P., *Using Airborne Lidar in Archaeological Survey: The Light Fantastic*, Swindon 2018
- Cunliffe E., *Heritage Destruction. Lessons from the Middle East and North Africa for Post-Conflict Countries*, [w:] *Catastrophe and Challenge: Cultural Heritage in Post-Conflict Recovery. Proceedings of the Fourth International Conference on Heritage Conservation and Site Management. December 5–7, 2016, BTU Cottbus*, red. P. Schneider, Cottbus-Senftenberg 2017
- Cunliffe E., *Remote Assessments of Site Damage: a New Ontology*, „*International Journal of Heritage in the Digital Era*” 2014, nr 3(3), DOI: 10.1260/2047-4970.3.3.453
- Cunliffe E., Fox P., Stone P.G., *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: Unnecessary Distraction or Mission – Relevant Priority?* „*NATO Open Publications*” (2018), nr 2–4
- Curtis J., *Relations between Archaeologists and the Military in the Case of Iraq*, [w:] *Cultural heritage, ethics, and the military* (Heritage Matters Series 4), red. P.G. Stone, Woodbridge 2011

- Curtis J., *Report on Meeting at Babylon 11–13 December 2004. International Coordination Committee for the Safeguarding of the Cultural Heritage of Iraq. Sub-Committee on Babylon*, Londyn 2005
- Customary International Humanitarian Law*, red. J.-M. Henckaerts, L. Doswald Beck, Cambridge 2005, vol. I: Rules, vol. II: Practice
- Czop J., *Centralny magazyn zbiorów muzealnych – nowe zadanie Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów*, „Muzealnictwo” 2019, nr 60
- Čapek L., *Lotniczy skaningu laserowy i opuszczone średniowieczne wsie południowych Czech*, [w:] *Archaeologica hereditas. Lotnicze skanowanie laserowe jako narzędzie archeologii*, red. M. Gojda i Z. Kobylński, Warszawa 2018
- Dalley S., *The City of Babylon: A History c. 2000BC – AD116*, Cambridge 2021, DOI: 10.1017/9781316479728
- Danti M., Branting S., Penacho S., *The American Schools of Oriental Research Cultural Heritage Initiatives: Monitoring Cultural Heritage in Syria and Northern Iraq by Geospatial Imagery*, „Geosciences” 2017, nr 7(4), DOI: 10.3390/geosciences7040095
- Daszkiewicz W., *Kradzież i przywłaszczenie zabytku*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 1987, z. 3–4
- Davis R.S., Dupree L., *New Prehistoric Localities in the Dasht-i Nawur*, „Afganistan” 1976, nr 29
- Dąbek D., Zimmermann J., *Decentralizacja poprzez samorząd terytorialny w ustawodawstwie i orzecznictwie pokonstytucyjnym*, [w:] *Samorząd terytorialny. Zasady ustrojowe i praktyka*, red. P. Sarnecki, Warszawa 2005
- Dąbrowska-Kardas M., Kardas P., *Komentarz do art. 294 Kodeksu karnego*, [w:] *Kodeks karny. Część szczególna, t. 3, Komentarz do art. 278- 363 k.k.*, red. A. Zoll, Kraków 2006
- Decreto legislativo 29 ottobre 1999 n. 490 „Testo unico delle disposizioni legislative in materia di beni culturali e ambientali”*, „Gazzetta Ufficiale” 27,12,1999, nr 302, Supl. Nr 229
- Decrees by Mullah Omar. Issued by Mullah Omar, Head of the Taliban Movement*, „The Society for the Preservation of Afghanistan’s Cultural Heritage Newsletter” 2000, nr 6
- de Vattel E., *Prawo narodów czyli zasady prawa naturalnego zastosowane do postępowania i praw narodów i monarchów. Tom II*, tłum. B. Winiarski, PWN, Warszawa 1958
- del Castillo B.D., *Pamiętnik żołnierza Korteza czyli prawdziwa historia podboju Nowej Hiszpanii*, tłum. A.L. Czerny, WŁ, Łódź 1986
- Dittmann A., Almohamad H., *Devastation of Cultural Heritage and Memory in Syria and Iraq: Component of a Multi-level Provocation Strategy?* „International Journal of Humanities and Social Science” 2015
- Dobosz P., *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Kraków 1997
- Dobosz P., *Systemy prawne ochrony zabytków z perspektywy teorii prawa administracyjnego – Legal systems governing the protection of monuments in view of the theory of administrative law*, Kraków 2015
- Documenting Destruction of Cultural Heritage in the Middle-East and Central Asia. Archaeology of Conflict/Archaeology in Conflict. Proceedings of the International Conference Held In Paris, Inha, 2nd & 3rd November 2017*, red. J. Bessenay-Prolonge, J. J. Herr, Paryż 2019

- Dominik J., Starzyk P., *Ochrona drewna, Owady niszczące drewno*, PWRiL, Warszawa 1983
- Dougherty M.J., *Drony. Ilustrowany przewodnik po bezzałogowych pojazdach powietrznych i podwodnych*, Bellona, Warszawa 2016
- Dougherty M. J., *Nowoczesne uzbrojenie lotnicze Podwieszenia – Taktyka – Technika*, Alma-Press, Warszawa 2010
- Doerner M., *Materiały malarskie i ich zastosowanie*, Warszawa 2017
- Dolatowska A., Lemiesz M., Sałaciński K., *Z lądu i z powietrza... Babilon i inne stanowiska archeologiczne Centralnego Iraku w fotografii lotniczej. Zagrożenia, szanse, wyzwania...*, Poznań 2005
- Drewniacki D. (red.), *Międzynarodowa ochrona dóbr kultury w razie konfliktów zbrojnych. Materiały i komentarze*, Warszawa 2000
- Duda I., *Słownik pojęć towaroznawczych*, Kraków 1994
- Dupree L., *New Paleolithic Localities near Dasht-i Nawur*, „Afghanistan Journal” 1975, nr 2
- Dupree N.H., *Cultural heritage and national identity in Afghanistan*, „Third World Quarterly” 2002, vol. 23 nr 5, DOI: 10.1080/0143659022000028549
- De Mulinen F., *Podręcznik prawa wojennego dla sił zbrojnych*, (tłum.) Jasic R., Warszawa 1994
- De Vattel V., *Prawo narodów czyli zasady prawa naturalnego zastosowane do postępowania i praw narodów i monarchów*. t. II, (tłum.) Winiarski B., Warszawa 1958
- Emberling G., Hanson K., Gibson M., *Catastrophe! The looting and destruction of Iraq’s past*, Oriental Institute of Chicago University, Chicago 2008
- Estreicher K. (red.), *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*, Pałac Sztuki TPSP, Kraków 2003
- Everill, P. Bennett R., Burnell K., *Dig in: an evaluation of the role of archaeological fieldwork for the improved wellbeing of military veterans*, „Antiquity” 2020, nr 94, DOI: 10.15184/aqy.2019.85
- Falkowski Z., *Kształcenie żołnierzy Wojska Polskiego w dziedzinie ochrony dóbr kultury w świetle regulacji prawnych i praktyki*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. Mikos-Skuza E., Sałaciński K., Warszawa 2015
- Falkowski Z., Marcinko M. (red.), *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, Warszawa 2014
- Falser M., *The Bamiyan Buddhas, performative iconoclasm and the ‘image’ of heritage*, [w:] *The Image of Heritage. Changing Perception, Permanent Responsibilities* (Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration. 6–8 March 2009 Florence, Italy), red. S. Giometti, A. Tomaszewski, Florencja 2011
- Feldman M., *Podstawy opakowalnictwa*, Warszawa 1968
- Foradori P., Giusti S., Lamonica A.G., *Reshaping Cultural Heritage Protection Policies at a Time of Securitisation: France, Italy, and the United Kingdom*, „The International Spectator” 2018, nr 50, DOI: 10.1080/03932729.2018.1467161
- Farchakh J., *Iraq: 10 ans d’archeologie sous embargo*, „Archéologia” 2001, nr 374
- Farchakh Bajjal J., *Le massacre du patrimoine irakien*, „Archéologi” 2003, nr 402

- Filipek J., *Prawo administracyjne. Instytucje ogólne. Część I*, Kraków 1995
- Fincham D., *Intentional Destruction and Spoliation of Cultural Heritage Under International Criminal Law*, „U.C. Davis Journal Of International Law & Policy” 2017, nr 23, DOI: 10.2139/ssrn.2929065
- Finkel I.L., Seymour M.J. (red.), *Babylon: Myth and Reality*, Oksford 2009
- Flemming M., *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów, uzupełn. i red. Gąska M. i Mikos-Skuza E.*, Warszawa 2003
- Flisek K., *Ustrój i charakterystyka organów ochrony dziedzictwa kulturowego w Rzeczpospolitej Polskiej*, [w:] *Węzłowe problemy prawnej ochrony dziedzictwa kulturowego. Tom I – Ochrona dziedzictwa kulturowego w polskim prawie konstytucyjnym i administracyjnym*, red. P. Dobosz, M. Adamus, D. Guzek, A. Mazur, Kraków 2016
- Foliant Y., *Cultural Property Protection Makes Sense. A Way to Improve Your Mission*, CCOE, Haga 2015
- Forte M., *The Human Terrain System and Anthropology: A Review of Ongoing Public Debates*, „American Anthropologist” 2011, nr 113, DOI: 10.1111/j.1548-1433.2010.01315.x
- Fournier S., *NATO Military Interventions Abroad: How ROE Are Adopted and Jurisdictional Rights Negotiated*, Paper presented at the XVth International Congress of Social Defence „Criminal Law between War and Peace: Justice and Cooperation in Criminal Matters in International Military Interventions”, Toledo, Spain, September 2007
- Francalanci G., Scovazzi T. (red.), *Lines in the Sea*, Dordrecht/Boston/London 1994
- Francioni F., Lenzerini F., *Afghan cultural heritage and international law: the case of the Buddhas of Bamiyan*, [w:] *Art and archaeology of Afghanistan: its fall and survival. A multi-disciplinary approach* (Handbuch der Orientalistik 14), red. J. van Krieken-Pieters, Lejda-Boston 2006
- Francioni F., Lenzerini F., *The Destruction of the Buddhas of Bamiyan and International Law*, „European Journal of International Law” 2003, nr 14, DOI: 10.1093/ejil/14.4.619
- Franke U., Urban T., *Areia antique – Ancient Herat: summary of the work carried out by the DAI-Mission in collaboration with the Institute of Archaeology, Ministry of Information and Culture, Kabul: August-September 2006*, Berlin 2006
- Franik A., *Lipnica Murowana kompleksowo zdigitalizowana*, „Ochrona Zabytków” 2018, nr 1
- Frankiewicz-Bodynek A., *Konstytucyjna regulacja dziedzictwa narodowego oraz dóbr kultury*, Toruń 2009
- Frulli M., *The criminalisation of offences against cultural heritage in times of armed conflict: the quest for consistency*, „European Journal of International Law”, 2011, nr 22(1), DOI: 10.1093/ejil/chr002
- Frulli M., *International Criminal Law and Protection of Cultural Heritage*, [w:] *The Oxford Handbook of International Cultural Heritage Law*, red. F. Francioni, A.F. Vrdoljak, Oxford 2020
- Fudała P., *Bazylika katedralna pw WNMP w Sosnowcu – tragiczny pożar czy może przestroga?*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Aspirantów Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie” 2015 (Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń – bezpieczeństwo użytkowania obiektów zabytkowych)

- Gadecki B., *Kontrowersje wokół odpowiedzialności za zniszczenie lub uszkodzenie dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury*, „Ius Novum” 2013, nr 4(7)
- Gadecki B., *Ochrona podwodnego dziedzictwa kultury. Aspekty prawne i kryminologiczne*, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa 2014
- Gadecki B., Jakubowski O., Trzeciński M., Zeidler K. (red.), *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu*, Gdańsk 2019
- Gaimster D., *Measures against the illicit trade in cultural objects: the emerging strategy in Britain*, „Antiquity” 2004, nr 78, DOI: 10.1017/S0003598X0011333X
- Gaimster D., *Protecting the past in times of war: UK progression towards accession to the 1954 Hague Convention*, „The Institute of Field Archaeologists Yearbook and Directory” 2004
- Galbierczyk G., Lemiesz M., Olędzki Ł., Sałaciński K., *Działania Polski na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku w ramach misji stabilizacyjnej*, Warszawa 2004
- Gardin J.-C., *Prospections archéologique en Bactriane orientale (1974–1978) vol. 3: Description des sites et notes de synthèses (Mémoires de la mission archéologiques française en Afghanistan, vol. VII)*, Paryż 1998
- Garrison T.G., Chapman B., Houston S., Roman E.G., Lopez J.L., *Discovering ancient Maya settlements using airborne radar elevation data*, „Journal of Archaeological Science” 2011, nr 38, DOI: 10.1016/j.jas.2011.02.031
- Gąska M., *Ochrona dóbr kultury w czasie konfliktów zbrojnych i w sytuacjach kryzysowych*, [w:] *Prawna ochrona dóbr kultury*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2009
- Gelewski T.M., *Zbrodnie wojenne na morzu w drugiej wojnie światowej*, Gdańsk 1976
- Gerecka-Żołyńska A., *Karnoprawna odpowiedzialność sprawców przestępstw przeciwko dobrom kulturalnym popełnionych w okresie konfliktu zbrojnego jako element międzynarodowej ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2018, z. 1, DOI: 10.14746/rpeis.2018.80.1.20
- Gerecka-Żołyńska A., *Rozważania wokół współczesnych problemów karnoprawnej i karnoprocesowej ochrony zabytków*, [w:] *Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, t. 1, red. W. Szafranski, Poznań 2007
- Gerecka-Żołyńska A., *W kwestii definicji dobra kultury i dzieła sztuki*, „Prokuratura i Prawo” 1999, nr 9
- Gerstenblith P., *Change in the Legal Regime Protecting Cultural Heritage in the Aftermath of the War in Iraq*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq (Heritage Matters Series 1)*, red. P.G. Stone, J. Farchakh Bajjaly, Woodbridge 2008
- Gerstenblith P., Wilkie N.C., *The U.S. Committee of the Blue Shield and the Blue Shield Movement*, „NATO Legal Gazette” 2017, issue 38
- George D., Gibson M., *The Looting of the Iraq Museum Complex*, [w:] *Catastrophe! Looting and destruction of Iraq's past (Oriental Institute Museum Publications 28)*, red. G. Emberling, K. Hanson, Chicago 2008
- Gibson M., Adams R.M., *The City and Area of Kish*, Miami 1972
- Gilas J., *Status obszarów morskich*, „Prawo morskie” 1996, t. I
- Ginter A., Michalak A., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2016
- Giunta R., *The new museum at Ghazni (a brief guide to the Islamic collection)*, Kabul 2013

- Glueck N., *An aerial reconnaissance of southern Transjordan*, „Bulletin of the American School of Oriental Research” 1937, nr 66, DOI: 10.2307/1354833
- Gooren R., *Civil-Military Cooperation in Protecting Cultural Heritage*, „Forum Kulturgüterschutz” 2007, nr 10
- Gooren R., *Soldering in Unfamiliar Places. Dutch Approach*, „Military Review” 2006, nr 05–06
- Góralczyk K., *Ochrona dóbr kultury przez polski kontyngent wojskowy podczas międzynarodowych działań stabilizacyjnych w Iraku (2003–2008)*, rozprawa doktorska, Warszawa 2011 (niepubl.)
- Góralczyk K., *Polskie prace archeologiczne prowadzone w ostatnim półwieczu w Iraku. Kampanie archeologiczne drugiej połowy XX wieku oraz działania zabezpieczające prowadzone przez polskich archeologów w trakcie misji stabilizacyjnej na obszarze podlegającym Polskiemu Kontyngentowi Wojskowemu po roku 2003 – zarys zagadnienia*, [w:] *Starożytność chrześcijańska. Materiały zebrane*. Tom 3, red. J.C. Kałużny, Kraków 2012
- Góralczyk W. jr, *Kierownictwo w prawie administracyjnym*, Warszawa 2016
- Góralczyk W., *Szerokość morza terytorialnego i jego delimitacja*, Warszawa 1964
- Górny W., *Prawo ochrony dóbr kultury jako potrójnie rozumiana strefa pogranicza prawa administracyjnego*, [w:] *Pogranicze prawa administracyjnego*, red. J. Zimmermann, Warszawa 2019
- Górny W., *The aesthetic face of road signs – that is the relationships between the aesthetics of law and directly applicable activities of public administration in the organisation of road traffic*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 59
- Graphic Training Aid 41–01–002. Civil Affairs: Arts, Monuments and Archives Guide*, Waszyngton 2007.
- Green P., *Cultural Resources Data for Heritage Protection in Contingency Operations*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military (Heritage Matters Series 3)*, red. L. Rush L., Woodbridge 2010
- Grissman C., *The Kabul Museum. Its turbulent years*, [w:] *Art and archaeology of Afghanistan: its fall and survival. A multi-disciplinary approach (Handbuch der Orientalistik 14)*, red. J. Van Krieken-Pieters, Lejda-Boston 2006
- Grissman C., *The recent history of the Kabul Museum*, „SPACH Newsletter” 2001, nr 7
- Grotius H., *De Jure Belli ac Pacis*, Paryż 1625
- Grotius H., *Trzy księgi o prawie wojny i pokoju w których znajdują wyjaśnienie prawa natury i prawo narodów a także główne zasady prawa publicznego*. Tom II, tłum. R. Bierzanek, PWN, Warszawa 1957
- Gruen A., Remondido F., Zhang L., *Photogrammetric Reconstruction of the Great Buddha of Bamiyan*, „The Photogrammetric Record” 2004, nr 19, DOI: 10.1111/j.0031–868X.2004.00278.x
- Grzebyk P., *Cele osobowe i rzeczowe w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2018
- Grzeszczak R., Szczerba-Zawada A. (red.), *Prawo administracyjne Unii Europejskiej*, Warszawa 2016

- Guinta R., *Islamic Ghazni. An IsIAO Archaeological Project in Afghanistan. A Preliminary Report (July 2004 – June 2005)*, „East and West” 2005, nr 55
- Hammes T.X., *The sling and the stone: on war in the 21 century*, Londyn 2004
- Hamilakis Y., *The ‘War on Terror’ and the Military-Archaeology Complex: Iraq, Ethics and Neo-Colonialism*, „Archaeologies” 2009, nr 5, DOI: 10.1007/s11759–009–9095-y
- Han J., Bawary M.R., Bruno A., *The Bamiyan Buddhas issue of reconstruction*, „World Heritage Review” 2018, vol. 86
- Harris J.R., *The Protection of Sunken Warships as Gravesites at Sea*, „Ocean and Coastal Law Journal” 2001, vol. 7, nr 1
- Hauser R., Niewiadomski Z., Wróbel A., Wiktorowska A. (red.), *System Prawa Administracyjnego. Tom 6 – Podmioty administrujące*, Warszawa 2011
- Hausler K., *Culture under attack: the destruction of cultural heritage by non-state armed groups*, „Santander Art and Cultural Law Review” 2015, nr 2
- Hawkes J., *Mortimer Wheeler: Adventurer in Archaeology*, Londyn 1982
- Heinrich E., *Andrae W., Fara, Ergebnisse der Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Fara und Abu Hatab*, Berlin 1931
- Heintschel W., Heinegg V., Unbehau H.-J., *Kommandanten-Handbuch – Rechtsgrundlagen für den Einsatz von Seestreitkräften (Commander’s Handbook Legal Bases for the Operations of Naval Forces)*, Auftragsnummer 2002U-01441, 2002
- Henckaert J.-M., *New rules for the protection of cultural property in armed conflict*, „International Review of the Red Cross” 1999, nr 81(835)
- Henckaerts J.-M., *Studium poświęcone zwyczajowemu prawu humanitarnemu: wkład w zrozumienie i poszanowanie zasad prawa dotyczących konfliktu zbrojnego*, Ośrodek Upowszechniania Międzynarodowego Prawa Humanitarnego przy ZG PCK, tłum. M. Sajkowski, Warszawa 2006
- Henckaerts J.M., *The protection of cultural property in non-international armed conflicts*, [w:] *Protecting cultural property in armed conflict an insight into the 1999 Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the protection of cultural property in the event of armed conflict*, red. N. Van Voudenberg, L. Lijnzaad, Leiden-Boston 2010
- Hermansdorfer M., *Zagrożenie i ochrona zbiorów muzealnych Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [w:] *Ochrona dóbr kultury w razie zagrożeń ze szczególny uwzględnieniem powodzi. Materiały z międzynarodowych warsztatów Warszawa-Wrocław-Kłodzko-Brzeg 1998*, oprac. W. Białek, Warszawa 1998
- Hiebert F., *The lost worlds of Afghanistan*, [w:] F. Hiebert, P. Cambon, *Afghanistan. Crossroads of the Ancient World*, Londyn 2011
- History of the Civil Affairs Holding and Staging Area*, Office of the Chief of Military History, War Department Special Staff 1946, U.S. Army, vol.1
- Hładík J., *Presenting the 1954 Hague Convention for the protection of cultural property in the event of an armed conflict and its 1999 Second Protocol with a special focus on peacetime responsibilities*, „NATO – Legal Gazette” 2017, nr 38
- Hołdak K., Konarzewska A., *Raport Afganistan, Irak, Czad – co mamy z misji? Bilans zysków i strat. Perspektywy*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2008, nr 7–8
- Homplewicz J., *Teoria organizacji i kierownictwa (zagadnienia podstawowe)*, Katowice 1979
- Horn D., *Neue Richtlinien fuer den militaerischen Kulturgueterschutz*, „MILIZ” 24.02.2010

- Horn D., Kulturgüterschutz, „MILIZinfo“ 2009, nr 4
- Hrouda B. (red.), *Isin- Išan Bahrīyāt I. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1973–1974*, Mo-nachium 1977
- Humanitair Oorlogsrecht: Handleidin. Voorschrift No. 27–412, Haga 2005
- Ilnicki T., *Czarnobyl i Fukushima*, Warszawa 2021
- „International Review of the Red Cross” 2011 r. no. 882 (*Understanding Armed Groups and the Applicable Law*)
- Irsheid Ch., *The Protection of Cultural Property in the Arab World*, „International Journal of Cultural Property” 1997, nr 6, DOI: 10.1017/S0940739197000040
- Italian Carabinieri and the Protection of Iraq’s Cultural Heritage*, [w:] *Antiquities under siege. Cultural heritage protection after the Iraq war*, red. L. Rothfield, Lanham/Nowy Jork 2008
- Izdebski H., Kulesza M., *Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 2000
- Jachimski J., *Fotograficzna dokumentacja obiektów zabytkowych*, „Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji” 1997, nr 7
- Jackson D., *Cultural property protection in stability operations*, „The Army Lawyer” 2008, nr 10
- Jagielski J., *Kontrola administracji publicznej*, Warszawa 2007
- Jagielski J., *Terenowa administracja, rządowa zespolona*, [w:] *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2009
- Jakubczak R. i in., *Działania stabilizacyjne Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku*, Słupsk 2007
- Jakubowski A., *Zwyczajowy charakter zakazu niszczenia oraz grabieży dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego we współczesnym prawie międzynarodowym*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015
- Jakubowski O., *Przestępstwo nielegalnego wywozu zabytków. Główne problemy i propozycje rozwiązań*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego i materialnego pogranicza*, red. A. Dębiński, L. Pietraszko, Lublin 2011
- Jankowska-Sabat M., *Wzmocniona ochrona dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego – propozycja listy polskich obiektów*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 2013, t. 315 (1)
- Janusz-Pawletta B., *Międzynarodowe Prawo Humanitarne Konfliktów Zbrojnych*, Warszawa 2013
- Jasiński G., *Kronika Wojska Polskiego. Polski Kontyngent Wojskowy w Iraku 2003–2008*, Warszawa 2011
- Jaskanis D. (red.), *Archeologiczne Zdjęcie Polski – metoda i doświadczenia. Próba oceny*, Warszawa 1996
- Jasudowicz T., *W obronie dostępu do morza*, Warszawa 1989
- Jędras H., Stepnowska J. (red.), *Muzeum Bezpieczne*, Wydawnictwo Universitas i Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Kraków 2018
- Johannot-Gradis Ch., *Protecting the past for the future: How does law protect tangible and intangible cultural heritage in armed conflict?* „International Review of the Red Cross” 2015, nr 97 (900), DOI: 10.1017/S1816383115000879

- Juvelier B., "Salvaging" History: Underwater Cultural Heritage And Commercial Salvage, „American University International Law Review” 2018, nr 32(5)
- Kacała T., Lipińska J., *Komunikacja strategiczna i Public Affairs*, Warszawa 2014
- Kamiński Z., Pożar nieużytkowanego budynku młyna w Starogardzie Gdańskim w dniu 26 maja 2013 r., „Zeszyty Naukowe Szkoły Aspirantów Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie” 2013 (Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń – zagrożenia pożarowe i inne miejscowe)
- Kalina S., *Prawne problemy delimitacji wód śródlądowych i morskich w Polsce*, „Prawo Morskie” 2008
- Kantak T., *Polska granica morska*, „Przegląd Morski” 2003, nr 10
- Karlikowska R., *Ochrona wzmocniona dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego – znaczenie, ograniczenia i perspektywy zastosowania*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2016, nr 14
- Karpiuk M., *Samorząd terytorialny a Państwo. Prawne instrumenty nadzoru nad samorządem gminnym*, Lublin 2008
- Kazimierczak R., *Karta Ewidencyjna Podwodnego Stanowiska Archeologicznego w teorii i praktyce*, „Kurier Konserwatorski” 2018, nr 15
- Kennedy D., Bewley R., *Ancient Jordan from the Air*, Londyn 2004
- Kennedy D., Bewley R., *Archives and aerial imagery in Jordan: Rescuing the archaeology of greater Amman from urban sprawl*, [w:] *Landscapes Through the Lens: Aerial Photographs and the Historic Environment* (Occasional Publication of the Aerial Archaeology Research Group 2), red. D. Cowley, R. Standring, M. Arbricht, Oksford 2010
- Kierek M., *Pojęcie koordynacji*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1967, nr 29 (3)
- Kila J.D., *Cultural Property Protection in the Event of Armed Conflict: Deploying Military Experts or Can White Men Sing the Blues?*, [w:] *Archaeology, Cultural Heritage, and the Military* (Heritage Matters Series 3), red. L. Rush, Woodbridge 2010
- Kila J. D., *Cultural Property Protection in the Event of Armed Conflict: Deploying Military Experts or Can White Man Sing the Blues*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military* (Heritage Matters Series 3), red. L. Rush, Woodbridge 2010
- Kila J.D., *The Role of NATO and Civil-Military Affairs*, [w:] *Antiquities under siege. Cultural heritage protection after the Iraq war*, red. L. Rothfield, Lanham-Nowy Jork 2008
- Kila J.D., *Utilizing Military Cultural Experts in Times of War and Peace: An Introduction – Cultural Property Protection within the Military, Experiences in Theatre, Different Perceptions of Culture and Practical Problems*, [w:] *Culture and International Law*, red. P. Meerts, Haga 2008
- Kila J.D., Harndon Ch. V., *Military involvement in cultural property protection. An overview*, „Joint Force Quarterly” 2014, nr 74(3)
- Kisiel W., *Prawo samorządu terytorialnego w Polsce*, Warszawa 2006
- Kitler W. (red.), *Metodyka przygotowania i prowadzenia ćwiczeń podsystemu niemilitarnego w systemie obronnym RP*, Towarzystwo Wiedzy Obronnej 2006
- Knobloch E., *The archaeology and architecture of Afghanistan*, Stroud 2002

- Kobielska B. (red.), *Nowoczesne techniki w ochronie zabytków*, Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych w Warszawie, Muzeum Zamoyskich w Kozłowce, Warszawa 2009
- Kobyliński Z., *Archeologia lotnicza w Polsce: osiem dekad wzlotów i upadków*, Warszawa 2005
- Kobyliński Z., *Konwencja o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego, „Ochrona Zabytków”* 2002, nr 2
- Kobyliński Z. (red.), *Międzynarodowe zasady ochrony i konserwacji dziedzictwa archeologicznego*, Warszawa 1998
- Kobyliński Z., Misiewicz K., Wach D., *„Archeologia niedestrukcyjna” w północno-wschodniej Polsce, [w:] Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, red. J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski, Poznań 2005
- Kocewiak S., *Plan ochrony muzeum z załącznikami, dla muzeum na poziomie ochrony podstawowej, „Szkolenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów”* 2015, nr 5 (ABC Dokumentacja organizacyjno-ochronna w muzeach i wybrane przepisy prawa)
- Kocewiak S., Ogrodzki P., Rulewicz J., *Vademecum. Zabezpieczenia obiektów sakralnych*, Warszawa 2012
- Kociołek K.T., *Poradnik inspektora ochrony przeciwpożarowej*, Wydawnictwo TARBUS, Kraków-Tarnobrzeg 2015
- Kociołek K.T., *Poradnik inspektora ochrony przeciwpożarowej*, Wydawca: TARBONUS Sp. z o. o., Kraków-Tarnobrzeg 2021
- Kociuba K., *Katastrofa budowlana na Zamku Księżąt pomorskich w Szczecinie – case study, „Zeszyty Naukowe Szkoły Aspirantów Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie”* 2017 (Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń – wybrane aspekty ewakuacji osób i zbiorów)
- Koldewey R., *Die Tempel von Babylon und Borsippa: nach den Ausgrabungen durch die Deutsche Orient-Gesellschaft*, Lipsk 1911
- Koliński R., *Strzaskana przeszłość, niepewna przyszłość. Zabytki i muzea Iraku 1990–2010, [w:] Nowy Irak w perspektywie budowania demokratycznego państwa federacyjnego*, red. A. Abbas, Poznań 2006
- Koliński R., *10 weeks in Babylon, „British School of Archaeology in Iraq Newsletter”* 2004, nr 13
- Kołodziejska A., *Kształtowanie się poglądów na ochronę dóbr kultury na wypadek wojny na przestrzeni dziejów: zarys problematyki, „Rocznik Lubelski”* 2010, nr 36
- Konończuk W., Kosiewski P., *Zagrożone dziedzictwo. Polskie dobra kultury. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia*, Warszawa 2020
- Kordela M., *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2014
- Korzeniowski A., *Opakowania w systemach logistycznych*, Kraków 2010
- Kosmas, *Kronika Czechów*, tłum. M. Wojciechowska, Ossolineum, Wrocław 2006
- Kot M., Woźnicka V., Górczyński B., Loryś J., Frankel M., Kruk L., *Muzeum Polskie w Ameryce*, Stowarzyszenie Wspólnota Polska, Warszaw 2003

- Kowalczyk-Anioł J., *Turystyka miejska jako źródło protestów społecznych: przykłady Wenecji i Barcelony*, „Turystyka Kulturowa” 2018, nr 2
- Kowalczyk M., Olbryś M., *The citadel in North Mesopotamian Erbil (Iraq): challenges for the preservation and adaptation to new function of an Ottoman period house*, [w:] Pieńkowska A. i in. (red.), *Stories told around the fountain. Papers offered to Piotr Bieliński on His 70th Bithday*, Warszawa 2019, DOI: 10.31338/uw.9788323541714.pp.333–354
- Kowalski H., „Memoriał” Bogusława Radziwiłła do Wilhelma Gordona – nowe źródło archiwalne dotyczące zatopionych w nurcie Wisły fragmentów wazowskiej rezydencji, [w:] *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. A. Kamler, D. Paszkiewicz, Warszawa 2014
- Kowalski K., *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*, Wydawnictwo Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013
- Kowalski W., *Droga do konwencji UNIDROIT z 1995 roku oraz jej podstawowe rozwiązania*, „Santander Art and Culture Law Review” 2015, vol. 1(1)
- Kowalski W., *Konwencja UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury*, „Studia i Materiały” 1996, nr 102
- Kowalski W., *Międzynarodowo-prawe aspekty ochrony wspólnego dziedzictwa kulturowego. Od sporów do współpracy*, [w:] *Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturowego*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1993
- Kowalski W., *Nabywanie własności dzieła sztuki od nieuprawnionego*, Wydawnictwo Zakamycze, Kraków 2004
- Koziński M., *Działania stabilizacyjne Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku*, Słupsk 2007
- Krajewski K., *Ukraińskie miejsca pamięci narodowej na terenie Polski*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 7–8
- Krawiec G., *Europejskie prawo administracyjne*, Warszawa 2009
- Kurpiak W., *Konserwator wobec dzieła sztuki. Pięć tekstów o praktyce i teorii konserwatorskiej*, Warszawa 2015
- Krzemińska A., *Rola i znaczenie CIMIC we współczesnych operacjach*, „Obronność. Zeszyty Naukowe” 2014, nr 3
- Kubiak K., *Konflikt w Mali. Rebelia Tuaregów, islamiści i międzynarodowa interwencja*, „Przegląd Politologiczny” 2014, nr 1, DOI: 10.14746/pp.2014.19.1.22
- Kuliga B., *Analiza wpływu lokalizacji obiektu zabytkowego w stosunku do siedziby służb ratowniczych w kontekście działań ratowniczych przy gaszeniu pożaru cerkwi w Komańczy*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Aspirantów Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie” 2007 (Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń – współpraca i współdziałanie instytucji kultury ze służbami ratowniczymi)
- Kulik M., Szczekała A., *Odpowiedzialność karna za przestępstwa zniszczenia lub uszkodzenia zabytku*, [w:] *Prawna ochrona zabytków*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2010
- Kurzątkowski M., *Mały słownik ochrony zabytków*, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa 1989
- Lankosz K., *Ochrona dóbr kultury a międzynarodowe prawo humanitarne*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, red. K. Lankosz, Dęblin 2014

- Lankosz K., *Ochrona dóbr kultury, konflikty zbrojne i prawo międzynarodowe*, [w:] *Prawo – władza – społeczeństwo – polityka. Księga jubileuszowa profesora Krzysztofa Pałeciego*, red. M. Borucka-Arctowa, Warszawa 2006
- Lasaponara R., Masini N., *Satellite Remote Sensing: A New Tool for Archaeology*, Berlin 2012, DOI: 10.1007/978-90-481-8801-7
- Lasaponara R., Murgante B., Elfadaly A., Qelichi M.M., Shahraki S.Z., Wafa O., Attia W., *Spatial Open Data for Monitoring Risks and Preserving Archaeological Areas and Landscape: Case studies at Kom el Shoqafa, Egypt and Shush, Iran*, „Sustainability” 2017, nr 9 (4), DOI: 10.3390/su9040572
- Lasoń M., *Polska misja w Iraku. Użycie sił zbrojnych jako środka polityki zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej na przykładzie interwencji w Iraku 2003–2008*, Kraków 2010
- Lauricella A., Cannon J., Branting S., Hammer E., *Semi-automated Detection of Looting in Afghanistan Using Multispectral Imagery and Principal Component Analysis*, „Antiquity” 2017, nr 91, DOI: 10.15184/aqy.2017.90
- Leligdowicz A., *Archeologia Iraku: wojna, straty, perspektywy*, „Z Otchłani Wieków” 2008, nr 63
- Lemiesz M., *Babilon – Bramy Bogów*, Babilon 2004
- Lemiesz M., *Human Terrain po polsku. Analiza i praktyczne wykorzystanie informacji kulturowej w działaniach niekinetycznych PKW w Republice Afganistanu na przykładzie Grupy ds. Zarządzania i Rozwoju Dystryktów (maj-listopad 2010)*, [w:] *Bezpieczeństwo dla rozwoju. Komunikacja międzykulturowa w operacjach reagowania kryzysowego. Wydanie pokonferencyjne*, red. A. Czupryński, L. Elak, H. Schreiber, Warszawa 2012
- Lemiesz M., *Ochrona dziedzictwa kulturowego na obszarach post-konfliktowych. Działania polskich archeologów w ramach misji stabilizacyjnej ISAF i lokalnych struktur rządowych w Islamskiej Republice Afganistanu 2010–2014*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji Hańskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza i K. Sałaciński, Warszawa 2015
- Lemiesz M., Dolatowska A., Sałaciński K., *From the land and the air. Babylon and other archaeological sites of the Central Iraq in the aerial photographs*, Warszawa-Poznań 2006
- Leoński Z., *Nauka administracji*, Warszawa 2002
- Leszczuk E., *Realizacja zadań w zakresie ochrony dóbr kultury w Siłach Zbrojnych RP*, „Bezpieczeństwo Obronność Socjologia” 2016, nr 6
- Leszczyński G., *Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń czasu wojny i pokoju*, [w:] *Rola i zadania sił zbrojnych w zakresie ochrony dóbr kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju. Materiały szkoleniowe*, Kraków 13–17 listopada 2000 r., red. R. Bzinkowski, K. Stankiewicz, T. Langowska, Warszawa 2001
- Lewandowska A., Zalewska K., Zielińska K., *ABC Podstawy prowadzenia badań proweniencyjnych „Szkolenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów” Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów*, nr 9, Warszawa 2015
- Linck R., Busche T., Buckreuss S., Fassbinder J.W.E., Seren S., *Possibilities of archaeological prospection by high-resolution X-band satellite radar – a case study from Syria*, „Archaeological Prospection” 2013, nr 20, DOI: 10.1002/arp.1444
- Lipowicz I. (red.) *Europeizacja administracji publicznej*, Warszawa 2008.

- Lisowski P., *Relacje strukturalne w polskim samorządzie terytorialnym*, Wrocław 2013
- Ljubojević A., Jerman M., Bovan K., *Cultural Trauma Set in Stone? The Case of Shelling of Dubrovik*, „Croatian Political Science Review” 2017, vol. 54, nr 1–2
- Lorenc M., *Udział Polski w interwencji w Iraku*, [w:] *Irak między wojną a pokojem*, red. T. Brańka i in., Toruń 2010
- Lostal M., Hausler K., Bongard P., *Armed Non-State Actors and Cultural Heritage in Armed Conflict*, „International Journal of Cultural Property” 2017, nr 24, DOI: 10.1017/S0940739117000200
- Lów U., *Raubgrabungen im Irak*, „Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft” 2003, nr 135
- Lubiewski P., Drózdź A., *Zagrożenie – rozważania na gruncie teorii*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Wietelona w Legnicy” 2020, nr 1, DOI: 10.5604/01.3001.0014.8395
- Lubina K., *Protection and Preservation of Cultural Heritage in the Netherlands in the 21st Century*, „Electronic Journal of Comparative Law” 2009, nr 13(2)
- Luchtanas A., *Misja Afganistan*, „Archeologia Żywa” 2008, nr 40
- Luchtanas A., Butrimaitė R., *Pirmoji Lietuvos archeologinė ekspedicija Afganistane, Lietuvos istorijos studijos (Mokslo darbai) 21 (2008)*
- Luttenberg W., *Protection of Cultural Property as an Element of Air Campaign Planning*, [w:] *Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. A Challenge in Peace Support Operations*, red. E. Micewski i G. Sladek, Wiedeń 2002
- Lyonnet B., *Prospectons archéologique en Bactriane orientale (1974–1978) vol. 2: Céramique et peuplement du chalcolithique à la conquête arabe (Mémoires de la mission archéologiques française en Afghanistan, vol. VII)*. Paryż 1997
- Łęcki W., *Upowszechnianie w siłach zbrojnych RP zasad ochrony dóbr kultury w czasie pokoju o konfliktu zbrojnego*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015
- Łopuski J., *Encyklopedia podręczna prawa morskiego*, Gdańsk 1982
- Łuczak M., *Zaginięcia zabytków sakralnych w województwie zachodniopomorskim jako realny problem systemu ochrony zabytków i poszukiwań utraconych dzieł sztuki*, [w:] *Meandry ochrony dziedzictwa kultury. Aspekty prawnokarne i kryminalistyczne*, red. M. Sabaciński, M. Trzeciński, NID, Warszawa 2019
- Maarleveld T.J., Guerin U., Egger B. (red.), *Manual for Activities directed at Underwater Cultural Heritage. Guidelines at the Annex of the UNESCO 2001 Convention*, Paris 2013
- Magdalena M. (red), *Analiza Uwarunkowań Zagospodarowania Przestrzennego Polskich Obszarów Morskich*, 2019
- Mahnad P.L., *Protecting cultural property in Syria: New opportunities for states to enhance compliance with international law*, „International Review of the Red Cross” 2017, nr 99(3), DOI: 10.1017/S1816383118000322
- Makiłła-Polak J., *Sztuka jako prowokacja. Akty wandalizmu wobec dzieł sztuki*, Warszawa 2013
- Malinowska-Sypek A., Syperek R., Sukniewicz D., *Przewodnik archeologiczny po Polsce*, Warszawa 2010

- Mancini M., *The Memorandum of Understanding between Italy and UNESCO on the Italian 'Unite4Heritage' Task Force*, „Italian Yearbook of International Law” 2016, nr 26
- Maniscalco F., *Sarajevo. Itinerari artistici perduti*, Neapol 1997
- Maniscalco F., *Kosovo e Metohija 1991–2000. Rapporto preliminare sulla situazione dei beni culturali*, Neapol 2000
- Marcinko M., *Między humanitaryzmem a koniecznością wojskową – znaczenie zasady proporcjonalności w planowaniu i prowadzeniu operacji militarnych*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarne” 2015, nr 6
- Marcinko M., *Normatywny paradygmat prowadzenia działań zbrojnych w międzynarodowym konflikcie zbrojnym*, Wrocław 2019
- Marcinko M., *Stare Miasto jako cel ataku podczas oblężenia Dubrownika w latach 1991–1992 w świetle międzynarodowego prawa humanitarne*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat konwencji haskiej i 15 lat jej protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015
- Marcinko M., Szuniewicz-Stępień M., *Ochrona dóbr kulturalnych podczas działań wojennych na terytoriach kontrolowanych przez niepaństwowe grupy zbrojne*, [w:] *Aktualne wyzwania w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego*, red. P. Dobosz, Kraków 2021
- Maroń G., *Zasady prawa. Pojmowanie i typologia a rola w wykładni prawa i orzecznictwie konstytucyjnym*, Poznań 2011
- Martin H.P., *Fara: A reconstruction of the Ancient Mesopotamian City of Shuruppak*, Birmingham 1988
- Massoudi O.K., *The National Museum of Afghanistan*, [w:] *Afghanistan. Crossroads of the Ancient World*, red. F. Hiebert, P. Cambon, Londyn 2011
- Matan A., *Administracyjne procedury kontrolne*, [w:] *Administracyjne procedury kontrolne; wybrane zagadnienia*, red. A. Ziółkowska, A. Gronkiewicz, Katowice 2016
- Matczak M., *Kompetencja organu administracji publicznej*, Kraków 2004
- Matczak M., Zaucha J., Altvater S., Turski J., Witkowska J., *The Baltic Maritime Heritage – spatial atlas*, Instytut Morski, Gdańsk 2019
- Matelski D., *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych. Tom II, Pałac Sztuki TPSP*, Kraków 2006
- Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, cz. I: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, red. J.K. Ostrowski, t. 1–23, Kraków 1993–2015
- Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, cz. II: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogrodzkiego*, red. M. Kałamajska-Saeed, t. 1–4, Kraków 2003–2014
- Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, cz. V: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, red. M. Kałamajska-Saeed, t. 1–5, Kraków 2013–2020
- Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, cz. IV: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, red. M. Kałamajska-Saeed, t. 1–4, Kraków, 2012–2018

- Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, cz. III Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, red. M. Kałamajska-Saeed, t. 1–3, Kraków 2005–2011
- Matthews R., *Secrets of the Dark Mound: Jemdet Nasr 1926–1928 (Iraq Archaeological Reports 6)*, Warminster 2002
- Mazur A., *Procesy niszczące malowidła ścienne oraz metody och blokowania*, ASP, Warszawa 2017
- Mączyński D., *Pożar katedry Notre Dame w Paryżu, „Zeszyty Naukowe Szkoły Aspirantów Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie” 2019 (Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń – nowoczesne technologie w ochronie dziedzictwa)*
- Mączyński M., *Koordinacja i współdziałanie w administracji (ze szczególnym uwzględnieniem szczebla powiatowego)*, [w:] *Koordinacja działań lokalnych na rzecz bezpieczeństwa*, red. J. Czapska, Kraków 2014
- McCown D.E., Haines R.C., *Nippur I: Temple of Enlil, Scribal Quarter, and Soundings*, Chicago 1967
- Miemiec M., *Nadzór i kontrola nad samorządem terytorialnym*, [w:] *Samorządowy poradnik budżetowy na 1995 r.*, red. W. Miemiec, B. Cybulski, Warszawa 1995
- Między morzem a lądem. 100 lat Polskiej Administracji Morskiej*, Szczecin 2020
- Międzynarodowa współpraca służb policyjnych, granicznych i celnych w zwalczaniu przestępczości przeciwko zabytkom*, red. M. Korpowicz, P. Ogrodzki, Szczecino 2005
- Mikos-Skuza E., *Współczesna interpretacja prawa okupacji wojennej a ochrona dóbr kultury*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015
- Miles M., *Still in the Aftermath of Waterloo: A Brief History of Decisions about Restitution*, [w:] *Cultural heritage, ethics, and the military (Heritage Matters Series 4)*, red. Stone P.G., Woodbridge 2011
- Miliszkievicz J., *Życie na niby, czyli krajowy rynek sztuki i antyków* [w:] *Rynek sztuki. Aspekty prawne*, red. W. Kowalski, K. Zalasińska, Warszawa 2011
- Milligan A., *Targeting cultural property: the role of international law*, „*Journal of Public and International Law*” 2008, nr 5
- Moelker R., Soeters J., *German-Dutch cooperation in the heat of Kabul*, [w:] *Soldat-Militär-Politik-Gesellschaft. Facetten militärbezogener sozialwissenschaftlicher Forschung*, red. G. Kümmel, S. Collmer, 2003
- Moorey P.R.S., *Kish Excavation 1923–1933*, Oksford 1978
- Moussa M. i in., *Raport o aktualnym stanie Stanowiska Archeologicznego Babilon*, Babilon 2006 (arab.)
- Mowy Marka Tulliusza Cyncerona przełożone przez E. Rykaczewskiego*. Tom 1, Paryż 1870
- Nahlik S. E., *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Kraków 1958
- Nawrot J., Peplowska-Dąbrowska Z., *Środowiskowe, Nawigacyjne oraz legislacyjne aspekty wraków*, „*Prawo Morskie*” 2019, t. 36

- Niciński K., Sałaciński K., *Misja w ruinach Babilonu. Fakty i dokumenty*, Warszawa 2007
- Niciński K., Sałaciński K., *Ochrona dziedzictwa kultury Iraku w ramach polskiej misji stabilizacyjnej*, „Ochrona Zabytków” 2004, nr 3–4
- Niciński K., Sałaciński K., *Planowanie ochrony zabytków na wypadek nadzwyczajnych zagrożeń, Poradnik dla organów administracji publicznej i kierowników jednostek organizacyjnych*, Szkoła Aspirantów Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie, Kraków 2009
- Niciński K., Sałaciński K., *Polscy specjaliści-archeolodzy w Iraku. Ochrona zabytków w Strefie Stabilizacyjnej*, [w:] *Dokumenty i materiały z posiedzeń Polskiego Komitetu Doradczego w latach 2004–2005*, „Biuletyn” 2005, nr 1
- Niciński K., Sałaciński K., *Wojsko Polskie w ochronie dziedzictwa Iraku 2003–2008*, Warszawa 2008
- Niciński K., Sałaciński K., *Zasady ochrony zabytków w prawie krajowym i międzynarodowym. Poradnik dla kadry WP*, MON, Warszawa 2009
- Niczyporuk J., *Dekoncentracja administracji publicznej*, Lublin 2006
- Nisbett M., *The end of history? The impact of the Gulf Wars (1990–1991 and 2003 – present) on Iraq’s cultural heritage*, Sheffield 2007
- Niżnik-Dobosz I., *Stosunki kontroli w administracji publicznej demokratycznego państwa prawnego*, Warszawa 2015
- Niżnik-Dobosz I., *Wybrane zagadnienia ustroju i organizacji organów ochrony zabytków (służby ochrony zabytków)*, [w:] *Prawna ochrona dziedzictwa kulturowego*, t. III, red. W. Szafranski, K. Zalasinska, Poznań 2009
- Novic E., *The concept of cultural genocide: an international law perspective*, Oxford 2017, DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198787167.001.0001
- Nowoczesne zarządzanie muzeum, współpraca polsko-holenderska w ramach projektu MATRA 1999–2007*, red. B. Ziemińska-Darnowska, P. Pawlina, W. Wojcieszak, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2007
- Oates J., *Babylon*, Londyn 1986
- Ochrona dziedzictwa kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Kazusy i instrukcje*, red. Góralczyk K., Szuniewicz-Stępień M., Gdynia 2022
- Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Perspektywa prawna i kryminologiczna*, red. W. Pływaczewski, B. Gadecki, Warszawa 2015
- O’Keefe R., Péron C, Musayev T, Ferrari G., *Protection of Cultural Property: Military Manual*, UNESCO, IIHL, Geneva-Sanremo 2016
- Olbryś M., *Możliwości i ograniczenia pracy archeologa w czasie otwartego konfliktu zbrojnego – doświadczenia z Iraku 2004/2005*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe u progu XXI wieku. Szanse i wyzwania*. Kraków 24–28 maja 2006, red. M.A. Murzyn, J. Purchla, Kraków 2007
- Olbryś M., *Projekt archeologicznego odrodzenia Babilonu*, „Ochrona Zabytków” 1996, nr 49
- Olbryś M., *Przyszłość dziedzictwa kultury Iraku – czy są szanse na zrównoważony rozwój?*, [w:] *Muzeum Bezpieczne (Muzeologia 17)*, red. H. Jędras, P. Jaskanis, Kraków 2018

- Olbryś M., *Relikty stolic starożytnej Mezopotamii: Nibru/Nippur i Babilon wobec konfliktu 2003–2005*, „Z Otchłani Wieków” 2005, nr 60
- Olbryś M., *Specyfika realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle doświadczeń misji Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku (2003–2008)*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji Haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015
- Olbryś M., *The Polish contribution to protection of the archaeological heritage in central south Iraq, November 2003 to April 2005*, „Conservation and Management of Archaeological Sites” 2007, nr 7, DOI: 10.1179/175355206x203001
- Olędzki Ł., *Polish activity on behalf of the protection of the cultural heritage of Iraq (2003–2006)*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq (Heritage Matters Series 1)*, red. P.G. Stone, J. Farchakh Bajjal, Woodbridge 2008
- O’Keefe R., *The protection of cultural property in armed conflict*, Cambridge 2006, DOI: 10.1017/CBO9780511494260
- Ooink B., *The Cultural Backpack. Training soldiers to operate in unfamiliar environments. A research to the effects of the current cultural training programmes in the Dutch military and recommendations for the future*, Nijmegen 2008
- Ooink B., *Van Soepjurk tot Gesprekspartner, Cultural awareness training ten behoeve van de missie naar Uruzgan*, Breda 2006
- Opalka P., *Naprawa tynków. Aspekty budowlane i konserwatorskie*, Warszawa 2016
- Orazi R., *The mausoleum of Muhammad Sharif Khan near Ghazni: architectural survey with a view to restoration*, „East and West” 1977, nr 27
- Osgood R., *Recovering Spitfire P9503: Exercise Tally Ho!*, „British Archaeology” 2014, nr 136
- Osikowicz Ł., Szczerba K., *Zasady bezpiecznej eksploatacji obiektów, Józefów* 2012
- Osmólski Ł., *Działania podlaskiej Służby Celno-Skarbowej w zakresie zwalczania przestępczości przeciwko zabytkom archeologicznym*, [w:] *Meandry ochrony dziedzictwa kultury. Aspekty prawne i kryminalistyczne*, red. M. Sabaciński, M. Trzciniński, Warszawa 2019
- Ostaszewski P., *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Warszawa 2010
- Paczuski W., *Czy obowiązujące przepisy są sprawnym narzędziem ścigania przestępstw nielegalnego wywozu i przywozu zabytków?*, [w:] *Prawnokarna ochrona dziedzictwa kultury*, red. J. Kaczmarek, Kraków 2006
- Paczuski W., *Regulacja obrotu zabytkami. Prawo wspólnotowe a konwencje międzynarodowe*, „Cenne Bezcenne Utracone” 2007, nr 1(50)
- Paluszkiwicz-Horubała L. (red.), *Ochrona zbiorów bibliotecznych. Praktyczne realizacje prac konserwatorskich w bibliotekach polskich: III Targi Konserwacji i Restauracji Zabytków oraz Ochrony, Wyposażenia Archiwów, Muzeów, Bibliotek Dziedzictwo 7–9 października 2015*, Warszawa 2015
- Parcak S.H., *Archaeological Looting in Egypt: A Geospatial View (Case Studies from Saqqara, Lisht, and el Hibeh)*, „Near Eastern Archaeology” 2015, nr 78, DOI: 10.5615/neareastarch.78.3.0196

- Parcak S.H., *DOD Satellite Archaeology Manual for the Middle East* (U.S. Air Force OR-CHID Series, Reports of Investigations 3), 2012
- Parcak S.H., *Satellite Remote Sensing for Archaeology*, Nowy Jork 2009, DOI: 10.4324/9780203881460
- Parcak S.H., Mumford G., Childs C., *Using Open Access Satellite Data Alongside Ground Based Remote Sensing: An Assessment, with Case Studies from Egypt's Delta*, „Geosciences” 2017, nr 7, DOI: 10.3390/geosciences7040094
- Parulski K., *Implementacja międzynarodowych norm prawnokarnych chroniących dobra kultury w konfliktach zbrojnych do polskiego prawa karnego*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015
- Pesendorfer M., Speckner H., *Operation 'Pallas Athena'. Handbook of the International Workshop on the Protection of Cultural Property in Peace Support Operations*, Wiedeń 2006.
- Perry M., *Striking the Balance: Airpower Rules of Engagement in Peace Operations*, School of Advanced Airpower Studies, Air University, Maxwell Air Force Base, Alabama 1999
- Peruzzetto A., Allen J., Haney G., *The future of Babylon: Management, conservation planning and cultural landscape at Babylon*, „Mesopotamia” 2011, nr 46
- Pertek J., *Wielkie dni małej floty*, Poznań 1987
- Piątek R., Platajs J., *Polskie cmentarze wojenne w Uzbekistanie*, Warszawa 2011
- Pietras-Eichberger M., *Ochrona dóbr kulturalnych podczas nie międzynarodowych konfliktów zbrojnych*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015
- Pinckney D.C., *Time not on my Side: Cultural Resource Management in Kirkuk, Iraq*, [w:]. *Archaeology, cultural property, and the military* (Heritage Matters Series 3), red. L. Rush, Woodbridge 2010
- Piwowarski J., Pajorski P., *Ochrona obiektów. Zarys wybranych zagadnień*, Kraków 2015
- Pływaczewski W., *Dobra kultury w czasie konfliktu zbrojnego. Uwagi na tle projektu kodeksu karnego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1992, nr 3–4
- Poidebard A., *La trace de Rome dans le desert de Syrie. Le Limes de Traian à la Conquête Arabe. Recherches Aériennes (1925–1932)*, Paryż 1934
- Polibiusz, *Dzieje. Tom II*, tłum. S. Hammer, M. Brożek, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962
- Polk M., Schuster A., *The Looting of the Iraq Museum, Baghdad: The Lost Legacy of the Ancient Mesopotamia*, Nowy Jork 2005
- Polskie Dziedzictwo Kulturowe poza Granicami Kraju. *Formy inwentaryzacji, ochrony i upowszechniania*, red. D. Janiszewska-Jakubiak, Warszawa 2007
- Pomian I., *Kilka słów o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego w polskiej strefie Bałtyku*, [w:] *Stop przestępczości przeciwko dziedzictwu. Dobre praktyki i rekomendacje*, red. L. Ramskjaer, A. Nyhamar, A. Chabiera, M. Aniszewski, Warszawa 2011

- Prażmowska K., *Sprawa Al Mahdiego przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym: przełomowy wyrok czy stracona szansa?*, „Studia Prawnicze KUL” 2019, nr 2, DOI: 10.31743/sp.5858
- Prem H.J., *Zur Entwicklung des Kulturgüterschutzes in Österreich. Ambivalente Erfahrungen eines Kulturgüterschutzoffiziers im Österreichischen Bundesheer*, Wiedeń 2002
- Problematyka autentyczności dzieł sztuki na polskim rynku. Teoria-praktyka-prawo. Materiały z seminariów zorganizowanych w 2010 roku przez Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych (obecnie Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów) przy udziale Stowarzyszenia Antykwaryuszy Polskich oraz Domu Aukcyjnego Rempex, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2012
- Protection of cultural property in the event of armed conflict. Report on the Meeting of Experts (Geneva, 5–6 October 2000)*, oprac. M.T. Dutli i in., ICRC, Geneva 2002
- Prott L.V., *Ochrona dziedzictwa – obroną pokoju*, [w:] *Ochrona dóbr kultury w razie zagrożeń czasu wojny i pokoju. Materiały z międzynarodowej konferencji zorganizowanej w ramach programu „Partnerstwo dla Pokoju”*, Kraków 1996
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I, Zakamycze, Kraków 2001
- Przewoźnik A., *Polskie cmentarze wojenne w Iranie*, Warszawa 2002
- Przyborowska-Klimaczak A., *Rozwój ochrony dziedzictwa kulturalnego w prawie międzynarodowym na przełomie XX i XXI wieku*, Lublin 2011
- Przybysz P., *Kodeks prawa administracyjnego. Komentarz*, Warszawa 2021
- Puchalska K., *Niszczenie kulturowego dziedzictwa ludzkości jako zbrodnie wojenna na przykładzie sprawy Ahmada Al Faqi Al Mahdiego rozpatrywanej przez Międzynarodowy Trybunał Karny*, „Międzynarodowe Prawo Humanitarne” 2019–2020, nr 10–11
- Pulak C., *The Uluburun Shipwreck: An Overview*, „The International Journal of Nautical Archaeology” 1998, vol. 27(3), DOI: 10.1016/S1057-2414(98)80031-9
- Quanjier – van der Krogt M., *Wereldwijd dienstbaar maar ook geschikt? Onderzoek naar de wijze waarop cultureel-historisch besef wordt bijgebracht binnen de Nederlandse krijgsmacht*, Ypenburg 2008
- Qureshi W.A., *The protection of cultural heritage by international law in armed conflict*, „Loyola University Chicago International Law Review” 2017, nr 15(1)
- Rabiej A., *Wpływ rozwiązań prawnych wybranych państw na skuteczność nabycia własności nielegalnie pozyskanych zabytków archeologicznych*, „Santander Art and Culture Law Review” 2016, vol. 1(2)
- Račius E., *Trials and tribulations of the Lithuanian participation in the NATO ISAF mission*, [w:] *Statebuilding in Afghanistan: Multinational contributions to reconstruction*, red. N. Hynek, P. Marton, Londyn 2011
- Radcliffe J., *The UK’s Training and Awareness Programme*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military*, red. L. Rush, Heritage Matters Series 3, Woodbridge 2010
- Rawan Z., *Great, Greatest or outstanding: defining cultural property in NATO operational context*, „NATO Legal Gazette” 2017, issue 38
- Rawlinson H.C., *On the Birs Nimrud, or the Great Temple of Borsippa*, „The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland” 1961, nr 18, DOI: 10.1017/S0035869X00013617

- Rayne L., Bradbury J., Mattingly D., Philip G., Bewley R., Wilson A., *From Above and on the Ground: Geospatial Methods for Recording Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa*, „Geosciences” 2017, nr 7, DOI: 10.3390/geosciences7040100
- Rączkowski W., *Archeologia lotnicza – metoda wobec teorii*, Poznań 2002
- Remondino F., *Heritage Recording and 3D Modeling with Photogrammetry and 3D Scanning, „Remote Sensing”* 2011, nr 3, DOI: 10.3390/rs3061104
- F. Remondino, S.F. El-Hakim, A. Gruen, L. Zhang, *Turning Images into 3-D Models: Developments and performance analysis of image matching for detailed surface reconstruction of heritage objects*, „IEEE Signal Processing Magazine” 2008, nr 25 (4), DOI: 10.1109/MSP.2008.923093
- Roach J.A., Smith R.W., *Excessive Maritime Claims*, Newport 1994
- Roach J.A., Smith R.W., *Straight Baselines: The Need for a Universally Applied Norm, „Ocean Development and International Law”* 2000, vol. 31, DOI: 10.1109/MSP.2008.923093
- Rouba B.J., *Pielęgnacja świątyń i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, Toruń 2014
- Rouba B.J., *Proces ochrony dóbr kultury – pojęcia, terminologia, [w:] Materiały z konferencji – Ars longa – vita brevis – tradycyjne i nowoczesne metody badania dzieł sztuki*, red. J. Flik, Toruń 2003
- Rouba B. J., *Terminologia i pojęcia podstawowe dla procesu ochrony dóbr kultury, [w:] Dwór Artusa w Gdańsku: sztuka i sztuka konserwacji*, red. T. Grzybkowska, J. Talbierska, Warszawa 2004
- Rouba B.J., *Zawilgocenie – problem opiekuna kościoła, „Renowacje i Zabytki”* 2021, nr 1
- Royal Netherlands Army, *Combat Operations – Army Doctrine Publication II Part B: Combat Operations against a regular Enemy Force*, Haga 1998
- Rodzaje zagrożeń, procedury i sposoby reagowania na zagrożenia, Głogów 2014
- Rothfield L., *The Rape of Mesopotamia. Behind the Looting of the Iraq Museum*, Chicago-Londyn 2009, DOI: 10.7208/chicago/9780226729435.001.0001
- Rudkowski T. (red.), *Zarys problematyki ochrony zabytków*, Warszawa 1996
- Runkiewicz L., *Przyczyny powstawania zagrożeń, awarii i katastrof obiektów budowlanych, „Przegląd Budowlany”* 2020, nr 5
- Runkiewicz L., Siczekowski J., *Wpływ występujących zagrożeń i awarii budowlanych na potrzeby rewitalizacji i rekonstrukcji obiektów budowlanych, „Przegląd Budowlany”* 2019, nr 9
- Rush L. (red.), *Archaeology, cultural property, and the military (Heritage Matters Series 3)*, Woodbridge 2010
- Rush L. (red.), *Cultural property protection as a force multiplier: implementation for all phases (NATO SPS CPP Project)*, 2016
- Rush L., Bogdanos M., *The Strategic Value of Heritage Training, „Joint Forces Quarterly”* 2009, nr 53
- Rush L., *Teaching Cultural Property Protection in the Middle East. The Central Command Historical/Cultural Advisory Group and International Efforts [w:] Archaeology, cultural property, and the military (Heritage Matters Series 3)*, red. L. Rush Woodbridge 2010
- Rush L., *The Importance of Training Cultural Property Protection – An Example from the U.S. Army, „NATO Legal Gazette”* 2017, nr 38

- Russel J., *Efforts to protect archaeological sites and monuments in Iraq 2003–2004*, [w:] *Catastrophe! Looting and destruction of Iraq's past* (Oriental Institute Museum Publications 28), red. G. Emberling, K. Hanson, Chicago 2008
- Russell J., *Report on Damage to the Site of Babylon, Iraq compiled by John Malcolm Russell*, Ph.D. for the Cultural Heritage Center Bureau of Educational and Cultural Affairs Department of State. April 2010, Londyn 2010
- Rush L., Hemmingsen A., *Partner of Choice Cultural Property Protection in Military Engagement*, „Military Review” 2018, nr 11/12
- Rush L., Millington L.B., *Saving the World's Heritage. The Carabinieri Command for the Protection of Cultural Property. Saving the World's Heritage* (Heritage Matters Series 17), Newcastle 2015, DOI: 10.1017/9781782045373
- Rutkowska A., *Wokół rozważań nad międzynarodowym systemem ochrony dóbr kultury w konfliktach zbrojnych*, „De securitate et defensione” 2018, nr 2 (4)
- Rybicki Z., W. Kawalec, *Administracja gospodarki terenowej*, Warszawa 1964
- Rüther H., *Documenting Africa's Cultural Heritage*, [w:] *VAST 2010: The 11th International Symposium on Virtual Reality, Archaeology and Cultural Heritage*, red. A. Artusi, M. Joly-Parvex, G. Lucet, A. Ribes, D. Pitzalis, Paryż 2011
- Rüther H., Held C., Bhurtha R., Schröder R., Wessels S., *Challenges in Heritage Documentation with Terrestrial Laser scanning*, [w:] *AfricaGEO 2011 Proceedings*, Cape Town 2011
- Rybiński P., Zeidler K., *Konwencja w sprawie ochrony archeologicznego, historycznego i artystycznego dziedzictwa narodów amerykańskich (Konwencja z San Salvador) z wprowadzeniem*, „Problemy Współczesne Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2008, nr 6
- Sabaciński M., *Znaleziska jako punkt wyjścia do dyskusji o przestrzeganiu prawa i zasadach własności*, [w:] *Meandry ochrony dziedzictwa kultury. Aspekty prawne i kryminalistyczne*, red. M. Sabaciński, M. Trzeciński, Warszawa 2019
- Sabaciński M., Trzeciński M., *Kilka uwag o zwalczaniu przestępczości przeciwko zabytkom archeologicznym*, „Ochrona Zabytków” 2009, nr 3
- Sałaciński K. (red.), *Bezpieczeństwo dóbr kultury. Nowe idee i technologie*, Warszawa 2001
- Sałaciński K., *Dziedzictwo kultury w konfliktach zbrojnych – prawo praktyka, nowe wyzwania*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015
- Sałaciński K., *Ochrona dóbr kultury*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych – materiał szkoleniowy dla szeregowych*, red. Z. Falkowski, Warszawa 2013
- Sałaciński K., *Ochrona dóbr kultury w prawie międzynarodowym i polskim – doświadczenia z realizacji zadań w ramach misji wojskowych*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne. Antecedencje i wyzwania współczesności*, red. J. Nowakowska-Małusecka, Bydgoszcz-Katowice 2010
- Sałaciński K., Lemiesz M., *Realizacja przez Polskę zadań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego w Iraku w ramach misji stabilizacyjnej*, [w:] *Dziedzictwo kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju. Konferencja międzynarodowa w 50. rocznicę podpisania Konwencji z 14 maja 1954 r. o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego. Warszawa 13–15 maja 2004 r.*, red. J. Nowicki, K. Sałaciński, Warszawa 2004

- Sandoz Y., Swinarski Ch., Zimmerman B. (red.), *Commentary to the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, Dordrecht-Geneva 1987
- Scerato U., *Summary report on the Italian archaeological mission to Afghanistan II: The two first excavation campaigns at Ghazni 1957–8, „East and West” 1959*, nr 10
- Schipper F. i in., *Cultural Property Protection in the Event of Armed Conflict – Austrian Experiences*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military* (Heritage Matters Series 3), red. L. Rush, Woodbridge 2010
- Schreiber H., *Komentarz do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokołem dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego*, [w:] *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, red. K. Zalaszińska, Warszawa 2014
- Schuller F., *Cultural Property Protection – the Link between Civil/Military Preparatory and Preauctionary Measures (Austrian Experiences)*, [w:] *Cultural Heritage in the face of Threats in War and Peace Time*, red. K. Sałaciński, J. Nowicki, Warszawa 2004
- Schreiber H., *Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokołem o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego*, [w:] *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, red. K. Zalaszińska, Warszawa 2014
- Shaw M.N., *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 2000
- Siebrandt, *US Military Support of Cultural Heritage Awareness and Preservation in Post-Conflict Iraq*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military* (Heritage Matters Series 3), red. L. Rush, Woodbridge 2010
- Siwiec P., *Polska misji stabilizacyjna w Karbali. Zmiana pierwsza, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2004*, nr 4
- Skaldowska A., Gawroński P., *Zabytki na granicy. Działania służby celnej w ujawnianiu nielegalnie przewożonych zabytków; „Cenne Bezcenne Utracone” 2015*, nr 1–2
- Skrzypczak W., *Zapiski irackie – Relacje i wspomnienia uczestników IV zmiany PKW Irak, Żagań 2006*
- Słownik Polskiej Terminologii Technik i Technologii Konserwacji Malarstwa Sztalugowego, Ściennego i Rzeźby Polichromowanej*, red. W. Ślesiński, Warszawa 1986
- Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, red. W. Łepkowski, AON, Warszawa 2002
- Smaza J., *Polskie dziedzictwo kulturowe za granicą – ochrona i konserwacja*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, t. I
- Smertyha J., Burski K., *Decentralizacja administracji konserwatorskiej na podstawie porozumienia pomiędzy wojewodą a jednostkami samorządu terytorialnego*, [w:] *Węzłowe problemy prawnej ochrony dziedzictwa kulturowego. Tom I – Ochrona dziedzictwa kulturowego w polskim prawie konstytucyjnym i administracyjnym*, red. P. Dobosz, M. Adamus, D. Guzek, A. Mazur, Kraków 2016
- Sobocińska M., *Zachowania nabywców na rynku dóbr i usług kultury*, Warszawa 2008
- Souchal F., *Wandalizm Rewolucji*, Fundacja Augusta hr. Cieszkowskiego, Warszawa 2016

- Standardy CNBOP-PIB, *Ochrona przeciwpożarowa, Konserwacja gaśnic przenośnych zgodnych z normą PN-EN 3-7*, Centrum Naukowo-Badawcze Ochrony Przeciwpożarowej – Państwowy Instytut Badawczy, Józefów 2019
- Starościak J., *Elementy nauki administracji*, Warszawa 1957
- Stein G.J., *Cultural heritage preservation work in Afghanistan and Central Asia*, „Oriental Institute Annual Report” 2019–2020
- Stephens D., *Rules of Engagement and the Concept of Unit Self-Defence*, „Naval Law Review” 1998
- Stępień W., *Fotografia lotnicza w ochronie krajobrazu archeologicznego*, [w:] Biskupin... i co dalej? *Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, red. J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski, Poznań 2005
- Stochel J., *Rules of Engagement*, „Bellona” 2007, nr 1
- Stone E., *An update on the looting of archaeological sites in Iraq*, „Near Eastern Archaeology” 2015, nr 78, DOI: 10.5615/neareastarch.78.3.0178
- Stone E., *Archaeological Site Looting: The Destruction of Cultural Heritage in Southern Iraq*, [w:] *Catastrophe! Looting and destruction of Iraq’s past*, red. G. Emberling, K. Hanson, Oriental Institute Museum Publications 28, Chicago 2008
- Stone E.C., *Assessment of Damage to Babylon based on Digital Globe Satellite Imagery*, Nowy Jork 2008, DOI: 10.1017/S0003598X00096496
- Stone E., *Patterns of looting in southern Iraq*, „Antiquity” 2008, nr 82
- Stone P.G. (red.), *Cultural heritage, ethics, and the military* (Heritage Matters Series 4), Woodbridge 2011
- Stone P.G., *Protecting Cultural Heritage in Times of Conflict: Lessons from Iraq*, „Archaeologies” 2008, nr 5, DOI: 10.1007/s11759-008-9093-5
- Stone P.G., Farkchakh-Bajjalı J., *The destruction of cultural heritage in Iraq*, Woodbridge 2008
- Storelli F., Turri F., *Le Caserme e la Città: I Beni Immobili della Difesa tra Abbandoni, Dimissioni e Riusi*, Rzym 2014
- Strzelczyk A. B., Karbowska-Berent J., *Drobnoustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Wydawnictwo Mikołaja Kopernika, Toruń 2004
- Subocz D., *Geert Hofstede – praktyczne zastosowanie wymiarów kultur narodowych*, „Annales Univeritatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2012, vol. 25, nr 1–2
- Supernat J., *Administracja Unii Europejskiej. Zagadnienia wybrane*, Wrocław 2013
- Surdacki R., *Udział Wojska Polskiego w misji stabilizacyjnej w Afganistanie w latach 2001–2013*, „Polityka i Bezpieczeństwo” 2013, nr 4
- Surzycka-Milczewska Z., *Encyklopedia Gospodarki Materiałowej*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1989
- Symonides J., *Międzynarodowa ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego*, „Stosunki Międzynarodowe” 2003, nr 1–2
- Symonides J., *Nowe prawo morza*, Warszawa 1986
- Symonides J., *Ochrona własności kulturalnej w czasie konfliktu zbrojnego: nowe inicjatywy UNESCO zmierzające do zwiększenia efektywności Konwencji Haskiej z 1954 roku*, [w:] *Pokój i sprawiedliwość przez prawo międzynarodowe. Zbiór studiów z okazji sześćdziesiątej rocznicy urodzin profesora Janusza Gilasa*, red. C. Mik, Toruń 1997

- Symonides J., Status prawny strefy przyległej w międzynarodowym prawie morza. Celowość jej ustanowienia przez Polskę, „Prawo Morskie” 2005, t. XXI
- Szewczyk M., Nadzór jako instytucja materialnego prawa administracyjnego, „Państwo i Prawo” 1997, z. 1
- Szczepanek R., Systemy informacji przestrzennej z QGIS, Kraków 2017
- Szkaradnik T., Jakubowski O., Spór o własność wachlarzy Kossaków skradzionych z Muzeum w Górkach Wielkich, „Cenne Bezcenne Utracone” 2017, nr 1 i 4
- Szmygin B., Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku, Lublin 2000
- Szmygin B., Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie, Warszawa Lublin 2016
- Szumkowski Ł., Sztuka jako prowokacja. Akty wandalizmu wobec dzieł sztuki, [w:] Wandalizm wobec dziedzictwa naturalnego i kulturowego, red. W. Pływaczewski, Sz. Buczyński, Olsztyn 2015
- Szuniewicz M., Aspekty prawne NATO ROE – MC 362/1 (ze szczególnym uwzględnieniem komponentu morskiego), „Międzynarodowe Prawo Humanitarne” 2012, t. 3
- Szuniewicz M., Miejsce i rola zwyczaju w międzynarodowym prawie humanitarnym konfliktów zbrojnych, „Międzynarodowe Prawo Humanitarne” 2014, t. 5
- Szuniewicz M., Prawo humanitarne czy prawo międzynarodowe prawa człowieka? – w poszukiwaniu reżimu prawnego międzynarodowych operacji wojskowych, [w:] Globalne problemy ochrony praw człowieka, red. E. Karska, Warszawa 2015
- Szuniewicz M., Próba rekonstrukcji reżimu prawnego „rządzącego” niemiędzynarodowym konfliktem zbrojnym, [w:] Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Wyzwania XXI wieku, red. D. Bugajski, Gdynia 2008
- Szuniewicz M., Studium prawa zwyczajowego „Customary International Humanitarian Law”, [w:] Międzynarodowe prawo humanitarne we współczesnym świecie. Osiągnięcia i wyzwania, red. T. Jasudowicz (we współz. z M. Szuniewicz i M. Balcerzak), Toruń 2007
- Szuniewicz-Stępień M., Enforcement of IHL norms in multinational military operations, „Międzynarodowe Prawo Humanitarne” 2016, t. 7
- Szuniewicz-Stępień M., Brodewicz K., Collateral Damage, czyli kiedy ofiary postronne uznaje się za usprawiedliwione straty operacji bojowej, „Special Ops” 2020, nr 5
- Ślesiński W., Konserwacja zabytków sztuki, Wydawnictwo Arkady, tom 1: Malarstwo sztalugowe i ściennie, tom 2: Rzeźba, tom 3: Rzemiosło artystyczne
- Ślesiński W., Techniki malarskie spoiwa mineralne, Wrocław 1983
- Ślesiński W., Techniki malarskie spoiwa organiczne, Wrocław 1984
- Święcka E., Rogowski M. (red.), ABC profilaktyki konserwatorskiej w muzeum; „Ochrona zbiorów” 2013 nr 3
- Taddei M., Verardi G., Tapa Sardar: secondo preliminary report, „East and West” 1978, nr 28
- Takemae E., The Allied Occupation of Japan, Nowy Jork-Londyn 2003
- Tapete D., Cigna F., Appraisal of Opportunities and Perspectives for the Systematic Condition Assessment of Heritage Sites with Copernicus Sentinel-2 High-Resolution Multispectral Imagery, „Remote Sensing” 2018, nr 10, DOI: 10.3390/rs10040561

- Tapete D., Cigna F., *Detection of Archaeological Looting from Space: Methods, Achievements and Challenges*, „Remote Sensing” 2019, nr 11, DOI: 10.3390/rs11202389
- Tapete D., Cigna F., Donoghue D.N.M., ‘Looting marks’ in space-borne SAR imagery: *Measuring rates of archaeological looting in Apamea (Syria) with TerraSAR-X Staring Spotlight*, „Remote Sensing of Environment” 2016, nr 178, DOI: 10.1016/j.rse.2016.02.055
- Teijgeler R., *Archaeologist under Pressure: Neutral or Cooperative in Wartime*, [w:] *Cultural heritage, ethics, and the military* (Heritage Matters Series 4), red. P.G. Stone, Woodbridge 2011
- The Handbook of International Humanitarian Law*, red. D. Fleck, New York 2008
- The handbook of the international law of military operations*, red. T.D. Gill, D. Fleck, New York 2010
- The Joint Service Manual of the Law of Armed Conflict* (Joint Service Publication 383), Shrivenham 2004
- Thomas D.C., Kidd F.J., Nikolovski S., Zipfel C., *The Archaeological Sites of Afghanistan in Google Earth*, „Aerial Archaeology Research Group Newsletter” 2008, nr 37
- Thurlow M.D., *Protecting Cultural Property in Iraq: How American Military Policy Comports with International Law*, „Yale Human Rights and Development Journal” (2005), nr 8
- Tkacz S., *O zintegrowanej koncepcji zasad prawa w polskim prawoznawstwie (Od dogmatyki do teorii prawa)*, Toruń 2014
- Toman J., *Cultural property in war: improvement in protection. Commentary on the 1999 Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the event of Armed Conflict*, UNESCO, Paryż 2009
- Tandon A., *Handbook – First aid to cultural heritage in times of crisis*, ICCROM, Prince Claus Fund, Rzym-Amsterdam 2018
- Toman J., *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. Commentary on the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its Protocol, signed on 14 May 1954 in The Hague, and on other instruments of international law concerning such protection*, Londyn 1996
- Trembecki J., *Pojęcie misji pokojowej, operacji pokojowej i operacji wsparcia pokoju*, [w:] *Międzynarodowe operacje pokojowe. Planowanie, zadania, warunki i sposoby realizacji*, red. D.S. Kozerański, Warszawa 2003
- Trochonowicz M., *Obiekty murowe w ruinie. Wpływ czynników degradujących na ich zachowanie*, [w:] *Trwała ruina II, problemy utrzymania i adaptacji. Ochrona, konserwacja i adaptacja zabytkowych murów*, red. B. Szmygin, Lublin-Warszawa 2010
- Trojanowski M., *Ochrona dóbr kultury na tle aktualnych konfliktów zbrojnych*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne we współczesnym świecie. Osiągnięcia i wyzwania*, red. T. Jasudowicz (we współz. z M. Szuniewicz i M. Balcerzak), Toruń 2007
- Tunbridge J., *Zmiana warty. Dziedzictwo na przełomie XX i XXI wieku*, Kraków 2018
- Trzcziński M. (red.), *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu*, Gdańsk 2019
- Trzcziński M., Jakubowski O., *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu: diagnoza, zapobieganie, zwalczanie*, Wrocław 2016
- Trzcziński M., *Przestępczość przeciwko zabytkom archeologicznym. Problematyka prawno-kryminalistyczna*, , Warszawa 2010

- Trzy księgi o prawie wojny i pokoju w których znajdują wyjaśnienie prawo natury i prawo narodów a także główne zasady prawa publicznego, t. II, (tłum.) R. Bierzanek, Warszawa 1957
- Tyszczyk S., *Mechaniczny proces dokumentacji – zagrożenie czy szansa dla interpretacji?*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003–2004*, red. E. Tomczak, Katowice 2006
- Tyślewicz R., *Odsiecz dla Diwaniji*, „Magazyn Armia” 2009, nr 3–4
- Tyślewicz R., *Pancerna pamiątka z Iraku*, „Polska Zbrojna” 2005, nr 45
- Tyślewicz R., *Zagadka pancernego pomnika w Żaganii*, „Magazyn Odkrywca” 2005, nr 11
- Tyślewicz R., *Znaczenie działań ekonomicznych w osiągnięciu celów misji stabilizacyjnej z udziałem sił zbrojnych – przykład doświadczeń Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku*, „Studia Gdańskie – wizje i rzeczywistość” 2008, t. 5
- Vademecum Konserwatora Zabytków Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015
- Ur J., *Spying on the Past: Declassified Intelligence Satellite Photographs and Near Eastern Landscapes*, „Near Eastern Archaeology” 2013, nr 76, DOI: 10.5615/nearestarch.76.1.0028
- Verardi G., *Report on a visit to some rock-art and monasteries in the province of Ghazni*, „East and West” 1977, nr 27
- Verri P., *The Condition of Cultural Property in Armed Conflicts: From Antiquity to World War II*, „International Review of the Red Cross” 1985, nr 245, DOI: 10.1017/S0020860400022300
- Vlies I.C., *De kunst en het recht: over algemene publiekrechtelijke regels met betrekking tot kunst*, Haga 2005
- Von Habsburg-Lothringen K., *The work of the Blue Shield*, [w:] *Protecting cultural property, International Conference on the 20th anniversary of the 1999 Second Protocol of the 1954 Hague Convention, Geneva, 25–26.04.2019. Conference Proceedings*
- Wachniewski W.M. (oprac.), *Ślady pamięci: polskie statki handlowe i rybackie utracone w latach 1945–1988*, „Morze” 1990, nr 1 (707)
- Walshe D., Osgood R., Brown M., *Archaeology as rehabilitation*, „British Archaeology” 2012, nr 122
- Wegener C., *US Army Civil Affairs: Protecting Cultural Property, Past and Future*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military (Heritage Matters Series 3)*, red. L. Rush, Woodbridge 2010
- Węgrzak M., *Zasada dostępu do zbiorów muzealnych a ich ochrona*, [w:] *Muzea. Aspekty praktyczne i prawne*, red. Gredka-Ligarska I., Rogacka-Łukasik A., Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanitas, Sosnowiec 2018
- Węgrzak M., *Zasady prawa ochrony dziedzictwa kultury w orzecznictwie sądów administracyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2020
- Węgrzak M., *Zasada społecznej użyteczności zabytków w kontekście turystyki kulturowej*, [w:] *Prawo ochrony dóbr kultury jako narzędzie innowacyjności turystycznej w strukturach lokalnych*, red. P. Dobosz, W. Górny, A. Mazur, A. Kozień, Kraków 2019
- Wierczyńska K., Jakubowski A., *Individual Responsibility for Deliberate Destruction of Cultural Heritage : Contextualizing the ICC Judgment in the Al Mahdi Case*, „Chinese Journal of International Law” 2017, nr 16(4), DOI: 10.1093/chinesejil/jmx029

- Wierczyńska K., Jakubowski A., *Zbrodnie przeciwko dziedzictwu kulturowemu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym – analiza krytyczna*, „*Studia Prawnicze*” 2016, nr 1, DOI: 10.37232/sp.2016.1.2
- Wierzbowski M. (red.), *Prawo administracyjne*, Warszawa 2016
- Wilczkowski S., *Środki ogniochronne*, Szkoła Aspirantów PSP, Kraków 2000
- Williams Sr. J., *From Charlottesville to Tokyo: Military Government Training and Democratic Reforms in Occupied Japan*, „*Pacific Historical Review*” 1982, vol. 51, DOI: 10.2307/3639783
- Wilson D.R., *Air Photo Interpretation for Archaeologists*, Stroud 2000
- Wiśniewski M., Zeman-Wiśniewska K., *Photogrammetric documentation of archaeological artefacts: The current state of the art and future prospects*, „*Central European Journal of Social Sciences and Humanities*” 2019, nr 14
- Włodkowiec P. i in., *Prawo ludów i wojna sprawiedliwa*, tłum. J. Łukaszewska-Haberko, NCK/Teologia Polityczna, Warszawa 2018
- Wojciechowski J., *Kodeks karny, Komentarz. Orzecznictwo*, Warszawa 2002
- Wojtkowski R., Czajka A., Boruszkowska M., *Budynek archiwum. Wskazówki dla uczestników budowlanego procesu inwestycyjnego*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2019
- Woolley L., *A Record of the Work Done by Military Authorities for the Protection of the Treasures of Art and History in War Areas*, Londyn 1947
- Wójtowicz B., *Międzynarodowy ruch turystyczny zagrożeniem dla zabytków architektury nabatejskiej i społeczności lokalnej na terenie Petry*, „*Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*” 2018, nr 32 (1), DOI: 10.24917/20801653.321.8
- Wronkowska S., Zieliński M., Ziemiński Z., *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1974
- Wronkowska S., Ziemiński Z., *Zarys teorii prawa, Ars boni et aequi*, Poznań 2001
- Współpraca cywilno-wojskowa realizowana w sytuacjach kryzysowych. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Departament Polityki Obronnej MON*, Warszawa 2005
- Wybrane zagadnienia z zakresu ochrony muzeów i zbiorów przed pożarem*, Biblioteka Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2014
- Wyndham C., *Reconstructing Afghan identity. Nation-building, international relations and the safeguarding of Afghanistan's Buddhist heritage*, [w:] *Museums, Heritage and International Development* (Routledge Studies in Culture and Development), red. P. Basu, W. Modest, Milton Park 2014
- Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa*, (tłum.) K. Piotrowska, B. Szmygin, Warszawa 2012
- Yasser Tabbaa Y., Mervin S., *Najaf, the Gate of wisdom. History, Heritage and Significance of the Holy City of the Shi'a*, Paryż 2014
- Zachowajmy przeszłość dla przyszłości...*, *Notes Konserwatorski* nr 6, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2002
- Zagato L., *La protezione dei beni culturali nei conflitti armati: Il rapporto tra diritto generale e accord nel solco del secondo Protocollo 1999*, [w:] *La salvaguardia dei beni culturali nel diritto internazionale*, red. A. Gentili, Mediolan 2008

- Zajadło J., Zeidler K., Prawna ochrona zabytków na wypadek wojny, „Ochrona Zabytków” 2003, nr 1–2
- Zajas S. (red.), Irak 2003–2008 – Misja dla pokoju : materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z inicjatywy i pod patronatem honorowym Ministra Obrony Narodowej przez Akademię Obrony Narodowej 26–27 listopada 2008 roku, „Zeszyty Naukowe AON” 2008, nr 34
- Zajęcki M., Definiowanie pojęć podstawowych prawa kultury w kontekście zasad wykładni prawa polskiego, [w:] *Kultura w praktyce. Zagadnienia prawne*, red. A. Jagielska-Burduk, W. Szafranski, Poznań 2012
- Zalasińska K., Dobra wiara jako przesłanka ochrony nabywców kradzionych dzieł sztuki. Wybrane zagadnienia. „Palestra” 2010, nr 5–6
- Zalasińska K., Drugi Protokół do konwencji haskiej – wyzwania dla systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat Konwencji haskiej i 15 lat jej Protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński., Warszawa 2015
- Zalasińska K., Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz, Warszawa 2020
- Zalasińska K., Zarządzanie dziedzictwem kultury, [w:] *Wykład prawa ochrony zabytków*, red. K. Zalasińska, K. Zeidler, Warszawa-Gdańsk, 2015
- Zalasińska K. (red.), Kowalski W., Piotrowska-Nowak K., Schreiber H., *Konwencje UNESCO w dziedzinie Kultury. Komentarz*, Warszawa 2014
- Zalasińska K., Zeidler K., *Wykład Prawa ochrony zabytków*, Warszawa-Gdańsk 2015
- Zapłata R. (red.), *Cyfryzacja w naukach o przeszłości i ochronie zabytków – digitalizacja i nieinwazyjne badanie dziedzictwa kulturowego in situ. Publikacja okolicznościowa związana z konferencją „Cyfryzacja w naukach o przeszłości i ochronie zabytków – analiza potencjału i zagrożeń”*, Warszawa 24 listopada 2015 r., Warszawa 2015
- Zapłata R., *Nieinwazyjne metody w badaniu i dokumentacji dziedzictwa kulturowego – aspekty skanowania laserowego w badaniach archeologicznych i architektonicznych*, Warszawa 2013
- Zarządzanie bezpieczeństwem muzeum*, red. S. Kocewiak, Warszawa 2018
- Zasady postępowania z materiałami archiwalnymi. Ochrona zasobu archiwalnego*, oprac. M. Borowski, A. Czajka, A. Michaś, Warszawa 2011
- Zboina J. (red.), *Bezpieczeństwo pożarowe obiektów muzealnych i ich zbiorów*, Józefów 2018, DOI: 10.17381/2018.5
- Zboina J., *Bezpieczeństwo pożarowe – rozważania na gruncie nauki i praktyki*, Józefów 2018
- Zeidler J.A., *Cultural Property Protection and the Training Continuum in the US Department of Defense*, [w:] *Cultural Heritage in the Crosshairs: Protecting Cultural Property during Conflict*, red. J.D. Kila, J.A. Zeidler, Lejda/Boston 2013
- Zeidler J.A., Wallace A.V., *Product Catalog for Cultural Property Protection Planning and Training in the Department of Defense, Department of Legacy Resource Management Program*, Arlington 2010

- Zeidler J., Rush L., *In-Theatre Training through Cultural Heritage Playing Cards. A US Department of Defense Example*, [w:] *Archaeology, cultural property, and the military* (Heritage Matters Series 3), red. L. Rush, Woodbridge 2010
- Zeidler K., *Karnoprawna ochrona dóbr kultury*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2003, t. 11
- Zeidler K. (red.), *Leksykon prawa ochrony zabytków. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2010
- Zeidler K., *O znaczeniu i roli teorii konserwatorskiej w procesie stosowania prawa*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa-Lublin 2008
- Zeidler K., *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa 2007
- Zeidler K., *Prawo ochrony dziedzictwa kultury jako nowa gałąź prawa*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa-Gdańsk 2014
- Zeidler K., *Przestrzenie badawcze prawa ochrony dziedzictwa kultury*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2015, t. XXXIII
- Zeidler K., *Restytucja dóbr kultury ze stanowiska filozofii prawa. O trudnych przypadkach na granicy kultury i prawa*, Warszawa 2011
- Zeidler K., *Zabytki prawo i praktyka*, Gdańsk-Warszawa 2017
- Zeidler K., *Zasady prawa ochrony dziedzictwa kultury – propozycja katalogu „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”* 2018, nr 4, DOI: 10.14746/rpeis.2018.80.4.11
- Zeidler K., Trzcziński M., *Wykład prawa dla archeologów*, Warszawa 2009
- Zeidler K., Kaczmarek J., *Karnoprawna ochrona zabytków „Prokuratura i Prawo”* 2004, nr 2
- Zielak J., *Ochrona dziedzictwa kulturowego w sytuacji szczególnych zagrożeń. Doświadczenia i wnioski po powodzi w 1997 i 1998 roku*, [w:] *Dobra kultury w obliczu zagrożeń. III Forum Konserwatorów Toruń 24-26 lutego 2000 roku*, red. J. Sosnowska, Toruń 2000
- Zieliński J., *Nasza Szwajcaria*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 1999
- Zimansky P., Stone E.C., *Mesopotamia in the aftermath of the Gulf War*, „Archaeology” 1992, nr 45
- Zimmermann J., *Prawo administracyjne*, Warszawa 2014
- Zottin U., *Italian Carabineers and the Protection of Iraqi Cultural Heritage*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq* (Heritage Matters Series 1), red. P.G. Stone, J. Far-chakh Bajjaly, Woodbridge 2008
- Zyska B., *Ochrona zbiorów bibliotecznych przed zniszczeniem, Tom 4: Katastrofy w bibliotekach – przyczyny, zapobieganie, akcje ratunkowe*, Katowice 1998
- Żuk L., *W poszukiwaniu salomonowego rozwiązania, czyli o tym, kto powinien interpretować zdjęcia lotnicze – słów kilka*, [w:] *Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, red. J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski, Poznań 2005

Zbiory tekstów źródłowych

- Bondaruk M., Lenard S.B. (oprac.), *Wiek V-XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów*, PWN, Warszawa 1997
- Gostyńska W. i in. (oprac.), *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. Tom I (marzec 1917 – listopad 1918)*, Książka i Wiedza, Warszawa 1962

- Marszałek P.K. (oprac.), *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Dokumenty*, C.H. Beck, Warszawa 2019
- Nahlik S.E. (oprac.), *Międzynarodowa ochrona dóbr kulturalnych. Ochrona prawna w razie konfliktów zbrojnych. Zbiór tekstów*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa 1962
- Niciński K., Sałaciński K., *Zasady ochrony zabytków w prawie krajowym i międzynarodowym: poradnik dla kadry WP*, Warszawa 2009
- PISM, *Zbiór Dokumentów*, red. J. Makowski, Warszawa 1949
- Przybył M. (red.), *Sobór Watykański II: konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1986
- Sobańska-Bondaruk M., Lenard S.B. (oprac.), *Wiek XVI-XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów*, PWN, Warszawa 1997
- Vademecum Konserwatora Zabytków. *Międzynarodowe Normy ochrony dóbr kultury*, wybór tekstów i oprac. B. Szmygin, tłum. K. Pawłowski, Warszawa 2015
- Witek Z.K. (red.), *Dokumenty rewindykacji polskich dóbr kultury zrabowanych przez Niemców w latach 1939-1944 z archiwum Karola Estreichera jr., największego rewindykatora w historii Europy (1939-1975)*, Pałac Sztuki, Kraków 2015
- Zbiór przepisów dotyczących ochrony i konserwacji zabytków*, oprac. W. Sieroszewski, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, wyd. 2, seria B, Warszawa 1960
- Żuławiński J. (oprac.), *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole. Nr 6. Rozwój dążeń uniwersalistycznych, walka papieżstwa z cesarzem i wojny krzyżowe*, PZWS, Warszawa 1958

IV. MATERIAŁY INTERNETOWE

- Afghanistan, *Destruction of the Bamiyan Buddhas*, <https://casebook.icrc.org/case-study/afghanistan-destruction-bamiyan-buddhas>
- Afghan empire's last symbols under threat, Yahoo! News – Reuters 15.04.2007, <http://www.reuters.com/article/2008/08/11/us-afghan-empire-idUSISL13480620080811>
- Afganistan. Projekty zespołu specjalistów PRT Ghazni zrealizowane w 2012 roku, poz. 8, <https://www.polskapomoc.gov.pl/files/Aktualnosci2013/Projekty%202012%20-%20Afganistan%20-%20PRT.pdf>
- AJP-9. NATO Civil-Military Cooperation (CIMIC) Doctrine, 2003, <http://www.nato.int/ims/docu/ajp-9.pdf>
- Allied Administrative Publication AAP-6, NATO Glossary of Terms and Definitions (2020 r.), <https://nso.nato.int/nso/home>
- Americans with illegal Iraq War souvenirs largely not prosecuted, „Chicago Tribune” z 14.04.2015 r. <https://www.chicagotribune.com/nation-world/chi-iraq-war-souvenirs-20150417-story.html>
- Ancient Minaret Damaged in Iraq, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4401577.stm
- Ancient Monuments and Archaeological Areas Act, https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/46/pdfs/ukpga_19790046_en.pdf

- Antygraffiti – jak zapobiegać aktom wandalizmu (1.08.2019) <https://jaw.pl/2019/08/antygraffiti-jak-zapobiegac-aktom-wandalizmu/>
- Archaeology in Wartime: A Roundtable about Cultural Resources Preservation in War Zones. 2009 Annual AIA Meeting. 9th January, Philadelphia, <http://www.archaeological.org/webinfo.php?page=10175&saia=1>
- Arlak S., Państwo Islamskie chce zniszczyć piramidy egipskie i posąg Sfinksa, „Polska Times” z 9.06.2016 r., <https://polskatimes.pl/panstwo-islamskie-chce-zniszczyc-piramidy-egipskie-i-posag-sfinksa/ar/10089614>
- Arma dei Carabinieri od 2000 r. tworzy jeden z korpusów podległych Ministerstwu Obrony. Zob. The ancient Corps of the Royal Carabinieri, http://www.carabinieri.it/multilingua/en/the-ancient-corps-of-the-royal-carabinieri_898e145c18314ef1bcd033c6dde57744
- Arraf J., 542 antiquities looted in Iraq war return home. Where are the rest? „The Christian Science Monitor” z 7.09.2010 r., <https://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2010/0907/542-antiquities-looted-in-Iraq-war-return-home.-Where-are-the-rest>
- ATP 1-06.2. The Commanders’ Emergency Response Program, Waszyngton 2017, https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/pdf/web/ARN7910_ATP%201-06x2%20FINAL%20WEB.pdf
- Babylon, <https://whc.unesco.org/en/list/278/>
- Baldini A., Iraq: Mogherini, a new EU civil mission will include a specialist in cultural heritage, „OnuItalia” z 30.10.2017 r., <https://www.onuitalia.com/iraq-mogherini-new-eu-civil-mission-will-include-specialist-cultural-heritage>
- Bamyan w Afganistanie – Wysadzone posągi Buddy, Poza trasą Adventure (11.10.2018), <https://pozatrasa.pl/artykuly-z-podrozy/bamyan-w-afganistanie/>
- Basrah Museum - preserving the cultural heritage of Iraq, <https://www.rpsgroup.com/company/news/basrah-museum-preserving-the-cultural-heritage-of-iraq/>
- Beuker J.R., Niekus M.J.L. Th., De Kano Van Pesse – De Bijl Erin, 1997, <http://www.archeoforum.nl/Pesse1.html>
- Białk R., Kamienny Stół Olbrzymów w Celbowie (15.02.2021), <https://grupabiwakowa.pl/kamienny-stol-olbrzymow-w-celbowie/>
- Blue-Helmet-Blue-Shield Forum Austria 2017, https://www.blueshield.at/bluehelmet/bluehlemet_forum_2017.pdf
- Blue Shield, IMCuRWG, 2nd Civil-Military Assessment Mission for Libyan Heritage (12-16.11.2011), <http://blueshield.de/libya2-report.html>
- Bopearachchi O., Recent discoveries of coin hoards from Central Asia and Pakistan. New numismatic evidence on the pre-Kushan history of the Silk Road, https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/recent_discoveries_of_coin_hoards_from_central_asia_and_pakistan.pdf
- Breccia G., Hearts, minds and guts: Running the Italian PRT in Herat. A civilian perspective, http://www.academia.edu/8038992/Hearts_Minds_and_Guts._Running_the_Italian_PRT_in_Herat

- British Army Revives Monuments Men to Salvage Art in War-Torn Countries, <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/british-army-revives-monuments-men-hopes-salvaging-art-war-torn-countries-180970563/>
- British Museum Iraq Project, http://www.britishmuseum.org/about_us/museum_activity/middle_east/iraq_project.aspx
- Brocca M., *La protezione dei beni culturali in caso di conflitto armato*, „Aedon. Rivista di arti e diritto online” 2001, nr 3, <http://www.aedon.mulino.it/archivio/2001/3/brocca.htm>
- Bugnion F., *The origin and development of the legal protection of cultural property in the event of armed conflict*, ICRC 14.11.2004; <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/article/other/65shtj.htm>
- Bundesgesetz: Änderung des Denkmalschutzgesetzes – DMSG (NR: GP XX RV 1769 AB 1899 S. 176. BR: 5969 AB 6070 S. 657), https://rdb.manz.at/document/ris.c.BGBL_OS_19990819_1_0170++
- Burda T., *Wykaz projektów realizowanych przez specjalistów ds. archeologii i ochrony dziedzictwa kulturowego w Polskim Kontyngencie Wojskowym w Iraku w okresie od listopada 2003 do lutego 2005*, Warszawa 2005, <http://www.mkidn.gov.pl/media/docs/Projekty-Wykaz.pdf>
- CDEF, *Handbook on the protection of cultural property in the event of armed conflict* (2015), PFT.5.3.2., https://www.c-dec.terre.defense.gouv.fr/images/documents/us-publications/doctrine-FT/20140630_NP_CDEF_PFT-5-3-2_EMP-50-655_US.pdf
- CHAMP History, <https://www.aiamilitarypanel.org/champ/about/history/>
- Checklist on Article 10 (b) of the Second Protocol; <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/Checklist-English-pdf.pdf>
- Charles J., *US marines offer Babylon apology*, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4908940.stm
- Comando Carabinieri per la Tutela del Patrimonio Culturale, <https://www.carabinieri.it/chi-siamo/oggi/organizzazione/mobile-especiale/comando-carabinieri-per-la-tutela-del-patrimonio-culturale>
- Council of the European Union, *Council Conclusions on Strengthening Civilian CSDP*, Brussels, 28.05.2018 r. (9288/18), <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST9288-2018-INIT/en/pdf>
- CPP Playing Cards, <https://www.aiamilitarypanel.org/milchag/what-we-do/in-the-ater-training-aids/cpp-playing-cards/>
- Cunliffe E., *No strike lists – from use to abuse?*, <https://www.heritageinwar.com/single-post/2020/01/24/trump-and-iranian-cultural-property-heritage-destruction-war-crimes-and-the-implications>
- Cultural Property Protection in Armed Conflict*, <https://militaryethics.uk/en/course/cultural-property-protection-in-armed-conflict>
- Curtis J. i inni, *An Assesment of Archaeological Sites in June 2008: An Iraqi-British Project*, https://www.britishmuseum.org/PDF/Iraq%20Report_with%20images.pdf
- Czechs Sponsoring Archaeology in Afghanistan*, Prague Daily Monitor 24.10.2013, <http://praguemonitor.com/2013/10/24/czechs-sponsoring-archaeology-afghanistan>

- Danti M., Branting S., Paulette T., Cuneo A., *Special report: On the destruction of the north-west Palace at Nimrud*, 2015, <https://www.asor.org/chi/reports/special-reports/on-the-Destruction-of-the-Northwest-Palace-at-Nimrud>
- Der Arbeitskreis Kulturgüterschutz der Offiziers-gesellschaft Wien, https://kulturgueterschutz.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/kz_kulturgueterschutz/Home/Vereinstellungen/20130313_auftaktveranstaltung_ak_kgs_ogw.pdf
- Die Arbeit des DAI in Herat, Afghanistan, http://www.auswaertigesamt.de/sid_100303241D64018737FD56AC9AF5C434/DE/Aussenpolitik/KulturDialog/Kulturerhalt/Herat/Uebersicht_node.html
- Diecezja Kielecka, *Pożar katedry w Sosnowcu*, <https://www.diecezja.kielce.pl/pozar-katedry-w-sosnowcu>
- DoD Receives Chairman's Award From Advisory Council on Historic Preservation, <http://www.defenselink.mil/releases/release.aspx?releaseid=11462>
- Dzihadyci z Państwa Islamskiego wysadzają w powietrze starożytną Palmirę (25.06.2015), Polskie Radio 24.pl, <https://www.polskieradio24.pl/5/3/Artykul/1466935,Dzihadyci-z-Panstwa-Islamskiego-wysadzaja-w-powietrze-starozytna-Palmire>
- European External Action Service (EEAS), *Remarks by the HR/VP on Protecting Cultural Heritage from Terrorism and Mass Atrocities: Links and Common Responsibilities*, New York, 21.09.2017, <https://europa.eu/!tY76WJ>
- Feroozi A.W., Tarzi Z., *The Impact of War upon Afghanistan's Cultural Heritage* (AIA Publication and New Media March 2004), http://www.archaeological.org/pdfs/papers/AIA_Afghanistan_address_lowres.pdf
- Fethi I., *Iraq's Cultural Heritage: Loss and Destruction - The Case for Restoration and Reconstruction*, [w:] *Heritage at Risk 2004/2005*, <http://www.international.icomos.org/risk/2004/iraq2004.pdf>
- Foliant Y., *CIMIC in the Netherlands*, "CCOE CIMIC Messenger" 02.2014, nr 6, https://issuu.com/ccoe_pao/docs/cimic-messenger-2014-25-02-nld-and-
- Ford B., *Submerged Cultural Heritage Training*, 2007, [https://www.denix.osd.mil/cr/archives/archaeology/archaeology-underwater-archaeology-archives/presentation/05_DoD%20Legacy%20Submerged%20Heritage%20Briefing%20\(Legacy%2007-324\).pdf](https://www.denix.osd.mil/cr/archives/archaeology/archaeology-underwater-archaeology-archives/presentation/05_DoD%20Legacy%20Submerged%20Heritage%20Briefing%20(Legacy%2007-324).pdf)
- Foyle J., *Is it time to rethink our ideas about preserving world heritage?*, "Financial Times" z 22.05.2015 r., <https://www.ft.com/content/545458d4-fae9-11e4-9aed-00144feab7de>
- Frank E., *Kulturgüterschutz bei bewaffneten Konflikten. Aus der Erfahrung eines Richters und Kulturgüterschutzoffiziers...*, <https://kultur.univie.ac.at/themen/kulturgueterschutz-bei-bewaffneten-konflikten/>
- Gadomska H., *Idylliczna kraina na skraju zagłady. Odwiedź Malediwy, póki to możliwe*, „National Geographic” z 9.03.2020 r., <https://www.nationalgeographic.pl/traveler/artykul/idylliczna-kraina-na-skraju-zaglady-odwiedz-malediwy-poki-to-mozliwe>
- Geneva Call, *Culture under Fire: Armed Non-State Actors and Cultural Heritage in War-time*, Report, October 2018, https://www.genevacall.org/wpcontent/uploads/2017/10/Cultural_Heritage_Study_Final.pdf

- Gibson M., *Art Loss in Iraq. Cultural Tragedy in Iraq. A Report on the Looting of Museums, Archives and Sites*, https://www.ifar.org/upload/pdf/file8470e61407a5fdifar_iraqtragedy.pdf
- Gibson M., *Fate of Iraqi Archaeology*, *Science* 299 (2003), http://orcp.hustoj.com/wp-content/uploads/2016/01/2003-Science_Fate-of-Iraqi-Archaeology.pdf
- Gibson M., *Nippur and Iraq at time of war*, http://www.oi.uchicago.edu/OI/AR02-03/02-03_Nippur.html
- Gigiel M., *Poznaliśmy przyczynę katastrofy budowlanej na Zamku Książąt Pomorskich* (18.09.2019); https://wszczecinie.pl/aktualnosci,poznalismy_przyczynę_katastrofy_budowlanej_na_zamku_ksiazat_pomorskich,id-32790.html
- Gis M., *Splonęło najwyżej położone muzeum motocyklowe w Europie*, „Rzeczpospolita” z 19.01.2021 r. <https://moto.rp.pl/tu-i-teraz/55711-splonelo-najwyzej-polozone-muzeum-motocyklowe-w-europie>
- Gołębie - największy wróg polskich zabytków. Jak sobie z nimi poradzić (28.04.2015), <http://regiodom.pl/portal/wiadomosci/architektura/golebie-najwiekszy-wrog-polskich-zabytkow-jak-sobie-z-nimi-poradzic>
- Government ratifies Hague Convention on protecting cultural property, <https://www.gov.uk/government/news/government-ratifies-hague-convention-on-protecting-cultural-property>
- Government Response to the Culture, Media and Sport Committee Reports on the Draft Heritage Protection Bill and Draft Cultural Property (Armed Conflicts) Bill Cm7472, http://www.culture.gov.uk/images/publications/gov_responseCm7472.pdf
- GTA 41-01-002. *Civil Affairs Arts, Monuments and Archives Guide*. October 2015, https://www.aiamilitarypanel.org/wp-content/uploads/2019/03/GTA-41-01-002_CA-Arts-Monuments-Archives-Guide.pdf
- Heritage Forward: The Central Command Historical-Cultural Advisory Group, <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA592284.pdf>
- Heritage watchdog: All Iraq at risk, Al Jazeera News 22.06.2005, <https://www.aljazeera.com/news/2005/6/22/heritage-watchdog-all-iraq-at-risk>
- Hocking C., *Dictionary of Disasters at Sea During the Age of Steam, Including Sailing Ships and Ships of War Lost in Action, 1824-1962*, Lloyd's Register of Shipping, 1st ed. (1.01.1969); <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/underwater-cultural-heritage/wrecks/>
- Hołdyńska E., *Rykoszet Schengen: tracimy zabytki*, „Rzeczpospolita” z 7.09.2013 r.; <https://www.rp.pl/artykul/1045750-Rykoszet-Schengen--tracimy-zabytki.html>
- Horn D., *Der militärische Kulturgüterschutz und die militärische Bewahrung von Kulturellem Erbe*, „Truppendienst” 12.09.2016, <https://www.truppendienst.com/themen/beitraege/artikel/der-militaerische-kulturgueterschutz/>
- Hudyma P., *Udział wojsk polskich w misjach zagranicznych o charakterze pokojowym i stabilizacyjnym w latach 1953–2008*, https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/am/10593/2645/1/praca_dr.pdf
- Hugget J., *Preservation by record*, *Introspective Digital Archaeology* 25.05.2015, <https://introspectivedigitalarchaeology.com/2015/05/25/preservation-by-record/>

- Huragan z 23 lipca 2009 r. i usuwanie jego skutków (z Raportu Prezydenta Legnicy za rok 2009) - Legnica z nią zawsze po drodze portal .legnica.eu <https://portal.legnica.eu/aktualnosci/huragan-z-23-lipca-2009-r-i-usuwanie-jego-skutkow-z-raportu-prezydenta-legnicy-za-rok-2009,4119,1,6.html>
- Ignatowicz-Woźniakowska D., Pilecka-Pietrusińska E., Draniak M., *Rekomendacje dla działań mających na celu ograniczanie możliwości rozprzestrzeniania się koronawirusa w sytuacjach związanych z udostępnianiem dzieł sztuki*, Warszawa 2020, <https://www.mnw.art.pl/aktualnosci/rekomendacje-dot-ograniczenia-mozliwosci-rozprzest-rzenia-sie-koronawirusa-przy-udostepnianiu-dziel-sztuki,609.html>
- Institut de Droit International, Session de Paris – 1894, www.idi-iil.org
- Iraq Reclaims 1,000 Artifacts Smuggled Into U.S. Over Past Two Years, http://www.alternet.org/story/99379/iraq_reclaims_1,000_artifacts_smuggled_into_u.s._over_past_two_years
- ISIS wysadziło w powietrze wielki meczet w Mosulu. „Popelnili kolejną historyczną zbrodnię”, Polskie Radio 2014, <https://www.polskieradio24.pl/5/3/Artykul/1780124,ISIS-wysadzilo-w-powietrze-wielki-meczet-w-Mosulu-Popelnili-kolejna-historyczna-zbrodnie>
- Islamista o niszczeniu starożytnych zabytków: wybaczenie, zbłądziłem, TVP.INFO z 22.08.2018 r. <https://www.tvp.info/26645063/oskarzony-w-sprawie-zniszczenia-grobowcow-w-timbuktu-przyznal-sie-do-winy>
- Iwaniec M., *Prace renowacyjne w pomieszczeniach zlokalizowanych poniżej poziomu gruntu*, „Renowacje i zabytki” 2018, nr 4, <https://www.renowacjeizabytki.pl/artykuly-techniczne/Prace-renowacyjne-w-pomieszczeniach-zlokalizowanych-ponizej-poziomu-gruntu,6502>
- Jagielski W., *Pakistańskim talibom nie udało się zniszczyć skalnego posągu Buddy*, <http://wyborcza.pl/1,86669,4486293.html>
- Jakubiak A., *Potężny pożar młyna w Starogardzie Gdańskim*; <https://strazacki.pl/artykul/archiwum-potecz-poz-ml-w-starogardzie-gdanskim>
- Jędrzejczyk A., *Polska chroni te pomniki ukraińskie, które ma w rejestrze. MKiDN do RPO (7.05.2020)*, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/pomniki-ukrainskie-w-Polsce-mkidn-do-rpo>
- Kakassis J., *Bit By Bit, Afghanistan Rebuilds Buddhist Statues*, NPR 27.07.2011, <http://www.npr.org/2011/07/27/137304363/bit-by-bit-afghanistan-rebuilds-buddhist-statues?ft=1&f=1004>
- Kamal A., *Zniszczone dziedzictwo Syrii*, „Global Voices” z 2.12.2017r., <https://pl.globalvoices.org/2017/12/zniszczone-dziedzictwo-w-syrii/>
- Karl von Habsburg *auf Mission im Libanon*, <https://www.krone.at/1911689>
- Keusch G., *Sommeruniversität Krems – Kulturgüterschutz*, „Truppendienst” 8.09.2016, <https://www.truppendienst.com/themen/beitraege/artikel/sommeruniversitaet-krems-kulturgueterschutz/>
- KG PSP, *Interwencje PSP: lata 2010-2021 – zestawienia*, <https://www.gov.pl/web/kg-ppsp/interwencje-ppsp>

- Kila J.D., von Habsburg K., Grosev C., Sogoba S., *Civil-Military Assessment Mission for Malian Heritage. January 12-20, 2014*, Wiedeń 2014, https://www.blueshield.at/missionen/mali_2014/mission_report_mali.pdf
- Kila J.D., von Habsburg K., Schuler T., *Mission Report. Civil-Military Assessment Mission for Egyptian Heritage by Blue Shield and IMCuRWG. February 12-16, 2011*, Wiedeń 2011, https://www.blueshield.at/missionen/egypt_2011/mission_report_egypt_02_2011.pdf
- Kila J.D., von Habsburg K., Walda H., Schuler T., *Mission Report. Civil-Military Assessment Mission for Libyan Heritage by Blue Shield and IMCuRWG. September 28 to 30, 2011*, Wiedeń 2011, https://www.blueshield.at/missionen/libya_2011/09-2011/mission_report_libya_09-2011.pdf
- Kluczyński G., *Katastrofa budowlana w Zamku Księżąt Pomorskich w Szczecinie. Zawalił się strop (11.05.2017)*; <https://szczecin.se.pl/katastrofa-budowlana-w-zamku-ksiazat-pomorskich-w-szczecinie-zawalil-sie-strop-zdjecia-audio-wideo-nowa-tv-24-godziny-aa-z6bU-LeDB-ndn4.html>
- Komenda Wojewódzka Policji w Rzeszowie, *Program prewencyjny „ograniczyć wandalizm” (7.03.2013)*, „Biuletyn Informacji Publicznej”, <http://bip.stalowawola.kpp.policja.gov.pl/303/programy-prewencyjne/16297,Program-prewencyjny-quotOgraniczyc-wandalizmquot.html>
- Komunikat prasowy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie opieki nad cmentarzami wojennymi i miejscami spoczynku żołnierzy Armii Czerwonej w Polsce (13.04.2018), <https://www.gov.pl/web/kultura/sport/komunikat-prasowy-ministerstwa-kultury-i-dziedzictwa-narodowego-w-sprawie-opieki-nad-cmentarzami-wojennymi-i-miejscami-spoczynku-zolnierzy-armii-czerwonej-w-polsce>
- Koloseum się rozpada. Przez śnieg, TVN Meteo z 16.02.2012, <https://tvn24.pl/tvnmeteo/informacje-pogoda/swiat,27/koloseum-sie-rozpada-przez-snieg,35721,1,1.html>
- Konwencja UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu 2.11.2001 r., http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13520&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- Konracki A., *CIMIC w PKW IRAK*, <https://slideplayer.pl/slide/12885961/>
- Koziej S, *Remis, sukces i porażka gospodarcza misji w Iraku*, Wirtualna Polska, 28.10.2008, <https://wiadomosci.wp.pl/remis-sukces-i-porazka-gospodarcza-misji-w-iraku-6037103493149313a>
- Krajewski A., *Szkody powodowane przez owady w materialnych dobrach kultury*, Konferencja krajowa Potrzeby konserwatorskie obiektów sakralnych na przykładzie makroregionu łódzkiego, Łódź, 9-10.12.2005, <http://thermo.p.lodz.pl/sacrum/materialy.php>
- Krajowy Plan Zarządzania Kryzysowego - aktualizacja, część A, Warszawa 2020, <https://rcb.gov.pl/wp-content/uploads/KPZK-cz.-A-2020-1-1.pdf>
- Krakowska M., *Niszczenie zabytków zbrodnią wojenną (27.08.2016)*, <https://bezprawnik.pl/niszczenie-zabytkow-zbrodnia-wojenna/>
- Kraków: błyskawice na malowane na murze kościoła na Skalce, onet.pl/krakow (26.11.2020), <https://www.onet.pl/informacje/onetkrakow/strajk-kobiet-krakow-blyskawice-namalowane-na-murze-klasztoru-na-skalce/st2hk03,79cfc278>

- Krystek A., *Powalone drzewa. Zdewastowany cmentarz. We wtorek dalej będzie wiało*, PiK Polskie Radio z 11.02.2020 r., <https://www.radiopik.pl/2,83833,powalone-drzewa-zdewastowany-cmentarz-we-wtorek>
- Krzemińska, A. *Biada, biada, Babilon upada*, „Polityka” z 12.02.2005 r., <https://www.polityka.pl/archiwumpolityki/1820692,1,biada-biada-babilon-upada.read>
- Kubik T., *Ochrona dóbr kultury podczas konfliktów zbrojnych – podstawowa problematyka*, <http://files.pwi.edu.pl/files/Ochrona%20d%C3%B3w%20kultury%20podczas%20konflikt%C3%B3w%20zbrojnych.doc>
- Kula M., *Sukiennice bez maszkaronów*, „Wyborcza.pl” Kraków z 31.07.2002 r. <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/1,44425,956498.html>
- Kulpa A., *Ochrona dóbr kultury w trakcie konfliktów zbrojnych*, <http://refleksje.edu.pl/wp-content/uploads/2013/07/refleksje-nr6-079-100.pdf>
- Legge 16 aprile 2009, n. 45. *Ratifica ed esecuzione del II Protocollo relativo alla Convenzione dell'Aja del 1954 per la protezione dei beni culturali in caso di conflitto armato...*, <http://www.camera.it/parlam/leggi/090451.htm>
- Lemiesz M., *Miasto dwóch wież*, http://isaf.wp.mil.pl/pl/1_1113.html
- Looters still ransacking in Afghanistan, Yahoo! News – AP 5.02.2007, http://news.yahoo.com/s/ap/20070203/ap_on_re_as/afghan_looting_1;_ylt=AipaIOanDK5Nq6E
- Litchfield M., *When what seems right is wrong – Civil Affairs and cultural heritage preservation*, „US Army Reserve News” 22.04.2021, <https://www.usar.army.mil/News/News-Display/Article/2581941/when-what-seems-right-is-wrong-civil-affairs-and-cultural-heritage-preservation/>
- Lost' Welsh village unearthed by injured military personnel, <https://www.gov.uk/government/news/lost-welsh-village-unearthed-by-injured-military-personnel>
- Lubiak E., *Poszukiwacze skarbów z wyższymi wyrokami* (13.06.2019), <https://prk24.pl/43066024/poszukiwacze-skarbow-z-miastka-z-wyzszymi-wyrokami>
- Managing the Defence Estates*, Londyn 2005, <http://www.nao.org.uk/wp-content/uploads/2005/05/050625.pdf>
- Marcinkowska H., *Znieważono czy zniszczono?* (16.10.2017); <https://kaliskainicjatywamiejska.pl/2017/10/16/zniewazono-czy-zniszczono/>
- Nowa tablica na kurhanie-mogile UPA w Monasterzu* (11.10.2020), <https://rzeszow.tvp.pl/50286716/nowa-tablica-na-kurhaniemogile-upa-w-monasterzu>
- Master Scenario Events Lists*, <https://www.aiamilitarypanel.org/milchag/what-we-do/products/master-scenario-events-list/>
- Marszałek A., Gruca R., *Wirtualne kontrakty w Iraku*, „Dziennik.pl” z 13.10.2007 r., <https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/213452,wirtualne-kontrakty-w-iraku.html>
- Mazzini M., *Wenecja już pod wodą. Kiedyś może całkiem zatonać*, „Polityka” z 1.01.2020 r., <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1937048,1,wenecja-znow-pod-woda-kiedys-moze-calkiem-zatonac.read>
- McCarthy R., *Babylon wrecked by war*, „The Guardian” z 15.01.2015 r., <https://www.theguardian.com/world/2005/jan/15/iraq.arts1>

- Mija pięć lat od tragicznego pożaru katedry w Sosnowcu. Jak dziś wygląda ten kościół?* (18.10.2019), <https://sosnowiec.naszemiasto.pl/mija-piec-lat-od-tragicznego-pozaru-katedry-w-sosnowcu-jak/ar/c1-7388424>
- Miller R. D., *International Law. How Affects Rules of Engagement and Responses in Information Warfare*, A Research Paper presented to The Research Department Air Command and Staff College, AU/ACSC/0217/97/03, March 1997, <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.896.9107&rep=rep1&type=pdf>
- Mills K., Rush L., *Integration of Cultural Property Protection into a Decisive Action Training Exercise*, „Military Review” 2017, nr 11/12, <https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/Integration-of-cultural-property-Protection.pdf>
- Ministerstwo Finansów – Krajowa Administracja Skarbowa, *KAS z nowymi uprawnieniami w zakresie ochrony dóbr kultury* (25.05.2021), <https://www.gov.pl/web/kas/kas-z-nowymi-uprawnieniami-w-zakresie-ochrony-dobr-kultury>
- MOD Heritage Report 2009-11, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/33359/heritage_rpt_200911.pdf
- Modern-day Monuments Men wanted by the British Army*, <https://www.theheartnewspaper.com/2016/11/29/modern-day-monuments-men-wanted-by-the-british-army>
- Mission Report. 2nd Civil-Military Assessment Mission for Libyan Heritage. November 12 to 16, 2011*, Wiedeń 2011, https://www.blueshield.at/missionen/libya_2011/11-2011/mission_report_libya_11-2011.pdf
- Mrowiec M., *Złamany kasztanowiec - pomnik przyrody pod Wawelem jeszcze pożyje. Ale jest w bardzo złej kondycji*, „Gazeta Krakowska” z 29.07.2021 r., <https://gazetakrakowska.pl/zlamany-kasztanowiec-pomnik-przyrody-pod-wawelem-jeszcze-pozyje-ale-jest-w-bardzo-zlej-kondycji/ar/c1-15732409>
- Nankivell S., *Speaking of sledgehammers: Analysing the discourse of heritage destruction in the media*, Cambridge 2016, https://www.academia.edu/33036711/MPhil_Dissertation_Speaking_of_Sledgehammers_Analysing_the_Discourse_of_Heritage_Destruction_in_the_Media_?auto=download
- Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku, <http://www.wsw.nmm.pl/>
- National Archives and Record Administration, Sec. 2, Security Classified General Correspondence, 1943-July 1949, General Records, Civil Affairs Division, Records of the War Department General and Special Staffs, RG 165, sygn. CAD 000.4 (3-25-43) (1), https://il.wp.com/text-message.blogs.archives.gov/wp-content/uploads/2014/02/eisenhower_december-1943.jpg
- National Archives and Record Administration, Eisenhower's Pre-Presidential Papers, Principal File, Box 13, Bradley Omar N. (6), sygn. NAID 7505528, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/monuments-men/033-006.pdf>
- National Geographic News. *Cultural Assessment of Iraq: The State of Sites and Museums in Southern Iraq*. May 2003, http://news.nationalgeographic.com/news/2003/06/0611_030611_iraqlootingreport3.html

- NATO, *Cultural property protection* (17.03.2021); https://www.nato.int/cps/en/nato-hq/topics_166114.html
- NATO's *Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organization* (19.11.2010); https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-eng.pdf
- NATO and cultural property. *Embracing new challenges in the era of identity wars. Report of the NATO Science for Peace and Security, Project: Best practices for cultural property protection in NATO-led military operations* (F. Rosén), CHA, NATO SPS, Kopenhaga 2017, <https://theblueshield.org/wp-content/uploads/2018/10/NATO-SPS-CPP-OutcomeReport.pdf>
- Olbryś M., Dolatowska A., Burda T., *Report on the current condition of the Babylon Archaeological Site (the Military Camp Alpha Site)*, Babilon 2004, <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/kultura-i-dziedzictwo/ochrona-dziedzictwa-kulturowego/ochrona-dziedzictwa-kulturowego-iraku.php>
- Operation Nightingale Heritage*, <https://www.opnightingaleheritage.com/>
- Osmulski P., *Muzeum Starego Mostu w Mostarze* (19.05.2019), <https://www.osmol.pl/muzeum-starego-mostu-w-mostarze/>
- Pastuszka W., *Czy Polacy zniszczyli Babilon?*, *Archeowieści*, 11.01.2009, https://archeowieści.wordpress.com/2009/01/11/czy-polacy-niszczyl-babilon/?utm_source=Histmag.org&utm_medium=article-3170
- Pietz T., Schmidtke M., *EU CSDP Missions and the protection of cultural heritage*, „IAI Commentaries” 2019, nr 19, <https://www.iai.it/sites/default/files/iaicom1963.pdf>
- Podstawowe pojęcia z zakresu konserwacji i rewitalizacji*, <https://samorząd.nid.pl/baza-wiedzy/podstawowe-pojecia-z-zakresu-konserwacji-i-rewitalizacji/>
- Polak uruchomił nad Koloseum drona. Spadł na zabytkowe schody, „Rzeczpospolita” z 15.09.2020, <https://www.rp.pl/Spoleczenstwo/200919626-Polak-uruchomil-nad-Koloseum-drona-Spadl-na-zabytkowe-schody.html>
- Policy for the protection on civilians*, <https://nato.usmission.gov/nato-policy-protection-civilians/>
- Polska współpraca na rzecz rozwoju. Raport roczny 2012*, <http://www.msz.gov.pl/resource/753f303b-1a4e-417f-b63b-2e30767aafad:JCR>
- Pomnik przyrody*, <https://www.prawoochronysrodowiska.com.pl/baza-wiedzy/pomnik-przyrody>
- Pożar zniszczył unikatowy zabytek z pałacowego zespołu rodu Donhoffów* (23.03.2020), <https://www.eska.pl/olsztyn/pozar-zniszczyl-unikatowy-zabytek-z-palacowego-zespolu-rodu-donhoffow-zdjecia-aa-edv9-G2Ss-exM3.html>
- Pożar w katedrze w Nantes. Strażacy opanowali ogień* (18.07.2020), <https://www.onet.pl/informacje/onetiwiadomosci/francja-pozar-w-katedrze-w-nantes/123f0z1,79cfc278>
- Pożar katedry Notre-Dame w Paryżu*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Pożar_katedry_Notre-Dame_w_Paryżu
- Pożary obiektów zabytkowych w latach 2014-2017* (27.03.2019), <https://stratyzabytkow.nimoz.pl/?p=3686>

- Practical advice for the protection of cultural property in the event of armed conflict, ICRC – Advisory service on international humanitarian law, Geneva 2002, https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/att70ai2practical_advice_for_the_protection_of_cultural_property_in_the_event_of_armed_conflict.pdf
- Prague Museum to Exhibit Buddhist Artefacts from Afghanistan, Prague Daily Monitor 25.02.2014, <http://praguemonitor.com/2014/02/05/prague-museum-exhibit-buddhist-artefacts-afghanistan>
- Praz J., *Mali, Accountability for the Destruction of Cultural Heritage. How does law protect in war?*, Online casebook: icrc.org
- Press M., *How Antiquities Have Been Weaponized in the Struggle to Preserve Culture*, Hyperallergic, 7.12.2017, <https://hyperallergic.com/415471/how-antiquities-have-been-weaponized-in-the-struggle-to-preserve-culture/>
- Prusinowski M. „Tej tragedii można było uniknąć” Spłonęło Muzeum Narodowe w Rio de Janeiro (6.09.2018), <https://historia.org.pl/2018/09/05/winni-sa-nasi-poprzednicy-splonelo-muzeum-narodowe-w-rio-de-janeiro/>
- Przygotowanie na wypadek katastrofy, oprac. A. Czajka, https://www.archiwa.gov.pl/images/docs/Przygotowanie-na-wypadek-katastrofy_NL.pdf
- Ramirez E., *An Author Went to Iraq, and Now Will Stand Trial for Theft*, „New York Times” z 2.08.2004 r., <https://www.nytimes.com/2004/08/02/nyregion/an-author-went-to-iraq-and-now-will-stand-trial-for-theft.html>
- Redakcja Departamentu Cł, *Informacje dotyczące przywozu i wywozu zabytków* (5.10.2020), <https://www.podatki.gov.pl/clo/informacja-dla-osob-fizycznych/towary-objete-ograniczeniami-i-zakazami/zabytki/>
- Rehabilitation through archaeology project wins new award, <https://www.gov.uk/government/news/rehabilitation-through-archaeology-project-wins-new-award>
- Remarks at Annapolis to the Graduating Class of the United States Naval Academy (7.06.1961), <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=8181>
- Report on the Implementation of the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its 1954 and 1999 Protocols. January 2004-March 2010. The Netherlands, Paryż 2010, http://www.unesco.org/culture/laws/hague/pdf/netherlands_2010natrep_HC-P1-P2_en.pdf
- Richtlinie für den militärischen Kulturgüterschutz und zur militärischen Bewahrung von Kulturellem Erbe, Wiedeń 2009, <https://kulturgueterschutz.files.wordpress.com/2010/06/richtliniemilkgs1.pdf>
- Rothfield L., *First thoughts on the World Archaeological Congress resolution*, „The Punching Bag Blog” z 9.07.2008 r., <http://larryrothfield.blogspot.com/2008/07/world-archaeological-congress-issues.html>
- Rush L., *Project 06-324. Training for In Theater Cultural Resources Protection: Training Assets - Construction Specifications*, Fort Drum 2006, https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Homeland_Defense/07-F-2421_Reading_Room.pdf
- Sanctieregeling Irak 2004 II, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0016722/2014-08-21>
- Sanok: znane są przyczyny pożaru cerkwi w Komańczy (5.01.2007); <https://www.ekai.pl/sanok-znane-sa-przyczyny-pozaru-cerkwi-w-komanczy/>

- Schwartz G., *Dutch overseeing southern Iraqi province of al-Muthanna help Bedouin family guard the Sumerian site*, "The Art Newspaper" 1.11.2003, <https://www.theartnewspaper.com/2003/11/01/dutch-overseeing-southern-iraqi-province-of-al-muthanna-help-bedouin-family-guard-the-sumerian-site>
- Selmeski B.R., *Military Cross-Cultural Competence: Core Concepts and Individual Development*, Royal Military College of Canada Centre for Security, Armed Forces & Society Occasional Paper Series, (16.05.2007), dostępny na: <http://www.culture-ready.org/sites/default/files/publications/Selmeski%20%282007%29.pdf>
- Shaheen K., *Isis destroys tetrapylon monument in Palmyra*, „The Guardian” z 20.01.2017, www.theguardian.com/world/2017/jan/20/isis-destroys-tetrapylon-monument-palmyra-syria
- Sidorski R., *Czy Polacy zniszczyli Babilon?*, HistMag, 11.07.2009, <https://histmag.org/Czy-Polacy-zniszczyli-Babilon-3170>
- Siebrandt D.C., *Military Occupation of Heritage Sites: Orientalism, Archaeology and the Iraq War*, Geelong 2016, <https://dro.deakin.edu.au/eserv/DU:30103240/siebrandt-militaryoccupation-2017.pdf>
- Ścień nowoczesnych muzeów. Nasze wiano na 100-lecie odzyskania niepodległości, <https://www.gov.pl/attachment/61ed2bd7-4253-47a1-862c-e408ab9fd301>
- Site Management Plan. Babylon Cultural Landscape and Archaeological City*, Nowy Jork 2015, <http://openarchive.icomos.org/1821/1/babylon-site-management-plan-excerpt.pdf>
- Słownik Języka Polskiego PWN, www.sjp.pwn.pl
- SMD-UGAG-002/12. *Directive on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. Edition 2012, 2012, http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/Italy-Directive_en.pdf
- Speckner H., *Protection of cultural property in the Austrian Armed Forces Research and Instruction*, "Forum Archaeologiae" 2010, nr 55/VI, s. 2, <https://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0610/forum55speckner.pdf>
- Splonął młyn w Starogardzie Gdańskim (26.05.2013); <https://www.tvp.info/11223525/splonal-mlyn-w-starogardzie-gdanskim>
- Sprawa pożaru Zamku Książ trafi do sądu. Prokurator oskarża firmę remontową (1.06.2016), <https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/1,35771,20166076,sprawa-pozaru-zamku-ksiaz-trafi-do-sadu-prokurator-oskarza.html?disableRedirects=true>
- Standard UNESCO's Plan of Action to Protect Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, CLT-13/10HCP/CONF.201/INF.3 (21.11.2013), http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/INF3-10HCP-Action-Plan-EN_20131121.pdf
- Stanley A., *The Italian Military Is Under Siege, in a Museum*, "Caserta Journal" 4.12.1998, <http://www.nytimes.com/1998/12/04/world/caserta-journal-the-italian-military-is-under-siege-in-a-museum.html>
- Stańko K., *Druga rocznica pożaru w katedrze Notre Dame w Paryżu* (15.04.2021); <https://podroze.onet.pl/aktualnosci/15-kwietnia-2019-r-splonela-katedra-notre-dame-w-paryżu-przyczyny-pozaru-odbudowa/3q259qn>
- Stępień A., *Trzy lata po nawałnicy 12.08.2020*, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Toruniu, Pomniki Przyrody, <https://www.torun.lasy.gov.pl/>

pomniki-przyrody/-/asset_publisher/x9eK/content/3-lata-po-nawalnicy#.YZ6idGDMJPY

Swittalek M., Speckner H., *Protection of Cultural Property in the Austrian Armed Forces. Research and Instruction As a Way to Successful 'Risk Management'*, s. 1 oraz 4 i n, <http://exchange.kumid.net/docs/markusswittalek.pdf>

Święte Schody z sądu Jezusa odsłonięte dla zwiedzających w Rzymie, *Onet Podróże* z 4.04.2019 r., <https://podroze.onet.pl/aktualnosci/swiete-schody-z-sadu-jezusa-odsloniete-dla-zwiedzajacych-w-rzymie/pkng3b7>

Synagogue at Ezekiel's tomb dismantled, <https://www.jewishrefugees.org.uk/2020/10/synagogue-at-ezekiels-tomb-dismantled.htm>

Szałkowski A., *Pożar zamku Książ w Wałbrzychu. Potężne straty. Zawinili robotnicy?* (10.12.2014); <https://gazetawroclawska.pl/pozar-zamku-ksiaz-w-walbrzychu-potezne-straty-zawinili-robotnicy-filmy-i-zdjecia/ar/3679026>

The Czech Republic contributes to the development and stabilization of Afghanistan. Annual Report 2010-2011. Provincial Reconstruction Team of the Czech Republic. Logar Province, Afghanistan, http://www.mzv.cz/public/f3/87/6f/803830_720905_PRT_vyrocka_2010_2011_EN_v2.pdf

The Commanders' Emergency Response Program (Army Techniques Publication 1-06.2), Waszyngton 2017, https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/pdf/web/ARN7910_ATP%201-06x2%20FINAL%20WEB.pdf

The Heritage Resource Preservation Cards, <http://cchag.org/index.php/what-we-do/in-theater-training-aids/cpp-playing-cards/>

The Impact of War on Iraq's Cultural Heritage: Operation Desert Storm, <http://www.cemml.colostate.edu/cultural/09476/iraq08-01en1.html>

The Nairobi Wreck Removal Convention (WRC), www.imo.org/en/About/Conventions/Pages/Nairobi-International-Convention-on-the-Removal-of-Wrecks.aspx.

Thomas D., Zipfel C., *A new look at Bust: Google Earth and archaeological sites of Afghanistan*, http://www.wac6.org/livesite/posters/poster_files/WAC_065_Thomas_Zipfel.pdf

Training for In-Theatre Cultural Resources 2006-2011. 09-324, <https://denix.osd.mil/cr/international/archaeology-and-sacred-places-in-iraq-and-afghanistan/legacy-09-324/>

Troop leading procedures, Army Study Guide, https://www.armystudyguide.com/content/army_board_study_guide_topics/survival/troop-leading-procedures-3.shtml

UKBS supports UK's first CPP Special to Arm course, <https://theblueshield.org/ukbs-supports-uks-first-cpp-special-to-arm-course/>

UK government under pressure to ratify Hague Convention, <http://www.museumssas-sociation.org/news/01052013-government-under-pressure-to-ratify-hague-convention>

UNESCO deklaruje wsparcie przy uratowaniu katedry Notre Dame. „Bezcenne dziedzictwo” (15.04.2019), *Polskie Radio 24.pl*, <https://www.polskieradio24.pl/5/1223/Artykul/2295400,UNESCO-deklaruje-wsparcie-przy-uratowaniu-katedry-Notre-Dame-Bezcenne-dziedzictwo>

- UNESCO *Fighting the illicit trafficking of cultural property. A toolkit for European judiciary and law enforcement* (2018), http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/movable/pdf/Toolkit_01.pdf
- UNESCO International Coordination Committee for the Safeguarding of the Cultural Heritage of Iraq. Sub-Committee on Babylon. *Final Report on Damage Assessments in Babylon*, Pa-ryż 2009, <http://www.unesco.org/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Iraq/pdf/Report%20on%20Damages%20in%20Babylon.pdf>
- UNESCO nr CLT/HER/CHP z 23.7.2015 r., <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Register2015EN.pdf>
- UNESCO, Director-General Irina Bokova firmly condemns the destruction of Palmyra's ancient temple of Baalshamin, Syria, <https://en.unesco.org/news/director-general-irina-bokova-firmly-condemns-destruction-palmyra-s-ancient-temple-baalshami>
- UNESCO, UN Security Council adopts historic resolution for the protection of heritage (24.03.2017); <https://en.unesco.org/news/security-council-adopts-historic-resolution-protection-heritage>
- United States Central Command Contingency Environmental Standards (Central Command Regulation 200-2), Headquarters US Central Command, Mac Dill AFB 2019, <https://govtribe.com/file/government-file/attachment-4-ccr-200-2-dot-pdf>
- Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata. Wydanie II zaktualizowane, Warszawa 2019, http://ksng.gugik.gov.pl/pliki/wykaz_polskich_nazw_geograficznych_2019.pdf
- US Colonel Offers Iraq an Apology of Sorts for Devastation of Babylon, <http://www.aina.org/news/20060414201153.htm>
- U.S. Department of State Press Release on US-France "La Belle" Agreement Signed (1.04.2003), www.state.gov
- U.S.-Led Troops Have Damaged Babylon, British Museum Says, „New York Times” z 16.01.2005 r., <http://www.nytimes.com/2005/01/16/world/middleeast/usled-troops-have-damaged-babylon-british-museum-says.html>
- U.S. reportedly damaged ancient Babylon, NBC News 15.01.2005, <https://www.nbcnews.com/id/wbna6829036>
- USA. Biura Kapitolu zniszczone po ataku zwolenników Donalda Trumpa (7.01.2021), <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/zamieszki-w-usa-biura-kapitolu-zniszczone-po-ataku-zwolennikow-trumpa/yk5jhl7>
- Waluś M., *Zalane piwnice albo niestabilne fundamenty. Budynkom w centrum Krakowa grozi katastrofa. Winne podziemne parkingi?*, „Gazeta Wyborcza” z 9.08.2021 r., <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,27427351,zalane-piwnice-albo-niestabilne-fundamenty-budynkom-w-centrum.html>
- Wet op de archeologische monumentenzorg, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0021162/2008-01-01>
- Wet tot teruggave cultuuroederen afkomstig uit bezet gebied, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0021656/2008-08-01>
- Van West C.R., Mathers C., *Project Number 05-266. A Feasibility Study to Develop an OCONUS Data Layer for Cultural Resources*, <https://denix.osd.mil/cr/international/avoiding-archaeological-sites-overseas/oconus-data-presentation-2005-legacy-05-266/>

- Vulliamy E., *Troops Vandalise Ancient City of Ur*, „Observer z 17.05.2003 r.”, <https://www.globalpolicy.org/component/content/article/167/35497.html>
- Wagner H., Rush L., Warden I., *Protecting the Past to Secure the Future: Best Management Practices for Hardening Archeological Sites on DoD Lands (Legacy Project No. 06-303)*, Fort Drum 2007, http://www.denix.osd.mil/cr/upload/06-303_Handbook.pdf
- Waterloo Uncovered*, <http://www.waterloouncovered.com/blog/> (dostęp: 11.08.2021); A. Sotheran, *Veterans excavating First World War training trenches*, <https://inside-dio.blog.gov.uk/2017/09/18/veterans-excavating-first-world-war-training-trenches/>
- Wijngaarden E., *Public Management Reform Within the Local Government due to the Established Dutch Law Regarding the Safety Regions*, „Hague Governance Quarterly” 2013, nr 1, http://www.governancequarterly.org/uploads/1/5/6/9/15692298/wijngaarden_safety_regions_en.pdf
- Witomski P., *Zagrożenia drewna w zabytkach powodowane przez grzyby*, Konferencja krajowa Potrzeby konserwatorskie obiektów sakralnych na przykładzie makroregionu łódzkiego, Łódź, 9-10.12.2005, <http://thermo.p.lodz.pl/sacrum/materialy.php>
- World Monuments Fund. *Highlights of 2006 World Monuments Watch. List of 100 Most Endangered Sites*, http://www.wmf.org/pdf/WMW_2006_highlights.pdf
- Zagała M., *Islamiści niszczą zabytki w Hatrze?* (5.04.2015), <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/islamisci-niszczą-zabytki-w-hatrze/6dekby>
- Zeidler K., *Co faktycznie wydarzyło się w Muzeum Egipskim w Kairze*, http://cennebez-cenne.pl/wp-content/uploads/2017/11/CBU_2011_2-s-40_ZEIDLER.pdf
- Zeidler J., Rush L., Bogdanos M., *Strategic Plan for DoD Cultural Property Protection Training & Planning*, San Antonio 2011, http://aiamilitarypanel.org/wp-content/uploads/2011/01/Zeidler_AIA-StratPlan_Jan111.pdf
- Zieliński M., *Operacja „Świątynia”*, <http://archiwum2013.mon.gov.pl/pl/artykul/2794.html>
- Zielonka A., Kapusta K., *Pożar katedry w Sosnowcu: Splonęła katedra Wniebowzięcia NMP* (29.10.2014); <https://polskatimes.pl/pozar-katedry-w-sosnowcu-splonela-katedra-wniebowziecia-nmp-zdjecia-wideo-katedra-sosnowiec/ar/3626128>
- Żemła E., *Jak armia przygotowuje kulturalną stolicę islamu*, „Rzeczpospolita” z 10.01.2011 r., <http://www.rp.pl/artykul/591405.html>
- Żemła E., *Polska armia przygotowuje kulturalną stolicę islamu. Muzeum oraz reintegracja talibów – to plany polskich oficerów z Ghazni*, „Rzeczpospolita”, 10.01.2011, <https://www.rp.pl/sluzby/art6864831-polska-armia-przygotowuje-kulturalna-stolice-islam>
- Żmijewski W., *Zespół koszarowy w Wejherowie* (16.07.2018), <https://rzigdynia.wp.mil.pl/pl/galleries/foto-a-galeria-wojskowych-nieruchomosci-zabytkowych/zespol-koszarowy-w-wejherowie-j/>
- 17th Course for the Armed Forces Qualification IHL, <http://www.toscana.cri.it/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/IT/IDPagina/494>
- <https://www.denix.osd.mil/cr/archives/archives-cultural-resources-news-and-outreach/outreach-archives/cultural-resources-update-december-2009/11-Cultural%20Resources%20Update%20-%20December%202009.pdf>

<http://www.dag.org.uk>
<http://dzialautracone.gov.pl/>
<http://www.friendsofbasrahmuseum.org.uk>
<http://gazetacodzienna.pl/article/kultura/nowe-fakty-w-sporze-o-skradzione-wachlarze-kossakow>
http://historia.wspolnotapolska.org.pl/polacy_wolnosc/view/15
<http://leolearning.com/sectors/defence/>
<http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/1765?t=Jak-zarzadzac-dystryktem>
<http://whc.unesco.org/en/statesparties/iq>
<http://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/533347,bron-za-zrabowane-dziela-sztuki--wloski-dziennik-ujawnia-jak-mafia-handluje-z-is.html>
<http://www.acq.osd.mil/ie/images/08-09-07cardsuitspuzzlessm.pdf>
http://www.afghanistantimes.af/news_details.php?page=170&id=1932
http://www.difesa.it/SMD_/CASD/IM/ISSMI/Corsi/Corso_Consigliere_Giuridico/Documents/95805_CPMG.pdf
<http://www.eui.eu/Projects/InternationalArtHeritageLaw/Italy>
<http://www.heritage-activities.nl/ancods/about.html>
<http://www.history.navy.mil/>
http://www.isaf.wp.mil.pl/pl/1_1159.html
<http://www.lithuaniantribune.com/16986/lithuania-will-transfer-not-only-a-safer-province-of-ghor-but-also-knowledge-about-local-archaeological-heritage-to-afghanistan-201216986/>
http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_86912.htm
<http://orcp.hustoj.com/wp-content/uploads/2015/10/2014-ebook-The-legal-protection-of-cultural-heritage-in-international-law-And-its-implementation-in-Dutch-Law.pdf>
<http://www.rferl.org/content/ghazni-islamic-city-of-culture-restoration-efforts-in-trouble/24613318.html>
<http://www.special-ops.pl/aktualnosc/id460,afganistan-sukcesy-w-cieniu-tragedii>
http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Enhanced-Protection-List-2019_Eng_04.pdf
<http://www.unesco.org/new/en/unesco/worldwide/asia-and-the-pacific/afghanistan/>
<http://www.wojsko-polskie.pl/pl/misje-zagraniczne/polskie-kontyngenty-wojskowe/misja-pokojowa-w-afganistanie/18224,wiesci-z-afganistanu.html>
<http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-c32d717b-e082-4bf2-9681-9fe35cd98277>
<https://english.defensie.nl/topics/doctrine/documents/publications/1998/03/17/adp-2-combat-operations-b>
<https://sipbc.it>
<https://www.aiamilitarypanel.org/milchag/>
<https://www.aiamilitarypanel.org/profiles/cptraining/iraqstart.html>
https://www.army.mod.uk/media/6862/bar_special_culture_conflict_web.pdf

<https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/ND-18/Rush-Cultural-Property.pdf>
<https://en.unesco.org/countries/iraq/conventions>
<https://heritagemalta.org/orp-kujawiak-l72/>
<https://icom.museum/en/resources/red-lists/>
<https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/objectid/>
<https://ihl-databases.icrc.org>
<https://kulturgueterschutz.files.wordpress.com/2010/06/richtliniemilkgs1.pdf>
<https://kulturgueterschutz.wordpress.com> oraz: <http://www.blueshield.at>
<https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12344803/katalog/12773551#12773551>
<https://maltadives.com/sites/orpkujawiak/en>
<https://oi.uchicago.edu/research/camel/afghan-heritage-mapping-partnership>
<https://www.cultureelerfgoed.nl/>
https://www.obs-traffic.museum/sites/default/files/ressources/files/Lubina_Protection_and_preservation_of_cultural_heritage.pdf
<https://plus.dziennikbaltycki.pl/miastko-skarbow-mityczna-micha-i-dubajski-l>
http://powerbase.info/index.php/Targeting_and_Information_acznik/ar/13668580
<https://skradzioneszabytki.pl/i/#/>
<https://stratyzabytkow.nimoz.pl>
<https://stratyzabytkow.nimoz.pl/?p=3686>
<https://uwb.maps.arcgis.com/apps/View/index.html?appid=b62741e51a5a4c6fa-a5870677f959961>
<https://web.archive.org/web/20080306210411/http://www.acq.osd.mil/ie/images/08-09-07cardsuitspuzzlessm.pdf>
<https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5578/>
<https://wiadomosci.wp.pl/krakow-dron-ukrainca-spادل-na-bazylike-sa-zarzut-y-grozi-5-lat-wiezienia-6463735619946113a>
<https://www.artloss.com/>
<https://www.bmkoes.gv.at/> oraz <http://www.bda.gv.at>
<https://www.csis.org/analysis/civil-affairs-korean-war>
<https://www.csis.org/analysis/civil-affairs-vietnam>
https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/sede/dv/sede-260410studyehrhart_/sede260410studyehrhart_en.pdf
<https://www.getty.edu/publications/resources/virtuallibrary/0892365722.pdf>
<https://www.gov.pl/attachment/61ed2bd7-4253-47a1-862c-e408ab9fd301>
<https://www.gov.pl/web/kgpsp/interwencje-ppsp>
<https://www.g20.org/gipfeldokumente/G20-leaders-declaration>
<https://www.interpol.int/Crimes/Cultural-heritage-crime/Object-ID>
<https://www.interpol.int/Crimes/Cultural-heritage-crime/Stolen-Works-of-Art-Database>
<https://www.konceptkultura.pl/pl/content/ms-pi%C5%82sudski-widowisko-vr>
<https://www.livescience.com/worlds-deepest-shipwreck-dive.html>

<https://www.livescience.com/56160-last-shipwreck-wwi-battle-of-jutland-found.html>
<https://www.livescience.com/56965-wwii-shipwrecks-vanish-after-illegal-plundering.html>
<https://www.msit.gov.pl/download/1/12897/InformatorturystycznySluzbyCelno-Skarbowejdlabiurpodrozyipilotowwycieczek.pdf>
<https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/co-oznacza-termin-niezwlocznie-stanowisko-sadu-najwyzszego,41447.html>
<https://www.theguardian.com/world/2016/sep/18/battle-jutland-war-graves-hms-warrior-metal-savengers-royal-navy>
www.institute-for-afghan-studies.org/afghanarcheosites/map
www.un.org/Depts/los
https://nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Badania_i_dokumentacja/zabytkiruchome/Schemat%20dokumentacji%20konserwatorskiej
<https://www.wuoz.malopolska.pl/poradnikmwkz/>
<https://zpap-orkds.pl/dokumenty/>
<https://www.wuoz.malopolska.pl/wp-content/uploads/2019/10/Wytyczne-i-zalcenia-ochrony-tynk%C3%B3w-szlachetnych-doby-modernizmu.pdf>
<https://www.archiwa.gov.pl/pl/zarzadzanie-dokumentacja/zabezpieczanie-zbior%C3%B3w/zapobieganie-skutkom-katastrof-i-ratowanie-archiwali%C3%B3w>
<https://www.gov.pl/web/kppsp-koluszki/poradnik-na-wypadek-powodzi>
<https://strazacki.pl/szkolenia/postepowanie-przed-po-i-w-czasie-powodzi>
<https://instytutkorfantego.pl/aktualnosci/nowe-funkcje-z-zabytkach-odcinek-3-4-bozena-boba-dyga-aranzacje-konserwatorskie-w-zabytkowej-architekturze-proba-definicji-i-charakterystyka-na-wybranych-przykladach/>
<http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/enhanced-protection-request-form-en.pdf>
<http://www.icomos-poland.org/files/63/Dokumenty-doktrynalne/20/Karta-Ochrony-i-Zarzadzania-Dziedzictwem-Archeologicznym-Lozanna-1990.pdf>
https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_pv_7907.pdf
www.niezalezne.media/2019/11/10/orp-kujawiak-historia-z-glebin-jego-dzwon-mogl-byc-czasowo-w-polsce-nawet-w-kolobrzeskim-muzeum/
<http://www.icty.org/en/press/full-contents-dubrovnik-indictment-made-public>
<https://www.archiwa.gov.pl/pl/zarzadzanie-dokumentacja/zabezpieczanie-zbior%C3%B3w/zapobieganie-skutkom-katastrof-i-ratowanie-archiwali%C3%B3w>
<https://www.gov.pl/web/kppsp-koluszki/poradnik-na-wypadek-powodzi>
<https://bs.katowice.pl/dla-bibliotekarzy/biblioteki-samorzadowe/ratowanie-zbiorow-zalanych-woda/>

0 autorach

mgr Bożena Boba-Dyga

konserwatorka dzieł sztuki, absolwentka krakowskiej ASP, stypendystka europejskiego *Tempus Programm*, DAAD i laureatka Stypendium Twórczego Miasta Krakowa. Rzeczoznawca w zakresie konserwacji malarstwa i powierzchni architektonicznych, wiceprzewodnicząca Ogólnopolskiej Rady Konserwatorów Dzieł Sztuki przy Zarządzie Głównym Związku Polskich Artystów Plastyków (ZPAP) oraz Sekcji Konserwacji ZPAP Okręgu Krakowskiego, członkini Wojewódzkiej Rady Ochrony Zabytków przy Małopolskim Wojewódzkim Konserwatorze Zabytków. Autorka lub współautorka około 500 programów, badań i realizacji w obiektach zabytkowych w latach 1992–2021 (m.in. Pałac Sztuki w Krakowie, Zamek w Łańcucie, Zamek Górny w Wiśle, Teatr Polski, Katedra i Ratusz w Bielsku-Białej), kilkudziesięciu prezentacji i artykułów naukowych (m.in. w *Biuletynie Informacyjnym Konserwatorów Dzieł Sztuki, Renowacjach i Zabytkach*), redaktorka i współautorka albumu „Konserwatorzy Dzieł Sztuki przy Pracy”. Kuratorka wystaw konserwatorskich i artystycznych, założycielka i prezes Fundacji Art Forum. Kilkukrotna laureatka Modernizacji Roku, odznaczona m.in. Złotą Odznaką za Opiekę nad Zabytkami, Zasłużony dla Kultury Polskiej, Złotym Krzyżem Zasługi.

kmdr dr hab. Dariusz R. Bugajski, prof. AMW

Absolwent Wydziału Nawigacji i Uzbrojenia Okrętowego Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni (AMW) oraz Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego. Ukończył studia podyplomowe dowódczo-sztabowe w AMW. W 2001 r. obronił rozprawę doktorską a w 2012 r. rozprawę habilitacyjną w zakresie nauk prawnych na WPiA Uniwersytetu Szczecińskiego. Służył na stanowisku dowódcy okrętu w 16. Dywizjonie Kutrów Zwalczenia Okrętów Podwodnych w Kołobrzegu. Następnie pełnił różne funkcje w Akademii Marynarki Wojennej, w tym prorektora ds. kształcenia w latach 2016–2019. Naukowo zajmuje się prawem międzynarodowym publicznym, w tym szczególnie międzynarodowym prawem morza, prawem humanitarnym konfliktów zbrojnych, a także ochroną podwodnego dziedzictwa kulturowego. Twórca i redaktor naukowy czasopisma „Międzynarodowe Prawo Humanitarne” oraz współtwórca cyklicznej konferencji Międzynarodowe Prawo Humanitarne. Członek Komisji Prawa Morskiego PAN, zarządu stowarzyszenia Rada Budowy Okrętów, Międzynarodowego Stowarzyszenia Prawa Wojskowego i Wojennego oraz narodowy ekspert *Advisory Board on the Law of the Sea* (Międzynarodowej Organizacji Hydrograficznej). Wyróżniony m.in.: II. nagrodą za pracę teoretyczną w konkursie Ministra Środowiska i Ministra Obrony Narodowej (1998 i 2001), nagrodą Ministra Obrony Narodowej za osiągnięcia naukowe (2013), odznaczeniem Złoty Medal „Za zasługi dla obronności kraju” (2014), Medalem Komisji Edukacji Narodowej i Morskim Krzyżem Zasługi (2015). Jego książki były dwukrotnie nominowane (2020 i 2021) do nagrody *the Mountbatten Award for Best Book of the Maritime Foundation (UK)*.

prof. dr hab. Piotr Dobosz

Pracownik naukowo-dydaktyczny w Katedrze Prawa Administracyjnego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie i Katedrze Administracji Wydziału Administracyjno-Ekonomicznego Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Tarnowie, opiekun naukowy Koła Naukowego Prawnej Ochrony Dóbr Kultury TBSP UJ, Prodziekan WPiA UJ w kadencjach 2016–2020 i 2020–2024. Prezes Instytutu Prawa Ochrony Dziedzictwa, członek wielu organizacji, piastujący szereg funkcji w instytucjach publicznych i społecznych (m.in. Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Komitet Kopca Kościuszki w Krakowie, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Rycerski Zakon Bibliofilski z Kapitułą Orderu Białego Kraka w Krakowie). Przewodniczący Komisji Dyscyplinarnej przy Ministrze Nauki i Szkolnictwa Wyższego (kadencja 2016–2020), członek Rady Uczelni Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Tarnowie (kadencja 2019–2020, 2021–2024), wieloletni pracownik Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie. Członek komisji resortowej powołanej do opracowania ustawy o ochronie zabytków (1997–1998), ekspert Komisji Kultury Sejmu RP (2002–2003) w zakresie ochrony zabytków, od 1998 w kolejnych kadencjach członek Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Sztuki (obecnie przy Ministrze Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu), od 2007 r. członek IV Międzyrządowej Komisji Polsko-Ukraińskiej do spraw zwrotu dóbr kultury przemieszczonych w związku z II wojną światową.

dr Katarzyna Góralczyk

Wykładowczyni w Katedrze Krajobrazu i Dziedzictwa Kulturowego na Uniwersytecie Pańskim Jana Pawła II w Krakowie. W 2012 r. obroniła na Akademii Obrony Narodowej rozprawę doktorską *Ochrona dóbr kultury przez Polski Kontyngent Wojskowy podczas międzynarodowych działań stabilizacyjnych w Iraku (2003–2008)*. Absolwentka studiów magisterskich na Uniwersytecie Jana Pawła II w Krakowie oraz studiów podyplomowych na Uniwersytecie Jagiellońskim (m.in. Dyplomacja Kulturalna), a także w Międzynarodowym Centrum Kultury (Akademia Dziedzictwa) i Akademii Obrony Narodowej. Ponadto ukończyła Szkołę Prawa Humanitarnego Konfliktów Zbrojnych organizowaną przez PCK. Prezes Fundacji Nauka i Kultura, Wiceprzewodnicząca Obywatelskiego Komitetu Ratowania Krakowa, członkini Polskiego Komitetu Błękitnej Tarczy i Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS, członkini Komisji Upowszechniania Międzynarodowego Prawa Humanitarnego Konfliktów Zbrojnych przy Zarządzie Głównym PCK oraz ekspert Centrum Badań nad Terroryzmem Collegium Civitas im. Krzysztofa Liedela. Tematyka podejmowanych przez nią badań to: ochrona dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowej i wojny, bezpieczeństwo kulturowe, terroryzm kulturowy oraz międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Inicjatorka i organizatorka szeregu przedsięwzięć społecznych i kulturalnych, a także szkoleń, warsztatów i konferencji. Członkini Zespołu ds. ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Krakowie. Pomysłodawczyni i kierownik projektu pt. „Międzysektorowe wyzwania: specjalista ds. ochrony dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowej i wojny – opracowanie programu studiów podyplomowych, dedykowanych pracownikom działającym na pograniczu dziedzin”, finansowanego w ramach Mechanizmu Finansowego EOG na lata 2014–2021 Program Edukacja”.

mgr Witold Górny

Absolwent Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Wydziału Zarządzania i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, doktorant w Katedrze Prawa Administracyjnego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autor przeszło dwudziestu wystąpień na krajowych i międzynarodowych konferencjach naukowych oraz ponad trzydziestu artykułów naukowych w recenzowanych czasopismach i monografiach wieloautorskich, z których znaczna część poświęcona była prawu ochrony dziedzictwa kulturowego. Inicjator i przewodniczący komitetu organizacyjnego cyklu (siedmiu edycji) – początkowo ogólnopolskich, obecnie międzynarodowych – konferencji naukowych pt. *Prawne formy ochrony zabytków i opieki nad zabytkami*. Współredaktor naukowy dziewięciu recenzowanych monografii wieloautorskich poświęconych prawu ochrony dziedzictwa kulturowego. Jedną z nich pt. *Dziedzictwo, dobra kultury, zabytki, ochrona i opieka w prawie*, pod red. P. Dobosza, K. Szepelak, W. Górnego nagrodzona została tytułem „Książki Roku 2015” w konkursie Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Od 2019 r. wiceprezes Instytutu Prawa Ochrony Dziedzictwa. Członek Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Komitetu Kopca Kościuszki oraz Komisji Prawno-Organizacyjnej SKOZK.

mgr Aleksandra Guss

Absolwentka prawa na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego. Swoją pracę magisterską pt. *Prawo ochrony dziedzictwa kultury w regulacji krajowej*, realizowaną pod kierunkiem prof. dr. hab. Kamila Zeidlera, obroniła na ocenę bardzo dobrą. Obecnie doktorantka w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych i Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego w dziedzinie nauk prawnych. Przygotowywana przez nią dysertacja doktorska dotyczy wartości estetycznych w orzecznictwie sądów polskich. Swoją wiedzę z zakresu prawa ochrony dziedzictwa kultury miała możliwość poszerzać podczas pobytów naukowych na Università degli Studi di Perugia oraz Sapienza – Università di Roma. Autorka wielu artykułów z zakresu estetyki prawa, prawa ochrony dziedzictwa kultury oraz prawa własności intelektualnej. Jej artykuły były publikowane m.in. w *Gdańskich Studiach Prawniczych*, *Gdańskich Studiach Azji Wschodniej* czy *Studia Iuridica Toruniensia* oraz w zagranicznych czasopismach naukowych: *Isaidat Law Review* i *McGill GLSA Research Series*. Problematykę ochrony dziedzictwa kultury miała okazję poruszyć również w referatach wygłoszonych m.in. na Uniwersytecie Sapienza w Rzymie oraz Uniwersytecie McGill w Montrealu. Członkini Polskiej Sekcji International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy (IVR).

St. bryg. w st. spocz.
mgr inż. poż. Krzysztof T. Kociołek

Absolwent Szkoły Głównej Służby Pożarniczej w Warszawie (studia magisterskie), ukończył studia podyplomowe na Uniwersytecie Jagiellońskim, Politechnice Krakowskiej (zarządzanie bezpieczeństwem i higieną pracy) i Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie oraz *International Operational Command Course* w The Fire Service College w Moreton in Marsh (Wielka Brytania). Ekspert w dziedzinie bezpieczeństwa pożarowego i profilaktyki przeciwpożarowej oraz zabezpieczenia przeciwpożarowego obiektów zabytkowych, a także bezpieczeństwa przemysłowego i bezpieczeństwa pracy. Inicjator i organizator wielu seminariów i konferencji. Autor i współautor wielu książek, publikacji oraz wystąpień na seminariach i konferencjach, a także opracowań specjalistycznych: m.in. *Poradnik inspektora ochrony przeciwpożarowej* (Wyd. Tarbonus), *Plany ochrony zabytków w aspekcie nowych zagrożeń i wyzwań cywilizacyjnych* (w: *Klasyczne i nowe formy ochrony zabytków w europejskiej przestrzeni dziedzictwa kulturowego* – praca zbiorowa pod redakcją Piotra Dobosza, Witolda Górniego, Anny Mazur, Adama Kozenia), *Taktyka działań ratowniczych – wypadki i katastrofy w transporcie lotniczym* (Wyd. SA PSP w Krakowie), *Taktyka działań ratowniczych – ratownictwo kolejowe* (Wyd. SA PSP w Krakowie). Członek Rady Programowej ds. Ochrony Dóbr Kultury przed Nadzwyczajnymi Zagrożeniami oraz Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Pożarnictwa, członek zespołu ds. ochrony zabytków przy Małopolskim Wojewódzkim Konserwatorze Zabytków. Kieruje Punktem Kontaktowym Błękitnej Tarczy w Krakowie. Był członkiem Rady Redakcyjnej „Przeglądu Pożarniczego”. Przez 32 lata pełnił służbę w PSP na wielu stanowiskach. Czynny zawodowo w zakresie bezpieczeństwa pożarowego i ochrony dziedzictwa przed pożarami i innymi zagrożeniami, prowadzi wykłady i szkolenia w zakresie bezpieczeństwa pożarowego. Członek Zarządu Głównego Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Pożarnictwa oraz Zarządu Małopolskiego Oddziału SITP.

mgr Marek Lemiesz

Absolwent archeologii śródziemnomorskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim i krakowskiej Akademii Dziedzictwa oraz stypendysta UNESCO. Ekspert Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Polskiego Komitetu Błękitnej Tarczy, a także współpracownik brytyjskiego *Cultural Protection Fund*. Od 25 lat zawodowo aktywny na Bliskim Wschodzie, w Azji Centralnej i w Wielkiej Brytanii, specjalizuje się w zarządzaniu międzynarodowymi projektami ratowniczymi (w ostatnich latach związane z *Mes Aynak Archaeological Project* w Afganistanie oraz *Jazirah al-Hamrah Conservation Project* w Zjednoczonych Emiratach Arabskich). Jeden z polskich „archeologów w mundurze”, pracował jako doradca przy Polskich Kontyngentach Wojskowych w Iraku (2003–04) i Afganistanie (2010), zajmując się inwentaryzacją tamtejszego dziedzictwa kulturowego oraz przeciwdziałaniem grabieży i nielegalnemu obrotowi zabytkami ruchomymi. Uczestniczył też w pracach zespołu ds. rewitalizacji Babilonu w ramach *UNESCO International Coordination Committee for the Safeguarding of the Cultural Heritage of Iraq*, a w 2019 r. reprezentował Polskę w gronie ekspertów, zaproszonych przez Parlament Europejski do udziału w panelu *Financing Terrorism through Trafficking of Cultural Goods – Closing the Gaps*. Jest autorem bądź współautorem ponad 20 publikacji poświęconych tematowi ochrony dziedzictwa kultury na terenach post-konfliktowych.

mgr Anna Mazur

Doktorantka w Katedrze Prawa Administracyjnego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, aplikantka sędziowska w Krajowej Szkole Sądownictwa i Prokuratury. Członek stowarzyszenia Instytut Prawa Ochrony Dziedzictwa oraz TIAMSA – *The International Art Market Studies Association*. W zakresie prawa ochrony dziedzictwa swoje zainteresowania skupia głównie na kwestii restytucji dóbr kultury zagrabionych w czasie II wojny światowej. Przygotowuje rozprawę doktorską pt. *Obowiązki polskich organów i instytucji administracyjnych wynikające z procesu restytucji dóbr kultury w świetle obowiązujących regulacji prawnych – kontekst porównawczy i postulatywny legislacyjny (de lege ferenda)*. Jest autorką wielu artykułów z zakresu prawa ochrony dziedzictwa oraz restytucji dóbr kultury.

mgr Marcin Sabaciński

Archeolog, absolwent Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz podyplomowego studium *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem archeologicznym* na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Od 2007 r. pracownik Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Stypendysta w dziedzinie opieki nad zabytkami Prezydenta m. st. Warszawy (2014) oraz Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (2018). Odznaczony złotą odznaką „Za opiekę nad zabytkami” oraz brązowym „Medalem za Zasługi dla Policji”. Członek Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS). Specjalista w zakresie zagrożeń dla dziedzictwa archeologicznego.

płk mgr Krzysztof Sałaciński

Absolwent studiów magisterskich z zakresu prawa (1991–1996) na Uniwersytecie Warszawskim oraz studiów podyplomowych menadżerów kultury (1997) w Kolegium Gospodarki Światowej Szkoły Głównej Handlowej. Prezes Polskiego Komitetu Błękitnej Tarczy, członek Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS. Radca w MKDiN. Zastępca dyrektora Biura Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury (1998–2002) oraz dyrektor Biura Spraw Obronnych (2003–2006). Pułkownik Wojska Polskiego w stanie spoczynku. Ekspert ds. bezpieczeństwa dziedzictwa kultury oraz międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych. W latach 2003–2008 inicjator i koordynator działań i zadań ochrony dziedzictwa kultury Iraku w ramach misji Wojska Polskiego. W latach 2009–2013 koordynator zadań ochrony dziedzictwa kultury Afganistanu w ramach misji Wojska Polskiego. Inicjator i organizator wielu szkoleń, warsztatów, seminariów, konferencji dla żołnierzy Sił Zbrojnych i innych służb mundurowych. Pełnił także funkcję narodowego punktu kontaktowego, zespołu roboczego do spraw udziału przedstawicieli RP w Celu 4.3 „Świadomość międzykulturowa” Wielonarodowego Eksperymentu 6 realizowanego w latach 2009–2010. Na potrzeby Celu powołał zespół ekspercki i naukowy, prowadzący badania wśród żołnierzy przygotowujących się do misji zagranicznych oraz organizował warsztaty zamykające realizację Celu w Polsce przy współudziale MON. Inicjator działań na rzecz powstania oraz utworzenia Międzynarodowego Ośrodka Szkolenia i Badań nad Dziedzictwem Kultury w Zagrożeniu. Autor wielu publikacji opracowań oraz organizator wielu przedsięwzięć szkoleniowych, edukacyjnych i upowszechniających, dotyczących ochrony dziedzictwa kultury na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. W 1999 r. za zasługi w ochronie i ratowaniu dóbr kultury na wniosek Ministra Kultury i Sztuki został odznaczony przez Prezydenta RP Złotym Krzyżem Zasługi.

prof. dr hab. Janusz Stefan Smaza

Konserwator dzieł sztuki i zabytków, specjalizacja – rzeźba i elementy architektury. Absolwent: PLSP w Zakopanem, PZSK przy PLSP w Tarnowie, Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie (1984 r.). Pracownik naukowo-dydaktyczny. Rzecznik Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (od 1997 r.) i Ogólnopolskiej Rady Konserwatorów Dzieł Sztuki przy Związku Polskich Artystów Plastyków (od 1994 r.). Autor kilkunastu publikacji z zakresu konserwacji, wykładów i wystąpień dotyczących ratowania polskiego dziedzictwa kulturowego i dziedzictwa kulturowego mniejszości narodowych na konferencjach i zjazdach w kraju i za granicą. Autor projektów konserwatorskich, ekspertyz i opinii dla polskiego dziedzictwa kulturowego poza granicami kraju w ponad 20 państwach. Współautor wywiadów prasowych, nagrań radiowych, telewizyjnych i filmowych. Uczestnik wystaw konserwatorskich – indywidualnych i zbiorowych. Członek organizacji, m. in. Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS oraz Związku Polskich Artystów Plastyków. Liczne realizacje konserwatorskie – indywidualne i zespołowe, głównie na dawnych terenach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej (od 1990 r.). Uczestnik misji archeologiczno-konserwatorskich w Egipcie, Libanie i Syrii. Wielokrotnie nagradzany i odznaczany, m. in. Srebrny Krzyż Zasługi, Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski, Order Rycerski św. Sylwestra, Srebrny i Złoty Medal „Zasłużony Kulturze Gloria Artis”, nagroda im. ks. J. Pasierba CONSERVATOR ECCLESIAE.

**dr hab. Marta Szuniewicz-Stępień,
prof. AMW**

Absolwentka studiów magisterskich z zakresu prawa (1999–2004) i studiów doktoranckich z zakresu nauk prawnych na Wydziale Prawa i Administracji Mikołaja Kopernika w Toruniu (2004–2008). W 2011 roku uzyskała stopień doktora nauk prawnych na WPiA UMK, a w 2018 roku – stopień naukowy doktora habilitowanego nauk prawnych na WPiA Uniwersytetu Śląskiego. Od 2008 r. naukowo i dydaktycznie związana z Wydziałem Dowodzenia i Operacji Morskich Akademii Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni. Autorka kilkudziesięciu publikacji naukowych z zakresu prawa międzynarodowego publicznego, prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych, praw i wolności człowieka, imigracji i uchodźstwa oraz prawa Unii Europejskiej. Wieloletnia redaktorka tematyczna i sekretarz redakcji czasopisma naukowego *Międzynarodowe Prawo Humanitarne*, a od 2020 r. członkini jego Rady Naukowej. Współorganizatorka cyklicznych konferencji naukowych z zakresu międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych – wspólnego przedsięwzięcia Wydziału Dowodzenia i Operacji Morskich AMW i WPiA Uniwersytetu Gdańskiego. Wielokrotnie prowadziła wykłady w Polskiej Szkole Międzynarodowego Prawa Humanitarnego organizowanej przez PCK. Od kilkunastu lat prowadzi szkolenia dla członków Sił Zbrojnych RP z zakresu międzynarodowego prawa humanitarnego, w tym ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego. Odznaczona brązowym medalem „Siły Zbrojne w Służbie Ojczyzny”. W latach 2020–2022 koordynatorka ze strony AMW (jako Partnera) w międzynarodowym projekcie pt. „Międzysektorowe wyzwania: specjalista ds. ochrony dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowej i wojny – opracowanie programu studiów podyplomowych, dedykowanych pracownikom działającym na pograniczu dziedzin”, finansowanego w ramach Mechanizmu Finansowego EOG na lata 2014–2021 Program Edukacja.

dr Radosław Tyślewicz

Z wykształcenia ekonomista, doktor w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie nauki o bezpieczeństwie. Adiunkt na Wydziale Dowodzenia i Operacji Morskich Akademii Marynarki Wojennej. Kierownik kursu doskonalącego MON w zakresie CIMIC (AMW). Weteran działań poza granicami kraju (Polski Kontyngent Wojskowy Irak 2005 i 2006 r., Polski Kontyngent Wojskowy Afganistan 2010 r.), gdzie pełnił funkcję doradcy dowódcy Wielonarodowej Dywizji Centrum Południe ds. rozwoju ekonomicznego oraz specjalisty ds. rozwoju struktur władz samorządowych Amerykańsko-Polskiego Zespołu Odbudowy Prowincji (ang. PRT) w prowincji Ghazni. Działalność naukowo-badawcza w obszarach komunikacji międzykulturowej w bezpieczeństwie, współpracy cywilno-wojskowej (w tym działań hybrydowych oraz roli i znaczenia armii w społeczeństwie), bezpieczeństwa morskiego w zakresie lekkich szybkich jednostek nawodnych i morskich farm wiatrowych oraz ratownictwa wodnego. Autor kilkudziesięciu publikacji naukowych i popularnonaukowych. Uczestnik międzynarodowych projektów badawczych IMPACT (*Impact of Cultural aspects in the management of emergencies in public Transport*) oraz ESCAPED/COST – *Evacuation Science, Cooperation and Access: Policy, Emerging tech and Data / The European Union COST (Cooperation in Science and Technology*. Odznaczony m.in. medalem Prezydenta RP – Brązowy Krzyż Zasługi, srebrnym (dwukrotnie) i brązowym medalem Ministra Obrony Narodowej „za zasługi dla obronności kraju”, gwiazdą Iraku – dwukrotnie, Gwiazdą Afganistanu – dwukrotnie, medalem pamiątkowym MNDCS *Operation Iraqi Freedom*, medalem Duńskiego Kontyngentu Wojskowego (Irak), medalem Sekretarza Generalnego NATO (Afganistan), Medalem *Vierdaagsekruis* (Holandia), Złotym Krzyżem Polskiego Związku Piłsudczyków oraz medalem Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej, Złotą odznaką „za udział w akcjach” (Irak), Dyplomem Dowódcy Salwadorskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku. Zastępca redaktora naczelnego magazynu *Special OPS* oraz Prezes Stowarzyszenia Studiów i Analiz Bezpieczeństwa.

kmdr mgr inż. Jacek Wajchert

Szef Centrum Doskonalenia Kursowego Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni, realizującego kursy i szkolenia specjalistyczne dla Resortu Obrony Narodowej. Studia wojskowe ukończył na Wydziale Nawigacji i Uzbrojenia Okrętowego Akademii Marynarki Wojennej. W ciągu swojej ponad 20-letniej służby wojskowej ukończył wiele specjalistycznych kursów oraz szkoleń z zakresu prawa konfliktów zbrojnych; m.in. Polskiej Szkoły Międzynarodowego Prawa Humanitarnego Konfliktów

Zbrojnych organizowanej przez PCK, *Humanitarian Assistance Response Training (HART)* w Center for Excellence in Disaster Management & Humanitarian Assistance oraz kurs *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych – ochrona dóbr kultury w konfliktach zbrojnych oraz w sytuacjach kryzysowych*. Absolwent studiów podyplomowych *Międzynarodowe Prawo Humanitarne Konfliktów Zbrojnych* na Wydziale Bezpieczeństwa Narodowego Akademii Obrony Narodowej w Warszawie. Współautor publikacji naukowych z zakresu międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych i bezpieczeństwa (w zakresie m.in. użycia min morskich w świetle międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych i podręcznika San Remo, morskich agencji ochrony i bezpieczeństwa żeglugi morskiej oraz zbrodni agresji w kontekście bezpieczeństwa międzynarodowego).

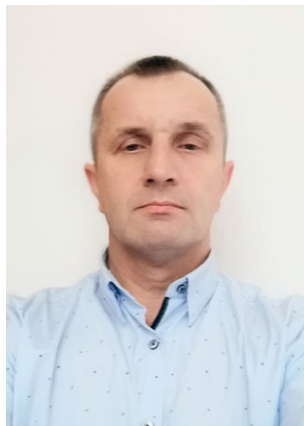
dr Małgorzata Węgrzak

Adiunkt na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego w Katedrze Praw Człowieka i Prawa Własności Intelektualnej, radca prawny, specjalista z zakresu prawa autorskiego, prawa nowych technologii oraz prawa dziedzictwa kultury. Laureatka Nagrody Rektora UG za pracę naukową- monografia „Zasady prawa ochrony dziedzictwa kultury w orzecznictwie sądów administracyjnych” (2020), laureatka konkursu Narodowego Instytutu Dziedzictwa za pracę doktorską z zakresu dziedzictwa kultury (2021) i konkursu Generalnego Konserwatora Zabytków za pracę naukową dotyczącą ochrony zabytków i muzealnictwa (2019). Członkini IVR (Stowarzyszenia Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej), Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków oraz Komisji Naukowej Prawa Nowych Technologii LegTech przy Okręgowej Izbie Radców Prawnych w Gdańsku. Recenzentka ds. własności intelektualnej w czasopiśmie naukowym *Ad Astra* dotyczącym zagadnień z zakresu prawa kosmicznego. Stypendystka NAWA – PROM na Uniwersytecie Karola III w Madrycie w Hiszpanii (2019) i małych grantów – Ugrants Uniwersytetu Gdańskiego (2021). Prowadziła zajęcia na Uniwersytecie w La Laguna (2017, 2018) z zakresu ochrony dóbr kultury i turystyki kulturowej oraz odbyła staż naukowy w Katedrze Prawa Międzynarodowego i Katedrze Filozofii Prawa na Uniwersytecie w Alicante w Hiszpanii (2021). Autorka wielu publikacji naukowych dotyczących prawa ochrony dziedzictwa kultury, które ukazały się m.in. na łamach *Gdańskich Studiów Prawniczych*, *Gdańskich Studiów Międzynarodowych*, *Brazilian Journal of International Law*. Zainteresowania badawcze w obszarach: prawa ochrony dziedzictwa kultury, prawa własności intelektualnej, w tym prawa nowych technologii, prawa autorskiego, prawa sztucznej inteligencji oraz teorii i filozofii prawa.

podinsp. w st. spocz. mgr Robert Wojtas

Oficer dyplomowany Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie (administracja w zakresie bezpieczeństwa i porządku publicznego) oraz absolwent Wydziału Zarządzania i Administracji Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach. Wieloletnie doświadczenie zawodowe w obszarze bezpieczeństwa publicznego i zarządzania kryzysowego, nabyte podczas pracy w Komendzie Wojewódzkiej Policji w Katowicach oraz Wydziale Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach. Koordynator wojewódzkich i krajowych programów poprawy bezpieczeństwa. W latach 2007–2016 koordynator wojewódzki rządowego programu ograniczania przestępczości i aspołecznych zachowań pn. „Razem bezpieczniej”, w ramach którego kierował m.in. grupą roboczą ds. ochrony dziedzictwa narodowego. Organizator szkoleń dla administratorów obiektów zabytkowych. Realizator wielu inicjatyw w zakresie zarządzania kryzysowego i bezpieczeństwa publicznego. Od 2017 r. pełnomocnik ds. ochrony zabytków w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Krakowie. W trakcie pracy zawodowej odznaczony brązowym i srebrnym medalem „Za zasługi dla obronności kraju”, brązową odznaką „Zasłużony Policjant”, „Medalem Komisji Edukacji Narodowej” oraz brązowym medalem za długoletnią służbę.

prof. dr hab. Kamil Zeidler

Kierownik Katedry Teorii i Filozofii Państwa i Prawa Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego, który to Wydział ukończył (praca magisterska: *Prowadzenie działalności gospodarczej w dziedzinie kultury i sztuki* – 2001) i gdzie obronił doktorat w zakresie nauk prawnych (*Prawna ochrona dziedzictwa kultury. Studium z teorii państwa i prawa* – 2006) i gdzie uzyskał habilitację (2012) oraz tytuł profesorski (2020). Od wielu lat prowadzi wykłady m. in. z przedmiotów dotyczących prawa ochrony dziedzictwa kultury. Autor ponad 500 prac, w tym kilkunastu książek, z zakresu prawa ochrony dziedzictwa kultury, prawa międzynarodowego, teorii i filozofii prawa. Występował na wielu krajowych i zagranicznych konferencjach naukowych (Austria, Chiny, Czechy, Japonia, Korea Południowa, Malta, Szwajcaria, USA, Włochy). Dwukrotny stypendysta Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na pracę naukowo-badawczą w zakresie ochrony dóbr kultury (2003, 2007), jak też stypendysta: Fundacji Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego (2004–2005), UNIDROIT w Rzymie (2019) oraz DAAD w Bonn (1997). W 2008 roku otrzymał Nagrodę Miasta Gdańska dla Młodych Naukowców im. Jana Uphagena w kategorii nauk humanistycznych za pracę z zakresu prawa ochrony dziedzictwa kultury. W 2009 r. od Komendanta Głównego Policji otrzymał pamiątkową złotą odznakę „z podziękowaniami za współpracę z Policją w ochronie dziedzictwa narodowego”. W 2016 r. został odznaczony przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego brązowym Medalem „Zasłużony Kulturze – Gloria Artis”. Członek kolegów redakcyjnych wielu czasopism naukowych. Członek stowarzyszeń naukowych: Internationale Vereinigung für Rechts und Sozialphilosophie (IVR), International Law Association (ILA), ICOMOS oraz ICOMOS-ICLAFI (International Scientific Committee on Legal, Administrative and Financial Issues), International Council of Museums (ICOM), Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, oraz Gdańskiego Towarzystwa Naukowego, a także członek Rady International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM) na kadencję 2017–2021.

ISBN 978-83-964532-1-1

9 788396 453211